

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Π. ΠΕΡΣΕΛΗ

ΕΞΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΕΜΜΑΝΑ ΤΟΥ 1900 ΑΙΩΝΑ

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΟΥ ΡΟΛΟΥ
ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ, ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΙΑΝΟΗΣΗΣ
ΣΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΣΧΟΛΙΚΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ

ΛΣ 119

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΓΡΗΓΟΡΗ®

ΑΘΗΝΑ 2014

right © 2004 για την ελληνική γλώσσα και για όλο τον κόσμο:

ΠINA M. ΓΡΗΓΟΡΗ, Ίπποκράτους 43, 106 80 Αθήνα, τηλ. 210 36.37.016 fax 210 36.26.646
http: www.grigorisbooks.gr, e-mail: grbooks@otenet.gr

Υφίσταται ή αναδημιουργία και γενικά ή απαγορευτή και μετάδοση, εν όλω ή εν μέρει, έστω
ιδίως σελίδας, ή και περιλήπτικά, κατά παράφραση ή διασκευή, του παρόντος βιβλίου με όποιον
τε τρόπο (μηχανικό, ηλεκτρονικό, τηλεοπτικό, φωτοτυπικό, ηχογραφήσεις ή άλλως πως)
; αποτυπωμένη γραφή ή άλλα του είδους (N. 2121/93, άρθρο 51). Η άπαγορευή αυτή ίσχύει
αυτομάτως Υπερσύνδεση, Βιβλιοθήκες, Πανεπιστήμια, Οργανισμούς κτλ. (άρθρο 18). Οι παρά-
δοχές (άρθρο 13) και επιβλέπονται κατά το νόμο κατάχρηση, άδικες και άλλες κινή-
σεις (άρθρο 64-66).

Στην ιερή μνήμη του μακαριστού Πατριάρχη Αλεξανδρείας και Πα-
τριάρχη Αφρικής ΠΑΡΘΕΝΙΟΥ Γ', ταπεινών πνευματικού διακόνου
και συνετού εκκλησιαστικού ήγέτη, που άπεβίωσε αιφνίδια στις 2
Τουλίου 1996.

ιδιοκατοχής μου διατριβής. Αντή την άναγκη γλυδοξεί να καλυψει ή άνα γειρας μελέτη.

Ήξάλλου τό ένδιαφέρον μου ν' άνηγενίσω και να έκθέσω τους λόγους της ιστορικής εξέλιξης της θρησκευτικής άγωγής διά μέσου των σχολικών άναλυτικών προγραμμάτων με όδηγησε και σε μιá άλλη έξίσου σημαντική διαπίστωση. Έκθωνα έντελός άπαράτητο να έδρευήσω σε εΐθετο χρόνο και την εξέλιξη της θρησκευτικής άγωγής, που έμπίπτει στην προ της ίδρυσης του νεο-ελληνικού κράτους ιστορική περίοδο. Αντή ως γνωστό είναι ή περίοδος που άναφέρεται στην Τουρκοκρατία, στην Έπανάσταση του 1821 και στη διακυβέρνηση του Καποδίστρια έως και την άρριξη του βασιλιά Όθωνα και των Τουρκοκρατία υπάχρον άσφαλώς άρκετές συστηματικές έδρευες, οι οποίες έξιστάζον τα γενικότερα εκπαιδευτικά θέματα. Εκείνο όμως που φαίνεται ότι άπορσιάζει άπό την ελληνική βιβλιογραφία είναι μιá συνολική θεώρηση της έξελικτικής πορείας της θρησκευτικής άγωγής άπό την Τουρκοκρατία και μετά. Μιά τέτοια θεώρηση κείθηκε οκότιμο ότι όπωδοήποτε συνταλεί στην καλύτερη κατανόηση των προϋποθέσεων, πάνω στις όπολες βασόθηκε ή διαμόρφωση της θρησκευτικής άγωγής στο έλευθερο ελληνικό κράτος. Γι' αυτό και ή πραγματοποίηση της θεώρησης αυτής έντάχθηκε στα πλαίσια της παρούσας έδρευας, ως άραγατήρη οίνει είσαγωγή στο υπό διαπραγμάτευση κήριο θέμα της.

Ο δεύτερος λόγος, ό όποιος με ώθησε ν' άναλάβω την έκπόνηση έρευνητικού έργου, τ' άποτελέσματα του όποίου δημοσιεύονται στον παρόντα τόμο, υπήρξε ή συνεργασία μου με τό «Ίδρυμα Έρευνών για τό Παιδί "Σπύρος Δοξιάδης"». Η συνεργασία μου με τό Ίδρυμα άρχισε στο τέλος του έτους 1988 και διακόπηκε λίγο μετά τό θάνατο του ίδρυτη και διευθυντή του ιδρύματος άείμνηστου καθηγητή Σπύρου Δοξιάδη. Ο Σπύρος Δοξιάδης, με την ύπόδειξη και τη σύσταση του καθηγητή του τμήματος Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Άθηνών πρωτοπρεσβύτερου Γεωργίου Δ. Μετάλληου, μου άνέθεσε την έκπόνηση του έργου που άφορούσε τό έρευνητικό πρόγραμμα με τον τίτλο: «Η στάση της Έλληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας άπέναντι στο Παιδί άπό την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους έως τό 1922».

Τό άρχικό στάδιο της έδρευας υπήρξε μακρόχρονο και έπίτονο αλλά ταυτόχρονα και πολύ ένδιαφέρον. Οι ώδες μελέτης μου στις βιβλιοθήκες: Βουλής των Έλλήνων και Μπενάκειος, Γεννάδειος, Έθνική και Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Άθηνών, κατέληξαν σχεδόν πάντοτε στην άνεύρεση πολύτιμου πρωτογενούς ύλικού. Η συλλογή, ή άνάλυση και ή αξιολόγηση αυτού του ύλικού άπαιτήσε χρόνο, ό όποιος ήταν δύσκολο εκ των προτέρων να προβλεφθεί. Ήξάλλου και ή άρχική διατύπωση του θέματος του έρευνητικού προ-

7
 γράμματος δέν μπορούσε να έπιβεβαιωθεί θετικά άπό την άνάλυση των πρωτογενών πηγών. Αυτόι όμως υπήρξαν και οι λόγοι, για τους όποίους διεκόπη ή και ή παρούσα μελέτη δέν συμπλεγείρηθη στη σειρά των έκδόσεών του. Πάντως και άπό τη θέση αυτή όφείλω να έκφράσω τό βαθύ σεβασμό μου στη μνήμη του Σπύρου Δοξιάδη και τις ευχαριστίες μου στον καθηγητή π. Γ. Δ. Μετάλληου και τον πρόεδρο και τά μέλη του διοικητικού συμβουλίου του «Ίδρύματος Έρευνών για τό Παιδί "Σπύρος Δοξιάδης"». Όλοι οι προαναφερ-θίως στάδια του— και με κατανόηση με βοήθησαν να υπερωτώ τις έγγενεις και άναπόφευκτες γι' αυτό τό θέμα δυσκολίες.

Σέ όλα τά στάδια αυτού του έργου που παραδίδεται σήμερα στη δημοσιότητα διαρκείς συμπαραστάτες μου υπήρξαν τά μέλη της οικογένειάς μου. Θεμέλι- τους ευχαριστώ και τους ένγνωμονώ γι' αυτό.

Έμμανουήλ Π. Περεσλής
 Μεταμόρφωση Άττικής, 3 Ιουνίου 1996
 ήμέρα του Άγίου Πνευμάτος

Ορθόδοξου Χριστιανικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως διατάχθηκε από τον ίδιο τον Μωάμεθ Β' τον Πορθητή. Και αυτό, γιατί στο πρόσωπο του νέου Πατριάρχη εξέργάζεται απόλυτα η πολιτική πεποιθήση του Μωάμεθ Β', σύμφωνα με την οποία κάθε έπραξη και έπικοινωνία των Ορθόδοξων Χριστιανών ύπαιθρων του με την παπική ή προτεσταντική χριστιανική Δύση θα έπρεπε να εξουδετερωθεί. Μία τέτοια κατάσταση θα μείωνε σημαντικά τον κίνδυνο οι λαοί της χριστιανικής Δύσης να έπιμβουν ή να υποστηρίξουν με οποιοδήποτε τρόπο τους όμοιοποκούς τους Έλληνες. Άλλά και για έναν άλλο λόγο, έξιστο σημαντικό, ο Μωάμεθ διάταξε και υποστήριξε την έκλυση νέου Πατριάρχη των Ορθόδοξων Έλλήνων. Ο λόγος αυτός πηγάζει από την πίστη του Μωάμεθ Β' στη διδασκαλία και πρακτική του Ισλαμισμού, σύμφωνα με Χριστιανισμό ως μονοθεϊστική θρησκεία περιέχει στέγιστα άσθητας για τη σωτηρία του άνθρωπου και του κόσμου. Με βάση αυτή τη διδασκαλία, οι χριστιανοί θεωρούνται, μαζί με τους Έβραίους, ως λαός της Βίβλου (*ahl al-kitab*), Έπιμέτως οι χριστιανοί δε θα πρέψει να αντιμετωπίζονται όπως οι ειδωλαόκλητης, οι χριστιανοί ήταν έλευθεγοί να τελούν τά θρησκευτικά τους καθήκοντα στους λόγους τους χώρους, δηλαδή τις εκκλησίες.²

Τέλος, σύμφωνα πάλι με την ισλαμική διδασκαλία, θρησκεία και πολιτική ταυτίζονται. Με βάση αυτή τη διδασκαλία, οι Ορθόδοξοι χριστιανοί υπήκοοι της Όθωμανικής αυτοκρατορίας θα μπορούσαν να οργανωθούν σε μία ήμια-νεξάγερτη θρησκευτική και πολιτική κοινότητα μέσα στην ίδια την Όθωμανική αυτοκρατορία (*imperial in imperial*). Πρακτικά, λοιπόν, οι Ορθόδοξοι χριστιανοί άποτέλεσαν τό ήμιατροδικούμενο *Rum Millet*, δηλαδή τό ρωμαϊκό Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως.³ Έτσι, η θρησκευτική και πνευματική έξουσία της Ορθόδοξης Έκκλησίας, από δω και πέρα, ταυτίζεται με την πολιτική και ο Πατριάρχης καθίσταται υπεύθυνος για τη θρησκευτική, πολιτική και κοινωνική συμπεριφορά των Ορθόδοξων χριστιανών άπέναντι στις Όθωμανικές άρχές. Σ' αυτόν τό νέο ρόλο που όφειλε να διαδραματίσει, ο Πατριάρχης είχε βοηθούς τους μητροπολίτες και έπισκόπους των περιόχων της Όθωμανικής αυτοκρατορίας, στις όποιες κατοικούσαν Ορθόδοξοι χριστιανοί.

Η προνομιακή θέση του Πατριάρχη, ως άρχηγού των Ορθόδοξων χριστιανών της Όθωμανικής αυτοκρατορίας, κατοχυρώθηκε με έπισημο έγγραφο, βεράτι (*berat*), που έξεδωσε ο Μωάμεθ Β'. Με τό έγγραφο αυτό έπεκρινόνατο έπίσημα η έκλυση του Πατριάρχη Γενναδίου. Έπίσης με τό ίδιο έγγραφο έξηπραξίετο προσωπική προστάσια στον Πατριάρχη και παρέρχοντο όργανήμενα προνόμια, όπως αυτό της άναλλάγηης πληρωμής φόρου στον κατακτητή. Τό βε-

ράτιο του Μωάμεθ Β' άκολουθήσαν άλλα προνόμια, τά όποια έξεδίδοντο κατά καιρούς από διάφορους Τουρκούς Σουλτάνους ή τοπικούς άρχοντες (*pasades*) για να έπικρατώσουν τις έκλογές νέων Πατριαρχών ή μητροπολιτών. Τά βεράτια αυτά άναφέρουν όλομήνεα προνόμια που παρεχωρούσαν οι Όθωμανοί Τουρκοί στους ύπόδουλους χριστιανούς. Από τη συγκριτική μελέτη των βερατίων που διασώθηκαν προκύπτει, μεταξύ των άλλων, ότι άπλογέυετο η βίαιη μεταστροφή των χριστιανών στον Ισλαμισμό. Ακόμη, οι χριστιανοί ήταν έλευθεγοί, όπως ήδη έλέχθη, να έκτελούν στις εκκλησίες τα θρησκευτικά τους καθήκοντα και τις τελευταυγνικές και άγιαστικές πράξεις που άπαιτούσε η θρησκεία τους. Τό Πατριαρχείο ήταν τό μόνο άρμόδιο όργανο να έποπτεύει και να κανονίζει θέματα που άφορούσαν τους κληρικούς και τά μοναχία. Έπίσης η περιουσία των ένοικιακών εκκλησιών και των μοναστηρίων παρέρμενε στην άπόλυτη κυριότητα και δικαιοδωσία του Πατριαρχείου. Στον Πατριάρχη και τους μητροπολίτες έδίδετο τό δικαίωμα να ρηθμίζουν θέματα που άφορούσαν τό οικογενειακό και κληρονομιακό δικαίο των Ορθόδοξων χριστιανών. Έτσι, οι άδες γάμου και τά διαξενικήγια έξεδίδοντο από τις εκκλησιαστικές άρχές. Έπίσης άρμόδιότητα έπίλυσης και διευθέτησης κληρονομικών θεμάτων και ποικίλων καθημερινών διαφορών που άνεφέρουντο μεταξύ των χριστιανών είχαν οι εκκλησιαστικές άρχές και σ' αυτές κατέφυναν οι ένδιαφερόμενοι χριστιανοί.⁴

Φυσικά ήταν τά προνόμια που παρεχωρήθηκαν στους χριστιανούς να έραμφόζονται άνάλογα με τις διαθέσεις των κυβερνώντων. Γι' αυτό δέν ήταν βάνουσα στην πράξη, όταν σουλτάνοι ή πασάδες τό έκριναν πρόσφορο γι' αυτούς. Πάντως με την έκδοση των βερατίων έξηπραξίετο έπίσημα τό κώδος του Πατριάρχη και της Έκκλησίας και παρέρχετο σ' αυτόν τό δικαίωμα να ένεργεί και να συμπεριφέρεται ως άρχηγός δάκλμητης της Ορθόδοξης χριστιανικής θρησκευτικής κοινότητας της Όθωμανικής αυτοκρατορίας.

Ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως και η εκκλησιαστική άκολουθία του, άμέσως μετά την τουρκική κατάκτηση και την έπίσημη κατοχύρωση των δικαιώματων που παρεχώρησε ο κατακτητής, ήταν φυσικό να βεθοδών άντιμετώπιση με πολλά και σοβαρά προβλήματα. Έκείνο που τους άπασχόλησε περισσότερο ήταν η έξεύερση τρώτων έπιβουσης και συνέχειας της βυζαντινής κληρονομιάς. Μπορούμε να πούμε ότι η Ορθόδοξη χριστιανική πίστη, η έλληνική γλώσσα που συνθέτουν τη βυζαντινή κληρονομία. Η διατήρηση και προφύλαξη πρώτη στα της Ορθόδοξης χριστιανικής πίστης από τις διάφορες έπιτροπές και έπιστανική) είτε από την ισλαμική συγκατοίκηση, άπετέλεσε τό σοβαρότερο πρόβλημα που άντιμετώπισε τό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Κύριο μέλη-

μια του Πατριαρχείου ήταν να τηρούνται από τους χριστιανούς οι επιταγές της Ορθόδοξης Χριστιανικής πίστης. Ο χριστιανικός τρόπος ζωής θα αποτελούσε άπέναντι στους αλλοθρήσκους μουσουλμάνους κατακτήτες. Προκειμένου πολλοί εκκλησιαστικοί ηγέτες του Πατριαρχείου ενίσχυσαν κατά καιρούς τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας και τη διάδοση των καριτών της ελληνικής τσιδας.

Η πρώτη γραπτή και επίσημη μαρτυρία που διασώθηκε και αναφέρεται στην ρησίδα της εκκλησιαστικής ηγεσίας για την εκπαίδευση των χριστιανοπαιδίων χρονολογείται το 1593. Το χρόνο αυτό συνήλθε στην Κωνσταντινουπολίτικη Σύνοδος υπό την προεδρία του Πατριάρχη Γεωργίου Β' (1572-1594). Η Σύνοδος μετείχαν και ο Πατριάρχης Αλεξανδρείας Μελέτιος Πηγιάς που κτηροσώτησε και τον Πατριάρχη Αντιοχείας Ιωακείμ, καθώς και ο Ιατρίαρχης Γεωργολύμαν Σωφρόνιος. Η Σύνοδος συγκαλήθηκε για να συζητηθεί το θέμα της ανακήρυξης της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας σε Πατριάρχη και την άποδοχή ή όχι του Γρηγοριανού ημερολογίου. Φαίνεται όμως ότι μέλη της Συνόδου ενδιαφέρθηκαν και για το θέμα της εκπαίδευσης των παιδιών. Αυτό συνάγεται από τον έβδομο κανόνα της Συνόδου, ο οποίος αναφέ-

«*Ζησεν η άγια σύνοδος έκαστον επίσκοπον εν τή έαυτοθ παροικία φροντίδα και δαπάνη την δυναμένην ποιειν, ώστε τά θεία και ιερά γράμματα δύνασθαι διδάσκεισθαι βοηθειν δε κατά δύναμιν τοις θέλοσιν διδάσκειν και τοις μαθειν προσαρουμεμένοις, εάν των επίτρηθειών χρείαν έχωσιν»⁵.*

Η άποφαση αυτή της Συνόδου πρέπει να εξεφραζε και τό γενικότερο νεύμα που επικρατούσε εκείνη την εποχή μεταξύ πολλών Ορθόδοξων χριστιανών της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η εκπαίδευση, δηλαδή, των χριστιανικών άποτελούσε μία από τις σπουδαιότερες σκέψεις και άγωνίες των υπόδουλων Ελλήνων.

Δέ γνωρίζουμε εάν άμέσως εφαρμόστηκε η άποφαση της Συνόδου για την ουσία σχολείων από τοις μητροπολίτες και επισκόπους. Είναι όμως βέβαιο τό τις πηγές που έχουν μέχρι σήμερα δημοσιευθεί, ότι γύρω στά μέσα του αιώνα λειτουργούσαν άρκετά σχολεία, κυρίως άνώτερης εκπαίδευσης, σε φροντα έμπορικά κέντρα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Χρηματοδότες των των σχολείων ήταν πλοιοί έμποροι, που ζούσαν είτε μέσα στά όδια ή φράξες ένα ποσό για τά έξοδα λειτουργίας της σχολής και την περιθαλάψη των άπορων μαθητών. Από τοις τόκους των χρημάτων ελληνώνοντο, μεταξύ

των άλλων, και ο δάσκαλος ή οι δάσκαλοι, που συνήθως ήταν λερωμένου, ντο μέσα σε ναό ή σε παρασκήματα ναών. Ο μητροπολίτης της περιοχής που ίδρύετο η σχολή είχε κατά κανόνα άπόλυτη έξουσία στη διοίκηση της, προήδρευε της έφορείας και επέλεγε τό δάσκαλο ή τοις δασκάλους.⁶ Κατά την επιλογή των δασκάλων ο μητροπολίτης έφειλε «*όντινα βούληται των δασκάλων εκπινον παραδούναι μαθήματα και μαθητάς άφελήσαι*», όπως χάραξηριστικά διατυπώνεται σε πατριαρχικό έγγραφο επικύρωσης σύστασης σχολής και του οργανισμού της, στην Άδρα (1669).⁷ Τά μέλη της έφορείας (επίτροποι) εξέλεγοντο και διορίζοντο από τό μητροπολίτη. Οι επίτροποι έπρεπε να ήταν καταξιωμένα μέλη της κοινωνίας («*άπό τε κληρικών και άρχόντων*») μέσα στην όποία λειτουργούσε η σχολή.

Όπως ή άνωτερη, έτσι και ή βασική ή στοιχειώδης εκπαίδευση παρείχετο σε εκκλησιαστικούς χώρους, μέσα δηλαδή στις ένοριακές εκκλησίες ή τό μοναστήριος κληρικοί και κυρίως μοναχοί, οι όποιοι ελληνώνοντο από τοις γονείς των παιδιών. Η άντεπάρχειση των δασκάλων στό κάλεσμα της Εκκλησίας να διδάσκουν τά χριστιανόπαιδα την πίστη και τη γλώσσα των πατέρων τους, ήταν προθύμη και συγκαλητική. Όμως ή άποτελεσματικότητα της δασκαλίας έποχής (16ος αιώνας) άναφέρουν ότι δυστυχώς οι ιερείς και μοναχοί που πρόγματι κατονοούσαν τό περιεχόμενο των βιβλίων από τά όποία δίδασκαν ήταν έλάχιστοι.⁸ Έπειδή τά παιδιά έδιδάσκοντο άνάγνωση και γραφή από εκκλησιαστικά βιβλία (Όκτώηχο, Ψάλτηρ, Αιτόστολοι κ.ά.), ή βασική παιχώρος που φοιτούσαν «*σχολείων των ιερών γραμμάτων*» και ο κοινών γραμμάτων» ή άλλάως «*Σχολείων κοινών*».⁹

Η βασική παιδεία άπέχε πολύ από τό να ήταν συστηματική και γενική για όλα τά παιδιά των χριστιανών Ελλήνων. Αυτό είναι εβεξήγητο, άφοι οι κοινωνιακές και οικονομικές συνθήκες, τουλάχιστο στοις δύο πρώτους αιώνας της παιδιών με λιανό διδακτικό ποσοπαιτικό.

Επίσης και ή ίδια ή μέθιση δεν άποτελούσε σοβαρό κίνητρο για να προσέλθου σε τά τέλη του 17ου και άρχές του 18ου αιώνα, ή άνάγνη και έπιθυμία για μάθηση αυξήθηκε. Αυτό όφειλεται στην ένεργό συμμετοχή πολλών ελληνικών οικογενειών σε έμπορικές συναλλαγές και επικηρίσεις της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η διάπείωση ότι για να άνόσχοληθεί κανείς άποτελεσματικά με τό έμπόριο άπαιτείται τουλάχιστο στοιχειώδης γνώση άνάγνωσης, γραφής και

άξιμησης, ώθησε πολλές οικογένειες να ενδιαφερθούν για την εκπαίδευση των παιδιών τους. Μέσα σ' αυτό τό κλίμα, δεν ήταν λίγοι και οι πλούσιοι έμποροι που ίδρυσαν φροντιστήρια καλύτερα σχολεία σέ διάφορες περιοχές. Οι ίδιοι μπορούσαν ήν πληρωμή των δασκάλων και θέσιπίζαν ύποτροφίες γιανά άνώτερες σχολές. Όδως όμως αυτές οι ένεργείες έπρασματοποιούντο σχεδόν πάντοτε μέ την πασακίνηση, ύποστήριξη και τον έλεγχο της Εκκλησίας.¹⁰

Από πατριαρχικό έγγραφο των άρχών του 18ου αιώνα (γίγνο στο 1730), μέρος του οποίου έδω τό φως της δημοσιότητας, πληροφορούμεθα τον ιδεολογικό και παιδαγωγικό προσανατολισμό της βασιικής εκπαίδευσης εκείνης της εποχής. Πρόκειται για έναν πολύ σημαντικό και στάσιο όργανισμό λειτουργίας κατώτερου σχολείου της περιόδου της Τουρκοκρατίας που διασώθηκε και άναφέρεται στο σχολείο Τρικάλων Πελοποννήσου. "Ο χριστιανικός-έκκλησιαστικός προσανατολισμός της εκπαίδευσης είναι φανερός σ' όλα τά άρθρα του όργανισμού. Σύμφωνα μέ τον όργανισμό αυτόν, ό δάσκαλος θά έπρεπενά σχολείον μέ «*καίριον όρθρον, και χωρίς φιλοπροσωπίας, και έκ των τιμωτέων*». Άκόμη ό δάσκαλος θά έπρεπε «*νά διδάσκη μέ έπιμέλειαν και κατά συνέθειαν τους μαθητάς του χωρίς καιμίαν διακοπήν, έξω μόνον από τάς άγίας Κυριακάς, και δεσποτικάς έορτάς, και τινας άλλας έτισήμιον άπό όπου παρηγοιαστικάς έορτάζουσι, και κανονικάς έξ έθους πανηγυρίουσα*». Ο όργανισμός λειτουργίας του σχολείου Τρικάλων Πελοποννήσου άπηγορεύε στο δάσκαλο να άπαται όποιαδήποτε πληρωμή από τους μαθητές και τον περιόριζε «*νά άρχηται εις τον θνήβητα μισθόν, ήτοι τά τεσσαράκοντα γρόσια, έξω μόνον άν οι γονείς του μαθητού του προσφερόσυν ειτι προσαιρούνται οικειοθελώς, ώς άρτους δηλαδή, οινήριον, όπωρίς, και άλλο τουτούς όμοιον έκ των προχείρων και άνευ άγοράς παρ' αυτοίς εύδοκωμένων*». Ο δάσκαλος όφειλε «*άπαξάπαντας να τους διδάσκη την χριστιανικήν διδασκαλίαν*». Ίδιαιτερα τους μαθητές που έπρόκειτο να ιερωθούν ό δάσκαλος όφειλε «*νά τους διδάσκη άνεγκκαίως μέ πολλήν προσοχήν τάς άκολουθίας των άγιων έπτά μυστηρίων, και τάς λοιπάς έν τω Ευχολογίω άνεγκκαίως τή ιερεί και συνήθειά άκολουθίας και εύχαριστίας*». Ο δάσκαλος έίχε καθήκον ν' άρχίξει και τελειώσει τό διδακτικό πρόγραμμα της ήμέρας μέ προσευχή «*σύντομον τό πρωί, ήτοι τον Έξάψαλμον μετά της πρώτης ώρας, και μετά την έσπερινήν άπόλυσιν να διαβάσωι τό Απόδειπνον, έπειτα να άπέχεται ό καθ' εις εις τά ίδια*». Έπίσης και μεγάλη έορτή στην Έκκλησία. Στά καθήκοντα του δασκάλου ήσαν και ή ύποτροφία του θρησκευτικού και ήθελικού χοροατήρα των παιδιών. Γι' αυτό τονίζεται στον κανονισμό ότι ό δάσκαλος θά έπρεπε να φροντίξει όχι μόνο για την ήθηση των τυπικών κανόνων καλής λειτουργίας του σχολείου, αλλά και

«*της καλής παιδαγωγίας, και ειπάκτου και σεμνης πολιτείας και χρηστότητος των ήθων των διδασκωμένων και παιδευομένων ήπ' αυτού μαθητών, και μάλλον των μικρών και άτελών έπ' την ήλικίαν παιδιών, τά όποια προφρονιμένως να τά παιδεύη και να τά διδάσκη εύσεβειαν, εύλάβειαν εις τά θέα, σωφροσύνην και σεμνότητα και κάθε άλλην άρετήν, προσήκουσαν χριστιανική καταστάσει, και έπάνω εις την πρακτικήν άρετήν και εύπαιδευσίαν των νέων, προσήκουσαν ώσαν θεμέλιον εις τάς φυχάς αυτών, να έπικκοδομήη και την διδασκαλίαν και όδηγίαν των μαθητάτων, κατά τον διορισθέντα άνωτέρω τρόπον, και την τάξιν και άκολουθίαν*».

Τό ίδιο άκριβώς θρησκευτικό-έκκλησιαστικό πνεύμα που διακρίνει τον παρτάνο σχολικό όργανισμό, μαρτυρείται και από την πλούσια όρση του άγιου Κοσμά του Αιτωλού (1714-1779) για την ίδρυση σχολείων για τά παιδιά χριστιανών. "Ο ιερομόνοχος άγιος Κοσμάς ό Αιτωλός φρονότος και διακήρυσε ότι:

«*Από τό σχολείον μανθάνομεν τό κατά δύναμιν τι είναι Θεός, τι είναι άγία Τριάς, τι είναι άγγελοι, άρχάγγελοι, τι είναι δάίμονες, τι είναι Παράδεισος, τι είναι Κόλασις, τι είναι άμαρτία, άρετή. Απο τό σχολείον μανθάνομεν τι είναι άγία Κοινωνία, τι είναι Βάπτισμα, τι είναι τό άγιον Ευχέλαιον, ό τίμιος Γάμος, τι είναι ψυχή, τι είναι καρδιά, τά πάντα από τό σχολείον τά μανθάνομεν, διατι χωρίς τό σχολείον περιπατούμεν εις τό σκοτός...*

Νά σπουδέτε τά παιδιά σας να μανθάνουν τά ελληνικά, διατι και ή Εκκλησία μας είναι εις την ελληνικήν και άν δεν σπουδέτε εις τό ελληνικόν, άδελφέ μου, δεν ήμπορείς να καταλάβης έκείνα όπου όμολογά ή Εκκλησία μας. Καλύτερα, άδελφέ μου, να έχης σχολείον ελληνικόν, παρά να έχης βγούρες και ποτάμια. Και ώσαν τό μάθης τό παιδί σου τά γράμματα, άδελφέ μου, τότε λέγεται άνθρωπος, μά άν δεν τό μάθης τά γράμματα, είναι ώσαν τό γουγονόπουλον. Τό σχολείον άνοίγει τές έκκλησίες, τό σχολείον άνοίγει τά μοναστήρια».¹²

Ο έκκλησιαστικός προσανατολισμός της βασιικής εκπαίδευσης συνεχίστηκε σχεδόν άμειώτως σ' όλη τή διάρκεια της Τουρκοκρατίας.¹³ Τό ίδιο όμως άκριβώς δε συνέβηκε και μέ την άνώτερη εκπαίδευση. Η δημιουργία νέων πνευματικών, κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών, πρώτα στην Εβρώπη 18ου αιώνα έπείχεσε σημαντικά την ιδεολογία και τό περιεχόμενο σπουδών της άνώτερης εκπαίδευσης. Πάνω άπ' όλα έπισημάνθηκε ή έλλειψη άποτελεσματικότητας της άνώτερης εκπαίδευσης των ύπόδουλων Έλληήνων, λόγω τοι άύστοργά έκκλησιαστικού και θεωρητικού/σχολαστικού περιεχομένου της. Είσημητές των έπισημάνσεων, τουλάχιστο στην άρχή, ήσαν όριζόμενοι λόγιοι, ιε-

χίας, όσα βέβαια την επιθυμούσαν, παρείχεται από διανομηθείς κληρικούς και μοναχούς κατά τρόπο μηχανιστικό και έλλιπη.¹⁸

Πάντως, ό άρχιμόδός έκείνων που άποφοιτούσαν από τις άνωτερες σχολές δεν έπαρκούσε για τή στελέχωση της εκπαίδευσης όχι μόνο των παιδιών της επαρχίας, αλλά και εκείνων που κατοικούσαν σε περιοσιότερο άνεπτυγμένες οίκονομικά περιοχές. Πάντοτε ό άρχιμόδός των περιοσιότερων άνεπτυγμένες ήταν περιουρημένος. Ήξάλλου ή προσέλευση για άνωτερες σπουδές νέων από την επαρχία ήταν ύποτυπώδης. Ένας λόγος είναι ότι ήταν πολλή δύσκολο να μετακομίζον από την επαρχία όου ήθελαν να μορφωθούν, έστω άκόμη κι άν λειτούργησε σε άρκετές άνωτερες σχολές ό θεοσιός των ύποτροφιων και ή παροχή δωρεάν στέγης και τροφής για τους άπορους μαθητές.

Όμως και όσοι επαρχιώτες σπουδάζαν δεν επέστρεφαν όλοι πίσω για να έξασκησον το διδασκαλικό επάγγελμα. Πολλοί άρ' αυτός προτιμούσαν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στα μεγάλα έμπορικά κέντρα. Η έπιστοφή στην επαρχιακή γενέτειρα μετά τή λήξη των σπουδών άπαιτούσε γενναιότητα, άρα οι συνθήκες διαβίωσης έκεί για όσους γνώριζαν γράμματα δεν ήταν εύχάριστες. Έπίσης πολλοί άρ' αυτούς που κατόντοσαν από έμπορικά κέντρα και σπουδάζαν, μετά την άποφοίτησή τους προτιμούσαν ν' άσχοληθούν με περιοσιότερο προσοδοφόρα επάγγέλματα σε σύγκριση με αυτό το διδασκαλικό. Τέλος, ύπηρχαν και έκείνοι από τους άποφοιτους των σχολών που έξεμπεινόντο σε εύρωπατικές πόλεις (Βενετία, Βιέννη κ.λπ.) για να έγγαστον ή να συνεχίσουν τις σπουδές τους, με τή συμμετάχωση πολλές φορές των παλαιοσιων έλληνηκων κοινοτήτων που ύπηρχαν σ' αυτές.¹⁹

Ό περιουρημένος άρχιμόδός προσέλευσης μαθητών στις άνωτερες σχολές, έκτος των άλλων, θά πρέπει ν' άποδοθεί και στις ουσιώδεις παιδαγωγικές έλλείψεις που παρουσίαζε ή βασική εκπαίδευση. Η διαδίκασία διδασκαλίας και μάθησης περιεβάλλετο από μυστήριο και φόβο που ήταν συνέπεια, τις περισσότερες φορές, της διανομηθείας και αυταρχικής συμπεριφοράς των διδασκάλων και των άντιπαιδαγωγικών μεθόδων διδασκαλίας που χρησιμοποιούσαν.

Ένας από τους πρώτους λόγιους που άσχολήθηκε με την παιδαγωγική και κοινωνική διάσταση της έλληνηκής εκπαίδευσης του καιρού του ήταν ό λέγοδιόλογος Ίωσιπος Μουσιόδοξός (:1725-1800.). Ό Ί. Μουσιόδοξός διετέλεσε διευθυντής της άνωτερης σχολής του Ίωσιου. Έπίσης διδάξε και στή σχολή του Βουκουρεσιου. Ό ίδιος είναι συγγραφέας της πρώτης έλληνηκής συστημιατικής παιδαγωγικής πραγματείας που κυκλοφόρησε τήν περιόδο της Τουρκοκρατίας.²⁰ Οι διαπιστώσεις και κλίσεις του Ί. Μουσιόδοξα για τό σύστημα εκπαίδευσης που έπικρατούσε κατά τό 18ο αιώνα, τόσο της βασικής όσο και της άνωτερης, είναι πολύ διαφορετικές. Η άντιπαιδαγωγική συμπεριφορά του διδασκάλου της στοιχειώδους εκπαίδευσης έναργέστατα άπεικονίζεται

Οι καταβολές της νεοέλληνης θρησκευτικής άγωγής

στην παρακάτω προσωπική μαρτυρία του Ί. Μουσιόδοξα:

«Ένθυμιόμια είναι πως, όταν παρά την τρυφεράν ηλικίαν μου με έκάλει ό παδριγός, ώστε να είπω αυτώ τό μάθημα, άνθρωπος αυτός με όμην γνήσει βλοσυράν, και με έναν πάγωννα άγχιον, ενόμιζον πως με καλεί κανένα θηρίον, και από τον φόβο έχανον τό μάθημα».

Και συνεχίζει:

«Και ός ένθυμηθώμεν ένταθα τό πάθος τό όποιον έδοκίμασαμεν, όσοι κατά δυσκλήριαν έλάχομεν παιδαγωγούς απλάχνους, άδιακρίτους. Έκείνη ή βλοσυρά όμης, ή τραχεία φωνή, ή θυμύτης του έύλου, τολς παιδιούς, καταστρέφουσι αυτά έξ ολοκλήρου: έτοιμένως είναι από τά όμια, ή ότι ταπεινώνται τό πνευμα αυτών, ή ότι έγγέεται αυτοίς μίσος κατά της μάθησης, τό όποιον παραμένει αυτοίς έντετυπωμένον ένιότε παρά πάσαν τήν ζωήν».²¹

Τό ίδιο άρχιμόδός άντιπαιδαγωγικό πνεύμα που έπικρατούσε στη βασική εκπαίδευση του 18ου αιώνα, και για τό όποιο μας πληροφοροεί τό παραπάνω κείμενο, μαρτυρείται και από έναν σύγγρογο του Ί. Μουσιόδοξα λόγιο, τον Δημήτριο Καταρτζή (:1730-1807). Ό Δ. Καταρτζής ήταν Φαναριώτης, έζησε όμας στο Βουκουρέστι, όπου διετέλεσε άνωτάτος δικαστής.²² Σ' ένα σύντομο παιδιγωγικό του δοκίμιο, τό όποιο έγραψε τό 1783 αλλά ποτέ δε δημοσίευσε, ό τει όριζόμενα διδακτικά και ψυχολογικά έξιώματα.²³ Πρώτα άρ' όλα έκθέμει του να διεπουν τή διδασκαλία διδασκαλίας και μάθησης. Έπειτα, κλίνει τον τρόπο διδασκαλίας και τις μεθόδους που χρησιμοποιούσαν οι διδασκάλοι της έποχής του. Τέλος προτείνει τρόπους για τή βελτίωση όριζόμενων εκπαιδευτικών μένων. Οι διαπιστώσεις, κλίσεις και προτάσεις φανερώνουν τον πλοτύ των θεωρητικών γνώσεων και τήν παιδαγωγική διορατικότητα του συγγραφέα. Πιά τό να τουλάχιστο θέματα διδακτικής, ένδιαφέρον άκόμη και σήμερα. Ένα τέτοιο θέμα είναι π.χ. ή σημασία και ό τρόπος πρόοκτησης έννοιων κατά τήν παιδική ηλικία. Νά όμας τί, μετάξυ των άλλων, πληροφοροούμεθα από τον Δ. Καταρτζή για τήν εκπαίδευση των παιδιών της έποχής του:

«Το παιδι λοιπόν, βάνωντάς το από μικρό στα λεγά γράμματα, τό μαθαίνων τα κοινά, χωρίς να τού τα έμπουν, αλλά μόνη του τα παραδίδουνε διαφαστ' από τουν' ός τό βγάδω, χωρίς άλλη διακοπή, παρά μόνη στο μεσημεριάτικο ή κεντιάτικο τους [τό άπογευματινό γευητό]

φανί, μήτε τὰ συντηγαίνον [συνομιλῶ, μιᾶν, λέω] ποτέ τιποτες δια νὰ τὰ δάσων ἰδέαις, ἀλλὰ ἐπιστατοῖν ἀπάνου τους μὲ τὸ γαβδί και Ξυλιαῖς νὰ διαβάντων τὰ ματῶν ἰδιόκατα και μεγαλοφάνειας ὅσο μποροῦν, και νὰ μὴν σαλεύον ποσῶς ἀπτόν τόπο τους (ἐνάντιο στὴ γυμναστική τῶν παλαιῶν, κ' ἐνάντιο ἀναμφιβόλως και τ' ἀποτελέσματα τὸ τέτοιο πολὺ καθιστὸ κάνει ναθγοτὸ τὸ παιδί μας καθ' ἑξῆν). Μετὰ τέσσερα-πέντε χρόνια τὰ παιδιὰ ἔξοδον νὰ διαβάσων, μὲν ἔκεινα τὰ βιβλία ποιήσασαν ν' ἀποχτήσων κακίμων ἰδέ' ἀπτό μᾶθημά τους, παρὰ μόνε τὴν ἐξωτερική και ἴλική του μορφή. Κ' ἐπειδ' ἐπιστατοῦσαν οἱ δάσκαλοι του νὰ διαβάντῃ τὸ παιδί ὅλη μερ' ἰδιόκατα, δὲν εἶχε καιρο νὰ μάθῃ αὐτὸ μήτ' ἄλλο τιποτες, ὅξ' ἀπ' ὅ, τ' ἄκουσ' ἀπτό γονιὸ του παρεῖργως, κ' ἀπτό συμμαθητῆ του και δοτῆλο του, καθὼς ἔτυχε νὰ ναι καλὸ ἢ κακὸ, ψευτικὸ ἢ ἀληθινὸ.

Ἀπτὰ εἰρημένα εἶναι φανερό σὲ τί σφαλῆαι αὐτ' ἡ ἀρχὴ τῆς ἀγνοῖης τῶν παιδιῶν... ἦγουν: δὲν τὸ διν' ἰδέαις ὁ δάσκαλος τὸ παιδί, και τὸ κά- μιν' ἀναίθρητο- δὲν τὸ ἔξηγᾷ κακίμῶ λέξι, και τὸ μαθαίνει τὴ σημασία τῶν λέξεων, ἀλλὰ μόνε τὴ μορφή τους, και τὸ κάμιν' ἀμαθῆς. Μὲ τὸ ξῆλο στὸ χέρι πᾶσχει νὰ σβύνη τὰ πᾶθη του, δὲν τ' ἀρνηται νὰ χαρῆ και νὰ ἐγλενδίσῃ [ψυχολογοῦμαι, διασκεδάζω, γλεντῶ], μήτε νὰ γελᾷσ' ἢ κάποτε και νὰ κλάψῃ- δὲν τ' ἀναδέχιν' ἀνάληπτο και ἀκλήπτο σὲ κανένα πᾶθῆμα.

...Βάνον τὸ παιδί στὴ γρηματική, και τὸ διορίζον νὰ τὴν κτιθῆ [λέω ἐκ στῆθους, ἀπτό μνήμης, ἀποστηθίζω], χωρὶς νὰ τοῦ τὴν ἐξηγῶννε ὁμοίως, και κτιθῶντας, τοῦ τὴν τεχνολογοῦν κάθε μέρα, και περῶνναι σὲ τοῦτο ἄλλα ἔνα-διὸ χρόνια, και τότε ἔξερει τὸ παιδί πᾶρα περῶν [πᾶρα γιὰ πᾶρα] τὸ ἐτυμολογικὸ τῆς γρηματικής, πλὴν ὅλο χωρὶς σημασία, χωρὶς ἔννοια, χωρὶς νοῦ... Και τὸ προξενῶνν τόσο βάρος, ἐνόχλησι και πᾶρημονῆ, ποῦ τὸ ἐμπνέον μῦθος και πάντοτιν' ἀηθία στὰ γράμματα.»²⁴

Μὲ τέτοιες ἀνεταραχὲς παιδαγωγικῆς συνθήκες και προϋποθέσεις, ὅπως αὐτῆς παῦ ἀναφερόνται στὰ κείμενα τῶν Ί. Μοισιοδάκα και Δ. Καταρτζῆ, ἀλλὰ και ἄλλων μεταγενεστέρων, εἶναι φυσικὸ ὅτι ἡ φροντῆ στὰ «κοινὰ» σχολεῖα θὰ μείωνε σημαντικὰ τὴν ἐπιθυμία πολλῶν ἀπτό τους ἦδη ὀλιγῶνθ- μους μαθητῆς, νὰ συνεχίσουν τίς σπουδῆς τους σὲ ἀνώτερες σχολῆς.²⁵ Ἐξῶλλου και στὶς ἀνώτερες σχολῆς φαίνεται ὅτι οἱ παιδαγωγικῆς συνθήκες δὲν ἦταν πο- λὺ καλλίτερες σὲ συγκρίσῃ μὲ τὰ κατώτερα σχολεῖα. Αὐτὸ τὸ πᾶρηφοροῦμῆθα πάλι ἀπτό τους Ί. Μοισιοδάκα και Δ. Καταρτζῆ, οἱ ὅποιοι ἐκφράζονται μὲ δυ- σπῆνεια γιὰ τὴν πᾶρημελῆ ποιότητα και ἀποτελεσματικότητα τοῦ περιεχομένου τῶν προγραμματίων σπουδῶν και τοῦ τρόπου και τῶν μεθόδων διδασκαλίας

Οἱ καταβολῆς τῆς νεοελληνικῆς θρησκευτικῆς ἀγνοῖης

21

τῶν δασκάλων τῶν ἀνώτερων σχολῶν. Οἱ Μοισιοδάξ καταθέτει, μετᾷ τῶν ἄλλων, τὴν παρακάτω προσωπικὴ μαρτυρία στὸ ἔργο του «Ἐτολόγια» (1780):

«Ὅταν ἡμεῖς ἐδιδασκόμεθα ἐν τῇ Ἀθωνίτιδι σχολῇ, ὅπου ἐγγυνα- σιάρχηαι πανευκλεῶς ὁ κλεινὸς Εὐγένιος [ἔνοσθε τὸν λεγομῶνχο τότε Εὐγένιο Βουλγαρά (1716-1806)] ἐν ὅλη μῆ ἀ διαίτα, ἐπικρατοῦσης τῆς ὁμοίας κατεργεῖμῆαι μόχθους ἀνεκδιηγήτους, ἀντιγράφοντες, με- λετῶντες, και μὴ ἀναγνῶντες οὔτε πέντε ἄρας σχεδὸν τοῦ ὅλου ἡμερο- νυκτίου, τίνα καρτῶν ἐδεδέμῆαι τὸ τελευταῖον ἀπτό τῶν ἀγῶντων μὸ- χθων ἡμῶν. Μίαν ἔννοιαν ἀτελῆ τῆς λογικῆς, και ἐν μέρῃ τῆς Μετα- τέλους τῆν γινῶσιν ἐνὸς μόνου βιβλίου τῶν Στοιχείων τοῦ Εὐκλείδου, και μήτε τοῦτου πλήρους...»

Ἐγὼ οὔτε ἐγκρίνω πάντως τὴν περιττὴν φιλοτολίαν ἐκείνην, διότι πολλοὶ ἐξ ἡμῶν ἐβλάβησαν, τινὲς δὲ και ἀπέθανον. Πλὴν, ἀφοῦ ἐτάλαι- ἀρηθῆαιμ ἀναλογικῶς.»²⁶

Οἱ Δ. Καταρτζῆς, ἐξῶλλου, ἀναφέρει γιὰ τὴν ἀποτελεσματικότητα τῆς διδα- σκαλίας στὶς ἀνώτερες σχολῆς τῆς ἐποχῆς του, τ' ἀκόλουθο:

«Λοιπὸν μάτιον εἶναι ποῦ ἀγοροποροῦν χρόνια και καιροῦς στὰ γρηματικά, μὲ λόγ' ὅτι νὰ μάθων τὴ γλώσσα, και τοῦτο ἀπτό ἔναν με- ρικὸ τεχνίτη, ποῦ δὲν μπορεῖ νὰ ἔξηγησῇ τοὺς ὄρους τῆς λογικῆς, ἀπειροῦς ὄρους, ἀπτόις ὁποίους ἄμα συνθέεται τὸ παμμένεθος ὅλο τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας. Δεύτερο, ἀποχτοῦν οἱ νέοι τὴ λογικῆ, μὲ τὴν ὁποία μαθαίνονν διὰ μακρῶν, τόξα νὰ συλλογιοντῆαι ὀρθά, κάμνοντας μίαν καθ' ὑπόθεσιν θεορία στῆς ἰδέαις ποῦ μέλλωνν ν' ἀποχτήσων, κ' ὅπου ἦδη δὲν ἔχων. Τρίτο, καταγίνονντ' οἱ νέοι στὸ νὰ παίρνων καθολικαῖς ἰδέαις τῆς φιλοσοφίας, ποῦ δὲν ἔχων ἔδρα ἄλλοθ παρὰ στὰ καθ' ἑκάστα- ὅθεν και ἔχωνιόντ' αὐταῖς, μὴν ὄντας δυνατὸν νὰ θυμωδῶνται χωρὶς αὐτὰ.»²⁷

Στὰ παραπάνω ὁ Δ. Καταρτζῆς συμπληρῶναι και ὅσα ἀκόλουθοῦν, τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι καθόλου κολακευτικά γι' αὐτοῦς ποῦ ἀκολοῦθοῦσαν τὸ διδα- σκαλικὸ ἐπάγγελμα:

«Ἄς ποῦμε και τὴν ἰδέα ἐνοῦ τέτοιου μαθητῆ τί ἔξει. Τι δύνανμ' ἔχει τὸ κοντύλι κ' ἡ γλώσσα του; Σὲ τί ἐπαγγέλια χρησιμεύει; Αὐτὸς ἔξει κάποιαις γενικαῖς και οκρόπταις ἰδέαις τῆς φιλοσοφίας, ἔξει ὄλους τοὺς ὄρους, ὄς ποῦμε, τῆς λογικῆς και γρηματικῆς- ἐπειδὴ ὅμως κ' αὐτὰ δὲν μπαίνων καθόλου στὴ συναναστροφή πάρε μ' ὄλους τοὺς

άνθρωπος, ὅξ' ἀπὸ μερικούς δημοίους του, μήτε τ' ἀκούγ' αὐτός ἀπ' ἄλλοι, μήτ' ἀν τὰ πῆ ἄλλοι, τὰ καταλαβαίνει ἄλλο τλίπτες δὲν ἔχει νὰ συντήρη με κανέναν, ὅτι δὲ ἔξερ' ἄλλο τλίπτες ἔμπορεῖ και γράφ' αὐτός, πλὴν δὲν καταλαβαίνει τὸ τί γράφει, γιατί μεταχειρίζεται κατὰ κόρον τὰ ἑλληνικά, που δὲ ἔξερει με ἀκριβείαν, ἢ τὰ γραμμάκια που ἔξελιγνίξει παράλληλα ἔμπορεῖ του κόσμου δὲν μπορεῖ νὰ γράψῃ καμμιάνα, γιατί καμμιάνα δὲ ἔξερει. Συντηχεῖν' ὄλο ἑλληνικά ὡς τόσο που ἕνας σπουδαίος μὸλις τὸν καταλαβαίνει, κι ἕνας ἀνεμάματος παντλιῶς τὸ ἔπαγγελάμὰ του ἄρα εἶναι πῶλε γιὰ δασκαλός, ὅτ' αὐτὸ ἔμαθε κι ἄλλο δὲ ἔξερει, γιατί δὲν ἔμαθε τλίπτες στὸν κόσμο και στὸν τόπο που βρίσκειται, στὸν αἰῶνα και στὸν καιρὸ που ἤν».²⁸

Ἄν ἡ κατάσταση τῆς εκπαίδευσης ἦταν δυσῶρεστη στὰ μεγάλα ἑμπορικά κέντρα τῆς Τουρκοκρατορικήμης Ἑλλάδος και τὸν παραδοσυνάβλιων ἡγεμονιῶν τῆς Μολοδοβλαχίας, ὡσραδῶς αὐτὴ ἦταν χειρότερη στὶς ἀγροτικές και κτηνοτροφικές ἔπαρχίες. Οἱ καλύτερες οικονομικές, κοινωνικές και εκπαιδευτικές συνθήκες που ἔπικρατοῦσαν στὰ ἑμπορικά κέντρα ἦταν φυσικό νὰ δημοιογηθοῦν γάμμα στὴν πολίτητα ζωῆς και μόρφωσης μετὰξὺ τὸν ὑπόδοιναων Ἑλλήνων τὸν ἑμπορικών κέντρων και τὸν ἔπαρχιῶν. Οἱ συνέπειες τοῦ γάμματος αὐτοῦ δημοιογησησαν πολλὰ ἑμπορία μετὰξὺ τὸν Ἑλλήνων. Στὰ ἑμπορία σγκαταλέγεται και ἡ δυσκολία νὰ κατανοηθοῦν κυρίως ἀπὸ τὰ λαϊκά σγώματα οἱ κοινωνικές, πνευματικές και ἑπιστημονικές ἀλλαγές, που συνέβαιναν στὴν εὐρώπη, ιδιαίτερα μετὰ τῆ Ραλακή Ἐπανάσταση (1789). Ἀκόμη, τὸ πολιτιστικό και μορφωτικό γάμμα με τὴν πῶροδο τοῦ χρόνου ἔπηρεσε σημαντικά και τὶς σχέσεις τὸν κτηνοπολιτῶν τῆς ἔπαρχίας και τοῦ Πατριαρχείου. Πολλές ἑνέργειες και χειρισμοὶ τοῦ Πατριαρχείου πρὸς τοὺς Τούρκους γιὰ τὴν κατάσταση τὸν ὑπόδοιναων Ἑλλήνων ἄρηναν ἀδιάφορους τοὺς κτηνοπολιτες τὸν ἔπαρχιῶν και ιδιαίτερα τῆς κυρίως Ἑλλάδος. Ἡ ἀθλιότητα τῆς καταστάσεως τῶν και τοῦ ποικιλιου τοὺς τῶνς καθιστοῦσε καχύποπτους ὡς πρὸς τὴ γνωσιότητα τὸν πρὸθέσεων τοῦ Πατριαρχείου γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τὸν Ἑλλήνων ἀπὸ τὸν τουρκικό ζυγό. Σ' αὐτὸ ὡσραδῶς συνέβαλαν και τὰ διάφορα ἀπελευθερωτικά κηγιγμάτια Ἑλλήνων πατριωτῶν και κυρίως τοῦ Πῆγα Φεδαίου και τοῦ Ἀδαμάντιου Κοραῖ (1748-1833).

Εἰδικότερα ὁ Ἀδ. Κοραῖς ὑπῆρξε ἕνας ἀπὸ τοὺς πρὸ φωτισμένους Ἑλλήνες που ἔγυῶστηκε με ὄλες του τὶς δυνάμεις γιὰ τὴν πνευματική και μορφωτική ἀνορθωση τὸν ὑπόδοιναων σηματοριωτῶν του. Μετὰ τὶς πρῶτες του σπουδες στὴ Ζμηγνη ὅπου γεννήθηκε και τὴν περιτλάνησή του σὲ διάφορες εὐρωπαϊκές πόλεις (1771-1777), ἔπιστῶρε πάλι στὸν τόπο ἀπὸ τὸν ὅποιο ἔκμηνησε. Τὸ 1782 ἔκρηπεύεται ἐκ νέου και ἔκκαθίσταται ὄμοιτικά πάλι στὸ Παρίσι (1788). Ἀπὸ ἐκεῖ ὁ Κοραῖς ἀρχισε τὸ μεγάλο του ἀγῶνα γιὰ τὴν πνευματική

ἀφύπνιση τὸν Ἑλλήνων. Τὰ πρῶτα του τῶξείδια στὴν εὐρώπη και ἡ ὄμοιτική του παραμονὴ στὴ Ἰαλία διαμόρφωσαν τὰ πνευματικά πῶοια μέσα στὰ ὅποια κινήθηκε ἡ πατριωτική δραστηριότητα τοῦ Κοραῖ. Τὸ πνεῦμα τοῦ εὐρωπαϊκού Διαφωτισμοῦ και στὴ συνέχεια τῆς Ἰαλακής Ἐπανάστασης ἦταν τὸ πρῶτο τοῦ Κοραῖ στὴν ἀναγεννητική προστάθεια τοῦ ἑλληνισμοῦ, τὴν ὅποια ἀνελάβε οἰκαιοθελῶς.

Ὁ Κοραῖς πιστερε ὅτι με τὴν κατάκτηση τὸν προιόντων τῆς εὐρωπαϊκής γῶσης οἱ ὑπόδοιλοι Ἑλλήνες θὰ μποροῦσαν νὰ ἀφύπνιστοῦν, ὡστε νὰ ἀποτινῶξουν τὸν τουρκικό ζυγό. Ἡ ἀπομική και κοινωνική ἀλευθερία θὰ μποροῦσε νὰ κατακτηθεῖ και νὰ κρηποροῦσῃ, πῶνω ἀπ' ὄλα, με τὴ δύναμη τῆς λογικής. Πῶ τὸ λόγο αὐτὸν θεωροῦσε, ὅτι ἡ γῶση τὸν ἀρχῶν που ἔκπορευοῦνται ἀπὸ τὶς ἔκνοιες τῆς ἠθικής, λογικής και δικαιουσῆς, ὅπως αὐτὲς εἶχαν διαμορφοθεῖ και καθιερωθεῖ στὸ σγγγρονο εὐρωπαϊκό πολιτισμό, ἦταν ἀπαραλίπτες γιὰ τὴν ἔκρημοιγῃ τὸν ἀγῶσῶν τῆς εἰρηγῆς και ἔλευθερίας στὴν πρῶξη. Ἐάν οἱ Ἑλλήνες, δικαιοσύνη, ἠθικής και λογικής, δὲ θὰ μποροῦσαν νὰ ἀποκρυβεθῶν, δικαιοσύνη, ἠθικής και λογικής, δὲ θὰ μποροῦσαν νὰ ἀποκρυβεθῶν. Πῶ τὴν ἔπικρευῃ αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ ὄφειλαν οἱ ὑπόδοιλοι Ἑλλήνες νὰ γνωρίσουν σὲ βάθος και νὰ ἔκρηγῶν τὰ ἀνάλογα συμπερῶματα που πηγάζουν ἀπὸ τὶς δύο παραδόσεις τοῦ ἑλληνισμοῦ. Οἱ παραδόσεις αὐτὲς ἦταν τὸ ἀρχαίο ἑλληνικό κλασικό πνεῦμα και ὁ χριστιανισμός. Πῶ τὴν πρῶδηση τοῦ ἀρχαίου κλασικού πνεύματος μετὰξὺ τὸν σηματοριωτῶν του, ὁ Κοραῖς ἔξέδωσε και σχολίασε ὄλόκληρη σειρά ἀρχαίων Ἑλλήνων σγγγραφῶν (ἀπὸ τὸ ἔτος 1805 κ.ἔξ.). Στὸς πρῶοιγους τὸν ἔκδοσαν αὐτῶν ὁ Κοραῖς ἀποτίπανε κῶθε πρῶτὰ τὸ ἀνορθωτικό ἔθνικό του μῆνημα πρὸς τοὺς ὑπόδοιλους Ἑλλήνες.²⁹

Χῶρις ὄμως ἀμφιβολία, ἡ ἀνορθωτική ἔθνική δράση τοῦ Κοραῖ ἔκκαινώσθηκε με τὶς συντονημένες ἐνέργειες του γιὰ τὴν ἀναβάθμιση τῆς θεοκρατικής χριστιανικής διδασκαλίας τοῦ λαοῦ. Ἦδη ἐνὸ εὐδισκετο στὴ Ζμηγνη (1778-1782) και πρῶτοῦ ἀκόμη ἔκκαταστῶθεῖ στὸ Παρίσι, ἀρχίζει τὴν πῶοια σγγγραφική του παραγωγή, με δύο μεταφράσεις χριστιανικών Κατηχῶσεων και μία περιλήψη τῆς μῶς ἀπ' αὐτὲς.³⁰ Ὁ Κοραῖς μετῶρεσε τὶς Κατηχῶσεις με ὄμοιτὸ νὰ παρακινήσει κλῆρο και λαὸ νὰ ἐνδιαφεροθοῦν γιὰ τὴν ὑπεύθυνη γῶση τὸν χριστιανικών δογμάτων και τὴν ἔκρημοιγῃ τῶνς στὴν πρῶξη. Τὸν ἔκρημῶσε ἡ ἀγῶια και ἡ ἀμῶθεια που διέκρινε στὸς σηματοριωτες του γιὰ θεῶματα χριστιανικής πίστης και ζωῆς. Γι' αὐτὸ τονίξει με ἔκρημοιγῃ, μετὰξὺ τὸν ἄλλων στὸν πρῶοιγο τῆς Κατηχῶσεως (1782) τ' ἀκόλουθα:

«... Και δὲν εἶναι ἄλλο κωινότερο τὴν σῆμερον παρὰ τὸ νὰ βιέτη τις πημῶς, λογῶς, και πολλακῶς διδασκαλῶς τὸν ἄλλων, εἰς μίαν βαθυτάτην ἀγῶια, ἢ τουλάχιστον εἰς μίαν ἐπιτόλαιαν και ἀμῶροδον γῶση τῆς θεοκείας. Και τί ἀκόλουθεῖ ἐκνεῦθεν, μία γενική διαστροφή τὸν

ήθων, μυθία προλήψεις και δεισιδαιμονία· φοβούμεθα εκεί όπου δεν είναι, φόβος και τολμάμεν εκεί, όπου πρέπει να φοβώμεθα· δεν διακρίνομεν το συγκεκριμένον από το κεκλιμένον· ζητεί πάς ένας το έαυτού, και κανένας το του έτερου».³¹

Στόν ίδιο πρόλογο ο Κοραής προτρέπει τους δημοθρόσκους του Έλληνες να έξενουν τα χριστιανικά δόγματα και τις έντολές που απορρέουν απ' αυτά. Η δικαιολογία του γν' αυτό είναι ότι:

«Η λατρεία των χριστιανών ονομάζεται λογική, και το γάλα της πίστεως λογικών· το όποιον σημάει, ότι ή θρησκεία των χριστιανών έχει λόγον, και έτοιμώς έξενωσαν και απόδειξιν, και, ότι δεν είναι τεθεμελιωμένη εις μύθους σεσηρισμένους, εναντίους εις τον όρθον λόγον, καθώς αί ψευδοθρησκείαι».³²

Η έξενωσι όμως αυτή επιβάλλεται, κατά τον Κοραή, και για ένα σημαντικό ήθνακό και θρησκευτικό λόγο:

«... Διότι χωρίς αυτήν [τή θρησκεία] δεν είναι δυνατόν να γεννηθή ή πληροφορία εις το ανθρώπινον πνεύμα, και χωρίς την πληροφοριαν είναι αδύνατον να αναγεννηθή ό άνθρωπος, ήγουν να εκδοθή τον παλαιόν άνθρωπον, και να ενδοθή τον νέον· είναι αδύνατον να προκόψη ποτέ εις την άετην, ή να υπεραχθή της πίστεως εναντίον εις βασιλείς και τυράννους, ή να την υπερασπίση εναντίον εις τους έτεροθρήσκους».³³

Όπως εξάγεται από τον πρόλογο της Κατηχήσεως (1782), ή προστάθεια του Κοραή για μία υπερθνή χριστιανική διδασκαλία του λαού έθεμελιώοντο στην πραγματική κατήχησης της Εκκλησίας των πρώτων πρώτων χριστιανικών αιώνων. Αύτη όμως ή θεμελίωση του επέτρεψε τελικά να υπογραμμίσει και να συνδέσει την ανάγκη μιας σύγχρονης χριστιανικής διδασκαλίας με την άφύπνιση της έθνικής και άπελευθερωτικής συνείδησης του υπόδουλου ελληνικού λαού.

Εκτός από τη μετάφραση της Κατηχήσεως (1782), όπως ήδη έλεχθη, ό Κοραής πρόβη και στην έκδοση μιας Συσήψεως (1783) της ίδιας μετάφρασης. Η Σύντομος αυτή υπερθνήταν κυρίως στους δασκάλους και γονείς. Στόν πρόλογο που φέρει τον τίτλο: «Πρός τους τιμωτάτους παιδαγωγούς, και πάντας τους ειςθεβείς γονείς, όσοι θέλουσι την εβδαιμονίαν των ιδίων τέκνων», ό Κοραής επισημαίνει με λύπη ότι: «οί γονείς, οί όποιοι έπρεπε να είναι οί πρώτοι Κατηχητάι των ιδίων τέκνων, άκατήχητοι αυτοί, μήτε δύνανται, μήτε θέλουσι να διδάξωσι τά τέκνα των».³⁴ Γι' αυτό υπογραμμίσει:

«Έλλογον έχρινα να συντέμω την προειρημένην Όρθόδοξον Διδασκαλίαν, και εις έρωταπαρκίσεις να την διαίξωσι. Τοιοντοτρότως όχι

μόνον οί Παιδαγωγοί θέλουσι δυνήθην να την μεταχειρίζωνται εις τά κοινά σχολεία, αλλά και αυτοί οί γονείς, έχοντες την κατ' οίκον, να διδάσκονται, και να διδάσκωσι τά ίδια τέκνα· έν παιδεία και νοθεσία Κυρίου» κατά την παραγγελίαν του Άποστόλου».³⁵

Σή συνέχεια ό Κοραής συμβουλεύει τους δασκάλους-κατηχητές πως να διδάξουν την Σύντομην, ώστε ή διδασκαλία τους να προσκομίσει καρπούς· στάθεια του κατηχητή είναι άτελής. Προτρέπει τους κατηχητές να λαμβάνουν διά της αυτής καταλήψεως· άλλ' είναι άλιγώτερον ή περισότερον δεκτικά διδασκαλίας, κατά την εβρύϊαν αυτών».³⁶

Ο Κοραής είναι κατηγορηματικός στην κατάργηση του πειθαρχικού μέσου του γαβδισμού των παιδιών: «Πρέπει (οί κατηχητάι) να δίψωσιν από τας χείρας την δάξδον, και να μιμηθώσι την πραότητα του Ίησου Χριστού».³⁷ Πιστεύει ότι με τη συνεχή επανάληψη είναι δυνατό να έμπεδοθεί στά παιδιά ή γνώση του περιεχομένου της Συσήψεως. Στο σημείο αυτό διακρίνεται και ή τυπική παιδαγωγική αντίληψη εκείνης της έποχής που θεωρούσε, ότι ή διαδικασία της μάθησης συνίσταται στην πρόσκτηση ενός συγκεκριμένου ποσού γνώσης με τη μέθοδο της άπομνημόνευσης. Δεν ίσχυε δηλαδή τό άξίωμα της ένθιθιγ-με τά ένδιαφερόντα και τίς έμπειρές τους. Έξάλλου οί έρωταποκρίσεις της Συσήψεως ήσαν αυστηρά προκαθορισμένες και δεν άφησαν περιθώρια στο παι- έκλειτρο να μάθει.

Άξίζει άκόμη να σημειωθεί ότι ό Κοραής προτείνει στόν πρόλογο της Συσήψεως τη σύσταση κατηχητικών σχολείων για τά άπογα παιδιά κατά τό πρότυπο των κατηχητικών σχολείων της Όλλανδίας.³⁸ Η ύπαρξή τους είναι γνωστή ο' αυτόν από την έξάχρονη παραμονή του στό Άμστερνταμ (1771-1777). Τή χρηματοδότηση των κατηχητικών σχολείων καλούσε να την αναλάβουν «οί δυνατοί του Γένους», δηλαδή οί εύποροι πατριώτες. Άκόμη προτείνει αυστηρά μέτρα προκειμένου να διασφαλίσει την τακτική και άπόδοκτη ποίηση των άπορων παιδιών στά κατηχητικά σχολεία. Τά μέτρα αυτά είναι τ' άκόλουθα:

«... Όσοι πατέρες ή μητέρες λαμβάνουσι διαδομένην έλεημοσύνην από τας Εκκλησίας, ή άλλωθεν, να στερογούνται άνηλεως αυτής της έλεημοσύνης, όσάκις δεν θέλουσι να πέμψωσι τά τέκνα των εις την Κατήχην... Δευτέρον άν τινες Πατέρες, από μεγάλην πτωχείαν, άναγκάζωνται να μηθώνωσι τά τέκνα των εις καμίαν εργασίαν· πρέπει οί έπιστάται του Κατηχητικού Σχολείου να δώσωσιν εις τον πτωχόν πατέρα

όσον δυνατά να κερδηθή το παιδίον του από την εργασίαν εκείνη διά να του αναλασθή τοιοιτοτρόπως πάσαν πρόφασιν».³⁹

Τό ένδιαφέρον του Κοραή γιά τή θρησκευτική άγωγή των υπόδουλων Ελλήνων συνεξέτισκε και μετά την εγκατάστασή του στό Παρίσι. Προσοδευτικά όμως γίνεται κριτικότερος στό θέμα τής αμάθεας που μαστίζει τόν κατώτερο κλήρο. Εύθινας γι' αυτή την κατάσταση άποδίδει στην παντελή άδιαφορία των Ισχυρών ιμπεριοιτών που ζούν γύρω από τό Πατριερχείο. Κωνσταντινουπόλεως, γιά τά θέματα τής παιδείας του κλήρου και του γένους γενικά,⁴⁰ γράφει τό 1821 στόν πρόλογο τής έκδοσης των Πολιτικών του Άριστοτέλους:

«Εως τώρα υπερέξαμεν και την άπαιδεισίαν των λεγών μας, και την διαγωγή των άπ' αυτούς άρχιερέων όλίγον διαφέρουσαν από την διαγωγή των σαργατών του βαρβάρου τυράννου. Πολλοί όλίγοι έξ αυτούν εγγρόντισαν την παιδείαν του γένους, και τους όλίγους τούτους, άν τους άφηκε ζώντας ή μάχαμα του αίμιόβοδου τυράννου, χρεωστέ τό γένος να προσκαλέση εις την άναμιόρφωσίν του βοηθούς, εκείνους μάλλιστα, όσοι και συνήργησαν εις τόν κατά του τυράννου πόλεμον. Οι παιεστεοί έφάνησαν άδιάφοροι εις την παιδείαν, ή και έδειξαν χωρίς συντολήν τό κατ' αυτής μίσος. Άπό τούτους έγεννήθησαν πρό όλίγων έτών αί κατά τής φιλοσοφίας σκοφαντίαι, και αί συμβουλαί εις τους νέους, να άπέχουσιν από τά σχολεία και μαθήματα τής φαιτωμένης Εύρώπης: από τούτους έσχάτως ό πρώτων ύπουλος, έπειτα και φανερός κατά των γηραιωσίων διωγμός, μέ κίνδυνον ζωής και αύτων των διδασκάλων. Εις την άδιαφορίαν αυτών ή τό μίσος πρώος του γένους την παιδείαν χρεωστέται ύσως και ή σφαγή τούσων άθώων λερωμένων και κοσμικών. έν άντρού ήρχισε τό γένος να παιδεύεται, είχε συνδρομον και σύμμαχον τής παιδείας τό λεγασίον όλον, οι σαρφοί του γένους, πολλαπλασιαστές όμεινοι, ήθελαν έπινοήσασιν και μέσα πλειότερα να κατατήξωσι τόν άνθρωποράγον τυράννον, και να του παραλύσωσι την αίμιόβοδον χείρα».⁴¹

Παρά την αύστηρή αυτή κριτική γιά τή στάση του άνωτέρου κλήρου άρένα-ντι στην παιδεία, την όποια άπευθύνει έξίσου και πρώος τους λαϊκούς, ό Κοραής ύπογραμμίζει ότι είναι άπαραίτητη ή μόρφωση του κλήρου, γιατί:

«Απαιδευτοί και κακόβιοι λεγείς άρχοκιν μόνον, να άνατρέψωσι τό κάλλιστα συγκροτημένον πολιτευμα, καθως έξεναντίας, ή παιδεία και χριστή διαγωγή των λεγών, διορθώνουσα τους κατά μέγος πολίτας, διορθώνει κατά μικρόν και τάς κακίας τής πολιτείας».⁴²

Μ' άλλα λόγια, ό Κοραής πίστευε στη μεγάλη δύναμη τής φρονιματιστικής ήθικής διάστασης τής χριστιανικής διδασκαλίας και άγωγής, πεισιούστερο προφανώς από κάθε άλλη διάσταση (έμπειρική, τελετουργική, αισθητική κ.λπ.).

Μία τέτοια περιποίηση, σύμφωνα μέ την όποια ή άκριβής γνώση και έφαρμογή των ήθικών έπιταγών του χριστιανισμού συμβάλλει αυτόματα στη δημιουργία υπεθύτων και νομοταγών πολιτών, ήταν πολύ διαδεδομένη μεταξύ πολλών σύγχρονων Εύρωπαίων. Στην περίπτωση όμως του Κοραή ή περιποίηση αυτή έξυπηρετεί και τόν έθνικό σκοπό, τής συνεδηγοποίησης δηλαδή τής τουρκικής ύποδούλωσης και τής άνάγκης δημοιολογίας έξεύθερου κράτους μέ έξεύθερους και υπεθύτους Έλληνες πολίτες.

Μ' αυτό τό πνεύμα, παράλληλα μέ την πρότασή του να εισαχθεί ή άλληλο-διδασκική μέθοδος διδασκαλίας στη στοιχειώδη εκπαίδευση⁴³, ό Κοραής προτείνει την άναγκαιότητα τής διδασκαλίας τής κατήχησης στό σχολεία.⁴⁴ Στη διά-τύπωση τής πρότασης αυτής θά πρέπει άσφαλώς να συνεβάλε και ή έγκυκλιος (Συνοδικός Τόμος) του Πατριάρχη Γενιολίου του Ε', γιά την όποια γίνεται λόγος άμέσως παρακάτω. Έτσι ή άρχική πρόταση του Κοραή γιά την ίδρυση κατηχητικών σχολείων γιά τά άπορα μόνο παιδιά, ολοκληρώνεται μ' αυτή τή νέα πρόταση διδασκαλίας τής κατήχησης γιά όλα τά παιδιά του λαού και μάλλιστα δύο φορές την έβδομάδα. Έπίσης ό Κοραής προτείνει και την εισαγωγή στό σχολεία τής διδασκαλίας θρησκευτικών άομάτων: «... τά όποια να κρύπταν έν ύπό τής ήδονής τό κάλυμμα ήθικήν τινα παραδεινών».⁴⁵ Όλ' αυτά θά συνέβαλαν τελικά, κατά τόν Κοραή, στη δημιουργία μιας εύνοησμένης έξεύθερης χριστιανικής ελληνικής πολιτείας, που θά συμφωνούσε μέ τά εύρωπαϊκά πολι-τειακά πρότυπα.

Τό άναμνηστικό και παιδευτικό έργο του Κοραή χωρίς άπέκτησε θεσμούς σημασιώστερες και ύποστηρικτές, μετέξυ των όποιων ήταν και άκριτοί κληρι-κοί. Όπως σημειώνει ό Κ. Θ. Δημητράς:

«Ό μεγάλος όγκος των διανοσημένων παρακολουθεί μέ πλοτη και μ' έπιμονή την άνακαινιστική προσπάθεια του Κοραή. Ό ελληνισμός έχει άνάγκη από τις καινούριες άξίες, τις όποιες προσφέρει ό κοραϊσμός. Σέ όλη την Ελλάδα σκαοπισμένοι οι όπαδοί του Κοραή εισάγουν την νέα έπιστήμη, τις νέες ιδέες. Ό Νεόφυτος Βάμβας έχει άντικαταστήσει τόν (Άθανάσιο) Πάδιο. Ό Κοΰμας και οι άδελφοί Οικονόμοι, Κωνσταντίνος και Στέφανος, διδάσκουν στην Σμύρνη. Έτσι κλονίζονται τά προσπάγια του συντηρητικού πνεύματος, άκόμη και στην Πόλη έντιμα στις γρηματιές προσπάθειες άνακαινιστικές. Και σ' άλλα σχολεία, ό νέος άνεμος που φυσάει δεν είναι άσχετος από την προσπάθεια του Κοραή: στις Κυδωνίες ό Καΐνης, στα Πάνωνα ό Φαλίδος, στο Τριέστι ό Κ. Δοσίππος».⁴⁶

Οι όμοιότερες του Κοραή ήταν εκείνοι που έφάρμοσαν, μετά την άπελευθέ-ρωση των Ελλήνων από τους Τούρκους, σχεδόν στο άκέραιο τις προσπάσεις του γιά την εκπαίδευση των Νεοελλήνων γενικά και ειδικά τής θρησκευτικής τους άγωγής. Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι τό έργο του Κοραή προξένησε και

σοβικές αντίδρασεις, κυρίως λόγω της εξάγερσης του από τις νεοφραγές στον ελληνικό χώρο εθνωπαϊκές ιδέες της Γαλλικής Έπαναστάσης. Στους έκφραστες των αντιδράσεων κατά του Κοζαή περιλαμβάνοντο έχτος από όμισημένους λαϊκούς, σημαντικοί εκπαιδευτικοί της Εκκλησίας. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγεται και ο Πατριάρχης Γρηγόριος ό Ε', ό οποίος κατά την έναρξη της Ελληνικής Έπαναστάσης άπαγορεύτηκε από τους Τούρκους.⁴⁷ Τό 1819 ό Πατριάρχης Γρηγόριος ό Ε' εξέδωσε *Συνδικών Τόμον*, δηλαδή πατριαρχική εγκύκλιο, που υπεργράφτο και από τους μητροπολίτες που άπηρτίξαν τη Σνωδο του Πατριάρχείου.⁴⁸ Μέ την εγκύκλιο ό Πατριάρχης καταδικάζε τό νεοεθνωπαϊκό πνεύμα που επικρατούσε στη μέση και άνωτερη κυρία έκτατευση. Χωρίς ν' άρνεύεται την άξία της παιδείας, ό Πατριάρχης εξέφραζε την έντονη άνησυχία του, γιατί:

«*Επιτολίζει ένναχού μία καταφρόνησις περί τά Πραγματικά μαθήματα, και διόλου παράβλεψις περί τάς Λογικάς και Ρητορικάς τέχνας, και περί αυτήν επί πάσι την διδασκαλίαν της νηρηοτάτης Θεολογίας, προσερχομένη έκ της όλοτελοϋς άφροσύσεως μαθητών όμοι και διδασκάλων εις μόνα τά Μαθηματικά και τάς έπιστήμας, και μία ψυχρότης περί τάς άμωμίου ήμων Πότσεω, και άδιαφορία εις τάς παραδεδομένιας καθώς τά ξιάνια μεταξυ του καθαρού σίτου, όπω και αυτά μεταξυ των πεπαιδευμένων του Γένους άνεφνήσαν, πλανώμενα ύφ' έντων, και πλανώντα τους άφελεστέρουσ και άπεριφράκτουσ την διάνοιαν».⁴⁹*

Οι διάοκαλοι όφειλαν, κατά τον Πατριάρχη:

«*Νά άναδεικνύωσι τους μαθητιώντασ, Χριστιανούσ ελληνίζοντασ τάσ φράσαισ, και Έλληνιασ χριστιανίζοντασ τά δόγματα, τά ήθη, και τους τρώουσ».⁵⁰*

Η φιλσοσοφία και λογική του συντάκτη του Σνωδικού Τόμου, κατά την όποία προτεραιοότητα στην έκπαίδευση των Νεοελλήνων έχει ή άνώθευτη διδασκαλία και έπιμάθηση της άρχαίας ελληνικής γλώσσας στα σχολεία και κατόπιν ή διδασκαλία των μαθηματικών και γενικά των επιστημών, άπασφάλησε τους Έλληνας πολλέσ φορέσ από τότε μέχρι και σήμερα. Η έναρξη του άγώνα των Έλλήνων κατά των Τούρκων τό 1821 διεκόψε τη συνέχεια της διαμάχης μεταξύ των έκπαιδευτών του καθαρά έκκλησιαστικού-παραδοσιακού και εθνωπαϊκού-φιλολογικού πνεύματος στην ελληνική έκπαίδευση των τελευταίων χρόνων της Τουρκοκρατίας. Οπωσόποτε όμως τό περιεχόμενο του Σνωδικού Τόμου άποτέλοσε έπιμεση προαοδοτοίηση γιά την άξία και τη θέση την όποία έπρεπε νά καταλάβει ή Όρθόδοξη χριστιανική διδασκαλία στην έκπαίδευση των Νεοελλήνων. Η θέση της χριστιανικής διδασκαλίας στο έκπαιδευτικό σύστημα

των Έλλήνων έμελλέ τελικά νά κριθεί από τη φιλσοσοφία και τους έκπαιδευτικούς σχεδιασμούσ των πολιτικών. Η κατάσταση αυτή άρχισε ήδη νά διαφραίνεται από την έναρξη του Άγώνα της Έθνας Άνεξαρτησίας.

2. Η ΠΡΗΣΕΥΤΙΚΗ ΑΓΩΓΗ ΥΠΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΕΛΕΓΧΟ: Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΟΥ ΑΓΩΝΑ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑΣ (1821-1827)

Κατά την έναρξη του Άγώνα της Έθνας Άνεξαρτησίας (1821) τη φροντίδα της παιδείας των Έλλήνων ανέλαβαν έξ όλοκληρου οι έπαναστασιακές έπιτροπές. Στις έπιτροπές αυτές συμμετείχαν και διακεκομμένοι ιεράρχεσ και κληρικοί της Όρθόδοξης Εκκλησίας των περιοχών της Ελλάδος που κήρυξαν την Έπανάσταση έναντίον των Τούρκων.⁵¹ Από τίς διακηρύξεις, διατάξεις και τά συντάγματα που κατήχισαν οι έπαναστασιακές έπιτροπές της Πελοποννήσου και της Άντικής και Άνατολικής Στερεάς Ελλάδας, ήδη από τό πρώτο έτος της Έπαναστάσης, γίνεται φανερό ότι κύριο μέλημα των μαχομένων Έλλήνων ήτορξε άναμφισβήτητα ή προώθηση της παιδείας και έκταυσεως του λαού.⁵² Κοινή πίστη των μελών που άπηρτίξαν τίς έπαναστασιακές έπιτροπές ήταν ότι ή άλευθέρια των πολιτών άποκράττα και έδραιωμέναι με τη βοήθεια της παιδείας και τη φοίτηση των παιδιών του λαού σέ όργανωμένο σχολεία. Μ' άλλα λόγια, οι έπαναστάτες πίστευαν ότι με την παιδεία και έκπαίδευση θά έπτενυχάμετο ή ύπακοή των πολιτών στους νόμουσ της πολιτείας, ή ένσυνειδητη έκκληρωση των καθηκόντων και ύποχρεώσεων άτέναντι στον Θεό, την πατρίδα και τους συναθρώπουσ.

Τό πνεύμα από τό όποιο ένεφεροδύντο οι έπαναστάτες γιά την άξία και τους καθτούσ της παιδείας διαφραίνεται ήδη στην πρώτη σχετική διακήρυξη του έπαναστασιακού συμβουλίου της Πελοποννήσου. Τό συμβούλιο αυτό όνομάζετο «Πελοποννησιακή Γερουσία». Μέ τη διακήρυξη της Πελοποννησιακής Γερουσίας που έκδόθηκε στις 16 Ματίου 1822, άνηγγέλετο ή πρόθεση των μελών της γιά την ίδρυση σχολείου στην Τρίπολη. Η πόλη αυτή ήταν ή έδρα της Πελοποννησιακής Γερουσίας. Τό κείμενο της διακήρυξης άρχίζει ως άκοιούθωσ:

«*Κάθε πεφωτισμένη Διοίκισις έχει χρέεσ νά φροντίξη διά την άνατροφην των πολιτών, διά την ήλικην και διά την καλήν νομοθεσίαν, καθούτι δι' αυτών ό άνθρωπος έξ άπακων όνύχων ταυτίζεται με την άρετην, γνωρίζει τά καθήκοντά του προς τον Θεόν, προς την πατρίδα και προς τους όμοίουσ του και χειραγωγείται εις την όδον της εύδαιμονίας...».⁵³*

Όπως φαίνεται άπ' αυτό τό κείμενο, οι έπαναστάτες δέν παραβλέψαν νά τονίσουν την άνάγκη και της θρησκευτικής άγωγής του λαού. Σκοπόσ αυτής

της άγνοιας ήταν να καταστήσει τους διδασκόμενους Ικανούς να γνωρίζουν τα καθήκοντά τους άρτεσαντι στο Θεό και τον πλησίον. Τα πρώτα στέγματα μιας νομοιαρχικού τύπου θρησκευτικής άγνοιας, η οποία θα ήταν έντεταγμένη στην υπηρεσία και τους σκοπούς της πολιτικής έξουσίας, είναι ήδη έμφανη.

Η φροντίδα της ίδρυσης σχολείου στην Τριτολη άνετίθετο στον γεροισιοσση και άγωνιστή άρχιμανδρίτη Ιγνηόριο Δικαίο ή Παπαφάσσα. Παρά το γεγονός όμως της συμμετοχής και έπιφανών έκκλησιαστικών άνδρών στην Πελοποννησιακή Γεροσσία (Βρεφθής Θεοδώρητος, ό όποιος ήταν και πρόεδρος, προτοπιγκελος Αμβρόσιος, άρχιμανδρίτης Ιγνηόριος Δικαίος), η διακήρυξη υπεργονίζει την υπεροχή της πολιτικής έξουσίας στα θέματα της παιδείας. Έτσι, συμπραγώνεται στη διακήρυξη ότι:

«Ο άνθρωπος δεν γεννιέται φησει κακοήγος ή ενάρετος, αλλά η διοίκηση τον αποκατασταίνει τοιοιτότροπον».⁵⁴

Η ενεργός συμμετοχή των έκκλησιαστικών άνδρών στην Πελοποννησιακή Γεροσσία άσφαλώς πιστοποιείται και από τό περιεχόμενο της δευτερης μακροσκελούς διακήρυξης που έξέδωσε τό ίδιο έπαναστατικό σώμα (27 Απριλίου 1822) για την παιδεία. Μέ τη διακήρυξη αυτή γνωστοποιείται πλέον η λειτουργία του σχολείου. Στη διακήρυξη, μετάξυ των άλλων, άναφέρονται και τ' ακόλουθα:

«Είναι δε άναντιόρητον, ότι αυτός ό υτέτατος δημιουργός του παντός πλάσας τον άνθρωπον νοι και έπιστήμης δεκτικος, και δοος εις αυτόν την έξαιρετικήν δύναμιν του τελειοποιείσθαι, άπαιτεί άφενύκτως του λογικου του την καλλιέργειαν, καθότι δι' αυτής ήμπορεί να γνωρίση ό άνθρωπος τά προς τον ποιητήν του, προς τον πλησίον του, και προς τον εαυτον του καθήκοντα· τοιούτο βεβαιον άπαντες της εκκλησίας μας οι διδάσκαλοι και άπαντες οι φιλόσοφοι· όφείλομεν διά τοιούτο να περιποιηθώμεν την παιδείαν, διά να εκπληρώσωμεν τον σκοπόν του Υψηλτου να γίνωμεν άξιοι της άγάπης του, να κατασταθώμεν ενάρετοι, να φρανώμεν χρησίμοι εις τους όμοίους μας και να τιμησωμεν τό άνθρώπινον είδος».⁵⁵

Και η διακήρυξη καταλήγει με την προτροπή να στείλουν οι γονείς τά παιδιά τους στο σχολείο της Τριτολης:

«Αλλά να γίνουν ειςβεβίς, τίμιοι, και ενάρετοι πολίται».⁵⁶

Η θεολογική θεμελίωση της άνομοκρασίτητας και άξιας της παιδείας, η οποία άντανανάλεται στο παρθεάνω κείμενο, άσφαλώς δεν άρει τό γεγονός ότι τά θέματα της παιδείας στην έπαναστατημένη Ελλάδα είχαν ήδη άρχισει να άλέγονται έξ ολοκληρου από τους πολιτικούς και όχι από τους εκκλησιαστικούς

ήγες. Αυτό γίνεται άπόλυτα άντιληπτό από τις άποφάσεις και τά άρθρα των Συνταγματών που ψηφίστηκαν από τις Έθνικές Συνελεύσεις των έπαναστατημένων Ελλήνων.

Τό πρώτο Σύνταγμα που ψηφίστηκε από την Α' Έθνική Συνέλευση στην Επιδαυρο (1η Ιανουαρίου 1822) δεν περιελάμβανε ειδικό άρθρο για τό θέμα της παιδείας και εκπαιδευσης των Ελλήνων. Όμως ό «Όργανισμός της Προσωρινής Διοικήσεως της Ελλάδος» (27 Φεβρουαρίου 1822) που καταρτίστηκε με βάση τό Σύνταγμα της Επιδαυρου για τη διεύθυνση των λειτουργιών της κεντρικής έπαναστατικής κυβέρνησης («Διοικήσις») όριζε, ότι ό ύπουργός των Έσωτερικών «έν γένει ανάλαμβάνει την φροντίδα να διδάσκωνται οι νέοι πάσης τάξεως τα κοινά γράμματα και τά πρώτα εις τον βίον άναγκαία μαθήματα διά της άλληλοδιδασκτικής μεθόδου... λαμβάνει όλα τά άναγκαία μέτρα διά την προόδον και τελειοποίησιν της ήθικης τοι· Έθνους καταστάσεως».⁵⁷ Η χρήση της άλληλοδιδασκτικής μεθόδου είχε ήδη προταθεί από την Πελοποννησιακή Γεροσσία να εισαχθεί στο σχολείο της Τριτολης.

Η πρώτη έπισημη άναφορά για την παιδεία στα Σύντάγματα που καταρτίστηκαν από τις Έθνικές Συνελεύσεις των έπαναστατημένων Ελλήνων είναι αυτή του νομοαξιόμενου «Νόμος της Επιδαυρου, ήτοι Προσωρινών Πολίτευμα της Ελλάδος». Τό Σύνταγμα αυτό ψηφίστηκε από τη Β' Έθνική Συνέλευση στο Άστρος (13 Απριλίου 1823). Σύμφωνα με τό «Νόμο της Επιδαυρου» η δημόσια εκπαιδευση τίθεται «όπο τον προοσταίον του Βουλευτικού Σώματος». Επίσης όρίζεται ότι: «ουστρηματικώς να όργανισθή η εκπαιδευσις της νεολαίας, και να εισαχθή καθ' όλην την Επικράτειαν η άλληλοδιδασκτική μέθοδος από την Διοικήσιν».⁵⁸ Τό ίδιο έτος (1823) διορίζεται ως έφορος «της παιδείας και ήθικης άνατροφής των παιδων» ό λόγιος και άπαδός του Κοραή άρχιμανδρίτης Θεοκόλητος Φαρχιακίδης.⁵⁹

Ίδιαιτερο ένδιαφέρον παρουσιάζει ό διορισμός τό 1824 από την κυβέρνηση των έπαναστατών πενταμελούς επιτροπής για να «έπεξεργασθή σχέδιον περιουστάσεως Σχολείων κατά τό παρόν μεν της Αλληλοδιδασκτικής εις Άγρος, άκοιούθως δε και τήρηλοτέγων Μοθημάτων όπου τρώτος».⁶⁰ Η έπιτροπή, της οποίας πρόεδρος ήταν ό λόγιος κληρικός Άνθιμος Γαΐνης, προέβη στη συνταξη σχεδίου άναλυτικού προγράμματος μαθημάτων κατά βαθμίδα εκπαιδευσης. Σύμφωνα με τό σχέδιο τρεις θα έηργε να ήταν οι βαθμίδες εκπαιδευσης, οι παρακάτω:

«1. Προπαιδεία ή του Α' βαθμου Παιδεία, η οποία θα περιελάμβανε δυο ειδών άλληλοδιδασκτικά σχολεία: α) "τά συστηνόμενα κατά ήνογίας και χωρία (Α' Τάξεως)" και β) "κατά κομποτόλεις και πόλεις (Β' Τάξεως)".

2. Του δευτερου βαθμου Παιδεία, η οποία θα περιελάμβανε: α) τά "Προτελεστικά η Ελληνικά Σχολεία (κατά πάσαν κομποτόλιν και

πόλιν συστημένα" και β) τα "Αύκεια".

3. Του τρίτου βαθμού Παιδεία, η οποία θα συνίστατο από "Ακαδημίες".⁶¹

"Όσον άφορά τη θρησκευτική άγωγή, τό σχέδιο προσβλέπε τη διδασκαλία της «Κατηχήσεως», «της Ιεράς Γστορίας», του «Ιερού Εύαγγελίου» και της «Θηλικής» στά σχολεία της στοιχειώδους και του πρώτου κύκλου της μέσης εκπαίδευσης. Η διδασκαλία αυτών των μαθημάτων όφειλε να γίνεται από βιβλία («εις μικρά βιβλία επίτηδες συνταχθέντα»)⁶². Όταν η γενικότερη κατάσταση θά τό έπέτρεπε, θά λειτουργούσαν "Ακαδημίες, μετροξυ των όποιων και η «Ακαδημία Θεολογίας». Τά μαθήματα, τά όποια θά έπρεπε να διδάσκονται στην προτεινόμενη Θεολογική "Ακαδημία, όρίζονται στό σχέδιο ως άκόλουθως:

«Εγίμνεια των θεογενετών Γραφών και των Πατερικών βιβλίων, Εκκλησιαστική Ιστορία, Δογματική Θεολογία, Νομική Εκκλησιαστική (Droit Canon) (Παράδοσις των νόμων, όφιντες διορίζουσι την σχέσην του Γερατείου, τα Δίκαια και τα χρέη αυτού προς την πολιτείαν, Σπουδή των κανόνων των Τετ. Συνόδων), Πηρογική Εκκλησιαστική, Σπουδή της Αστυνομικής και Έβραϊκής».⁶³

Οι προτάσεις της πενταμελούς επιτροπής του 1824 μτροεί να λεχθεί ότι διακρίνονται για την πληρότητα τους. Τά μέλη της επιτροπής φαίνεται ότι προέβησαν στη διατύπωση των προτάσεων τους, ύστερα από προσεκτική εξέταση των εκπαιδευτικών συστημάτων και προγραμμάτων σπουδών δριμμένων ευρωπαϊκών κρατών της εποχής τους. Στην προस्ताθεί τους όμως να προτείνουν ένα πλήρες εκπαιδευτικό σύστημα και για τους σημερινότες τους, οι όποιοι άργά η γρήγορα θά άποκτούσαν την έλευθερία τους, τά μέλη της επιτροπής παραβλέψαν να λάβουν υπόψη τους τις επικρατούσες θέλλες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες, κάτω από τις όποιες οι προτάσεις τους θά έφρημιόζοντο. Όπως χαρακτηριστικά υπογραμμίζει ο Ν. Δραγούμης (1809-1879):

«Αλλά ή άκαταστασία, ή πενία, αι επιδημιαί, ό εκ των σφραγών και της αίχμαλωσίας φόβος παγάλιον πάντα άγωνα υπέρ της κοινής άγωγής».⁶⁴

Πάντως θά πρέπει να ξεαφθεί ή μέριμνα που έλαμβάνετο από τά μέλη της επιτροπής για τη θρησκευτική άγωγή των έλληνοπαίδων. Αυτή ή μέριμνα άποδεικνύεται με την πρόταση για τη διδασκαλία των μαθημάτων εκείνων που προόγουν τό σκοπό της γνώσης της Όρθόδοξης χριστιανικής πίστης και των καθηκόντων των διδασκωμένων άπέναντι στον Θεό. Ταυτόχρονα όμως ή πρό-

Οι καρβόλιές της νεοελληνικής θρησκευτικής άγωγής

ταση αυτή άποκαλύπτει και δυο άδύνατα σημεία, τά όποια έμελε να ταλαυτώσουν πάλυ την Όρθόδοξη χριστιανική άγωγή στην Ελλάδα: τά έπιόμενα χρονης της θρησκευτικής άγωγής, όπως και κάθε άλλης άγωγής, από της κεντρικής πολιτικής έθουσία. Και δεύτερο, πιστοποιείται ή άδύναμία των εκκλησιαστικών και των παιδίων τους.

Η θέση, σύμφωνα με την όποια ή εκπαίδευση γενικά και ή θρησκευτική άγωγή ειδικότερα υποτάχθηκε στην κεντρική πολιτική έθουσία κατά τη διάγραμμα του Άγωνα της Άνεξαρτησίας, ένισχύεται και από τό κείμενο του διατάγματος των άξιμοδιοτήτων που έρχαν άναταθεί στο νέο έργο της παιδείας, τον λεροδιάκονο Γρηγόριο Κωνσταντά.⁶⁵ Ο Κωνσταντάς άντικατέστησε τό 1825 τον άρχιμ. Θ. Φάριμακίδη στη θέση του έφρογου της παιδείας. Ο τελευταίος παραιτήθηκε από τη θέση αυτή, πρώτα για να διδάξει στην Τόνια "Ακαδημία της Κέρκυρας (1824) και έπειτα για ν' άναλάβει (1825) τη διεύθυνση της συντάξης της έπισημης έφημερίδας της κηβέρνησης («Γενική Έφημερίς της Ελλάδος»). Ο Γρηγόριος Κωνσταντάς μόλις διορίστηκε έφροπος της παιδείας διατάχθηκε να έπιθεωρησει τά σχολεία που λειτουργούσαν στις έπαναστατημένες περιοχές της Ελλάδας (Πελοπόννησος, Άνατολική και Άντική Στερά Ελλάδα, ηπειρά σχολείων ήταν και εκείνη, κατά την όποια ό έφροπος θά έπρεπε «να λάβη γνώσιναν μετά των Επιτροπόντων των σχολείων δια να διορίζωνται παντοϋ διδάκαλοι τίμιοι, χρηστοίθεις, ένάετοι, θεοσεβείς, σώφρονες, ώστε να δίδουν εις τους νέους και τους προκομμένους, όσον ένδέχεται έκαστος εις τό είδος του, δια να μη καταγίηται ό τόπος και παραλίεται ή νεότης».⁶⁶

Η άξιμοδιότητα αυτή του έφρογου της παιδείας, και κυρίως ή φροντίδα για έλλογη και διορισμό δασκάλων «θεοσεβών», δείχνει άσφαλώς την εύαισθησία των διοικήσης άπέναντι στην Όρθόδοξη χριστιανική συμπεριφορά των δασκάλων της νεολαίας. Γι' αυτό όμως υπεύθυνος θά πρέπει να θεωρηθεί προσωπικά αυτός που ύπογράφει τό διάταγμα, που δέν ήταν άλλος από τον άρχιμ. Γρηγόριο Δικαίο (Υπουργός Έσωτερικών). Όμως, ποθενά άλλοι στο κείμενο του διατάγματος των άξιμοδιοτήτων του έφρογου δέ γίνεται λόγος για την ένάγχη συνεργασίας μεταξύ αυτού και των τοπικών εκκλησιαστικών άρχων.

Η έλλειψη όργανωμένης και ένεργοϋ συμμετοχής των εκκλησιαστικών άνδρων στα εκπαιδευτικά θέματα των άγωνιζόμενων Ελλάδανων, κατά κύριο λόγο όφειλετο στην έσωτερική εκκλησιαστική άνωμαλία που επικρατούσε τότε. Οι λόγοι της άνωμαλίας θά πρέπει ν' άναζητηθούν στην προσωινη άποκοπή των ιεραρχών των έπαναστατημένων περιοχών της Ελλάδαδας από τη διοικητική έπιτροπή και τον έλεγχο του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταν-

τωνουπόλεως. Ἡ ἀπουσία συντρονιστικής ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς και οἱ κακουχίες του Ἄγωνα τῆς Ἀνεξαρτησίας εἶχαν σοβαρό ἀντίκτυπο κυρίως στην ἐσωτερική ἐκκλησιαστική διοίκηση, στό ποιμαντικό ἔργο και ὅτη μόρφωση τοῦ κλήρου. Στό σημείο αὐτό χαρακτηριστικά εἶναι τὰ ὄσα ἀναφέρονται σέ αἴτηση, τοῦ 1825, τῶν ἐπιτρόπων τῶν σχολείων τῆς Ἀθήνας πρὸς τὸ Βουλευτικό σῆμα. Οἱ ἐπίτροποι ἤτοῦν νά τους παραχωρηθοῦν δύο συγκεκριμένα ἀκίνητα (ἕνα πρεβόδι και ἕνας μύλος) στην Ἀθήνα, τὸ ἑτήσιο εἰσοδήματά τῶν ὁποίων θά χρησιμοποιουσαν γιά τὴ συντήρηση «ἐλληνικοῦ γυμνασίου», δηλαδή σχολείου μέσης ἐκπαίδευσης. Καί ἡ αἴτηση τῶν ἐπιτρόπων τῶν σχολείων ἐπιλέγει:

«Ἡ ἀφιέρωσις αὐτῆ θά μᾶς δώσῃ τὴν δύναμιν νά τρέφαμεν και δέκα παιδιὰ ἀπὸ τὰ χωρία τῆς Ἀττικῆς, τὰ ὁποία θά διδάσκωνται τάχα μετὰ τὴν ἀλληλοδιδασκικήν, διὰ νά συστηθοῦν καὶ ἕξω ἀλληλοδιδασκικά σχολεῖα πρὸς μαθήτευσιν τῆς νεολαίας τῶν χωρικῶν, ἔπειτα δέ και τὴν ἐλληνικήν γλῶσσαν και τ' ἄλλα μαθήματα, διὰ νά γίνωνται ἰερεῖς εἰς τὴν πόλιν και εἰς τὰ χωρία, ἔπειδὴ κατάκαρδα λυποῦμεθα διὰ τὴν παντελῆ νεκρωσιν τῆς ἐπὶ ἐκκλησίας ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ ἁμβωνος διδασχῆς, ἢ ὅποια διαρρυθμίζει τὰ ἦθη πρὸς θεοσεβειαν και δικαιοσύνην, πηγὰς πρωτίστως τῆς ἀειφρακῆς ἀγάπης, τὴν ὁποίαν μόνην ἐκήρυξεν ὁ γλυκύτατος Ἰησοῦς, γινώσκοντα τῶν ἰδίων ἑαυτοῦ μαθητῶν».⁶⁷

Ἄξιζει νά σημειωθεῖ ὅτι ὁ ἐπισκοπος Ἀνδρουσης Ἰωσήφ, ὡς πρῶτος ὑπουργός τῆς Ἐπιτοκείας (1822), ἐνδυσφάθηκε μετὰ τῶν ἄλλων, και γιά τὴν πνευματική και θεησκοπική ἀγωγή τοῦ λαοῦ. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸν διορίσθη ἱεροκλήρικα τὸ δασκάλο τῆς σχολῆς τῆς Δημητσάνης Καλλιῆνο Καστόρη, ὁ ὁποῖος ὄφειλε νά περιοθεῖτε στίς διάφορες ἐπαρχίες και νά κηρύττει τὸ λόγο τοῦ Θεοῦ.⁶⁸ Μία τέτοια ὁμιλὸς περιορισμένη πρωτοβουλία δέν ἦταν δυνατὸ νά θεμελιώσει αὐτόματα τὴν ἀμύθηλα τοῦ λαοῦ σέ θέματα χριστιανικῆς πίστεως και γνώσης τῶν ἐκκλησιαστικῶν δογμάτων. Ἐκεῖνο ποῦ ἐχρηιάζετο ἦταν μιὰ συστηματική και διαρκῆ ἐκπαίδευση τοῦ λαοῦ ἀπὸ μέρους τῆς ἐκκλησίας σέ θέματα χριστιανικῆς πίστεως και σημειωφραῶς.

Ἡ Ἐκκλησία και ὅταν ἐπιθυμοῦσε ν' ἀναλάβει πρωτοβουλία γιά διάφορα θέματα μετὰ τῶν ὁποίων και τὸ θέμα τῆς ἐκπαίδευσης τοῦ λαοῦ, διαρκῶς ἀποθαρρύνόταν. Αὐτὸ συνέγεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι συχνὰ οἱ ἱεράρχες τῶν ἐπανεστατημένων περιοχῶν τῆς Ἑλλάδος εἶχαν ἐνδιαφερεθῆ γιά τὴ διεύθυνση τῶν ἐκκλησιαστικῶν πρᾶγματων. Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸν ὑπεβάλλαν ὑπομνήματα στους ἀντιπροσώτους τῶν Ἐθνικῶν Συνελεύσεων ἢ σέ ἄλλα κερβερωτικά ὄργανα. Ὅμως ἡ ἀνταπόκριση τῶν πολιτικῶν σ' αὐτές τῖς ἐπιανελημμένες ἐκλήσεις τῶν ἱεραρχῶν ἦταν ὑποτονική και σχεδὸν πάντοτε χωρὶς σοβαρὸ ἀποτέλεσμα.⁶⁹ Ἐξάλλοι μετὰ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ἡ παρούσα και τὸ κύρος τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν ποῦ συνέβαλαν στην ἐκκίνηση τῆς ἐλληνικῆς ἐπιαν-

στασης, τόσο στό πολιτικὸ ὄσο και στό πεδίο τῶν μαχῶν, ἄρχισε νά ἐπισημαίνεται ἀπὸ τοὺς ἕξ ἐπισημῆματος πολιτικούς. Οἱ πολιτικοὶ αὐτοὶ ἐπισημασμένοι χριστιανικῆς Ἐκκλησίας, πρωτομόδοσαν τὸν περιορισμὸ τοῦ ρόλου τῆς Ἐκκλησίας στὰ πολιτικὰ πρᾶγματα και ἐπομένως και στην παιδεία.⁷⁰

Γι' αὐτὸ τὸ θέμα, ὁ ἀγωνιστῆς ἱεράρχης Παλαίων Πατρῶν Γερμανός, ἀγοργῆν τοῦ θανάτου τοῦ (1826), ἔγραψε, μετὰ τῶν ἄλλων, σέ ὁμοιοβάθμιο τοῦ κληρικοῦ:

«Εἰς τὴν διοίκησιν τῶν πραγμάτων τῆς πατρίδος μας ἐπιρροήωσαν ἕξ ἀρχῆς ἀνθρώποι χωρὶς εὐλάβειαν διόλου εἰς τὴν θεησκοπείαν. Αὐτοὶ, παρακινούμενοι ἀπὸ πολλοὺς αἰρετικούς ἑυρωπαίους, οἱ ὁποῖοι πάσχον νά νοθεύουν τὸ ἀμύθητον τῶν ὁρθῶν δογμάτων μας, δέν ἠθέλησαν νά βαλθῆ εἰς εὐταξίαν τὸ Ἐκκλησιαστικόν, μετὰ ὅλον ὅπου πολιτικῶς τοὺς ἐπρόβληθη».⁷¹

Και ἡ ἀγανακτικὴ τοῦ Παλαίων Πατρῶν Γερμανοῦ γιά τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ἐκκλησιαστικῶν θεμάτων ἀπὸ τοὺς πολιτικούς, κορυφώνεται μετὰ τὸ ἀκόλουθα λόγια:

«Ἡ διαφθορὰ τῶν ἠθῶν εἶναι ἐκείνη, ὅπου κηληνίζει δια τὰ ἔθνη. Ἡμεῖς δέ ἐν φῶ ἡλιφίωμεν διόρθωσιν τῶν ἠθῶν μετὰ τὴν ἐλευθερίαν, βλεπόντων ἐκκλησιαστικῶν, ἢ ὅποια μόνη δύναται νά ἐπιτελεσθῆται τὰ ἦθη τοῦ Ἐθνους».⁷²

Δέν παραλείπει ὁμοῦς ὁ ἴδιος ἱεράρχης ν' ἀναφερεθῆ και στους κληρικούς και νά τονίσει ὅτι:

«Εἶναι ἀνάγκη ὁμοῦς νά ἐυθλίση και τὸ ἱερατεῖον τὰ ἰδικά του ἦθη, ἔπειδὴ τοὺς ἀνθρώπους τοὺς πείθει περισσότερο τὸ δι' ἔργων παρά-δειγμα, παρά οἱ λόγοι».⁷³

Ἡ Γ' Ἐθνική Συνέλευση τῆς Τροιζίνος (1827), θεωρητικὰ τουλάχιστον, ἐνδυσφάθηκε νά διευθετήσει τὰ ἐκκλησιαστικά πρᾶγματα. Ἐτσι, ὡς ἀπάντηση σέ σχετικὸ ὑπόμνημα πέντε ἱεραρχῶν, ἡ Ἐθνοσυνέλευση ἀποφάσισε τὴ συγκρότηση ἐπιτροπῆς ἀπὸ τοὺς ἴδιους ἱεράρχες γιά τὴ συντάξη σχεδίου «βάσιν ἔργων τῶν ἀνακαίεστων τῶν θεησκοπικῶν οἴβας, τὴν διατήρησιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν κανόνων, τὴν καλλιέργειαν τῆς ἠθικῆς και τὴν εἰσαγωγὴν τῶν φώτιστικῶν». Τελικὰ οἱ ἱεράρχες ὑπεβάλλαν τὸ σχέδιο στην Ἐθνοσυνέλευση ποῦ ὄριξε, μετὰ τῶν ἄλλων, ὅτι ἡ Ἐκκλησία ἔχει καθῆκον νά φροντίζει γιά τὴν ἐκπαίδευση και τὴν ἠθική μόρφωση τοῦ λαοῦ. Τὸ σχέδιο τῶν πέντε ἱεραρχῶν

έγινε δεκτό από την Έθνοσυνέλευση. Όμως η έγκριση του σχεδίου ματαιώθηκε, έπειδή η ίδια Έθνοσυνέλευση εξέλεξε τον Ιωάννη Καποδίστρια πρώτο Κυβερνήτη της Ελλάδας (2 Αυγούστου 1827).⁷⁴ Στά καθήκοντα του Καποδίστρια ήταν και η διεύθυνση των εκπαιδευτικών πραγμάτων. Έτσι η πρόθεση επιληφθούν της εκπαίδευσης και ήθελαν μόρφωσης του λαού παραμένει ακόμα μιά επιχή.

Ο έλεγχος της εκπαίδευσης του λαού από τους πολιτικούς επικυρώθηκε για άλλη μία φορά με τη δημιουργία θέσης Υπουργού Παιδείας. Η θέση αυτή δόθηκε για πρώτη φορά στο Σύνταγμα της Έθνικής Συνέλευσης της Τροιζήνας (άρθρο 126). Η ίδια Έθνοσυνέλευση απέκλεισε τη συμμετοχή των λεραρχών από κάθε πολιτική δραστηριότητα. Ο αποκλεισμός αυτός όριστηκε με το άρθρο 24 του Συντάγματος, το οποίο ανέφερε ότι:

«Ο Κληρός, κατά τους κανόνες της Αγίας και Ιερής ήμων Εκκλησίας, δεν εμπλεκέται εις κανέν δημόσιον ύπουργημα· μόνον δέ οι Πρεσβύτεροι έχουσι το δικαίωμα του εκλογέως».⁷⁵

Αυστοχώς η αποκλειστική ανάληψη της φροντίδας και του έλέγχου των εκπαιδευτικών πραγμάτων από την κεντρική πολιτική εξουσία δεν οδήγησε σε σημαντική ποσοτική βελτίωση της εκπαίδευσης σε σχέση με την προεπαναστατική εποχή. Σε επίσημη έκθεση του έφορου της παιδείας Γρ. Κωνσταντά πρώτος των Ίταλό φιλέλληνα κόμητα Peccio (1825) γίνεται έκτανης λόγος για τά σχολεία που λειτουργούσαν σε διάφορες περιοχές της επαναστατημένης Ελλάδας.⁷⁶ Η λειτουργία σχολείων κατά την επαναστατική περίοδο (1821-1827) μαρτυρείται και από άλλες πηγές και κυρίως από ειδήσεις δημογεμιών, οι οποίες εξεδίδοντο κατά την ίδια περίοδο. Ώς τότε, στους οποίους λειτουργούσαν σχολεία κυρίως αλληλοδιδασκικά αλλά και σε όρισμένα μέλη και «έλληνηκά», αναφέρονται οι ακόλουθοι: Άθηναι, Μεσολόγγι, Άργος, Άστρος, Τρίπολη, Βυτίνα, Δημητσάνα, Στεινίτσα, Λαγκαδιά, Τήνος, Άνδρος, Σίφνος, Πάτιμος και άλλα νησιά των Κυκλάδων και Σποράδων.⁷⁷ Στην έκθεση του όμως πρώτος τον Peccio ό Γρ. Κωνσταντάς σπεύδει να επισημάνει ότι:

«Τα αλληλοδιδασκικά σχολεία στερούνται παντός ό,τι είναι άναγκαίον δι' αυτήν την μέθεδον. Έλλείπουν βιβλία, γραφίδες, μολύβδιον, βδοκόνδυλα και υποδείγματα γραφής. Τα σχολεία της γραμματικής έχουσι πολυύ όλίγια βιβλία, άκριβέστερον στερούνται έντελώς τουτων».⁷⁸

Αυτό τη διαπίστωση αυτή και μόνο του Γρ. Κωνσταντά, είναι δυνατό να συμπεράνουμε τις ποικίλες και σοβαρότατες έλλείψεις που παρουσίαζε το εκπαιδευτικό σύστημα κατά την επαναστατική περίοδο. Οι έλλείψεις αυτές άσφαλώς δεν περιολίζοντο μόνο στα ύλικά μέσα αλλά επέτεινόντο και στην έπαράχεια

Οι καταβολές της νεοελληνικής θρησκευτικής άγνοιας

και καταλληλότητα του έμπυχου δυναμικού. Ο ίδιος ό Κωνσταντάς δικαιολογεί την κακή κατάσταση της εκπαίδευσης και αιοιοδοξεί για τη βελτίωση της. Μεγάλο μέρος της έλπίδας του για τη βελτίωση των εκπαιδευτικών πραγμάτων φαίνεται ότι ό Κωνσταντάς στηρίξε στη βοήθεια των Εθνοπαίων φιλέλληνων. Οι λόγοι με τους οποίους ό Κωνσταντάς καταλαλεί την έκθεση τους πρώτος τον Peccio είναι χαρακτηριστικοί:

«Η Κυβέρνησις επιθυμεί και προσπαθεί να επιτύχη διά τά έθνηκά σχολεία τά μέσα πρώτ όσον έξάλλωσιν της εκπαίδευσεως· αλλά' άνάγκαι περισσότερον έπείνουσαι άνυπύθενται εις αυτό τό σχέδιον. Ο Θεός διά δόση ίνα πάρατα εκπαιδευθούν όλα τά έμπαδία! Έν άναμονή, εάν ή φιλελληνική έταιρεία έπενυχανε διά τό έθνος μας τά άπαράτητα μέσα διά την άναμώρφωσίν του, ή έννομιμότης των Έλλήνων θα συνεχισθή και εις τους μέλλοντας αιώνας, και οι άπόγονοι των θα έννομιμούν δι- καίως τάς καλοσύνας των επεργετων των».⁷⁹

Η κακή γενικά κατάσταση της εκπαίδευσης των επαναστατικών χρόνων (1821-1827) ήταν φυσικό να έχει άρνητικές επιδόσεις και στο χώρο της θρησκευτικής διδασκαλίας και άγνοιας των Έλλήνων. Τό 1825 ό Άγγλος πενητήτης James Emerson παρατήρησε ότι: «μεταξύ όλων των τάξεων επικρατεί δέν έμπόδιση τον J. Emerson να ύπονομήμισε τό σεβασμό που έδειχναν οι Έλληνες για την Ορθόδοξη πίστη και την Εκκλησία τους. Επίσης σοβαρή έντύπωση προξένησε στον Emerson και ή άύστηρή τήρηση από τους Έλληνες των ήμερων της νηστείας που όρίζει ή Ορθόδοξη Εκκλησία».

Η προστάθεια που επέχειρήθηκε κατά τη διάρκεια του Άγώνα της Έθνικής Άνεξαρτησίας για την όργάνωση των εκπαιδευτικών πραγμάτων θα πρέπει να θεωρηθεί γενναία. Η προστάθεια όμως αυτή ήμεινε ήμικτελής και λόγω των περιστάσεων, είχε πολυύ φτωγά άποτελέσματα. Ο πρώτος Κυβερνήτης της Ελλάδας Ιωάννης Καποδίστριας (1828-1831) ήταν έκτενος που ανέλαβε τελί- στις άρμοδιότητες και προθέσεις του J. Καποδίστρια ήταν και ή όργάνωση της θρησκευτικής διδασκαλίας και άγνοιας των Έλλήνων.

Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ

Η ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (1827-1831)

Ο Κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας, μόλις έφθασε στην Ελλάδα (8 Ιανουαρίου 1828), έπαιδήθηκε με υπερβολικό ζήλο στην οργάνωση του μισού και άνευλιστου δακτύλου τότε ελληνικού κράτους. Τό ΙΑ΄ ψηφισμα της Δ΄ Εθνικής Συνέλευσης των Ελλήνων που συνήλθε στο Άργος (1829) εκφράζει έπισημα τις βασικές αρχές και τους τρόπους τους οποίους ο Καποδίστριας χρησιμοποίησε προκειμένου να επιτύχει «την κοινωνικὴν και πολιτικὴν ἐπιτομήν της Πατρίδος». Τό ψηφισμα θεωρεί «ὡς βάση της ἐπιανορθώσεως ταύτης την διά της λέξεως θρησκείας και της ὁρθῆς παιδείας ἠθικῆν τῶν πολιτῶν διαμορφώσασιν».¹

Ο Καποδίστριας πλὴν δακτύλου ἔλαθε εἰς τὴν Ελλάδα είχε εκφράσει και ἔν μέλει ἐφαρμοστέ στην ἰδιαιτέτη του πατριδα, τὰ Ἐπιτάμια, τίς ἀντιλήψεις του, γιὰ τὸν ἠθικοπλαστικό ρόλο της Ὁρθόδοξης χριστιανικῆς θρησκείας και της ἐλληνογεντοῦς παιδείας τῶν Ἑλλήνων.² Οἱ ἴδιες ἀντιλήψεις ἦταν φυσικό νὰ συστηματοποιή στον καταστάσιμό τῶν σχεδίων οργάνωσης τοῦ εκπαιδευτικοῦ συστήματος τοῦ νεοφρανοῦς ελληνικοῦ κράτους. Ἐξάλλου ἦταν κοινὴ πεποίθησι τῶν Ἐπιτάμια τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὅτι ἡ διάπλασι ἠθικῶν προσωπικότητων διά μέσου τῆς ἐκπαίδευσης και τῆς θρησκείας θὰ συνέβαλε, ὥστε οἱ πολῖτες νὰ καταστούν ἱκανοὶ νὰ ὑποκοῦν στους νόμους τοῦ κράτους στὸ ὅτιο ἀνήκουν.³ Ἐνα τέτοιο ἀποτέλεσμα ἦταν ἀκρῶς ἐπιθυμητό ἀπὸ τὸν Καποδίστρια και τοὺς λοιποὺς Ἑλληνες ποὺ εἶχαν μορφωθεῖ στην Ἐπιτάμη. Καί αὐτό, γιατί με τὴ συνειδητή και αὐτοτηρή τήρησι τῶν νόμων τοῦ κράτους θὰ ἐπιτυγχάτο ὁ ἐξευρωπαϊσμός και ἡ εὐημερία τῶν Ἑλλήνων πολιτῶν.

Τό ἐνδιαφέρον τοῦ Καποδίστρια γιὰ τὴν οργάνωση τῆς ἐκπαίδευσης περιούτιση κυρίως στὴν κατώτερη ἢ στοιχειώδη ἐκπαίδευσι. Κύριο μέλημα τοῦ Καποδίστρια ὑπῆρξε ἡ ἐκπαίδευσι ὅλων τῶν παιδιῶν τοῦ λαοῦ, χωρὶς καμία κοινωνικὴ ἢ οικονομικὴ διάκρισι. Τό πρώτο δέγμα τοῦ ἐνδιαφερόντος τοῦ

Ἡ θρησκευτικὴ ἀγωγή στην ὑπηρεσία τῆς κυβερνητικῆς ἰδεολογίας

Κυβερνήτη γιὰ τὴν ἐκπαίδευσι ἐδηλώθηκε με τὴν ἴδρυσι Ὁργανοτροφοῦσι. Στὸ ἴδρυμα αὐτό, τὸ ὅτιο προοριζιὰ εἶχε λειτουργήσει στὸν Πόδο και ἔπειτα σὲ νεώτερο κτήριο, στην Ἀίγινα, ὁ Καποδίστριας συγκεντρωσε τὰ ὄργανα τοῦ λέμιου τῆς Ἐθνικῆς Ἀνεξαρτησίας.⁴ Τὰ παιδιά αὐτὰ ἦταν ἔχθρα «εἰς τὴν διαφθοράν τῶν στρατοπέδων και τὴν κακοήθειαν τῆς ἐπαρείας», ὥπως ὁ Γενεὺς,⁵ Σκοπός τοῦ Κυβερνήτη ἦταν, ὥπως ἀναφέρεται σὲ σχετικὰ διὰταγμα τοῦ ὑπογράφεται ἀπὸ τὸν ἴδιο, νὰ δώσει «εἰς τὸ κατάστημα τοῦτο διοργανισμιον ἱκανὸν νὰ καταστήσῃ τοὺς μαθητὰς μετῆους τῶν ἀγαθῶν τῆς ἠθικῆς και χριστιανικῆς ἀγωγῆς και τῆς ὕλης στοιχειώδους παιδείας».⁶

Φαίνεται ὅμως ὅτι οἱ παιδαγωγικὲς μέθοδοι, τίς ὁποῖες ὁ Καποδίστριας ἐπιθυοῦσε νὰ ἐφαρμοστοῦν γιὰ τὴν πραγματοποίηση τοῦ παραπάνω σκοποῦ, τα πρὸς τὰ παιδιά. Σὲ ἐπιστολὴ του (14 Μαγτίου 1828) πρὸς τὸν Κ. Α. Παπαδόπουλο, ὑπεύθυνο γιὰ τὴν περιθαλψι τῶν ὀρφανῶν ποὺ εἶχαν συγκεντρωθεῖ στὸν Πόδο, ὁ Καποδίστριας ὑπαγορεύει τὸν ἀποτακτικό τρόπο με τὸν ὅτιο θὰ ἐπρεπε νὰ ὀργανωθεῖ ἡ ζοι τῶν ὀρφιμῶν. Στὴν ἐπιστολὴ αὐτὴ ἀναφέρονται, μεταξὺ τῶν ἄλλων, τὰ παρακάτω:

«Αἱ κλίνας τῶν νὰ εἶναι ἀπὸ ἄχυρον ἢ φύλλα ξηρὰ ἱκανῶς, τὸ προσκεφάλιατο μιὰ πτέρια, και σκέπασμα ἢ καπὸτα... Ἡ ἀποταξία, ἢ ἀπειθεια, ἢ στάσις, και τὸ ψεῦδος, θέλοισι κολάζεσθαι ὡς ἐρεξῆς. Τὴν μὲν πρῶτην φορὰν, ἔστω νοθέτησις ἐμβριθῆς και δημοσία ἐνωπιον τῶν ἄλλων παιδιῶν, τὴν δε δευτέραν, ἀλλοτρεσιους τῆς τροφῆς εἰς τὸ ἦμισυ, και τὴν τρίτην, ἔκδοσις τοῦ ἐνόχου παιδίου ἀπὸ τὰ κανονηγια φορέματα και ἐνδοσις με τὰ πρῶτα κουρέλια. Δὲν θέλει δε συγχωρηθῆ, ἐμὴν ἀφοῦ βαστάσῃ τὴν πωληνὴν ταύτην εἰκοσιτέσσαρας ὠρας τοὺλάχιστον, και κατ' αἵτησι τῶν παιδιῶν τοῦ τμήματος του. Καί ἢ ἔκδοσις και ἢ ἐνδοσις γινέσθαι ὅλων τῶν μαθητῶν ἐνώπιον. Ἐκ δὲ τῆς ἐκδόσεως και ἢ θείω ἰδεῖν ἄν χρειάζωνται και βαρύτερα ποινὰς».⁷

Σὲ δευτέρη ἐπιστολὴν του (14 Μαῖου 1828) πρὸς τὸν ἴδιο παραλήπτη Κ. Α. Παπαδόπουλο, ὁ Καποδίστριας καθορίζει τὰ καθήκοντα τοῦ ἑφόρου τοῦ Ὁργανοτροφοῦσι. Μεταξὺ τῶν καθιζόντων τοῦ ἑφόρου ἦταν και ἡ ἐπαγυπνησι γιὰ τὴν καλὴ διαγωγή τῶν ὀρφιμῶν. Κατὰ τίς ἀντιλήψεις τοῦ Καποδίστρια καλὴ διαγωγή τῶν ὀρφιμῶν σήμαινε:

«Νὰ κἀνωσι τὴν προσευχὴν τῶν πρῶτῶν, και ἄν ἀγνωοῦσι, νὰ τὴν μάθωσι, και ἔπειθῆ εἰς τὸ μοναστηριον [τὸ προοριζινο] Ὁργανοτροφοῦσι στὸν Πόδο στεγιάστηκε στὸ μοναστηρι τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς] εἶναι ἐκκλησία, ἐκεῖ νὰ τοὺς ἀγετε καθ' ἡμέραν ὀρθρου βαθέος, και ἢ προσευχὴ νὰ γινεταί γενωνῶν τῆ φωνῆ ἢ παρ' ὑμῶν ἢ παρὰ τοῦ λέξεως...

Επιστρέφοντας από τον έσπεριον περιπατον, κάμνουσι πάλιν την ποσειχην των...»⁸

Έπίσης ο έφορος του Όργανοτορφείου επιφορτίζεται από τον Καροδίστρια να επιμελείται:

«Όπως οι παίδες πληρώσι τὰ τῆς εὐσεβείας χρεὴ προαίης τε καὶ ἐσπίρας τῶν ἡμερῶν, καὶ τὴς Κυριακῆς καὶ ἁγίας ἑορτῆς ὑπάγωσιν εἰς τὴν βιβλίαν λειτουργίαν, εὐτάκτως καὶ εὐλάβως παριστάμενοι.»⁹

Ο Κ υβερνήτης καθορίζει ἀκόμη καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο θὰ ἐπιτεροεῖ τορφομοὶ νὰ ἐκκλησιάζονται. Γράφει πρὸς τὸν έφορο:

«Φροντῖσατε δὲ νὰ διατάξετε τοὺς παίδας κατὰ δεκάδας, ἐξ αὐτῶν ἐκλεγόντες καὶ τοὺς δεκαδάρχους, καὶ κατὰ δεκάδας νὰ ἐκτίττωνται εἰς τὴν ἐκκλησίαν, καὶ οὐδεμία νὰ ἀλλάσση τόπον ἐπὶ τῆς λειτουργίας τῶν Κυριακῶν καὶ τῶν ἑορτῶν.»¹⁰

Ο Τρόπος αὐτὸς συγκέντρωσης τῶν τορφομῶν ἤρμοζε περισσότερο σὲ στρατιωτικὴ παρά σὲ παιδιὰ που προσηχοντο στὴν ἐκκλησία. Καὶ αὐτὸ, γιατί στὴν ἐκκλησία δὲν ἔχει θέση ἡ στρατιωτικὴ πειθαρχία ἀλλὰ ἡ ἐλευθέρη προσέλευση τῶν πιστῶν γὰν περιουλογοὶ καὶ προσευχὴ πρὸς τὸν Θεοῦ.

Γιὰ τὴν πραγματοποίηση τῆς «στοιχειώδους παιδείας» τῶν ὀργανῶν λειτουργοε σχολοε μέσα στὸ Όργανοτορφοε. Στὸ σχολοε αὐτὸ ἐφαρμόστηκε ἡ λεγόμενη ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδος διδασκαλίας, γιὰ τὴν ὁποία γίνεται λόγος παρακάτω. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀλληλοδιδασκτικὸ σχολοε λειτουργοε μέσα στὸ Όργανοτορφοε καὶ σχολοε μέσης ἐκπαίδευσης («πρωτότυπον» ἢ «πρωτότυπον σχολοε»). Τὸ σχολοε αὐτὸ προορτίζεται γιὰ ὅσα παιδιὰ εἶχαν ἔρση γιὰ περλοοτέρη μάθηση καὶ σκόπευαν νὰ γίνων διδασκαλοὶ στὰ ὑπὸ ἴδρση ἀλληλοδιδασκτικὰ σχολοε τοῦ κατότους. Όσα παιδιὰ τοῦ Όργανοτορφοε δὲν εἶχαν ικανότητες γιὰ νὰ παρακολοθησοῦν τὰ μαθήματα τῶν σχολοεων ἐδιδάσκοντο διδφορες τέχνης. Ἡ συστηματικὴ διδασκαλία τῆς Όρθόδοξης χροιστιανικῆς κατήχησης καὶ ἡ ἀνελλιπῆς ἐκτέλεση τῶν θρησκευτικῶν καθηκόντων τῶν τορφομῶν ἀρταροδοε ἀρταροδοετη προὑπόθεση κάθε δραστηριότητας τοῦ Όργανοτορφοε. Μάλιστα ἀπὸ τὰ τέσσερα πρῶτα μέλη τοῦ προσωπικοῦ τοῦ Όργανοτορφοε τῆς Αἰγίνης οἱ τρεῖς ἦταν λερωμένοι (λερωδίακονος, Τρηγόδοιος Κωνοταντῆς, ἀρχιμεινῶδοτης Λεόντιος Καμητῆνης, λερωδίακονος Νεόφυτος Νικητοπόδος).¹¹

Όρωμένα ἀπὸ τὰ «ἀξιώματα παιδαγωγίας», τὰ ὁποία ὁ Τρηγόδοιος Κωνοταντῆς συνυπέβαλε μὲ ἀναφορὰ του γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ Όργανοτορφοε στον Κυβερνήτη (28 Μαῖου 1829) φαίνεται νὰ μὴν εἶχαν τὴν ἴδια σημασία γιὰ τὸν Καροδίστρια. Αὐτὸ τουλάχιστον ἐξάγεται ἀπὸ ὅσα ἀναφέρεθηκαν παραπάνω γιὰ τὴς ἀντιλήψεις τοῦ Καροδίστρια σχετικά μὲ ὀρωμένες πτυ-

Ἡ θρησκευτικὴ άγωγή στὴν ὑπηρεσία τῆς κυβερνητικῆς ἰδεολογίας

χῆς τοῦ θέματος τῆς θρησκευτικῆς διδασκαλίας τῶν παιδιῶν καὶ τῆς πειθαρχίας. Ο Τρηγόδοιος Κωνοταντῆς τονίζει, λοιπόν, μεταξὺ τῶν ἄλλων καὶ τὰ ἐξῆς ἀξιοποροεκατα:

«Ἐγκατάσσει τις ἀληθῶς θρησκευτικῶς ἐννοίας εἰς τὰ παιδιάρια μὲ τὸ σῆμα μάλλον, μὲ τὸ ὁποῖον ὀμλεῖ περὶ Θεοῦ, παρά μὲ τελευταῶς ἀκατονοητοῦ εἰς αὐτὰ. Ο καθημερινὸς ῥάβδος: αὶ ἴβρεις, οἱ ἐλεγχοὶ μετὰ ὀρνης καὶ βαρβαρότητας ἀπαβλῶνοῦσι τὴν ψυχὴν καὶ μέγχο παντελοῦς ἀναισθησίας.»¹²

Μὲ τὰ παρακάτω ὀμως παιδαγωγικά ἀξιώματα τοῦ Γρ. Κωνοταντῆ εἶναι βέβαιο ὅτι θὰ συμφωνοῦσε ὁ Καροδίστριας:

«Ἡ κλασικὴ, λεγόμενῆ, παιδεία εἶναι ἡ πλεόν ικανὴ εἰς μόρφωσιν τῆς καρδίας καὶ τοῦ νοῦς. Ἡ χροιστιανικὴ θρηκοεα μόνον φέρει εἰς τὴν βελον ἐξανθρωπισμόν... Ἀπογευτέα τὰ ἔχνη τῶν τουρκικῶν ἠθῶν, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἐσωτερικοὺς τῶν εὐρωπαίων πειθισμοὺς. Τὸ τέλος τῆς παιδείας εἶναι ἀμονια τοῦ αὐτέσοῦστοῦ μὲ τὸν λόγον, ὅθεν διαλάμπει ὁ ἠθικός χαρακτικῆ τοῦ θαυμαστοῦ τοῦτο ὄντος, τοῦ ἀνθρώπου.»¹³

Ο ἀντικαταστάτης τοῦ Γρ. Κωνοταντῆ καὶ στενὸς φίλος καὶ συνεργάτης τοῦ Καροδίστρια Ἀνοδῆας Μουτοξῶδης «Προέδοος τῆς ἐπὶ τοῦ Όργανοτορφοε Ἐπιτορτῆς» φαίνεται, ὅτι ἐνεπνεετο ἀπὸ τὴς ἴδies ἀντιλήψεις μὲ τὸν Καροδίστρια σὲ θέματα χροιστιανικῆς διδασκαλίας. Μὲ ἐνέργειες τοῦ Α. Μουτοξῶδης διορίστηκε «κατήχης καὶ διδασκαλος τῆς ἱερῆς Ἱστορίας εἰς τὸ Όργανοτορφοε» ὁ λερωδίακονος Προκόπιος Τυτάδος. Σὲ ἔγγραφο τοῦ «Πρὸς τὸν ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσοῖου Παιδεῦσεως Γραμματεῶν» (11 Σεπτεμβοῖου 1830), ὁ Ἀ. Μουτοξῶδης γράφει τὰ ἐξῆς:

«Οἱ ὑπότορφοοὶ τοῦ Όργανοτορφοε γυμνῶνται εἰς τὴν μουσικὴν, τὴν γυμναστικὴν, τὴν ἔχνογραφίαν, τὴν ἔλληνηκὴν γλώσση, εἰς τέχνας τινὰς μηχανικὰς: ἀλλὰ, τὴς τοῖς διδοσκει τὴν ἀναγκαιοτέραν διδασκαλίαν, τῆς θρηκοείας. Κατὰ ἀλήθειαν, εἶναι αὐτῆς ἀξίον, πῶς οἱ νέοο ὄντο, ἐκτὸς μικρῶν τινῶν καὶ ἐπιπολοῶν γνώσεων, τὰς ὁποίας ἐμποδοῦν νὰ προστοροισθῶν ἐκ τῆς διδασκομένης κατήχησης εἰς τὸ σχολοεον τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς, δὲν ἔχουν τινὰ νὰ τοὺς διδάσση τὰ χροιστιανικά χρεὴ τῶν.»¹⁴

Καὶ ὁ Α. Μουτοξῶδης δικαιολογεῖ τὴν πρῶτασῆ του γιὰ τὸ διορισμοῦ τοῦ δασκάλου τῆς χροιστιανικῆς διδασκαλίας μὲ τὰ παρακάτω λόγια:

«Ἦτον, λοιπόν, ἀναγκαῖον νὰ τοὺς ἐξηνῆ τις τῶν ἐκκλησιαστικῶν τὴν κατήχησην καὶ τὸ Εὐαγγέλιον, ἐκείνο, μάλιστα, τὸ ὁποῖον πρὸ τῆς ἐξηγήσεως θέλοῦν ἀκοῦεν εἰς τὴν ἐκκλησίαν τὴν ἀκόλοῦθον ἡμέραν, καὶ

νά έντοπιέγη επομένως εις τὰς ἀπαλίας ψυχὰς τῶν μειρακίων τοῦς σπό-
ρους τῆς ἠθικῆς, ἥτις εἶναι πάντοτε καθαρῶτάτα καὶ στερεωτέρα, ὅταν
συννοθεύεται μετὰ τὴν παραμυθητικὴν καὶ ἐμβριθῆ τῆς θεοπραξίας φωνήν.
Ἐκ τῶν εἰς διαφύρασμα ὑπερβολῆς τοῦ Ὄργανοτορραφείου διακρισιμῶν λε-
γέων μας, πρέπει νὰ τ' ὁμολογήσω, ὅτι δὲν εἶναι οὔτε ἕνας, εἰς τὸν
ὁποῖον ἐμπροθύμην νὰ ἐμπιστευθῶμεν τὸ ἔντιμον τοῦτο ἐπιτηγέλιμα.¹⁵

Ἐνῶ γὰρ τὸ πρόσωπο τοῦ ἱεροδιδασκάλου Προκοπίου Τυττάδου, ὁ Α.
Μουνοξυδῆς ἀναφέρει στὸ ἴδιο ἔγγραφο, μετὰ τῶν ἄλλων καὶ τὰ ἀκόλουθα:

«Τὸν θεογῶ ὡς ἀνθρωπον σεμίων ἠθῶν καὶ ἥσυχον. Οὐκ αἶε καὶ γὰρ-
φει καλὰ τὴν γλῶσσαν του καὶ ἡθερία του, ἐκτός ὅτι ἡ ἠλικία του πλη-
σιάζει τοῖς ἐξηκόντα χρόνοις, εἶναι τιαυτῆ, ὥστε νὰ ἐμπνέη σέβας
πρὸς αὐτὸν εἰς τοὺς μαθητὰς.»¹⁶

Ἡ φροντιδία ποὺ ἐδεῖξε ὁ Καρολιότιδος γιὰ τὰ ὄργανά καὶ τὴν ἐκπαίδευσή
τοὺς δὲν πηγάξε ἀπὸ πρωτότυπη ἐμπνευση. Ἦδη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰώνα
εἶχαν ἐμφανιστεῖ σὲ διάφορα μέρη τῆς Εὐρώπης μεμονωμένοι παιδαγωγοί, οἱ
ὁποῖοι συγγέντρωναν καὶ δίδασκαν φτωχὰ παιδιά. Στὴν πρῶτη μορφοποίηση
αὐτοῦ τοῦ ἔργου ἀπὸ τοὺς παιδαγωγούς, ὠθηθῆ ἔδωσαν οἱ ἄθλιας συνθήκες
κάτω ἀπὸ τίς ὁποῖες ζοῦσαν πολλὰ παιδιά τῶν κατώτερων κοινωνικῶν τῆξε-
ων, καθὼς καὶ ἡ κατὰ τὴν ἀδικοφροδία γιὰ τὴ μόρφωσή τους. Ταυτῶχρονα οἱ παι-
δαγωγοὶ αὐτοὶ ἀναγκάστηκαν νὰ πειραματιστοῦν νέους καὶ ἀποτελεσματικότε-
ρους τρόπους διδασκαλίας γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῆς ἀνάγνωσις, γραφῆς καὶ ἀριθ-
μῆς. Οἱ τῶροι αὐτοὶ ἐπρεπε νὰ εἶναι προσαρμοσμένοι στὶς ὁλογοστῆς καὶ
ἀκατέργαστες προσολαμβάνουσες παραστάσεις τῶν διδασκομένων. Αὐτὸ εἶχε
ὡς ἀποτέλεσμα οἱ μέθοδοι διδασκαλίας, ποὺ ἐπινοήθηκαν ἀπὸ τὰ πειράματα
τῶν παιδαγωγῶν, νὰ διακρίνονται γιὰ τὴν ἐπιπτικὴ, ἀπλή, σαφῆ καὶ γρήγορη
μετάδοση τῶν πρώτων στοιχείων τῆς γνώσης.¹⁷

Κατὰ τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰ. ἡ Εὐρώπη ἐγινε φορέας μιὰς νέας ἀντιλήψης σὲ
θέματα ἐκπαίδευσης τῶν λαϊκῶν στρωμάτων. Ἀφορμὴ γιὰ τὴ δημοσιογία
αὐτῆς τῆς ἀντιλήψης ὑπῆρξε, πρῶτον, ἡ παιδαγωγικὴ κίνηση ποὺ προκλήθηκε
ἀπὸ τὴ δημοσίευσή τοῦ ἔργου: «Διήμιλιος ἢ περί Ἄγωγῆς» (1762) τοῦ Ρουσσώ
(1712-1778) καὶ δευτέρο, ἡ κηρύξη τῆς Γαλλικῆς Ἐπανστάσεως (1789). Τὸ ἔργο
τοῦ Ρουσσώ ἐπρεπε τὴν προσοχή τῶν παιδαγωγῶν ἀλλὰ καὶ πολλῶν πολί-
τικῶν στὴν καλλιέργεια τῶν ἀτομικῶν δυνατοτήτων τῆς παιδικῆς φύσης (παι-
δοκεντρικὴ άγωγή). Ἐνῶ τὰ κηρύγματα τῆς Γαλλικῆς Ἐπανστάσεως ἐπικύρω-
σαν τὴ νομιμότητα τῆς ἀντιλήψης τῶν ἴσων εὐκαιριῶν ἐκπαίδευσης γιὰ ὅλους
τοὺς πολῆτες.¹⁸

Μέσα σ' αὐτὸ τὸ ἰδεολογικὸ κλίμα ἐμφανίστηκε ἡ παιδαγωγικὴ κίνηση τοῦ
J. E. Pestalozzi (1746-1827) στὴν Ἑλβετία. Ἡ κίνηση αὐτὴ ἐνσαρκώθηκε μετὰ τὴν
ἴδωση Ὄργανοτορραφείου – ἐκπαιδευτηρίων σὲ διάφορες Ἑλβετικῆς πόλεις.

Αὐτο κηρίως λόγοι ἀθήσαν τὸν Pestalozzi στὴν ἴδωση ἰδιωτικῶν Ὄργανο-
τορραφείων – ἐκπαιδευτηρίων. Ὁ πρῶτος λόγος ἦταν ἡ ἀδικοφροδία ποὺ ἐπέδειξε
ἡ ὀλιγαρχικὴ ἔξουσία τῶν Ἑλβετικῶν κρατιδίων νὰ ἐνστερνιστεῖ καὶ ἐφαρμό-
σει τίς νέες ἀντιλήψεις γιὰ τὴν ἐκπαίδευσή τῶν παιδίων τῶν λαϊκῶν στρωμά-
των. Ὁ δευτέρος λόγος ὑπῆρξε ἡ ἐμφάνιση στὸ ἑλβετικὸ ἔδαφος πολλῶν
ὄργανων καὶ ἀποστρέφοντων παιδίων, τὰ ὁποῖα ἦταν θύματα τοῦ πολέμου
ποὺ διεξήγρητο μετὰ τῶν Ἑλβετίας καὶ Γαλλίας. Πρῶθεση τοῦ Pestalozzi ἦταν νὰ
περιθάλπει καὶ ἐκπαιδεύσει στοιχειῶδως τὰ ὄργανά καὶ ἀποστρέφοντα παιδιά.
Τὰ ἰδιωτήματα, τὰ ὁποῖα κατὰ καιροὺς ἴδρωσε καὶ δηρῆθινε ὁ Pestalozzi, ἀπετέ-
λεσαν πρῶτιστα κέντρα πειραματισμοῦ καὶ ἐφαρμογῆς νέων μεθόδων διδασκα-
τῆς ἀνάγνωσις, γραφῆς καὶ ἀριθμῆτος.¹⁹

Σκοπὸς τῆς παιδαγωγικῆς κίνησης τοῦ Pestalozzi ἦταν, ἐκτός ἀπὸ τὴν περι-
θαλψή καὶ βασική ἐκπαίδευσή τῶν ὄργανων καὶ ἀποστρέφοντων παιδίων, ν'
ἀφηνταίει τὴν ἔθνικὴ συνείδηση καὶ νὰ διορθῶσει τὴν ἠθικὴ συμπεριφορὰ τῶν
τορραφείων τῶν ἰδιωτικῶν τοῦ Τρεῖς κηρίως τῶρους χρησιμοποιήσε ὁ Pestalozzi
γιὰ νὰ ἐπιτύχει τοὺς σκοποὺς τοῦ. Πρῶτα ὀργάνωσε τὰ ἰδιωτήματα κατὰ τὸ πρῶ-
το μιάς ἀνοτιημένης καὶ στοιγνῆς ὀκογένειας. Δευτέρο, στήριξε τὴ φιλσοσο-
φία κάθε δραστηριότητος τῶν ἰδιωτικῶν τοῦ στὴν πειθαρχία. Τρίτο, ἐπισητήθηκε
μιά νέα παιδαγωγικὴ μέθοδο, τὴν ὁποῖα διαρκῶς ἀνανέωνε καὶ βελτίωνε.

Κόριο γνώρισμα τῆς παιδαγωγικῆς μεθόδου τοῦ Pestalozzi ἦταν ὅτι ὅλες οἱ
ἐκπαιδευτικῆς δραστηριότητες ἐπρεπε νὰ σχεδιάζονται κατὰ τέτοιο τρόπο,
ὥστε νὰ μποροῦν τὰ παιδιά ἀπὸ τὴν ἐποπτικὴ ἀντιλήψη τῶν πραγμάτων καὶ
καταστάσεων ν' ἀναπτύσσον συστῆς ἰδέες τοῦ ἀριθμοῦ, τῆς μορφῆς (σχήμα-
τος) καὶ τῆς γλώσσας. Ἡ διδασκαλία τῆς ἀνάγνωσις, γραφῆς καὶ ἀριθμῆτος
δεδιοτήτων ἀπέβλεπε, ὥστε νὰ παρέχει τὴ δυνατότητα στοὺς διδασκομένους ν'
ἀποκοτῶν μόνου τοὺς περισοότερες γνώσεις. Σύμφωνα μετὰ τὰ λόγια τοῦ ἰδίου
τοῦ Pestalozzi: «Ἀξίζει νὰ κατορθῶσει κανεὶς νὰ διδάξει τὸ παιδί νὰ διαβάξει
καὶ νὰ γράφει, νὰ μαθαίνει καὶ νὰ ἐπινοαλαμβάνει, ἀλλὰ εἶναι ἀκόμη σπουδαί-
ότερο νὰ καταστήσει κανεὶς τὸ παιδί ἱκανὸ νὰ σκέπτεται.»²⁰

Ἐκτός ἀπὸ τὴν παιδαγωγικὴ μέθοδο ποὺ ἐπισητήθηκε ὁ Pestalozzi θὰ πρέπει
νὰ θεωρηθεῖ καὶ ἐφευγῆς τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου διδασκαλίας.
Σύμφωνα μετὰ αὐτὴν, ὁ Pestalozzi ἦταν δυνατὸ νὰ διδάσκει συγγρόνως ἕνα μετὰ
ἓνα ἀριθμὸ παιδίων, χωρὶς νὰ καταστρατηγε τίς παιδαγωγικῆς τοῦ ἀντιλήψης
γιὰ μιὰ παιδοκεντρικὴ άγωγή. Αὐτὸ τὸ ἐπιτύχθηκε μετὰ τὴν ἀνάθεση στοὺς ἱκα-
νοὺς καὶ προχωρημένους μαθητῆς νὰ διδάσκουν τοὺς λιγότερο προχωρημέ-
τους, ἐνῶ ὁ ἑλεγχος τῆς ἀξιολόγησις τῆς μάθησης ἦταν ἔργο τοῦ ἰδίου τοῦ δι-
δασκτικῆς μεθόδου διδασκαλίας.

Τό ίδιο έτος (1798) πού ό Pestalotzi έφημίωσε την αλληλοδιδασκη μέθοδο στό ίδρυμά του στό Stanz της Έλβετίας, ό Άγγλος Joseph Lancaster (1778-1838) δημήθυε ένα σχολείο στό Λονδίνο γιά φτωχά παιδιά. Στο σχολείο αυτό ό J. Lancaster γιά λόγους χρόνου και οικονομίας άνέθεσε στους Ικανότερους μαθητές τη διδασκαλία των λιγότερο προχωρημένων μαθητών. Η γαδάλια αύξηση του άριθμού των διδασκομένων και ή επιτυχία του σχολείου γενικά παρεκίνησε τη βασιλική οικογένεια της Μ. Βρετανίας και πολλούς Άγγλους εύνετους και πλούσιους νά ύποστηρίξουν ήθικά και οικονομικά τη διάδοση της αλληλοδιδασκη μέθοδο. Εξαιτίας όμως θρησκευτικών διαφωρών πολλά άπό τά αλληλοδιδασκη σχολεία διακοπήθηκαν. Έτσι όρισμένα σχολεία δημηθύνοντο άπό τον J. Lancaster και φουτούσαν σ' αυτά παιδιά, των οποίων οι γονείς ήταν μέλη των διαφωρών χριστιανικών προτεσταντικών όμολογιών, έκτος της έπισημης Άγγλικανικής Έκκλησίας. Τά παιδιά των οικογενειών που ήταν μέλη της Άγγλικανικής Έκκλησίας έδιδάσκοντο σέ άλλα σχολεία, τά οποία δημηθύνοντο άπό τον Σκωτο Antonio Bell (1753-1832). Και ό A. Bell θεωρείται ώς έφευγέτης της αλληλοδιδασκη μέθοδο, την όποια είχε άνακαλήψει στη Σκωτία, άνεξάρτητα άπό τον J. Lancaster.²¹

Άπό την Άγγλία σύντομα ή αλληλοδιδασκη μέθοδος διαδόθηκε και στη Γαλλία. Και εκεί ή μέθοδος εφαρμόστηκε σέ σχολεία, τά όποια ίδρύθηκαν και λειτουργήσαν ειδικά γιά την εκπαίδευση των παιδιών των λαϊκών κοινωνικών στρωμάτων. Μάλιστα τό 1815 με πρωτοβουλία της «Société d' encouragement pour l' industrie nationale» ίδρύθηκε ή «Société pour l' instruction élémentaire». Σκοπός της τελευταίας ήταν ή προώθηση και διάδοση της αλληλοδιδασκη μέθοδο γιά τη βασιική εκπαίδευση παιδιών, τά όποια θά έπανάδωσαν τη βιομηχανία ώς έγγυάτες.²²

Τό παιδαγωγικό έργο του Pestalotzi προσηλάκωσε τό διεθνές ένδιαφέρον της εποχής. Ίδιαιτερα στό εκπαιδευτικό ίδρυμα πού ό Pestalotzi ίδρυσε και δημήθυε στην έλβετική πόλη Yverdon (1805-1825) συνέθεσαν όκότεροι μαθητές άπό διάφορα μέρη της Ευρώπης. Έπίσης πολλές εύρωπαϊκές προσωπικότητες των γρημαίων και της πολιτικής είχαν έπισκεφθεί τό ίδρυμα στό Yverdon γιά νά γνωρίσουν άντροποσωπώς τό σύστημα του Pestalotzi. Μετάξυ των προσωπικότητων που ένδιαφερόθηκαν νά πληροφορηθούν τό σύστημα Pestalotzi ήταν και ό Καροδιστριας. Τό 1813-1814 ό Καροδιστριας εκπορεύτηκε τον τάρο Άλεξανδρο A' της Ρωσίας σέ διαλωματική άποστολή στην Έλβετία. Εκεί του δόθηκε ή εύκαιρία νά πληροφορηθεί τό παιδαγωγικό σύστημα του Pestalotzi. Θεωρείται μάλιστα πολύ πιθανό ότι ό Καροδιστριας γνωρίστηκε προσωπικά μαζί του. Πάντως οι δύο άνδρες φαίνεται ότι άντηλλάξαν έπιστολές μετάξυ τους.²³

Τό ένδιαφέρον του Καροδιστρια νά γνωρίσει τις σύγχρονες παιδαγωγικές άντιλήψεις της εποχής του δεν περιορίστηκε μόνο στον Pestalotzi. Κατά την ίδια περίοδο (1813-1814) παραμονής του στην Έλβετία, ό Καροδιστριας γνωρίστηκε μ' έναν έπίσης γνωστό Έλβετό παιδαγωγό τον Emanuel von Fellenberg (1771-1844). Ο E. Fellenberg ύπήρχε θιασώτης του παιδαγωγικού έργου του Pestalotzi και γιά λίγο διάστημα οι δύο άνδρες είχαν συνεργαστεί (1804).²⁴ Η Νοηδς φάνηκε ότι ύπήρχε ιδεολογικό χάσμα μετάξυ του άριστοκράτη την κατήν εκπαίδευση των παιδιών της άνώτερης τάξης, ένω άντίθετα τό ένδιαφέρον του Pestalotzi παρήμενε σταθερό στην εκπαίδευση των παιδιών του λαού. Ο Fellenberg ίδρυσε και δημήθυε σέ ίδιόκτητη έκταση κοντά στη Βέγγη σελιά έκπαιδευτηγίων. Η ιδιόκτητη έκταση όνομάζετο Hofwyl και σ' αυτήν στεγάκοινωνικών τάξεων (1808), σχολείο των φτωχών άρρένων (1810), σχολείο των φτωχών θηλέων (1824), Γυμνάσιο (1830) και νηπισγωγείο (1841). Έκτος άπό σον σχεδόν μέχε ή λίγο μετά τό θάνατο του ίδιότη τους.²⁵

Η παιδαγωγική πρακτική του Fellenberg άφορούσε την εκπαίδευση, πρδτον, των παιδιών της ύπαιθρο και των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων και, δεύτερο, των παιδιών της άνώτερης κοινωνικής τάξης. Η εκπαίδευση των παιδιών της ύπαιθρο συνίστατο στην εισαγωγή των διδασκομένων στη θεωρία και πράξη της μεθοδικής καλαίεργειας της γής και των λοιτών γεωργικών και άγροτικών άσχολιών. Παράλληλα μέ τη συστηματική γεωργική εκπαίδευση και εφαρμογή, ό Fellenberg προσπαθούσε ν' άφτυπώσει τη θρησκευτική και έθνική συνείδηση, τον πατριωτισμό και την έγνατικότητα των παιδιών των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Και αυτό γιατί ή άθλια και φτωχή ζωή την όποια αυτά τά παιδιά είχαν ζήσει στην ύπαιθρο, τά καθιστούσε άδιάειδος εκπαίδευσης ύπήρχε ή έλπιδα τά φτωχά παιδιά ν' άποκτήσουν τά έρόδια, άντιθετα, τά παιδιά της άνώτερης κοινωνικής τάξης εισήγοντο άπ' εύθείας μέ εκπαίδευση άπέβλεπε, ώστε αυτά τά παιδιά νά συνειδητοποιήσουν τις άξίες της κοινωνικής τάξης στην όποια άνήκαν. Μ' άλλα λόγια, τά παιδιά αυτά θά έργερε νά γνωρίσουν και νά εφαρμόζουν τις έθνικές, πολιτιστικές, θρησκευτικό μένο και χρήσιμοι οι άποφοίτου των ίδρυμάτων της Hofwyl που προήρχοντο άπό άνώτερες κοινωνικές τάξεις νά γίνουν ήγερτικά στελέχη της κοινωνίας.²⁶

Ός μέσα γιά την πραγματοποιήση των εκπαιδευτικών του στόχων, ό

Fellenberg χρησιμοποιήσε, έκτος από τη χειρωνακτική εργασία, τη συστηματική διδασκαλία των άληθειών του χριστιανισμού και την παιδεία. «Όσον άφοβά λοι παιδαγωγοί της εποχής του, ότι η γνώση των χριστιανικών άληθειών εκ μέ- των των διδασκωμένων τους οδηγεί αυτόματα στην έκτέλεση ήθικών πράξεων. Ένω, με την παιδεία οι διδασκώμενοι έθλιζονται στον αυτόέλεγχό και την ύτακοή στους λεραγωγικά άνωτερου καθός και στους νόμους της κοινωνίας- κάτους. Γι αυτό και η παιδεία στά εκπαιδευτήρια της Hofwyl ερημιόεστο με σκληρά μέρα.»²⁷

Οι μαθητές του Fellenberg ήταν φυσικό νά υπήρξαν μετά την άποφοίτησή τους πολίτες της Έλβετικής κοινωνίας-κάτους. Έπίσης άρκετοι άποφοίτοι των εκπαιδευτηρίων της Hofwyl πρέπει νά υπήρξαν πολίτες και άλλων εύρω- παικών κρατών. Και αυτό, γιατί λόγω της φήμης των εκπαιδευτηρίων, προ- σήρχοντο νά φοιτήσουν μαθητές και από άλλα μέρη της Ευρώπης. Αυτόι οι πολίτες, σύμφωνα με την άγωγή την οποία είχαν λάβει, θά έπραξε νά διακρίνω- νται για έγρητικότητα, κατοχή γνώσεων, θρησκευτικότητα, ήθικότητα και πε- διαιρία. Εάν πράγματι οι άποφοίτοι των εκπαιδευτηρίων της Hofwyl ήταν προικισμένοι με τόσες άρετες, τίθεται τό έρώτημα: έπηρεάσαν τις κοινωνίες στις όποιες έζησαν και μέχρι ποίου βαθμού; Η άπάντηση στο έρώτημα αυτό είναι δύσκολη, λόγω έλλειψης σχετικών μαρτυριών (βιογραφίες ή αυτοβιογρα- φίες άποφοίτων κ.λπ.). Πάντως τό έργο του Fellenberg δεν έμεινε άπρακτόηχο στην εποχή του. Άν και τό έργο αυτό έστρεφείτο της παιδαγωγικής πρωτοτυ- πίας του Pestalotzi, η ιδρυματική μορφή και οι συντηρητικοί στόχοι του έκίνη- σαν τη διεθνή περιέργεια της εποχής.²⁸

Τριανό παράδειγμα της διεθνούς άτήρησης που είχε τό εκπαιδευτικό έργο του Fellenberg άποτελεί τό ένδιαφέρον, τό οποίο έδειξε ό τάσος της Ρωσίας. Άλέξανδρος Α' νά πληροφορηθεί γι' αυτό. Προέθεση του τάσου ήταν νά εραργιάσει κυρίως τό άγροτικό εκπαιδευτικό σύστημα του Fellenberg στη χώρα του. Σ' αυτό τό θέμα φαίνεται ότι ό γόσος του Καροδίστρια υπήρξε σιμαντι- κός. Είναι πολύ πιθανό ό ίδιος ό Καροδίστριας νά είχε διατείγει τό ένδιαφέ- ρον του τάσου για τό έργο του Fellenberg. Και αυτό, γιατί τά εκπαιδευτικά θέματα άτασολοκούσαν τον Καροδίστρια από την περίοδο που είχε διατελέσει «Έπιθεωρητής [= Υπουργός] της Δημόσιας Έκπαιδευσεως» των Ιονίων νή- σων (1804). Πάντως είναι βέβαιο, ότι ό Καροδίστριας προκειμένου νά ίκανο- ποιήσει αυτό τό ένδιαφέρον του τάσου, έμφανίζεται έπισήμως ως συντάκτης ύπομνήματος για τά εκπαιδευτήρια της Hofwyl. Έχει ύποστηριχθεί ότι ό προγ- ματικός συντάκτης του ύπομνήματος ήταν άνεπισημως ό ίδιος ό Fellenberg. Τό ύπόμνημα δημοσιεύτηκε τό 1815, ταυτόχρονα στο Παρίσι και τη Γενεύη, στη γαλλική γλώσσα και άπτηθήνεντο στον τάσο Άλέξανδρου. Τό ίδιο ύπόμνημα κυκλοφόρησε σέ δεύτερη έκδοση (1817), ενώ άλλα χρόνια άργότερα κυκλοφόρη-

σε και σέ άλλες γλώσσες μετεξύ των όποιων και στ' άγγλικά.²⁹

Έτσι λοιπόν ό Καροδίστριας γνώρισε από πολύ κοντά τό εκπαιδευτικό έργο του Fellenberg. Μάλιστα οι δύο άνδρες συνδέθηκαν με στενή φιλία. Η φι- λία αυτή ένδυναμώθηκε και κατά τη διάρκεια της δεύτερης ίδιωτικής παρα- στώπης (1822-1827) του Καροδίστρια στην Έλβετία. Άποτέλεσμα της προ- στώπης γνώσης που ό Καροδίστριας διέμειρωσε για τά εκπαιδευτήρια της Hofwyl, ήταν νά στείλει τό 1815 τέσσερις Έλληνες ύποτρόφους για σπουδές σ' αυτά. Οι ύποτρόφους άποτέλεσαν προσωπική χορηγία του Καροδίστρια. Έπιθυμία του Καροδίστρια ήταν οι ύπότροφοι νά έπιστρέψουν μετά τις σπου- δές τους στην Ελλάδα και νά ίγαστούν εκεί για την εραργιογή των άρχων του εκπαιδευτικού έργου του Fellenberg. Δέ γνώριζουμε ποιά ήταν τ' άποτέλεσμα- τα των σπουδών των τεσσάρων ύποτρόφων του Καροδίστρια. Πάντως φαίνε- ται ότι κανείς από τους ύποτρόφους δεν έτανήλθε στην Ελλάδα για νά προ- σφέρει τις ύπηρεσίες του στην ελληνική έκπαιδευση.³⁰

Όπως ήδη έλέχθη, ό Καροδίστριας ως Κρηδονήτης της Ελλάδας έγγράφει τυχερώδως για τό έργο του ως Κρηδονήτης της Ελλάδας έγγράφει την όργάνωση ό Καροδίστριας άνεμφισβήτητα βασίστηκε στα πρότυπα του τερα του Fellenberg. Φαίνεται ότι δύο κυρίως πρότυπα από εκείνα, τά όποια διαμόρφωσαν οι δύο παιδαγωγοί, συγκίνησαν περισσότερο τον Καροδίστρια. Τό πρώτο ήταν η ιδρυματική μορφή, την οποία είχε τό εκπαιδευτικό έργο των παραπάνω παιδαγωγών. Τό δεύτερο υπήρξε η ελληνοδιδασκτική μέθοδος διδά- σκαλιος, την οποία είχαν εραργιάσει με μεγάλη επιτυχία οι Pestalotzi και Fellenberg στα εκπαιδευτήριά τους.³¹

Έκτός από τό Όργανοτροφείο της Αγίνας, ό Καροδίστριας ίδρυσε σειρά εκπαιδευτικών ιδρυμάτων: Κεντρικό σχολείο (διδασκαλείο) στην Αγίνα, λεγο- μένα Σύρα, στρατιωτική σχολή στο Ναύπλιο. Τά ιδρύματα αυτά διακρίθηκαν περισ- τήν παιδεία και την τυπική προσηλωσή τους στις τελευταίγικές έπιταγές της Όρθόδοξης Εκκλησίας, και άργότερο για την ποιότητα και τον τρόπο μετάδο- ούσιαστική εραργιογή των παιδαγωγικών άρχων των δύο Έλβετών παιδα- γωγών στα ιδρύματα που ίδρυσε ό Καροδίστριας άπέχει πολύ από την πραγ- ματικότητα. Και αυτό, γιατί ό Καροδίστριας ήταν διατωμάτης-πολιτικός και όχι παιδαγωγός. Τό ένδιαφέρον λοιπόν του Κρηδονήτη ήταν στραμμένο πρώτα στην ίδρυση εκπαιδευτηρίων και κατά δεύτερο λόγο στην παιδαγωγική και δι- δασκική τους λειτουργία. Έπειτα οι διδασκοντες στα ιδρύματα, οι όποιοι τις περισσότερες φορές διορίζοντο μετά από προσωπική έπιλογή του ίδιου του Καροδίστρια, δεν έπαρκούσαν νά καλύψουν τις διάφορες διδασκτικές ανάγκες.

Εξάλλου οι περιορισότεροι από τους διδάσκοντες δεν είχαν την απαιτούμενη παιδαγωγική και διδακτική κατάρτιση για το έργο που ανέλαμβαναν. Βέβαια αυτά συνέβαιναν εξαιτίας της γενικότερης έλλειψης μορφωμένων δασκάλων που κατοικούσαν τότε στην Ελλάδα και όχι λόγω άδυναμίας του Καποδίστρια και των άμεσων συνεργατών του να επιλέξουν τους καλύτερους για το εκπαιδευτικό έργο.

Τα ιδρύματα, τα οποία ίδρυσε ο Καποδίστριας, παρουσίασαν εξαρχής πολλά *συμπτώματα δυσλειτουργίας. Μάλιστα μερικές από τις δυσλειτουργίες οδήγησαν τους τροφίμους όμοιων ιδρυμάτων σε έντονες και μαχητικές διαμαρτυρίες.³² Πάντως τα ιδρύματα του Καποδίστρια διαλύθηκαν σχεδόν άμεσα μετά το θάνατό του. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι, παρά τις πιαδαιγωγικές τους πρωτοτυπίες, τα εκπαιδευτήρια των Pestalotzi και Fellenberg είχαν την ίδια μοίρα με αυτά του Καποδίστρια. Διαιτήθηκαν δηλαδή με το θάνατο των ιδρυτών τους. Στο φαινόμενο αυτό η εξήγηση μπορεί να είναι η άκωλυτη: Η κοινή μοίρα των οποίων μοιράζονται ιδρύματα που έχουν πολύ περιορισμένους και άπλούτους στόχους – κυρίως ταξιακούς, στενά ήθικους και σωφρονιστικούς – είναι να δημιουργούνται διασείσκειες και αντιδράσεις. Οι αντιδράσεις αυτές είναι δυνατό να προερχονται όχι μόνο από τροφίμους των ιδρυμάτων αλλά και από σημερινά μερίδα πολιτών. Μεταξύ της μερίδας αυτής των πολιτών συνηθώς επικρατεί η αντίληψη, ότι η εκπαιδευση που παρέχεται σε όμοια «κλειστά» ιδρύματα δημιουργεί κοινωνικές-δικαίσιες και προκαταλήψεις. Η συγχύτητα και ποιότητα των αντιδράσεων εξασθενεί προοδευτικά, μεταξύ των άλλων, το κύρος και τη λειτουργία των ιδρυμάτων. Η εξασθένηση αυτή σε συνδυασμό με την άνοικότητα πολλών φορέων των διαδόχων των ιδρυτών να διεκδικούν και ελέγξουν την κατάσταση των ιδρυμάτων, οδηγεί άναπόφευκτα στη διάλυσή τους.*

Έντελως διαφορετική τύχη έατ' αυτή των ιδρυμάτων του Καποδίστρια είχε η εισαγωγή της αλληλοδιδασκατικής μεθόδου διδασκαλίας στην Ελλάδα. Η μέθοδος αυτή καθιερώθηκε στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα για πολλές δεκαετίες. Τις βάσεις για την εξέτασή και έδραση της αλληλοδιδασκατικής μεθόδου έθεσε ο Καποδίστριας και οι συνεργάτες του. Τα σχολεία, τα οποία είχαν ιδρυθεί και λειτουργούσε με βάση την αλληλοδιδασκατική μέθοδο ονομάζοντο αλληλοδιδασκατικά. Τέτοια σχολεία λειτουργούσαν, όπως ήδη λέχθη στο προηγούμενο κεφάλαιο, και κατά την περίοδο του Αγώνα της Έθνικής Άνεξαρτησίας σε άρκετά μέρη του ελληνικού χώρου. Η προσοχή όμως να γενικευθεί η εφαρμογή της αλληλοδιδασκατικής μεθόδου με την ίδρυση, έκτός των άλλων, σχολείων σε όλες σχεδόν τις περιοχές που έντειλταν στη δικαιοδοσία της Ελληνικής Κυβέρνησης, πρέπει να αποδοθεί στις δραστηριότητες ένεργειες του Καποδίστρια. Η προσωπική γνώση που απέκλιψε ο Καποδίστριας από τα εκπαιδευτήρια του Fellenberg για την αξία και αποτελεσματικότητα της

Η θρησκευτική άγνοια στην ύπηρεσία της κυβερνητικής ιδεολογίας

αλληλοδιδασκατικής μεθόδου άσφαλώς συνέβαλε στις συντονισμένες προσπάθειές του να γενικευθεί την εφαρμογή της μεθόδου στην Ελλάδα.

Μεταξύ των πρώτων διοικητικών ενεργειών του ύπουργού («γρομμάρτεως») ενός νέου ύπουργείου («Γρομμάρτεια έπι των Έκκλησιαστικών και της Δημόσιου Παιδείας»), το όποιο ίδρυσε ο Καποδίστριας, ήταν να διορίσει τρεις έπιτροπές για τη μελέτη εκπαιδευτικών θεμάτων και της γενικότερης θρησκευτικής άγνοιας του λαού.³³ Τα μέλη της πρώτης έπιτροπής ήταν τέσσερις λογάρχεις (Αγγλίνης Τερόσιμος, Τολαντίου Νεόφυτος, Ρεθύμης Ιωαννίκιος, Κυήνης Παρθένος), των οποίων η άποστολή ήταν ν' άσχοληθούν «άμέσως εις την σύνταξιν ενός Εγχειριδίου, Συνόμειας και Κατηχήσεως, έχουσα βάση των εργασιών της το σχέδιον, το όποιον έπαρουσίασεν εις την Κυβέρνησιν δέδραμιος λογομόνυχος Βαρθολομαίος...», για τις θρησκευτικές άνάγκες του πλοτού λαού. Τα μέλη της δεύτερης έπιτροπής (λεγοδίακονος Γ. Κωνσταντάς, Γ. Γεννάδιος, Γ. Βενθύλος) θά έπρεπε να παρουσιάσουν «εις την Κυβέρνησιν Γρομμάρτεικην και Άνοθολογίαν των Έγκλησίων μαθημάτων της Ελλάτικής Κοκκώνης, λεγοδίακονος Ν. Νικητόπλος) θά έπρεπε ν' άσχοληθούν με «την άναθεώρησιν των ήδη μεταφρασμένων πινάκων και βιβλίων εις χερσίν των αλληλοδιδασκατικών σχολείων, και θέλων καθυποβάλλει εις την Κυβέρνησιν τίας παρατηρήσεις των περι των άλλων, όσα άναφέρονται εις το θεμελιώδες τοΰτο μέρος της δημοσίου παιδείας». Η τρίτη έπιτροπή ήταν γνωστή και με το όνομα «Η έπι της Προπαιδείας Έπιτροπή», λόγω της άνωσκόλησης των μελών της με θέματα που άφορούσαν άποκλειστικά τη στοιχειώδη εκπαιδευση. Μετά από λίγο καιρό στην έπιτροπή αυτή διορίστηκε ένα άκοιμη μέλος, ο Ά. Μουστοξόνης.

Ένα από τα ουσιαστικότερα άποτέλεσματα του έργου της «έπι της Προπαιδείας Έπιτροπής» ύπηρεσε η έπιλογή, έγκριση και μετάφραση ενός έγχειριδίου αλληλοδιδασκατικής μεθόδου. Συγγράφεις του έγχειριδίου ήταν ο Γάλλος Louis-Charles Sarazin και είχε τον τίτλο: «Manuel des écoles elementaires ou Exposé de la methode d' enseignement mutuel, Paris 1829». Ο Sarazin από το 1824 ήταν καθηγητής της αλληλοδιδασκατικής μεθόδου σε ειδική σχολή που είχε ίδρύσει ο δήμος του Παρισιού. Έπίσης ύπηρεσε και έπιθεωρητής των αλληλοδιδασκατικών σχολείων του δημοτικού διαμερίσματος του Σηκουάνα της πόλης του Παρισιού. Ύπάρχουν μαρτυρίες, σύμφωνα με τις όποιες ο Καποδίστριας διατηρούσε προσωπική αλληλογραφία με τον Sarazin. Έπίσης, ένα από τα μέλη της «έπι της Προπαιδείας Έπιτροπής», ο Ιωάννης Κοκκώνης, όταν σπούδαζε στη Γαλλία ύπηρεσε μαθητής του Sarazin. Όλ' αυτά συνηγούν στην ποσότητα των μελών της «έπι της Προπαιδείας Έπιτροπής» να επιλέξουν για μετάφραση το έγχειριδίό της αλληλοδιδασκατικής του Sarazin.³⁴

Μόνο ένα μέλος της «έπι της Προπαιδείας Έπιτροπής», ο Ν. Νικητόπλος,

είχε εκφράσει αντίρρησης ως προς την απόλυτη καταλληλότητα του έγχειριδίου του Sarazin για την ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα.³⁵ Η ευκαιρία να εκφράσει ο Ν. Νικητόπουλος τη γνώμη του δόθηκε όταν διοικημένοι δασκάλοι έστειλαν διάφορες παρατηρήσεις για τη χρήση της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου, μετά από σχετική πρόσκληση της «επί της Προπαιδείας Έπιτροπής». Ο Ν. Νικητόπουλος είχε διατυπώσει τότε στην έπιτροπή τις ακόλουθες απόψεις:

«Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος, την όποιαν οι λαοί της φωτισμένης Ευρώπης απεδέχθησαν, καθώς και τό ίδιον μας έθνος, είναι τό μόνον μέσον του να διαδώση εύκόλως τά φώτα της παιδείας δεν έχωβεν όμως ελατέυ την τελειοποίησιν της, μήτε εις την Ιταλίαν, μήτε εις την Άγγλίαν. Κάθε χρόνον εκδίδονται βιβλία της μεθόδου ταύτης, διαφορετικών παρατηρήσεων του μηχανισμού και του τρόπου του παραδίδειν... Εις την Ελλάδα υπάρχουσιν αλληλοδιδασκτικοί δασκάλοι, έπιβεβαιωμένοι διά της πολυκαιρίας και πολυπειρίας εις τάς παρατηρήσεις της μεθόδου ταύτης, καθώς θέλετε βεβαιωθή και από τά εις την αλληλοδιδασκτικήν μέθοδον συγγράμματα των... Η Έπιτροπή λοιπόν δεν πρέπει να δώσει μόνον την προσοχήν της κατά κοινήν πρόληψιν εις τόν αλληλοδιδασκτικόν Γάλλον κ. Σαζαζίν, καθώς έπρόβαλεν, αλλά πρέπει και του κ. Σαζαζίν τάς παρατηρήσεις να τάς εξέταση και να τάς παραβάλη με τάς τάς άλλας των Ελλήνων... και να εκλέξη κατά τό παρον τό κάλλιστον και προσηρες και να συνθέση τόν όδηγόν της μεθόδου...»³⁶

Η έπιφύλαξη του Ν. Νικητόπουλου να μεταφραστεί και γενικευθεί η χρήση της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου του Sarazin στην Ελλάδα σίγουρα άνηχοϋσε και τίς μετριοπαθείς απόψεις πολλών Ελλήνων δασκάλων της έποχής. Αυτό φαίνεται από τίς σχετικές παρατηρήσεις που έστειλαν στην «επί της Προπαιδείας Έπιτροπήν» οι δασκάλοι της αλληλοδιδασκτικής: «Η πλειοψηφία των τότε γνωστών αλληλοδιδασκτικών δασκάλων χρησιμοποιούσε τίς χειρόγραφες σημειώσεις έγμηνείας της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου του Έλληνα δασκάλου Γεωργίου Κλεβούλου.

Ο Γ. Κλεβούλος (:1785-1828) θεωρείται ένας από τους πρώτους δασκάλους που έφημισσαν την αλληλοδιδασκτική μέθοδο δασκαλίας στον ελληνικό χώρο. Το άρθρο του για την αλληλοδιδασκτική μέθοδο, τό όποιο δημοσιεύθηκε στο περιοδικό «Εγμής ό Δόγμιος» (1820), κατατάσσεται μεταξύ των πρώτων ουστηματικών μελετών που γράφηκαν στα ελληνικά γι' αυτό τό θέμα.³⁷ Μέ τό άρθρο του αυτό ό Γ. Κλεβούλος έπιθυμούσε να ένημερώσει τους συμπατριώτες του για την άξια και χρησιμότητα της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου. Ο Γ. Κλεβούλος είχε διαχθεί την αλληλοδιδασκτική μέθοδο στο Παρίσι. Μετά τό τέλος των σπουδών του δημήθυσε σχολείο στο Ίκαίο της Μοιάδης (1819-1821). Στο σχολείο αυτό ό Γ. Κλεβούλος, όπως σημειώνεται σέ σχετική νεκρο-

Η θρησκευτική άγωγή στην ύπηρεσία της κυβερνητικής ιδεολογίας

λογία της έποχής, «έδίδαξε την μέθοδον της αλληλοδιδασκτικής σχεδόν τόια έτη από τό όποιον σχολείον εξέληθον τέλειοι αλληλοδιδασκάλοι, ιερωμένοι και πλείστοι σχολεία αλληλοδιδασκτικά και έδίδασκον ταύτην την μέθοδον μέχρι της Ελληνικής επαναστάσεως».³⁸ Ο Γ. Κλεβούλος έφημισσε ακόμη την αλληλοδιδασκτική μέθοδο δασκαλίας σέ σχολείο της ελληνικής παροικίας της Οδησσού (1821-1824) και στη νήσο Σύρα (1825-1828). Τέλος, τόν Άττιόλιο της 1828 μετά από πρόσκληση του Καποδίστρια «ύπήκουσεν ως καλός πολίτης και έλθων διαγίχθη παρά της Αυτόν Έξοχότητος δασκάλος και διευθυντής της Έκει όμως ήσθένησε και έπέστρεψε στη Σύρα όπου και πέθανε. Έτσι, καταλήγει η σχετική νεκρολογία, «έχασεν η πατρίς τόν πλέον καλύτερον και ώφελιμότερον πολίτην, ό όποίος διά τό παρά πάντων των εις την φωτισμένην Ευρώπην χάριν μαθήσεως θαμίζόντων Ελλήνων άλόγως καταφρονούμενον έπάγγελμα της παιδαγωγίας».³⁹

Είναι λοιπόν σαφές, ότι ό Γ. Κλεβούλος έχασε μεγάλης έκτιμησης μεταξύ των δασκάλων της αλληλοδιδασκτικής εκείνης της έποχής. Σς έδουεη τιμής ώστε του για την έγμηνεία της αλληλοδιδασκτικής από την πλειοψηφία των δασκάλων. Οι τελευταίοι προτιμούσαν τις σημειώσεις του Γ. Κλεβούλου αντί του μεταφρασμένου στα ελληνικά και τυπωμένου στη Μάλτα άγγλικού έγχειριδίου της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου. Και αυτό, γιατί τά παραδείγματα άνάπτυξης και γραφής που περιείχε τό άγγλικό έγχειριδιο δεν ήταν κατάλληλα προσομοιωμένα στην ελληνική γλώσσα. Όμως οι αλληλοδιδασκτικοί δασκάλοι τιμούσαν τόν Γ. Κλεβούλο όχι μόνο με τη χρήση των σημειώσεων της αλληλοδιδασκτικής αλλά και των βοηθημάτων, τά όποια είχε γράψει ό ίδιος για τίς άνάγκες των αλληλοδιδασκτικών σχολείων. Συχνά άναφέρονται στις προτιμήσεις των δασκάλων τά βοηθήματα του Γ. Κλεβούλου, τά όποια χρησιμοποιούσαν για τη διδασκαλία της άνάγνωσης και γραφής (αλληλοδιδασκτικοί πίνακες), της κατήχησης κ.ά.⁴⁰ Παρά όλα όμως αυτά, τά μέλη της «επί της Προπαιδείας Έπιτροπής» Δ. Μουτροξούδης και Ί. Κοκκώνης άγνόησαν τη φωνή, προτίμηση που έδειχναν οι δασκάλοι για την έγμηνεία της αλληλοδιδασκτικής και τά βοηθήματα του Γ. Κλεβούλου. Ακόμη τά ίδια πρόσωπα παραίτησαν να συζητήσουν τη μετριοπαθή πρόταση του άλλου μέλους της έπιτροπής και έμπειρου δασκάλου Ν. Νικητόπουλου. Ο Ν. Νικητόπουλος, όπως ήδη έλέχθη, είχε προτείνει τη σύνθεση και συγγραφή ενός νέου έγχειριδίου, αλληλοδιδασκτικής, κατάλληλου για τίς ιδιόρρυθμες ελληνικές εκπαιδευτικές άνάγκες. Έτσι, τελικά, τά μέλη της «επί της Προπαιδείας Έπιτροπής», μετά από γραπτή άνάφορά (30 Ίανουαρίου 1830) του Ί. Κοκκώνη, άντεφάσισαν να

εἰσηγηθῶν στὸν Κυβερνητικὴ μετάρθρωση τοῦ ἔγχειδίου τῆς ἀλληλοδιδασκαλικῆς μεθόδου τοῦ Sarazin.⁴¹

Ἡ ἀλληλοδιδασκαλικὴ μέθοδος γενικά ἐθεωρεῖτο τότε ὡς ἓνα διδακτικὸ σύστημα, τὸ ὁποῖο ἦταν οικονομικὸ στὴν ἐφαρμογὴ του καὶ ταυτοχρόνα ἀποτελεσματικὸ γιὰ τὴ μαζικὴ ἐκπαίδευση τῶν παιδιῶν τοῦ λαοῦ. Ἐθεωρεῖτο οικονομικὸ, λόγω τῆς δυνατοῦτητας ποὺ παρέχει ἕνας δάσκαλος νὰ διδάσκει πολλοὺς μαθητὲς μετὰ τὴ βοήθεια τῶν ἑκατότερον ἀπ' αὐτοὺς (πρωτοσχολοῦ), ἐνῶ ἡ ἀποτελεσματικότητά τῆς μεθόδου κρινόταν ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἔγινετο ἡ διδασκαλία. Ἡ τυποποιημένη δηλαδή καὶ μετ' ἐπιτυχίας ἐπιμελέση τῶν πρώτων σπουδῶν τῆς ἀνάγνωσης, γραφῆς καὶ ἀριθμητικῆς ἐπιστευετο, ὅτι καθιστοῦσε τοὺς διδασκόμενους κατόχους τῆς ἐγκυκλίου γνώσης. Ἐπιπλέον μὲ τὴ διδασκαλία καὶ ἄλλων μαθημάτων («Γραμματικὴ, Γεωγραφία, Ἱστορία, Μουσικὴ, Ἱερὰ Κατήχησις, Ἠθικὴ καὶ Ἱχνολογία»), ἦταν κοινὴ περὶ τὴν ἐπιμελέση τῶν ὑποστηρικτῶν τῆς ἀλληλοδιδασκαλικῆς μεθόδου, ὅτι μὲ αὐτὴν ἐπιτυγχάνεται ἡ ἀνάπτυξη τῶν σωματικῶν καὶ ψυχικῶν δυναμῶν τῶν διδασκόμενων. Στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ ὑπερσυντόνισή ἀποψη, τὴν ὁποία ἐκφράζει ὁ Ἰ. Κοκκίνης γιὰ τὴν ἀποτελεσματικότητά τῆς ἀλληλοδιδασκαλικῆς μεθόδου. Ἰσχυρεῖ, μεταξὺ τῶν ἄλλων, στὴν ἀναφορά του πρὸς τὴν «ἐπὶ τῆς Προπαιδείας Ἐπιτροπὴν»:

«Ἡ ἀλληλοδιδασκαλικὴ μέθοδος εἶναι τὸ ἐπιτηδείατατον μέσον δι' οὗ ἐνκόλως ἐπιποροὴν νὰ διαδοθῶσιν ἡ χρηστοτήθεια καὶ ἡ χρηστολογία εἰς τὸν ἄπογον λαόν, ὅς τις οὔτε καιρὸν οὔτε χρήματα περισοῖά ἔχει νὰ καταπαύῃ πρὸς τὴν ἠθικὴν του ἐκπαίδευσιν. Δι' αὐτῆς εἰς δεκαοκτὼ μηνῶν διάστημα ὁ μαθητὴς, μὲ ὀκτὼ περιόπου Φωνικῶν ἔξοδον, ἐμπορεῖ νὰ μάθῃ τὴν ἀνάγνωσιν, τὴν γραφὴν καὶ ἀριθμητικὴν, τὰ καθήκοντα τοῦ εἰσέβουτος χριστιανοῦ καὶ τὰ τοῦ ἀγαθοῦ πολίτου ὅμοι μὲ τὰς βιωφελῶστέρας γνώσεις».⁴²

Ὁ Καποδιστριακὸς μετ' ἐγγραφῶν του (17 Φεβρουαρίου 1830), τὸ ὁποῖο ἐστὶν ἀνά μέρη τῆς «ἐπὶ τῆς Προπαιδείας Ἐπιτροπῆς», ἐνέκρινε «νὰ μεταγλωττισθῇ τὸ περὶ τῆς ἀλληλοδιδασκαλικῆς μεθόδου πραγματευόμενον ἔγχειδιον τοῦ περιφημοῦ Σαραζίνου». Ἐνῶ γιὰ τὰ ἀπαιτούμενα βοηθητικὰ βιβλία διδασκαλίας, ὁ Καποδιστριακὸς συνιστοῦσε τ' ἀκόλουθα:

«Διὰ νὰ ἐκδοθῶσι δὲ συγχρόνως καὶ τὰ ὁποῖα προβάλλετε στοιχειώδη βιβλία εἰς χρῆσιν τῶν ἀλληλοδιδασκτικῶν Σχολείων, θέλετε διεσθῆναι προνοημένως εἰς τὴν ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίου Παιδείας Γραμματείας τὰς ὁποίας ἀναφέρετε ἐπιτομὰς τῆς λεγῆς κατηχῆσεως, τῆς λεγῆς Ἱστορίας κτλ.»⁴³

Τὴ μετάρθρωση τοῦ ἔγχειδίου τοῦ Sarazin ἀνέλαβε ὁ Ἰ. Κοκκίνης, ὁ

Ἡ θερμοκρασιακὴ ἀγωγή στὴν ὑπηρεσία τῆς κυβερνητικῆς ἰδεολογίας

ὁποῖος σέ σχετικὰ σύντομο χρόνον ἀποπεράτωσε τὸ ἔργο του. Μὲ διάταγμα (12 Ἰουλίου 1830) ὁ Καποδιστριακὸς ὄριξε, μεταξὺ τῶν ἄλλων, ὅτι:

«Τὸ μεταφρασθῆν παρὰ τῆς ἐπὶ τῆς Προπαιδείας Ἐπιτροπῆς ἔγχειδιον τοῦ Γάλλου κρυίου Σαραζίνου, γνωρίσμενον εἰς τὸ ἔξῃς ὑπὸ τὸ ὄνομα "Ὁδηγὸς τῆς ἀλληλοδιδασκαλικῆς μεθόδου", νὰ εἰσαχθῇ εἰς ὅλα τὰ κατὰ τὴν ἐπιμελέση ἀλληλοδιδασκτικὰ σχολεῖα».⁴⁴

Στὸ ἴδιο διάταγμα ὀρίζοντο γιὰ τοὺς ἦδη ἐπαγγελματίες δασκάλους, οἱ ὁποῖοι θὰ ἐδειχναν τὴν διάθεσιν νὰ ἐφαρμύσουν τὴν νέα μέθοδο, δηλαδή τὴν ἀλληλοδιδασκαλική, τὰ παρακάτω:

«Ὅσοι τῶν διδασκάλων προθυμοποιηθῶσι νὰ μεταρρυθμίωσι τὰ ὁποῖα διευθύνουσι σχολεῖα, κατὰ τοὺς κανόνες τοῦ Ὁδηγοῦ τούτου, ἐκληρονομήσιν τὰ διατάγματα τῆς Κυβερνήσεως, θέλων ἐφοδιασθῆν μὲ διπλώματα, ὅταν παρουσιάσωσιν εἰς τὴν Ἱραμματαίαν τῆς Δημοσίου Ἐκπαίδευσεως ἔγγραφα ἐνδεικτικὰ παρὰ τοῦ ἐφόδου τῶν σχολείων, ὅστις θέλει διορισθῆ ἀπὸ τὴν Κυβέρνησιν διὰ νὰ ἐπισκεθῆ τὰ κατὰ τὴν ἐπιμελέση Παιδευτικὰ Καταστήματα ὅσοι δὲ νομισθῶσιν ἀνίκανοι νὰ προσεργισώσιν τὴν μέθοδον ταύτην δι' ἑαυτοῦ, ἢ δι' ἐθελουσιαστικῶν, θέλων ἀποδοκιμαζέσθαι καταργούμενοι».⁴⁵

Εἶναι φανερό, ὅτι μὲ τὴν παραπάνω διάταξη ὁ Καποδιστριακὸς ἐπέδωκε νὰ προλάβει δυνατέστερες καταστάσεις, οἱ ὁποῖες ἦταν δυνατὸ νὰ προέλθουν ἀπὸ ἐνέργειες δύο κατηγοριῶν ἀντιφρονούντων δασκάλων. Καὶ οἱ δύο κατηγορίες κτιχῆς μεθόδου. Καὶ αὐτὸ, γιὰτὶ ἐβλήθη ἡ ἐκδοχὴ ἐφαρμογῆς τῆς ἀλληλοδιδασκαλικῆς μεθόδου. Καὶ αὐτὸ, γιὰτὶ ἐβλήθη τὸ κοινωνικὸ γόητρο καὶ τὰ οικονομικὰ τους συμπεράσματα. Ἡ πρώτη κατηγορία ἦταν ἐκείνη, ἡ ὁποία περιελάμβανε διδασκόντων οἱ ἴδιοι ὄλους τοὺς μαθητὲς τους μαζί, χωρὶς δηλαδή νὰ τοὺς χωρῶσι σὲ τάξεις, ἀνάλογα μὲ τὴν γνώσεως τους. Τὰ σχολεῖα, τὰ ὁποῖα διηρῆθησαν οἱ ἐργοδιδασκτικοί, ἦσαν τὰ λεγόμενα «κοινὰ σχολεῖα» ἢ «γραμματοδιδασκαλικά βιβλία τῆς Ἐκκλησίας». Ἡ μέθοδος διδασκαλίας τους ὀνομάζεται ἀπὸ μετὰ τὴν «παραλαβὰ μεθόδος» ἢ μερικῶς φορῆς «συνδιδασκαλική», σὲ ἀντιδιαστολὴ μὲ τὴν «νέα μέθοδο» ποὺ ἦταν ἡ ἀλληλοδιδασκαλική. Ἡ ἄλλη κατηγορία ἦταν ἐκείνη, ἡ ὁποία περιελάμβανε τοὺς δασκάλους, ποὺ ἐρηγμοῦζαν τὴν ἀλληλοδιδασκαλικὴν μέθοδο μὲ ἓνα ἐντελὸς δικὸ τους, προσωπικὸ τρόπο. Οἱ περιελαμμένοι ὅμως διδασκαλοὶ τῆς κατηγορίας αὐτῆς ἔχαν ὡς βάση τῆς διδασκαλίας τους τὴν ἐγμένη τῆς ἀλληλοδιδασκαλικῆς μεθόδου τοῦ Γ. Κλεβουλοῦ. Τὰ σχολεῖα, τὰ ὁποῖα διηρῆθησαν οἱ δασκάλοι τῆς δευτέρας κατηγορίας, ὀνομάζοντο «διαίτερα σχολεῖα». Τόσο τὰ «κοινὰ» ἢ «γραμματοδιδασκαλικά» ὅσο καὶ τὰ «διαίτερα»

σχολεία συντηρούνταν είτε από χρήματα της κοινότητας στην οποία λειτουργούσαν, είτε από εισφορές κάποιου παλούσιου ή των γονέων και συγγενών κάθε μεθιτή χωριού.⁴⁶

Γιά το θέμα των αντιπολιτευόμενων την αλληλοδιδασκτική μέθοδο δασκάλων είναι χαρακτηριστική η επίθεση του Ί. Κοκκώνη εναντίον τους. Στον πρόλογο της μετάφρασης του «Οδηγού της Αλληλοδιδασκτικής Μεθόδου» του Sarazin, που τυπώθηκε στην «Εθνική Τυπογραφία» της Αθήνας (1830), ο Ί. Κοκκώνης καταληπτικά γράφει:

«Όλοι οι αλληλοδιδασκτικοί δάσκαλοι, οι έχοντες τās απαιτούμενας εις τούτο το επάγγελμα γνώσεις, και ικανοί όντες να καταλάβουν το πνεύμα της μεθόδου, θέλουν βέβαια επικινήσει την έκλογην του παρόντος εργασιδίου και δεχθή προθύμως αυτό, παραδεχθέν και βαλλόμενον εις προξεν υπό άλλουενών αναμιγρόως σφωτέρων από αυτούς. Τως μόνον οι άμαθείς και ιδιοτελείς δυσασετηθούν, όσοι, φανταζόμενοι ότι τάχα εϋρίσκαν αυτόν την εντέλειαν της μεθόδου, την όποίαν ποτέ δεν ένησαν, διαστρέφοντες αυτήν με άλλόκοτα της φαντασίας των παιδιατα, ενώμιζον έαυτους Σόλωνας της αλληλοδιδασκτικής εις την Ελλάδα. Τούτων δε επειδή τώρα άνακαλύπτεται η άμαθεια, έρόμενον είναι να έγχιθή και η πτωχαλάζουσία. Άλλ' οι τοιοῦτοι, πολλά όλίγοι όντες χάριτι θεία, εάν διιχυριζόμενοι επιμένωσιν εις τά της άμαθίας των, άφινονται υπό φρονημάτων να χαιρώσι κροίζοντες».⁴⁷

Τό προβλημα μεταξυ υποστηρικτων και αντιτιθεμένων την αλληλοδιδασκτική μεθοδο δασκαλιας δεν ήταν νέο για τους Έλληνες δασκάλους εκείνης της εποχής. Οι αντιδράσεις εναντίον της εισαγωγής και εφαρμογής της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου στα σχολεία των υπόδουλων Έλλήνων φαίνεται, ότι χρονολογούνται ήδη από τό 1800 και μετά.⁴⁸ Αποκορύφωμα των αντιδράσεων αποτελεί μαρτυρία ξένου συγγραφέα, σύμφωνα με την οποία, άν είναι αληθινή, ό Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως άπηγόρευσε τό 1819-20 την εισαγωγή της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου δασκαλιας στα σχολεία της Κωνσταντινουπόλεως.⁴⁹ Πάντως σε όποια ελληνικά σχολεία, εκτός της Κωνσταντινουπόλεως, ή αλληλοδιδασκτική μεθοδος εφαρμοστήκε, αυτό όφειλετο επειδή έχει επικρατούσε «σύνεσις και φιλανθρώπια» κατά την έκφραση του Κωνσταντινού Μ. Κοΰμα.⁵⁰ Οι εισηγητες δηλαδή της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου ένδιεφερόντο για τη γνήσιοι διάδοσι της άνάγνωσις, γραφής και άριθμησις σε μεγαλύτερο άριθμό δασκαλιών. Για την επίτευξη αυτού του σκοπού ή παλαιά μέθοδος δασκαλιας έθεσώετο άνεπιαρχής. Ο Κ. Κοΰμας γράφει τό 1819 για εκείνους, οι όποιοι έφημιζόν την παλαιά μέθοδο δασκαλιας:

«Οι όνομαζόμενοι Παιδαγωγοί μιας διδάσκουσι, τους παίδας ν' άνανώσικωσι μιηχανικώς την Όκτώηχον και τό Ψαλίτηχιον, τριβόντες εις

αυτά ικανόν μέγος του χρονονυ της ήλικίας των».⁵¹

Παρ' όλα αυτά ό Κ. Κοΰμας κρίνει θετικά όμοιομένες πτυχές της παλαιάς μεθόδου. Όμως θεωρεί και πάλι ότι ή παλαιά μέθοδος γενικά ύστεροϋσε σε σύγκριση με την αλληλοδιδασκτική μέθοδο. Γράφει, μεταξυ των άλλων:

«Αι μεθοδοι αύται, επειδή είναι ως επί τό πλείστον διαλογικαι, όφελουσι μεγάλως τους πωροτοπειρους. όξίνουσι την κρίσιν, και κάμνουν αυτοκινήτους και αυτενεργους όλας τās ψυχικας δυνάμεις. άλλ' είναι φανερόν, ότι εις την μεθοδον ταύτην δεν ήμπορει να διδάσκη ό διδάσκαλος περισοστέρου από 15 μαθητάς, ή τό πολύ 20, είναι λοιπών χρεία πολλών δασκάλων, όταν είναι ικανών πλήθος μαθητών και έπομένως, μεγάλης δαπάνης. Συνέτεμε ταύτην την χρεία η Ασκηαστηγινή της αλληλοδιδασκαλιας μεθοδος, δια της οποιας εις μόνον διδάσκαλος έμπορει να δώση τās πρώτας γνώσεις εις 200 περιπου μαθητάς. Τήν μεθοδον ταύτην μεταχειρίζονται δια τά πολιτισμένα έθνη δια να φωτίσωσι με πολλά όλίγην δαπάνην μέσα πλήθος της άνθρώποπυτος, εκ της κατατέρας μάλοτα τάξεως».⁵²

Η τελευταία φράση του Κ. Κοΰμα εκφράζει ένσπεγέστατα τό σημείο τριβής μεταξυ των αντιτιθεμένων την αλληλοδιδασκτική μεθοδο και των υποστηρικτων της. Ο Κ. Κοΰμας έπισημαίνει κάτι πολύ γνωστό εκείνη την εποχή. Ότι δηλαδή ή έφευρεση και πρκατική δοκιμασία της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου ήταν έξωελληνική. Πέραν όμως από τό γεγονός αυτό, οι εισηγητες της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου όσον ελληνικό χώρο έθεωρούντο από όμοιομένους συμπατριώτες τους ότι ήταν έπηρεασόμενοι από τό γενικότερο φιλελευθερο και πολυάξ φορές εκκοσμοικειμένο ευρωπαϊκό πνεύμα. Σύμφωνα με αυτό πολλοί διανοούμενοι όμοιομένων ευρωπαϊκών κρατων απέβλεπαν σε μία δημοκρατικότερη διαδικασία εξέάπλωσις της εκπαίδευσις στα λαϊκά στρώματα. Η διαδικασία όμως αυτή θα έσπριγέτο περισσότερο στις άρχές του όρθου λόγου και λιγότερο ή καθόλου στις άρχές, τις πεποιθήσεις και τις παραδόσεις της χριστιανικής θρησκείας. Τέτοιες αντιλήψεις ή κατηγορίες ήταν φυσικό να προκαλέσουν ποικιλές έντάσεις στον ελληνικό χώρο μεταξυ των υποστηρικτων της παλαιάς μεθόδου δασκαλιας και της αλληλοδιδασκτικής.

Στό σημείο αυτό θα πρέπει να λεχθεί κατηγορηματικά, ότι οι εισηγητες της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου δασκαλιας κατά την καθοριστικοιαν περιοδο απέβλεπαν στην ελληνική έννοιση και προώθηση των ήθικών άρχων του χριστιανισμού μεταξυ δασκαλιών και δασκαλιών.⁵³ Τούτο συνάγεται άμεσα από πολλά έπισημα κείμενα και ένέργειες των ύπευθύνων προσοώπων της εκπαιδευτικής πολιτικής εκείνης της εποχής. Δύο μαρτυρίες, εκτός εκείνων που ήδη αναφερθήκαν, άρκουον για να συνηγορήσουν υπέρ της παραπάνω θέσης. Και οι δύο μαρτυρίες προέρχονται από κείμενα, τά όποια απέυθύνονται

σέ δασκάλους της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου. Η πρώτη μαγιστρία προέχεται από έγκυκλιο (10 Οκτωβρίου 1829) του ύπουργού «έπι των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Παιδείσεως» Νικολάου Χρυσογέλου «πρός τους κατά την έπαγγελματιαν διδασκάλους». Η τελευταία παραγράφος της έγκυκλίου άναφέρεται ὅπως ἑξῆς:

«Εν τούτω άναλογιζόμενοι πόσον μεγάλη και ύψηλά είναι τά χρέη των επαγγελματιων τὸ ἔργον τοῦ διδάσκειν, θέλετε καταβάλλει θεμέλιον τῆς παιδείας εἰς τίς ἀπάτας ψυχάς τῶν παιδων τὸν φόβον τοῦ Θεοῦ, τὴν ἀρχὴν τῆς σοφίας, καὶ στοιχειοῦντες αὐτοὺς εἰς τὴν ἀληθινὴν παιδείαν τὴν εὐσέβειαν, θέλετε τοὺς διδάσκει τὴν ἑσθὴν κατήχησιν, ἐκ τῆς ὁποίας μυσίμενοι τὰ ἀληθινὰ τοῦ χριστιανοῦ χρέη, θέλουσιν διδάσκεισθαι καὶ τὰ τοῦ ἀγαθοῦ πολίτου καθήκοντα διὰ τῆς ὁρθῆς ἠθικῆς προαρμοζομένης εἰς τὸν οὐράνιον νόμον τοῦ ἱεροῦ Εὐαγγελίου».⁵⁴

Η δεύτερη μαγιστρία προέχεται από κείμενο ὀδηγίων τοῦ Γ. Κοκκῶνη τίς ὁποῖες ἀπευθίνονται στοὺς μελλόντες «νά γένωσι διδασκαλοὶ κατὰ τὴν ἀλληλοδιδασκτικὴν μέθοδον». Οἱ ὀδηγίες ἐσωματώνονται στὸν «Ὁδηγὸς τῆς Ἀλληλοδιδασκτικῆς Μεθόδου» (1830). Ὁ Γ. Κοκκῶνης κατακλείει τὸ κείμενο τῶν ὀδηγιῶν τοῦ μετὰ τίς παρακάτω προτροπές πρὸς τοὺς δασκάλους:

«Ἐν γένει πρέπει νὰ στοχάζεσθαι ὅτι ἡ Κυβέρνησις καὶ οἱ πολῖται ἐπιτελοῦνται εἰς αὐτοὺς τὰ παιδιὰ τῶν διὰ νὰ μάθωσιν ὄχι μόνον γράμματα, ἀλλὰ καὶ τὸ πῶς νὰ γένωσιν ἀνδρες ἀρεταῖοι εἰς τὴν κοινωνίαν. Ὅθεν οἱ διδασκαλοὶ, σωφρονέως καὶ τιμῆς διάγοντες καὶ μετῆρῶν καὶ φιλοστοργίαν πρὸς τοὺς προσηρμένους, χρέος ἔχουσιν νὰ μαθητεῖασιν αὐτοὺς καὶ μετὰ τοὺς λόγους καὶ μετὰ τὴν παράδειγμα τῆς ἰδίας τῶν διαγωγῆς, εἰς τὰ πρὸς τὸν Θεόν, πρὸς ἑαυτοὺς καὶ πρὸς τὸν πλησίον καθήκοντα, εἰς τὴν δικαιοσύνην καὶ χριστιανικὴν εὐσέβειαν, εἰς τὴν εὐσεβίαν καὶ φιλαλήθειαν, εἰς τὴν φιλοπονίαν, εἰς τὴν ἀγάπην τοῦ πλησίον, εἰς πᾶν ὅ,τι, ἐν ἐνὶ λόγῳ, εἶναι πρόσφορον νὰ τοὺς καταστήσῃ ἡμέρους καὶ τιμίους ἀνθρώπους ἰδίας πρὸς ἑνα ἕκαστον, καὶ ἐναγέτους καὶ χρηστοὺς πολίτας κοινῶς πρὸς τὴν πολιτείαν».⁵⁵

Πάντως, παρὰ τὴν συστηματικὴν προβολὴ τῆς ἀξίας τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου ἀπὸ τὸν Γ. Κοκκῶνη καὶ τίς αὐστηγές προειδοποιήσεις τοῦ Κατοτά σημαντικὸς ἀξιθμὸς μαθητῶν ἐξακολούθησε νὰ προσέχεται σὲ γραμματοδιδασκαλεῖα καὶ γραμματοδιδασκάλους γιὰ τὴν ἐκμάθησιν τῶν στοιχειωδῶν γνώσεων. Τὸ 1830, 1.187 μαθητὲς ἐδιδάσκοντο ἀνάγνωση μετὰ τὴν πάλαιά μέθοδο διδασκαλίας, σὲ διάφορα μέρη τῆς Πελοποννήσου. Ὁ ἀντίστοιχος ἀξιθμὸς μαθητῶν, οἱ ὁποῖοι φοιτοῦσαν στ' ἀλληλοδιδασκτικὰ σχολεῖα, ἦταν 2.970. Τὸ

φαινόμενο τῆς λειτουργίας γραμματοδιδασκαλείων, κυρίως σὲ ἀπομακρυσμένες ἐπαρχιακὲς περιοχές, συνεχίστηκε καὶ μετὰ τὴ δημοσίευση τοῦ νεοελληνικοῦ κώδικος (1833). Ἡ ἴταξη γραμματοδιδασκαλείων μαγιστρεῖται μετὰ τὸ σχεδόν τὸ ἔτος κατὰ τὸ ὅποιο καταργήθηκε ἡ ἀλληλοδιδασκτικὴ μέθοδος διδασκαλίας (1880).⁵⁶

Ἄν καὶ οἱ γραμματοδιδασκαλοὶ ἦταν κυρίως ἱερεῖς ἢ μοναχοί, εἶναι ἔτιοσημειωτὸ ὅτι ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἥγεια τοῦ ἐλευθεροῦ ἐλλαδικοῦ χώρου δὲν ἀντιτάχθηκε στὰ σχέδια καὶ τίς ἐνέργειες τοῦ Καροδίστρια γιὰ τὴν ἴδρυση ἀλληλοδιδασκτικῶν σχολείων καὶ τὴν εἰσαγωγή τῆς φερώνυμης νέας μεθόδου διδασκαλίας σ' αὐτὰ. Ἐξάλλου καὶ γιὰ ὅλας τίς ἄλλες διεθετήσεις ποῦ πραγματοποιεῖ ὁ Καροδίστριος γιὰ τὴν ἐκπαίδευση, δὲ σημειώθηκε ἀντίδραση ἐκ μέρους τῶν ἱεραρχῶν τῆς Ἐκκλησίας. Ἄντιθετα ἔχουμε ἀκριτέες μαγιστρίες, σύμφωνα μετὰ τίς ὁποῖες ὀριζομένοιο μπτροπολίτες, ἱερεῖς καὶ μοναχοὶ συνέβαλαν μετὰ διάφορους τρόπους (οἰκονομικὴ ἐνίσχυση γιὰ τὴν ἴδρυση σχολείων, συμμετοχὴ στὴ μισθοδοσία τῶν δασκάλων, ἐθελοντικὴ διδασκαλία στὰ σχολεῖα) στὴν ἀναγεννητικὴ προσπάθεια τοῦ Καροδίστρια γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς βασικῆς ἐκπαίδευσης τῶν Ἑλλήνων. Ὅλους αὐτοὺς ὁ Καροδίστριος δὲν ἔχανε τὴν εὐκαρία νὰ τοὺς εὐχαριστεῖ ἐπίσημα γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον, τὴν ἰλικιὴ καὶ πνευματικὴν συμμετοχὴν καὶ προσφορά τούς στὰ ἐκπαιδευτικὰ θέματα.⁵⁷

Ἡ δεύτερη καὶ σημαντικὴ προσπάθεια τῶν μελῶν τῆς «ἐπι τῆς Προσταλείας Ἐπιτροπῆς» ἠπῆξε ἡ ἐπιλοχὴ, πρόταση καὶ προετοιμασία γιὰ ἐκτύπωση ὀριζομένων διδασκτικῶν ἐγχειριδίων γιὰ τίς ἀνάγκες τῶν ἀλληλοδιδασκτικῶν σχολείων. Ἐλάχιστὰ ἐγχειρίδια πρόλαβαν νὰ ἐκτυπωθοῦν στὸ τυπογραφεῖο («Ἐθνικὴ Τυπογραφία»), τὸ ὅποιο ἴδρυσε ὁ Καροδίστριος στὴν Ἀίγινα.⁵⁸ Ἡ δολοφονία τοῦ Κυβερνήτη ἀνέκοψε κάθε ἐκδοτικὴ καὶ ἐκτυπωτικὴ δραστηριότητα τοῦ τυπογραφείου. Εἶναι ὁμως ἀξιοσημειωτὸ, ὅτι μετὰ τὴν ἔλαχιστον διδασκτικῶν ἐγχειριδίων, τὰ ὁποῖα τυπώθηκαν στὴν «Ἐθνικὴ Τυπογραφία» καὶ διανεμήθηκαν στ' ἀλληλοδιδασκτικὰ σχολεῖα, τρία ἀφοροῦσαν τὴ θρησκευτικὴ άγνοια. Τὰ ἐγχειρίδια αὐτὰ εἶναι τ' ἀκόλουθα:

1. Χριστιανικῆς Διδασκαλίας Μάθημα Τμηματος Α'. Προσευχαι. Διὰ τ' ἀλληλοδιδασκόμενα παιδια. Διορθωθείσα ὑπὸ τῆς ἐπι τῆς Προσταλείας Ἐπιτροπῆς. Ἐν Ἀίγινη, ἐκ τῆς Ἐθνικῆς Τυπογραφίας, 1830, σελίδες 15.
2. Χριστιανικῆς Διδασκαλίας Μάθημα Τμηματος Β'. Ἐργᾶς Ἱστορίας Σύντομος. Πρώτον μὲν ἐκδοθείσα ὑπὸ Ἀ. Κοραῆ, εἰς χερσὶν τῶν κοινῶν σχολείων τοῦ Ἐλληνικοῦ Γένους. Νῦν δὲ πρὸς χερσὶν τῶν ἀλληλοδιδασκτικῶν παιδίων. Διορθωθείσα ὑπὸ τῆς ἐπι τῆς Προσταλείας Ἐπιτροπῆς. Ἐν Ἀίγινη, ἐκ τῆς Ἐθνικῆς Τυπογραφίας Διεθνονομήνην ὑπὸ Γ. Αποστολίδου Κορηνοῦ, 1830, σελίδες 26.
3. Χριστιανικῆς Διδασκαλίας Μάθημα Τμηματος Γ'. Ἐργᾶς Κατη-

χρήσεως Σύνοψης. Διά τ' αλληλοδιδασκούμενα παιδιά. Υπό της επί της Προπαιδείας Επιτροπής. Εν Αγγλίη, εν τῇ τυπογραφίᾳ τοῦ Ὁργάνου τοῦ ἔτους 1830. σελίδες 16.

Μεταξύ τῶν παραπάνω τριῶν ἐγχειριδίων πρῶτο κατά σειρά ἐκδόθηκε τὸ ὑπ' ἀριθ. 3. Αὐτὸ συναγεται ἀπὸ σχετικὴ ἀναφορά τῶν μελῶν τῆς «ἐπι τῆς Πρωπαιδείας Ἐπιτροπῆς» πρὸς τὸ ὑπουργεῖο «ἐπι τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ ἄγχι τοῦ ὑπ' ἀριθ. 3 ἐγχειριδίου. Στὴν ἀναφορά τονίζονται ἑξῆς ὅτι:

«Ἡ ἐπι τῆς Προπαιδείας Ἐπιτροπὴ, στοχαζομένη ὡς ἀναγκασιωτάτην καὶ ἀρκελιωτάτην τὴν ἐξ ἀπαλῶν δυνάμεων μαθητέων τῆς Ἑλληνικῆς νεολαίας εἰς τὰ τῆς ὀρθοδόξου ἡμῶν Πίστης, ἔκρινε καλὸν καὶ συστηθῆναι εἰς τ' αλληλοδιδασκτικὰ σχολεῖα, ὡς χωριστὸς κλάδος, καὶ τὸ τῆς Χριστιανικῆς διδασκαλίας ἢ τῆς Ἱερᾶς κατηχήσεως μάθημα».

Στὴ συνέχεια τῆς ἀναφορᾶς γίνεται λόγος γιὰ τὸ κείμενο, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὁποῖου τὰ μέλη τῆς «ἐπι τῆς Προπαιδείας Ἐπιτροπῆς» κατήχησαν τὴ Σύνοψη τῆς Ἱερᾶς Κατηχήσεως. Τὸ κείμενο αὐτὸ ἦταν τὸ «Περί τῶν ἀναρχαίων εἰς σωτηρίαν διδασκαλίαν», τὸ ὁποῖο προσηρτάτο στὸ τέλος τοῦ συγγράμματος τοῦ Νικολάου τοῦ Βονιάρα «Ἱερὰ Κατήχησις, ἥτοι ἐξηγήσις τῆς θείας καὶ Ἱερᾶς Αὐτουργίας» (1678). Σὺμφωνα μὲ τὴν ἀναφορά, τὸ συγγράμμα αὐτὸ «μετετυπώθη πολλὰκις εἰς Βενετίαν, καὶ τελευταίον πάλιν ἐξεδόθη κατὰ τὸ 1818, καὶ ἀφιερώθη εἰς τὸν Παναγιώτατον καὶ Οἰκουμενικὸν Πατριάρχην Κ. Βονιάρα στὸς ἐκκλησιαστικὸς κύκλους ὡθίσε τὰ μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς νὰ τὸ ἐπιλέξουν ὡς πρῶτο γιὰ τὸν καταρτισμὸ τοῦ διδασκτικοῦ ἐγχειριδίου τῆς Κατηχήσεως. Αὐτὸ δηλώνεται μὲ σαφῆνεια στὴν ἀναφορά.

Ἀκολούθως τὰ μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς πληροφοροῦν στὴν ἀναφορά τοὺς τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἐργάστηκαν γιὰ τὸν καταρτισμὸ τῆς Σύνοψης. Ἀναφέρεται, ὅτι ἡ Ἐπιτροπὴ:

«Συντάξασα τὴν παροῦσαν σύνοψιν, δὲν ἔκαμεν ἄλλο, εἰμὴ νὰ διατρέξῃ τὴν εἰς ἕκαστο ἴλην καὶ νὰ ἐκφράσῃ τὴν ὑπόθεσιν, ὡς ἐνομιζεν ἐπιληπτότερον καὶ προσφορώτερον εἰς τ' αλληλοδιδασκούμενα παιδιά. Ἄφηκε μόνον ὅσα ἐστοχάσθη ὡς μὴ ἀνήκοντα εἰς ἀνθρώπους νὰ τὰ γνωρίζωσιν ἐμμέσως δὲ τινος περιλήψεις, λαβούσα καὶ αὐτὰς ἐκ τῆς Κατηχήσεως τῆς οὕσης εἰς τὰ παιδικὰ μαθήματα τὰ ἐκδοθέντα εἰς Μόσχαν (ὑπὸ τοῦ Γ. Γενναδίου), καὶ μίαν ἀπ' αὐτῶν ἐξηγήσιν τῶν ἐπι μυστηρίων».

Ἡ ἀναφορά τῶν μελῶν τῆς «ἐπι τῆς Προπαιδείας Ἐπιτροπῆς» καταλαμβάνει τὰ μὲ τὴν ἀκόλουθη ἀναγγελία:

«Καὶ ταῦτα μὲν ἀναγγέλλει ἡ ἐπιτροπὴ περὶ τῆς παρούσης συνήψεως. τὰ δὲ λοιπὰ μαθήματα, τὰ εἰς τὸν κλάδον τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας ἀναγόμενα, ἐντὸς ὀλίγου θέλουσιν ἐτοιμασθῆναι καὶ προσοδικοῦσθαι εἰς τὸ ἐγχειρίδιον τῆς μεθόδου, καθ' ἣν μέλλουν νὰ διδάσκωνται».

Ἀπὸ τὴν παραπάνω ἀναγγελία συνάγεται, ὅτι τὸ ἐγχειρίδιο τῆς Κατηχήσεως ἐκδόθηκε πρὶν ἐτοιμασθῆναι καὶ κυκλοφορήσῃ ὁ Ὀδηγὸς τῆς Ἀλληλοδιδασκτικῆς Μεθόδου.

Στὴν ἀναφορά τῶν μελῶν τῆς «ἐπι τῆς Προπαιδείας Ἐπιτροπῆς» ἀμείνθηκε τὸ ὑπουργεῖο («Γραμματεία») «ἐπι τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίου Ἐκπαιδεύσεως». Τὸ ὑπουργεῖο ζήτησε νὰ σταλεῖ ἡ «Σύνοψις τῆς Ἱερᾶς Κατηχήσεως» στὰ μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς τῶν Ἀρχιερέων. Ἡ Ἐπιτροπὴ αὐτῆ, ὅπως ἦδη ἐλέγχι, δότισκε ἀπὸ τὸ παραπάνω ὑπουργεῖο ταυτοχρόνως μὲ τὴν «ἐπι τῆς Προπαιδείας Ἐπιτροπῆ». Ἀμέσως μετὰ τὴν ἀναφορά τῶν μελῶν τῆς «ἐπι τῆς Προπαιδείας Ἐπιτροπῆς» δημοσιεύεται ὁ ἐγχειρίδιο τῆς Σύνοψης τῆς Ἱερᾶς Κατηχήσεως, προφανῶς ἐν εἰδῇ σημεῖωσης, ἡ ἀκόλουθη πληροφορία:

«Ἡ Γραμματεία διέταξε νὰ θεωρηθῆ αὐτὴ ἡ Κατήχησις ὑπὸ τῆς ἐπιτροπῆς τῶν Ἀρχιερέων, μὴ ἔχη τι ἀντικείμενον εἰς τὰ τοῦ δόγματος τῆς ὀρθοδόξου ἡμῶν Πίστης. Οἱ δὲ τῆς ἐπιτροπῆς ταύτης Ἀρχιερεῖς ἀπήντησαν εἰς τὸν Πρόεδρον τῆς ἐπι τῶν ὀργανοτορφοῦ ἐπιτροπῆς ὅτι, «ἐκκειμένως ἐπιδόντες τὸ δόθεν εἰς αὐτοὺς περὶ κατηχήσεως τῶν Παίδων ἐγχειρίδιον, ἔκριναν ἄξιον φωτός, ὡς ἀναλογον διὰ τὴν ὁποῖαν συνετάχθη ἡλικίαν»».

Μὲ τὴν παραπάνω πληροφορία ἐνημερωνόμεθα, ὅτι στὸ ἔργο τῆς Ἐπιτροπῆς τῶν τεισάδων Ἀρχιερέων ἀνῆκε καὶ ἡ δικαιοδοσία τῆς ἐγκρίσεως σκευτικῶν στὰ σχολεῖα. Παρά τὸ γεγονός ὅμως αὐτὸ, τὰ ἄλλα δύο ἐγχειρίδια (1830) μὲ τὴ Σύνοψη τῆς Ἱερᾶς Κατηχήσεως, δὲ φαίνεται νὰ ὑποβλήθηκαν γιὰ ἐγκρίσιν στὴν Ἐπιτροπὴ τῶν Ἀρχιερέων. Αὐτὸ τουλάχιστο προκύπτει ἀπὸ τὴν ἔλλειψη ὁποιαδήποτε μνείας γι' αὐτὸ τὸ θέμα στὸς προλόγους τῶν δύο ἄλλων ἐγχειριδίων τῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς. Προφανῶς ὅμως γιὰ τ' ἄλλα δύο βιβλήματα (ὑπ' ἀριθ. 1 καὶ 2 παραπάνω) δὲν ἦταν ἀναγκαῖα ἡ προηγουμένη ἐγκρίσιν τῶν μελῶν τῆς Ἐπιτροπῆς τῶν Ἀρχιερέων. Καὶ αὐτὸ, γιατί τὸ ὑπ' ἀριθ. 1 ἐγχειρίδιο ἦταν μίαν συλλογὴ πολλῶ γνωστῶν καὶ εὐχρηστῶν καθημένων πρῶτων ὀρθοδόξων Ἐκκλησιαστικῶν. Ἐνώ τὸ ἄλλο (ὑπ' ἀριθ. 2) ἦταν νειλημμένως ἐκδόσεις ἀπὸ τὸ 1783.

Ἡ πληροφορία, τὴν ὁποία ἀντλούμε ἀπὸ τὸν πρόλογο τοῦ ἐγχειριδίου τῆς

Σύνοψης τῆς Ἱεράς Κατηγορίας σχετικά μέ τὴν ἐγκριση τῆς Ἐπιτροπῆς τῶν Ἀρχιερέων, εἶναι σημαντική. Ὁ λόγος εἶναι, ὅτι τὸ ὑπουργεῖο «ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίου Ἐκπαιδεύσεως» ζήτησε τὴ σύμφωνη γνώμη οὐκίας. Ἡ ἀρχὴ αὐτὴ φρασιμώστηκε γιὰ πρῶτὴ φορά στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο ἀπὸ τότε ποὺ ἡ πολιτικὴ ἐξουσία ἀνέλαβε τὴ διακυβέρνηση τῶν Ἑλλήνων. Ἡ παράδοση ὅμως αὐτὴ ἦταν γνωστὴ στους κόλπους τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Ἀρχίως μάλιστα νὰ φρασιμώζεται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα. Σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο ἢ καὶ μεμονωμένοι ἱεράρχες τοῦ ἀποφαινοῦσαν γιὰ τὴ δογματικὴ καταλληλότητα ἐγκρισιδίων, τὰ ὁποῖα προορίζοντο γιὰ τὴ θρησκευτικὴ ἀγωγή τῆς νεολαίας.⁵⁹ Ἡ πρῶτη τῶν ὑπεϋθύνων φορέων τῆς ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς τῆς καποδιστριακῆς περιόδου νὰ ζητήσουν τὴν ἐγκριση τῶν Ἀρχιερέων γιὰ τὴν ἐκδοση τοῦ ἐγχειριδίου τῆς Σύνοψης τῆς Ἱεράς Κατηγορίας φανερῶνει τὸ σεβασμὸ πρὸς τὴν Ἐκκλησία καὶ τὴ διάθεση συνεργασίας σὲ ἐκπαιδευτικὰ θέματα.

Ἐνας ἄλλος λόγος καθιστᾷ τὴν παραπάνω πληροφορία ἐξίσου σημαντική. Εἶναι δηλαδὴ ἡ μοναδικὴ πληροφορία, τὴν ὁποία ἀντλοῦμε γιὰ τὸ ἔργο τῆς Ἐπιτροπῆς τῶν Ἀρχιερέων, ἐκτὸς ἀφ' ὧς ἐκείνου τοῦ ἔργου γιὰ τὸ ὁποῖο ἢ Ἐπιτροπὴ αὐτὴ εἶχε ἐξαρχῆς ὀριστεῖ. Τὸ κῆρυξ ἔργο τῆς Ἐπιτροπῆς τῶν Ἀρχιερέων, ὅπως ἦδη ἐλέγθη, ἦταν ν' ἀποφρασθεῖ καὶ νὰ ἐγκριθεῖ τὸ Σχῆδιο τοῦ λογιωμένου Βαρθολομαίου Κουπλουμουσιανοῦ. Μέ βάση τὸ Σχῆδιο αὐτοῦ εἶχε καταρτιστεῖ ἓνα Εὐαγγελιο καὶ μία Σύνοψη Κατηγορίας γιὰ τίς ἀνάγκες τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ πιστοῦ λαοῦ. Ἀπὸ ἐπιμεσες πηγές πληροφοροῦμεθα, ὅτι ἢ Ἐπιτροπὴ τῶν Ἀρχιερέων ἐνέκρινε τὸ Σχῆδιο τοῦ Βαρθολομαίου καὶ ἔτσι ἄρχισε ἢ ἐκτύπωση τοῦ στὴν «Ἐθνικὴ Ἱστογραφία» τῆς Αἰγίνης τὸ 1831. Ἡ ἐκτύπωση ὅμως ἐμεινε ἡμιτελής, λόγῳ τῆς ἐν τῷ μεταξύ ὁλοφρονίας τοῦ Κυβερνήτη.⁶⁰

Τὸ προσωπικὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Καποδιστρια ἀλλὰ καὶ τῶν συνεργατῶν του γιὰ θέματα θρησκευτικῆς ἀγωγῆς τῆς νεολαίας ὑπῆρξε ποικίλο καὶ σημαντικὸ. Στὶς ἐνεργειες τοῦ Κυβερνήτη καὶ τῶν συνεργατῶν του εἰδικὰ γιὰ τὴ σχολικὴ θρησκευτικὴ ἀγωγή θὰ μπορούσε ν' ἀναφρασθεῖ καὶ ἢ ἀκόλουθη. Πιθόκειται γιὰ τὸ διάταγμα, τὸ ὁποῖο ὑπογράφεται ἀπὸ τὸν Κυβερνήτη καὶ ἀναφρασεται στὶς ἡμέρες λειτουργίας καὶ διακοτῶν τῶν ἀλληλοδιδασκτικῶν σχολείων. Εἰσηγητὲς τοῦ διατάγματος ἦταν προφρανοὶ τῶν μέλη τῆς «ἐπὶ τῆς Προπαιδείας Ἐπιτροπῆς». Ἡ β' παράγραφος τοῦ διατάγματος ὀρίζει τὰ παρακάτω:

«Τὰς λοιπὰς ἐορτασίους ἡμέρας, τὰς μὴ σημειωμένους ἐνταῦθα, μετὰ τὴν ἀπόμυση τῆς Ἱεράς Λειτουργίας συνεχίζονται οἱ μαθητὰ εἰς τὸ σχολεῖον, καὶ μετὰ τὴν ἐξήγησιν τοῦ λογοῦ Εὐαγγελίου καὶ τοῦ Ἀποστόλου τῆς ἡμέρας γίνεται ἢ συνηθὺς παράδοσις»⁶¹

Ἡ παραπάνω ἀμείτη φανερῶνει ἀσφάτως τὴ θρησκευτικὴ προσήλωση καὶ τὸ σεβασμὸ τοῦ Καποδιστρια καὶ τῶν συνεργατῶν του στὸ ἔορτολόγιο τῆς Ἐκκλησίας. Στὶς διάφραες, δηλαδὴ, ἐκκλησιαστικῆς ἐορτῆς, ἔτω καὶ ἢν δὲν ἀρνοῦσε τὸ σχολεῖο, οἱ μαθητὲς ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ ἐκκλησιαζόνται. Ἐπίσης ἢ ἀμείτηση τοῦ διατάγματος ἐκφραζει τὴν πεποίθηση τῶν συντακτικῶν του, ὅτι οἱ μαθητὲς θὰ πρέπει νὰ διδάσκονται τὸ νόημα τῶν βιβλικῶν ἀναγνωμάτων (Εὐαγγέλιο - Ἀπόστολος), ποὺ διαβάζονται κατὰ τὴν ἐορτή. Αὐτὴ ἢ πεποίθηση ὑποδηλώνει καὶ τὴν κυριαρχία, ἐθνοποικιλικὴ παιδαγωγικὴ ἀντιλήψη τῆς ἐποχῆς, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἢ θρησκευτικὴ ἀγωγή ἔχει πρῶτοτατος βιβλικὸ χαρακτήρα. Ἀπὸ τὴν ἀντιλήψη ὅμως αὐτὴ καὶ ἐπομένως καὶ ἀπὸ τίς διδασκτικῆς ὀδηγίες τοῦ διατάγματος ἀπουσιάζει ὁ τονισμὸς καὶ ἢ προβολὴ ἑνὸς σημαντικοῦ στοιχείου. Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ εἶναι ἢ σύνδεση τῆς πνευματικῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔργου τοῦ ἐορταζόμενου ἄγιου / ἄγιος μὲ τὴν καθημερινὴ ζωὴ τῶν πιστῶν. Μ' ἄλλα λόγια, ἢ σύνδεση τῆς ζωῆς τοῦ ἐορταζόμενου ἄγιου/ἄγιας μὲ τὴν ὀρθόδοξη ἀγιοπαραγωγικὴ παράδοση καὶ ἢ προβολὴ τῆς σηματοσίας τῆς στὴ διαμόρφωση τοῦ θρησκευτικοῦ καὶ λαϊκοῦ ἦθους καὶ τῆς συγχρονης ἑλληρικῆς παράδοσης δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ πραγματοποιηθοῦν μόνο μὲ τὴν ἐπιβαλλόμενη «ἐξήγησιν τοῦ λογοῦ Εὐαγγελίου καὶ τοῦ Ἀποστόλου τῆς ἡμέρας». Μάλλον μία τέτοια μονομερὴς θεολογικὴ καὶ παιδαγωγικὴ πρακτικὴ θὰ καθιστοῦσε τὴ συγχετωση τῶν παιδιῶν στὶς σχολικῆς ἀίθουσες ἀνισορροπία καὶ ἀκατάλληλη καὶ ἀκαδημαϊκὴ. Ἐτσι εἶναι πιθανὸ πῶλὰ παιδιά νὰ ἀδιαφοροῦσαν ἢ νὰ μὴ καταλάβαν τὸ περιεχόμενον τῆς ἐξήγησης τοῦ βιβλικοῦ κειμένου. Ἐξῆλλου εἶναι ἀμφίβολο ἔαν ἢ φρασιμωγὴ τῆς παραπάνω κυβερνητικῆς ἐντολῆς θὰ μπορούσε νὰ φρασιμωστὲ μὲ ἐπιτυχία καὶ πληροφορία, λόγῳ τῶν περιουσιαζόμενων ἱκανοτήτων ποὺ διέθεταν πῶλοι δάσκαλοι ἐκείνης τῆς ἐποχῆς.

Ὅσα ἀναφρασθήκαν παραπάνω γιὰ τίς ἐνεργειες τῶν μελῶν τῆς «ἐπὶ τῆς Προπαιδείας Ἐπιτροπῆς» γιὰ θέματα σχολικῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς, καθὼς καὶ τὰ σχετικά μὲ τὴν ἐγκριση ἑνὸς σχολικοῦ θρησκευτικοῦ ἐγχειριδίου ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ τῶν Ἀρχιερέων, ὀδηγοῦν σ' ἓνα εὐλόγο ἐρώτημα: Γιατί οἱ ἱεράρχες τῆς Ἐκκλησίας τοῦ ἐλευθεροῦ ἐλλαδικοῦ χῶρου καὶ τὰ λοιπὰ ἱερωμένα μέλη τῆς δὲν ἀνέλαβαν ἐξ ἀσκολήρου τὴ διευσθέτηση τῶν θεμάτων, τὰ ὁποῖα ἀφοροῦσαν τὴ θρησκευτικὴ ἀγωγή τῆς νεολαίας;

Ἡ ἀπάντηση στὸ παραπάνω ἐρώτημα εἶναι, ὅτι ἢ Ἐκκλησία ἀδυνατοῦσε νὰ πρῶβει σ' ἓνα τέτοιο ἐγχειρίσμα. Καὶ αὐτὸ, γιατί ἢ ἀποδυναμωση τῆς Ἐκκλησίας σὲ θέματα παιδείας γενικὰ καὶ θρησκευτικῆς ἀγωγῆς εἰδικότερα εἶχε ἦδη ἀρχίσει νὰ γίνεται ἀσθητῆ, λόγῳ κυρίας τῶν συνθηκῶν τοῦ πολέμου ἑνω-ντῶν τῶν Τούρκων, κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Ἀγῶνα τῆς Ἀνεξαρτησίας. Μ' ἄλλα λόγια, ἢ ἀνύπαρκτη σχεδὸν ἐσωτερικὴ διοίκηση τῆς Ἐκκλησίας τοῦ ἐλευθεροῦ ἐλλαδικοῦ χῶρου, καθὼς καὶ οἱ διαταραγμένες σχέσεις μὲ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο δὲν ἄφηναν περιθώρια στους ἐκπαιδευτοὺς τῆς Ἐκκλησίας ν'

άσχοληθούν με θέματα παιδείας και θεοποιητικής άγωγης.⁶² Όλες οι πρωτοβουλίες για την άργάνωση της παιδείας ανάληφθηκαν έξ ολοκλήρου από την πολιτική ήξουσία.⁶³

Όπως ήμως ήγινε σαφές από την παραπάνω δειγματοληπτική ήκθεση των ήνεργειών για την παιδεία και ήκπαίδευση των Έλλήνων του Κυβερνήτη Γ. Καποδίστρια και των συνεργατών του, ή φροντίδα για τη θεοποιητική άγωγή της νεολαίας ήντάχθηκε ήξουχής στο γενικότερο ήκπαιδευτικό σχεδίσμύ του ήλευθέρου ήλληνικού κράτους. Αυτό ήχε ως άποτέλεσμα ή θεοποιητική άγωγή νά άργανωθεί κατά τόπο συστηματικό και όργανωμένο σύμφωνο με τις πολιτικές και παιδαγωγικές άντιλήψεις των κρατικών όργάνων. Σ' αυτό συνέβαλαν άσφαδώς και οι άντιλήψεις του Καποδίστρια και των συνεργατών του σχετικά με τό ρόλο, τόν όποιο τό κράτος όφειλε νά διαδραματίξει σέ θέματα ήκκλησιαστικά και παιδείας. Οι ευρωπαϊκές, δηλαδή, πολιτικές άντιλήψεις της ήποχής, σύμφωνα με τις όποίες ή γενική ήποτρία σέ θέματα ήκκλησιαστικά και παιδείας όφειλε ν' άνήκει στην πολιτική ήξουσία, σηματοδότησαν τους όκοπους και τις ήνεργειες της καποδιστριακής ήκκλησιαστικής και ήκπαίδευτικής πολιτικής.

Ποιές πολιτικές άντιλήψεις ήμελε τελικά νά ήπιγεάσουν τις σχέσεις μεταξύ Έκκλησίας και κρατικής ήξουσίας μετά τη δολοφονία του Γ. Καποδίστρια (27 Σεπτεμβρίου 1831) και την ίδρυση του «Βασιλείου της Ελλάδος» (1833) ήξετάζονται άμέσως παρακάτω. Η ήξέταση αυτή καθίσταται άναγκαία, ήπειδή συμβάλλει άσφαδώς στην κατανόηση των προηποθέσεων της στάσης, την όποία ή Έκκλησία ήτήρησε άπέναντι στην άγωγή της παιδείας και νεανικής ήλικίας μετά τό 1833.

Κεφάλαιο Τρίτο

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΔΙΣΤΗ

Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΟΘΕΣΜΙΚΗ ΚΑΙ ΘΕΣΜΙΚΗ ΕΠΟΧΗ (1831-1862)
ΚΑΙ Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΔΙΣΤΗΣ ΣΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ

Η δολοφονία του Κυβερνήτη Γεώργιου Καποδίστρια προεκάλεσε σοβαρή σύγχυση σέ όλους τους τομείς της δημόσιας ζωής του ήλληνικού κράτους. Ο αντίκτυπος της σύγχυσης ήπηρεξε ήμφανής και στις ήκκλησιαστικές ήποθέσεις. Οι Έλληνες πολιτικοί ήξακολουθόσαν, όπως και ό Καποδίστριας, νά ήνδιαφέρονται νά βοηθήσουν την Έκκλησία νά όργανωθεί ήσωςτικά. Η κατάρτιση στην όποία ή Έκκλησία ήυρίσκετο, λόγω του μακροχρόνιου Αγώνα της Άνεξαρτησίας, ήταν θλιβερή. Ο ίστορικός Charles A. Frazee άναφέρει σχετικά:

«Η κατάρτιση της Έκκλησίας, που ήχε ήλάχιστα βελτιωθεί ήπό τόν Καποδίστρια, χρειάζόταν πάρα πολλά. Πάρα πολλοί ήρεεις -περίπου 6.000 ή 7.000, καθώς και πολλοί ήπισκοποι - ήχαν σκατωθεί κατά τη διάγνεια του πολέμου. Σχεδόν μισές από τις ήπισκοπές ήσαν κενές, όπου ήπισκοποι ήγχαν ήνωματώσει άλλες ήπισκοπές. Έπί σειρά ήπών δέν ήταν δυνατή για τους ήρεεις καμμία όργανωμένη ήκπαίδευση ήκτός από τό σεμινάριο του Πόρου. Ο Μάουρερ ήπολογίζει ότι μόνο ένας ότους ήκαστό ήρεεις μπορούσε νά γράψει τό όνομά του!»¹

Με την πάροδο του χρόνου καθίστατο περισσότερο σαφές, ότι ή όργάνωση της Έκκλησίας του ήλληνικού κράτους θά ήπρεπε νά πραγματοποιηθεί ήδη ήπν του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Η μακρά περίοδος του Αγώνα της Άνεξαρτησίας, που μεσολόβησε, δημιούργησε ένα άγεφύρωτο χάσμα στην ήπν κοινωνία μεταξύ των ήκκλησιαστικών άνδρών του ήλευθέρου πλέον ήλλαδικού ήχου και του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Ο Γάκωβος Ρίτος-Nερούδς, ό όποιος άνέλαβε καθήκοντα «γρηγοματέως» (=ήπουργου) «ήπν των Έκκλησιαστικών και της Δημοσίας Έκπαίδευσως» μετά τη δολοφονία

νία του Καποδίστρια, σέ έχθεση του πρὸς τή λεγόμενη «Τετάρτην κατ' έπανά-
ληψιν Έθνηκὴν τῶν Ἑλλήνων Συνέλευσιν» (14 Ιουλίου 1832) ἀναφέρεται, μετα-
ξύ τῶν ἄλλων καί τ' ἀκόλουθα:

«Κατὰ χάριν ιδιαιτέραν τῆς θείας προνοίας, καί πρὸς ἀποδείξειν ἀναντιρρήτων τῆς ἐπισκοπέως τοῦ ἡμῖν τοῦ ἐν Ἑλλάδι χριστιανώ-
νημον αὐτοῦ κληρουχίαν, ἡ κλήσις τοῦ Ἑλληνικοῦ λεγατείου, μεταξύ το-
σοῦτον σημεριῶν, ὅσας ὁ ὑπερ' ἀνεξαρτησίας ἀγών ἐπέφερε, περιτλο-
κῆς ἐσωτερικῶν περιστάσεων, διετηρήθη ἀταραχάχατος.

Ἄλλ' ἔθεν μὲν ἡ διάλυσις τῆς περὶ τὴν ὀλομέλειαν τοῦ σεβαστοῦ σώ-
ματος ἀπαιτουμένης ἀλληλουχίας, ἀποτελεσμα τῆς μεταβολῆς τῶν πολι-
τικῶν πραγμάτων, ἐξ αἰτίας τῆς ὅποιας ἐπαυσε ἡ πρὸς τὸν Πατριάρχην
τῆς Κωνσταντινουπόλεως θρόνον ὑπαλληλία του. ἔθεν δὲ τὸ ἀνοργάνω-
σον εἰσέτι τοῦ Ἑλληνικοῦ λεγατείου ὑπῆρξε μέχρι τοῦδε τὸ μεγαλήτε-
ρον πρὸςκομίμα εἰς τῶν ἐκκλησιαστικῶν διατυπώσεων τὴν εὐρυθμίαν

Ἐκ τούτου παρεισέφρησαν ἀνωμαλίαι, ἀντιβαίνουσαι μὲν προφανῶς
εἰς τινὰς Ἀποστολικούς καὶ Συνοδικούς κανόνας, διαλύουσαι δὲ τὸν
εἶδηλον τῆς λεργακικῆς βαθμολογίας διάφοροι μεταθέσεις ἀνατιολόγη-
τοι, ἀντακαταστάσεις ἀκατάλληλοι, πρὸς μόνον χρηματισμὸν ἡ καὶ δευ-
τέρους ἀλλοίους σκοποὺς ἀποβλέπουσαι πολλαίαι, καὶ δικαιοῦσαι οὐ καὶ
τοῖαν ἐπαρχίαν ἀπὸ ἑνὸς Ἀρχιερέα ἔχοντα ἐπαρχίαν ἰδίαν, χαρσακτη-
ζοῦσι τὰς ἀνωμαλίας ταύτας, τῶν ὁποίων παρεπιόμενον ὑπῆρξεν ἡ ση-
ματικὴ ἀομοιότης ὡς πρὸς τὴν διειθύνειν τῆς διαγωγῆς τοῦ κλήρου, καὶ
τέτοι, ὄστε, κατ' αὐτῶν ἐσχάτως, μὲ πολλὰν πικρίαν καὶ ἀσυγχώρητον
ἀκόλασιαν, ἕβρεις προσωπικαί, ὑφραστάσασαι τὴν προσωχίην τῆς
Ἑλληνικῆς ἐφημερίδος, ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ τὴν σκέτην δειλήν ἀνανυ-
μίας [πρόκειται γὰρ τὸ ἄρθρο "περὶ τοῦ κλήρου τῆς Ἑλλάδος", Ἑθνηκὴ
Ἐφημερίς, ἔτος Α' (1832), ἀριθ. φ. 16, 11 Ιουνίου, σ. 90-92].²

Βασικὸ αἴτιμα πολλῶν λογίων καὶ πολιτικῶν τῆς ἐποχῆς ἦταν νά
ὀργανωθεῖ ἡ Ἐκκλησία ὡς ἀνεξάρτητη ἔθνηκὴ Ἐκκλησία (αὐτονομία καὶ αὐτο-
νοῦ ἑλληνικοῦ κράτους. Κύριος ἐκφραστής τοῦ παλαιῶν αἰτημάτων μετὰξύ
τῶν Ἑλλήνων λογίων ὑπῆρξε ὁ Ἄδ. Κοραΐς. Ἐπίσης ἡ συντηρητικὴ πλειοψη-
φία τῶν πολιτικῶν συνεμερίετο αὐτῇ τὴν ἄποψη. Ἡ ἄμεση ἐπιμέλιος ἀνάγκη
γὰρ ὀργάνωσι τῆς ἐσωτερικῆς δομῆς τῆς Ἐκκλησίας τοῦ ἐλευθέρου ἑλληνικοῦ
κράτους δὲν ἐπέτρεπε καμία σκέψη ἢ δράση ἐκ μέρους τῶν ἐκκλησιαστικῶν
ἀνοδῶν γὰρ θέματα παιδείας καὶ θρησκευτικῆς ἀγωγῆς τῆς νεότητος. Τῇ μέρι-
μνῃ γὰρ τὴν παιδεία τοῦ λαοῦ ἀναλαμβάνει ἐξ ὀλοκληροῦ ἡ πολιτικὴ ἔξουσία.

Ἄτιο ἐγκύκλιο ὄμως τοῦ Ἰ. Ρίζου-Νεγροῦ, ἡ ὅποια ἐξαπολύθηκε (9 Μαΐου
1832) πρὸς τοὺς ἐπισκόπους τῆς ἑλληνικῆς ἐπισκοπείας ἀμέσως μετὰ τὸ διορι-
σμὸ του ὡς ὑπουργοῦ τοῦ «ἐπι τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίου
Ἐκπαιδύσεως» ὑπουργείου, διαφαίνεται ὅτι ἡ πολιτικὴ ἔξουσία προσέβλεπε
στὴ συνδρομὴ τῶν ἐπισκόπων τῆς Ἐκκλησίας στὴ διαπραγμάτευση τοῦ λαοῦ
καὶ τῆς νεότητος. Ἡ ἐγκύκλιος ἀναφέρει μετὰξύ τῶν ἄλλων καί τ' ἀκόλουθα:

«Δὲν ἀμφιβάλλει [ἡ Γραμματεία=ὑπουργεῖο], ὅτι γνωρίζοντες ἐκ πει-
ρας πόσον σιμβάλλει πρὸς διατήρησιν τῆς θρησκείας ἡ ὀρθὸς διευθυ-
νομένη τῆς νομοθείας ἐκπαιδύσεως, καὶ ὅτι ὅσα περισσότερον ὁ ἀνθρώ-
πος καλλιεργεῖ τὸ νοητικὸν του, τόσο περισσότερον ἔκτιμᾷ ἑαυτὸν,
τόσῳ καθαρωτέρας καὶ ὑψηλοτέρας ἐννοίας προσκτᾶται περὶ τῶν θείων,
τόσῳ προθυμότερον διατίθεται περὶ τὴν τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ πλησίου ἀγά-
πην, τὰς δύο θεμελιώδεις ἐντολὰς τῆς εὐαγγελικῆς διδασκαλίας, θέλετε
ἐνώσει τὴν φωνὴν σας μὲ τὴν φωνὴν τῆς φιλοσοφίας καὶ τοῦ ὀρθοῦ λό-
γου, προστρέποντες καὶ παρακαλοῦντες πρὸς τὴν ἡνὰ παιδείαν τοὺς ὑπο-
πνευματικὴν διεξαγωγὴν σας λαοὺς, καὶ ἀποδεικνύοντες εἰς αὐτοὺς, ὅτι
αὐτὴ καὶ μόνη κατορθώνει τὸν ἀνθρώπον κατ' εἰκόνα τῶ ὄντι Θεοῦ...»³

Μὲ τὴν ἴδυσση τοῦ «Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος» καὶ τὴν ἀφίξη (1833) τοῦ
Βασιλοῦ βασιλέα τῆς Ἑλλάδος Ὁθωνα στὸ Ναυπλίο, νέα κατάσταση πραγμά-
των θεμελιώνεται στὴ διοίκηση τοῦ νεοσύστατου ἑλληνικοῦ κράτους. Ἡ τριμε-
λὴς ἀντιβασιλεία, ἡ ὅποια συνόδευε τὸ νεαρὸ βασιλᾶ Ὁθωνα, μὲ ἐπικεφαλὴ
στὰ ἐκκλησιαστικά καὶ ἐκπαιδευτικά θέματα τὸ νομομαθὴ καθηγητὴ Ludwig
von Maurer, πρὸέβη στὴν ἐπικύρωση τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς
Ἑλλάδος ἀπὸ τῆς διοικητικῆς ἐξάρτησι τοῦ Ὀλοκουμενικοῦ Πατριαρχείου
Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος θεομηθεύθηκε κατὰ τὸσοτὸ πού ἐξυτηρητοῦσε ἀπὸλυ-
τα τὰ συμπερόντα καὶ τὸν ἔλεγχο τῆς κρατικῆς ἔξουσίας πᾶνω στὰ ἐκκλησια-
στικά θέματα. Ἡ θεμοθέτησι τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος
ἐγινε μὲ βασιλικὸ διάταγμα (23 Ιουλίου 1833), τὸ περιεχόμενον τοῦ ὁποῖου
ἀποτάλει ἀμειψόδες μνημείο τοῦ πλήρους ἐλέγχου, τὸν ὁποῖο ἡ κρατικὴ ἔξουσία
ἐπέβαλε πᾶνω στὴν Ἐκκλησία. Εἶναι ἀμφίβολο ἂν Ἑλλήνες πολιτικοὶ θά
τόλμοῦσαν ποτέ ἀρ' ἑαυτῶν νά πρὸβον σέ μιά τέτοια σχεδὸν ὀλοκληρωτικὴ
ὑποταγὴ τῆς Ἐκκλησίας στὴν κρατικὴ ἔξουσία.

Τὰ ὅσα ὄμως συνέβησαν προφανῶς δικαιολογοῦνται ἑξαιτίας τοῦ
αὐτοκρατορικοῦ πού διέκρινε τίς ἐνέργειες καὶ τίς πράξεις τῆς νεοεργμένης τότε
βασιλικῆς ἔξουσίας σέ πολλοὺς τομεῖς τῆς διοίκησης. Ὁ ἐκκλησιαστικὸς τομέ-
ας δὲν ἀπετέλεσε ἐξαιρέση σ' αὐτὸ τὸν κανόνα. Στὴν παλαιῶν δικαιολογία
θά πρὸετι νά προστέθει καὶ ἐκεῖνη κατὰ τὴν ὅποια ὑπῆρχε διάχυτη ἡ ἀντίληψη
μετὰξύ πολλῶν Ἑλλήνων πολιτικῶν ἄλλὰ καὶ ὀλοκουμενῶν ἐκκλησιαστικῶν

άνδρων (κυρίως ο άρχιμανδύλης Θεόκλητος Φαδικακίδης), ότι με την άνεξαρτησία της Έκκλησίας της Ελλάδος θ' άπειμακρύνετο ο κίνδυνος όριζομένων στό νεοσύστατο ελληνικό κράτος. Οι έπιδράσεις αυτές ένεπρωτίζοντο κυρίως στην τουρκική και ρωσική έπίμβαση. Η πρώτη έθετέρο ότι θά μπορούσε να πραγματοποιηθεί μέσω του Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, ό οποίος ζούσε και δρούσε σέ τουρκικό έδαφος υπό την άμεση έπίβλεψη και έπιρροή του Σουλτάνου. Η δεύτερη έπίμβαση, δηλαδή η ρωσική, έθετέρο ότι θά έπρεπε γίνετο μέσω του Ορθόδοξου Πατριάρχου της Ρωσίας, τό όποιο πάντοτε άπέβλεπε στην έπέκταση της πνευματικής του κυριαρχίας και έπιρροής σέ όλο και περισσότερο όμιόδεξα θρησκευτικά κράτη.⁴

Πάντως οι άντιδόσεις όριζομένων Ελλήνων και κυρίως του πρωτοπρεσβυτέρου Κωνσταντίνου Οικονόμου του έξ Οικονομίμων γνά την άποκοπή της Έκκλησίας της Ελλάδας από τό Οικουμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως υπήρξαν σπορδές και σνεχείς.⁵ Όμως και μετά την άποκατάσταση των σχέσεων της Έκκλησίας της Ελλάδας και μετά την άποκατάσταση χειού (1850/1852) δέ μειώθηκε ό κρατικός έλεγχος πάνω στην Έκκλησία.

Μέ βάση τά νέα θεσμικά πλαίσια, τά όποια γυθμίζαν τίς σχέσεις Έκκλησίας και πολιτείας, ό ρόλος της πρώτης σέ θέματα άγωγής του λαού και της νεολαίας υπήρξε πολύ περιουσιμένος και πάντοτε υπό την έπίβλεψη και έγκριση της κρατικής εξουσίας. Τό άρθρο 11 του βασιλικού διατάγματος της «Διακήρυξης περί της Άνεξαρτησίας της Ελληνικής Έκκλησίας» (23 Ιουλίου 1833) όριζε τ' ακόλουθα:

«Η Σύνοδος επαγρυπνεί εις την άκριβή διατήρησιν των παρά της Άνατολικής Έκκλησίας πρεσβευομένων δογμάτων, και ιδιαίτως εις τό περιεχόμενον των εις χρήση της νεολαίας και των εκ του κλήρου προουδιωσιμίων και περί θρησκευτικών άντικειμένων προσηματευμένων βιβλίων και, όσάκις πληροφορηθή θετικώς, ότι όποιοςδήποτε άνθρωπος έπιχειρεί να τεράξη την Έκκλησίαν του Βασιλείου δι' έτεροδιδασκαλίας, διά προσηλυτισμού, ή κατ' άλλον τινά τρόπον, προσηλαί την κοσμικήν εξουσίαν να έπιφέρει θεραπειάν εις τό κακόν κατά τους πολιτικούς νόμους.»⁶

Τό ίδιο πνεύμα διέκρινε και τη διατύπωση του περιεχομένου του άρθρου Ο' παράγραφος β' του νόμου ΣΑ' («Νόμος καταστατικός της Τεράς Συνόδου της Έκκλησίας της Ελλάδος», 9 Ιουλίου 1852). Ο νόμος ΣΑ' άντικατέστησε την «Διακήρυξιν περί της Άνεξαρτησίας της Ελληνικής Έκκλησίας». Τό άρθρο Ο' παράγραφος β' έχει ως ακόλουθως:

«Η Τερά Σύνοδος επαγρυπνεί εις τό περιεχόμενον των εις χρήση της νεολαίας και του Κλήρου, είτε έξώθεν του Βασιλείου εισαγομένων, είτε

έν τη Ελλάδι δημοσιευομένων βιβλίων, φυλλαδίων, πινάκων ή άλλων έντύπων, άτινα πραγματεύονται περί άντικειμένων θρησκευτικών και όσάκις πληροφορηθή, ότι τά τοιαύτα περιέχουσι τι έναντιον, ή καθ' όποιονδήποτε τρόπον είναι βαρβάρικα εκ της χρήσεώς των, ως προς τά θεία δόγματα, τά λεγά μυστήρια, της εκκλησιαστικούς κανόνες, την λεγάν διδασκαλίαν, τάς λεγά παραδόσεις, τάς λεγά τελείας και τά έθλια της Ορθοδόξου Άνατολικής Έκκλησίας. Έπεί την σύμπτωση της Κυβερνήσεως εις άπαύρσειαν της χρήσεως αυτών έν τοις σχολείοις τον δέ συγγραφέα, ή τον κυρίως ή τον κατ' έπιρολίαν εκδοτήν αυτών, ή τον τυπογράφον, ή τον βιβλιοπώλην, ή τον όμοποώλην, καταγγέλλει εις την πολιτικήν Αρχήν, διά να ένεργηθώσι κατ' αυτήν τά παρά των πολιτικών νόμων όριζόμενα, εάν ούτοι ήναι κοσμικοί. Κληρικοί δέ όντες έπιτιμούνται υπό της εκκλησιαστικής Αρχής, και καταγγέλλονται εις την Κυβέρνησιν, όπως αυτή ένεργήσῃ και κατ' αυτών τά παρά των πολιτικών νόμων όριζόμενα.»⁷

Ός πρόψμο παράδειγμα των μάλλον άσφαδών όδίων, τά όποια καθόριζαν τίς σχέσεις Ελληνικής Έκκλησίας και πολιτείας καθόλο σχεδόν τον περασμένο αιώνα, θά πρέπει να θεωρηθεί τό περιεχόμενο ένγκυλίου «περί διατάξεως των ένουδιων του Βασιλείου» (1 Μαρτίου 1834) του ύπουργού «έπί των Έκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαιδεύσεως» Κωνσταντίνου Σχινά. Στην ένγκυλίο, της όποίας παραλήπτες ήταν οι νομάρχες της έπικράτειας, άνυφείρονται μετάξυ των άλλων τά παρακάτω:

«Έκαστος των ένουδιων όφείλει άπροφασίτως να εκκλησιάζεται, ή να ύποτίθεται ότι εκκλησιάζεται, και να εκτελή όλα τά θρησκευτικά του καθήκοντα, αυτός και ή οικογένειά του, εις τον κανόν της έννομίας του και διά των έν αυτή έμπνευσόντων πάσα περί τούτου παραβάσις εκ μέρους των λεγέων θείων τιμωρείσθαι κατά τους περί των τοιούτων κειμένους εκκλησιαστικούς κανόνες του έπισκόπου.»⁸

Η παραπάνω παραγγελία της κρατικής εξουσίας προς τους νομάρχες γνά θέματα εκκλησιαστικού των πιστών είναι δυνατό να έμνησθει δικτώς. Έίτε δηλαδή ως ύπερβολική συνδρομή της πολιτείας προς την Έκκλησία, είτε ως άποκαλύπτη έπίμβαση της πρώτης σέ καθορά έσωτερικά εκκλησιαστικά θέματα. Όποιαδήποτε έμπνευα και άν θεωρηθεί ως όρθή, δέν αίφεται τό γεγονός ότι ή ένεργοποίηση και δράση της Έκκλησίας με την άνάκλητη πρωτοβουλιών καθίστατο προβληματική. Τό θεσμικό πλαίσιο, τό όποιο γυθμζε τίς σχέσεις Έκκλησίας και πολιτείας, δέν άφρινε περιθώρια στην Έκκλησία ν' άναλάβει έκπαιδευτικές πρωτοβουλίες άνεξάρτητα ή και άνεξέλεγκτα από την κρατική εξουσία. Στη συγκεντρωτική κρατική εξουσία παρήμνε τό άναφαίετο δικαίω-

μία της όργανώσεως όχι μόνο της γενικής εκπαίδευσης του λαού ἀλλ' ἀκόμη και της θρησκευτικής του.

Πρώτο έμπεδο δέλιγμα της ἀνάληψης των εθνικών της βασιλικής κεραικής εξουσίας γιά την εκπαίδευση των Έλλήνων υπήρξε ο διορισμός μέ βασιλικό διάταγμα έπαιθελούς έπιτροπής «πρός διοργανισμόν των σχολείων» (22 Μαγτίου 1833). Είναί άπορίας άξιο, ότι άν και τά μέλη της έπιτροπής έμελε αυτοδικαία ν' άσχοληθούν και μέ τη θρησκευτική άγωγή της νεότητας, τουλάχιστο στο βαθμό που η άγωγή αυτή έθεωρείτο ως οργανικά έντεταγμένη στο σχολικό σύστημα, κανένα μέλος της δεν προήρηχε από τις τάξεις του κλήρου.⁹

Στό σχέδιο και τις προτάσεις της έπιτροπής γιά τη διαββήμιση των διαφρών σχολείων γιά την εκπαίδευση των Έλλήνων (δημοτικά σχολεία, γυμνάσια, λύκεια και μουσεια, δηλαδή πανεπιστήμιο) γίνεται ιδιαίτερος λόγος γιά την άναγκαιότητα της θρησκευτικής διδασκαλίας. Προτείνεται λοιπόν ότι στά δημοτικά σχολεία θά πρέπει νά διδάσκαται η «συνοψις του ιστορικού μέρους των βίβλων Ισραήλ» και η «Κατήχησις» από άντίστοιχα διδασκατικά βιβλία.¹⁰ Επίσης ύπογραμμίζεται ότι «χρεός πρώτιστον και λεγώτατον» του δασκάλου είναι «νά έμπενη εις των παιδων τάς ψυχάς τύπου ισχυρούς της πίστεις ημάων και των άπ' αυτής άκωρότατον άρετων. Νά κινή τάς άπαλάς ψυχάς εις συμπάθειαν, φιλαθρωπίαν και πόθον της άρετής- πρό πάντων δε νά έγκαθάσει βαθείς την μητέρα πασών των άρετων, την δικαιοσύνην. Και ταύτα πάντα μέ τρόπον γλυκύτατον και άνάλογον εις τάς δυνάμεις του παιδικού νοός». Επίσης προτείνεται ότι στα δημοτικά σχολεία «θέλει γίνεσθαι προσεχη έθιμνή και έστειγνή».¹¹ Για τά γυμνάσια προτείνεται νά διδάσκαται «Κατήχησις μεγαλυτέρα της των Δημοτικών σχολείων». ¹² Επίσης είναι χαρακτηριστικές οι παρατηρήσεις των μελών της έπιτροπής γιά τη σημασία της θρησκευτικής διδασκαλίας στά γυμνάσια. Αναφέρονται σχετικά στην έκθεση της έπιτροπής τ' άκόλουθα:

«Έλεος της διδασκαλίας είναι τό νά μορφώση τους μαθητάς εις άνθρώπους χρησίμους εις τον κοινωνικόν βιον, και σοφούς εις τό πράττειν τό αγαθόν- αυτή η διαπλάσις δεν δύναται νά γένη άνήθης και τέλεια, εφών όταν υποβληθή ως βάσις της διδασκαλίας η χριστιανική πίστις, ως άρετής μήτηρ και τροφός, και εις την ένεσπασαν μάάλιστα κατάστασιν άναγκαιοτάτη εις ημάς, όποτε πολλών είναι άνωμαλία της Πατριδος εκουήσασαν την διαφθοράν των ήθων. Απαιτούνται λοιπόν δραστήρια μέτρα προς άνακατάρθωσιν της εκλιπούσης ήθικής ζωής του άνθρώπου. Έν των προς τούτο συντείνοντων, και τό σωτηριώτατον πάντων, είναι τό Ευαγγέλιον».¹³

Τά μέλη της έπιτροπής δεν παραλείψαν νά προτείνουν και νά καθορίσουν τό περιεχόμενο της θρησκευτικής άγωγής και γιά τά λύκεια. Στο λύκειο λοιπόν

Εκπαιδευτική πολιτική και θρησκευτική άγωγή

προτείνεται νά διδάσκαται, μεταξύ των μαθημάτων του κλάδου των έπισημών, η «θρησκεία». Στο σχέδιο προτείνεται η διδασκαλία του μαθηματος της «θρησκείας» νά γίνεται από τον ίδιο δάσκαλο, ο όποιος θά δίδαχε την ελληνική και λατινική γλώσσα. Η διδασκαλία της διδασκαλίας του μαθηματος της «θρησκείας» καθορίζεται ως τριετής, όσο δηλαδή και η πόληση στο λύκειο. Κατά τό σχέδιο της έπιτροπής ο δάσκαλος του λύκειου θά πρέπει:

«Νά παραδίδη τά της θρησκείας και τάς ήθικός ύποθήκας, μέ τοσαύτην ήμωσ δεινώτητος διαφροάν ένταύθα, όση υπάσχει μεταξύ γυμνασίου και λύκειου: θέλει διδάσκει τους νέους την φύσιν της θρησκείας, όποιαν δηλ. έχει δύναμιν κατά τον βιον, μεταδίδων μέν συγχρόνως εις αυτούς και τινες άλλας γνώσεις άφορώσας τό ιστορικών και τό έσωτερικών, συμπεριλαμβάνων δε και την των διαφρών θρησκείων ιστορίαν».¹⁴

Ο καθορισμός του τρόπου διδασκαλίας της θρησκείας στο λύκειο σύμφωνα μέ τό σχέδιο της έπιτροπής, θά πρέπει νά θεωρηθεί ως πρώτοπόδος γιά την έποχή. Και αυτό, γιατί προτείνεται νά διδάσκαται η θρησκεία κατά τρόπο, ο όποιος θά ικανοποιεί τις βαθύτερες υπαρκτικές και κοινωνικές άναξήτησεις των διδασκωμένων άναφορικά μέ τη φύση, τό ρόλο και τη σπουδαιότητά της. Η στήρια μετώδοση ενός ποσού ιστορικής και δογματικής-οπιστηματικής θρησκευτικής γνώσης, η όποια άγνωεί η παραβάτεται τό παρόν, δε φαίνεται νά είναι της ιδιαίτερα από μία τέτοια πρόταση. Επίσης η πρόταση γιά διδασκαώς γλωσσαστική γιά την έποχή που διατυπώθηκε. Σ' ένα περιβάλλον, τό όποιο προσταθόδω νά διατηρήσει και νά συντηρήσει την ήθική και πολιτιστική του ταυτότητα μέσω της παραδοδομένης θρησκείας, η διδασκαλία των άλλων θρησκείων εντός της Ορθόδοξης χριστιανικής θά μπορούσε νά εκληφθεί ως βαθεγή και άντεθνική εκπαιδευτική ένέργεια. Γι' αυτό μόλις μετά έναν ολόκληρο έπαναλήφθηκε και δευιά υλοποιήθηκε (1914 γιά τη στοιχειώδη και 1932 γιά τη μέση εκπαίδευση).

Τά μέλη της έπιτροπής, μετά από σχετική έρώτηση του ύπουργού «έπί της Δημοσίου Εκπαίδευσως» Σπυριδώνα Τρικούπη, έξέφρασαν την άποψη τους και γιά τό θέμα των ιδιωτικών σχολείων, των όποιων ιδρυτές και ιδιοκτήτες ήσαν άλλοδαποί (κυρίως Αμερικανού) εύαγγέλικοι προτεστάντες. Τέτοιου είδους σχολεία λειτουργούσαν σε όρισμένες άστικές και έμπορικές περιοχές του βασιλείου, όπως λ. χ. στη Σύρα, την Τήνο κ. ά. Η σχετική έρώτηση του ύπουργού Σπ. Τρικούπη προς τά μέλη της έπιτροπής έχει ως άκολουθώς:

«Η Γραμματεία [ύπουργείο] έχουσα υπ' όψιν τους πανταχόθεν διεθνηόμενους προς αυτήν καταστατικούς των σχολείων τούτων [άλλοδαπών] έλέγχους, χρεώσται νά είδοποίηση την Έπιτροπήν, ότι

από ενός ήδη έτους οι εις τὰ Ἀλληλοδιδασκητήγια πουτῶνες μαθηταὶ ἀλλυόστευσαν κατὰ τὰ δύο τρίτα, οἱ δὲ ἀναχωροῦντες προτιμοῦν νὰ διδάσκωνται κατ' ἰδίαν παρὰ τῶν ἐργῶν τὰ κοινὰ λεγόμενα γράμματα. Ἡ προτίμησις αὕτη πρέπει ν' ἀποδοθῆ κατὰ μέτρος εἰς τὴν μεταξὺ τῶν γονέων ἀναφερθεῖσαν ἰδέαν, δικαιολογούμενην κατὰ τι ἀπὸ τὰ προ πέντε ἤδη μηνῶν συμβάντα εἰς τὴν Σύβαν, ὅτι τὰ διδασκόμενα τὴν Ἀλληλοδιδασκικήν μέθοδον Ἑλληνόπαيدا, γυμναζόμενα εἰς τὰ παρ' ἐτεροδόξων δημοσιευόμενα βιβλία, λαμβάνουσι ἐναντίας ὡς πρὸς τὸ δογματικὸν τῆς θρησκείας μέτρος ἰδέας, τοῦτο ἂν ἦνε, καὶ μέγχα τίνος, ἀληθῆς ἢ ὄχι, μένει εἰς τὴν Ἐπιτροπὴν νὰ τὸ διασαφήσῃ.»¹⁵

Ὁ φόβος γιὰ προσηλυτισμὸν στὴν προτεσταντικὴ ὁμιολογία ὅσων Ἑλληνοπαίδων φοιτοῦσαν στὰ ἰδιωτικὰ σχολεῖα, τῶν ὁποίων ἰδρυτῆς ἦταν προτεστάντες, ὑπέβρασε πάλιν μετὰξὺ πολλῶν Ἑλλήνων κληρικῶν καὶ μὴ. Ὁ φόβος μάλιστα αὐτὸς ἦταν μεγαλύτερος μετὰξὺ τῶν λαϊκότερων κοινωνικῶν στρωμάτων. Ἡ καχυποψία γιὰ τὸν προσηλυτιστικὸν γόλο τῶν ἰδιωτικῶν σχολείων πολλὰς φορὰς ἐμεινεθῆντο ὑπερβολικά γιὰ ἀντιπαραληπτίκοις κυρίως λόγους κατὰ τῆς βασιλικῆς ὀθωνικῆς ἐξουσίας καὶ τῶν ὑποστηρικτῶν της. Ἄλλοτε πάλι οἱ κατηγορίες ἐναντίον τῶν προτεσταντῶν ἰδιωκτῶν τῶν ἰδιωτικῶν σχολείων γιὰ δογματικὴν παραχάραξη τῆς Ὁρθόδοξης χριστιανικῆς θεοπροκειτικῆς διδασκαλίας στὰ σχολεῖα τους ὑπῆρξαν ἱκανές νὰ οδηγήσουν ὀρισμένους ἀπ' αὐτοὺς σὲ δημόσιες δίκες ἢ ἀκόμη καὶ καταδίκες.¹⁶

Τὰ μέλη τῆς ἐπιτροπῆς στὶς παρατηρήσεις τους, οἱ ὁποῖες ἐστράφησαν μαζὶ μὲ τὸ σχῆμα γιὰ τὴν ἐκπαίδευση στὸ ὑπουργεῖο «ἐπὶ τῶν Ἑκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίου Ἐκπαιδευτικῶν», ἐκφράστηκαν ἀρνητικὰ καὶ ἐπιτημητικὰ γιὰ ὅσους ἐξακολουθοῦσαν νὰ διδάσκουν σύμφωνα μὲ τὴν παλαιὰ μέθοδο διδασκαλίας. Κατὰ τὴν ἀποψη τῶν μελῶν τῆς ἐπιτροπῆς μόνο ἡ ἀλληλοδιδασκικὴ μέθοδος διδασκαλίας σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ συνδιδασκικὴ (ἢ ἀλλίως στοιχειώδη μέθοδος) θὰ ἔπρεπε νὰ χρησιμοποιεῖται κατὰ τὴ διδασκαλία στὰ δημοτικὰ σχολεῖα. Οἱ διδάσκοντες ὅμως σύμφωνα μὲ τὴν παλαιὰ μέθοδο διδασκαλίας ἦταν κατὰ κανὸνα κληρικοί καὶ αὐτοὶ ἦταν ἐκείνοι, οἱ ὁποῖοι ἐπλήθησαν ἀπὸ τὴν εἰσαγωγή τῆς ἀλληλοδιδασκικῆς μεθόδου διδασκαλίας στὰ σχολεῖα. Στὴν περὶ τὴν ἐπιτροπὴν αὕτη εἶναι δυνατό νὰ ἐγερθεῖ ἀμφιβολία γιὰ τὸ κατὰ μέρος ἀληθινὸ ἦταν τὸ περιεχόμενον τῶν κατηγοριῶν, τόσο ἐναντίον τῆς ἀποτελεσματικῆς λειτουργίας τῶν ἀλληλοδιδασκικῶν σχολείων ὅσο καὶ ἐναντίον ἐκείνων τῶν σχολείων, τὰ ὁποῖα διηθήθησαν προτεστάντες.

Τὰ μέλη τῆς ἐπιτροπῆς στὶς παρατηρήσεις τους πρὸς τὸ ὑπουργεῖο ἀπαίτησαν οἱ δάσκαλοι τῆς παλαιᾶς μεθόδου διδασκαλίας νὰ καταργηθοῦν ἐντελῶς. Ἡ σχετικὴ διατύπωση αὐτῆς τῆς ἀπαίτησης ἔχει ὡς ἀκολούθως:

«Οἱ δὲ διδάσκοντες τὰ κοινὰ γράμματα κατὰ τὸν παλαιότατον προ-

πον δὲν πρέπει νὰ ἦναι ποσῶς ἀνεκτοί· οὗτοι οἱ κοινῶς λεγόμενοι ψαλπηδόδες σιμφῆρει νὰ καταργηθῶσιν ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως πανταχῶθεν.»¹⁷

Ὅσον ἀφορᾷ τὰ ἰδιωτικὰ σχολεῖα τοῦ διηθήθησαν προτεστάντες, τὰ μέλη τῆς ἐπιτροπῆς ἐνεργῶς ἀπέφυγαν νὰ ἐκφράσουν ὁποιαδήποτε θετικὴ ἢ ἀρνητικὴ κρίσις γι' αὐτὰ. Ἐμμεσα ὅμως ὑπεστήριξαν τὴν ἀποψη, ὅτι ἡ λειτουργία τῶν ἰδιωτικῶν σχολείων ἦταν περιττὴ. Καὶ αὐτὸ, γιατί ὁ σκοπὸς γιὰ τὸν ὁποῖο αὐτὰ τὰ σχολεῖα ἰδρύθησαν, ἐπυροσε πλέον νὰ ἰσχύει. Σχετικὰ γι' αὐτὸ τὸ θέμα, ἀναφέρονται στὶς παρατηρήσεις τῆς ἐπιτροπῆς μετὰξὺ τῶν ἄλλων καὶ τ' ἀκόλουθα:

«Ἡ Ἑλλάς ἀβέβαιος περὶ τῆς μελλοντικῆς τύχης της καὶ ἀδύνατος οὕσα ἐχρειάζεται εἰς πάντα πάντων τὴν βοήθειαν καὶ συνδρομὴν ἢ ἀλλ' ἤδη ὅτε καὶ τὴν τύχην αὐτῆς ἔχει βεβαίαν καὶ κατὰ πάντα ἐξηραλισθῆ ὑπὸ τὴν σκέπην τοῦ θρόνου, δὲν ἔχει χρεῖαν βοήθειας, ἥτις ἢ γίνεταὶ σκανδαλοῦ ἀφορμὴ εἰς τὸν λαόν, ἢ προσβάλλει τι τῶν ἐργατίων αὐτοῦ ἀντικειμένων.»¹⁸

Τέλος, τὰ μέλη τῆς ἐπιτροπῆς διετύπωσαν τὴν ἀκόλουθη πρόταση γιὰ τὰ ἰδιωτικὰ σχολεῖα τοῦ διηθήθησαν προτεστάντες:

«Ἄν καὶ ταῦτα τὰ Σχολεῖα διαμείνωσιν, εἰς τὸ ἔξης πρέπει νὰ ὑπάρχωσιν ὑπὸ τὴν ἐφορείαν καὶ τὴν ἄμεσον ἐπιβλεψὴν τῆς Κυβερνήσεως, ὡς καὶ τὰ λοιπὰ τοῦ Βασιλείου διδασκικὰ καταστήματα.»¹⁹

Ἡ ἀποδοχὴ τῶν προτάσεων τῆς ἐπιτροπῆς καὶ ἡ υλοποίησή τους ἀπὸ τὴν ἀντιβασιλεία ἀμφισβητήθηκε ἀπὸ σύγχρονους ἱστορικούς τῆς νεοελληνικῆς ἱστορίας.²⁰ Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι ἡ ἀντιβασιλεία προχώρησε στὴ νομοθετικὴ γύμναση τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος, ἀγγίζοντας ἀπὸ τὰ δημοτικὰ σχολεῖα. Ἐπὶ τὸ 1834 μὲ πρωτοβουλία τοῦ ἀντιβασιλέα L. v. Maier δημοσιεύθηκε βασιλικὸ διάταγμα, τὸ ὁποῖο καθόριζε ὅ,τι εἶχε σχέση μὲ τὴ λειτουργία τῶν δημοτικῶν σχολείων. Τὸ διάταγμα αὐτὸ ὀνομάστηκε «Νόμος περὶ Δημοτικῶν Σχολείων». Στὸ ἄρθρο 1 τοῦ διατάγματος ὀρίστηκε νὰ διδάσκωνται, μετὰξὺ τῶν ἄλλων μαθημάτων, ἡ «Κατήχησις». Ὅμως μὲ τὸ ἄρθρο 3 παρατίθετο τὸ δικαίωμα στοὺς γονεῖς ν' ἀποφασίσουν ἐάν τὰ παιδιά τους θὰ παρακολουθοῦσαν τὸ μάθημα τῆς «Κατήχησις» ἢ ὄχι. Ἡ σχετικὴ διατύπωση τοῦ ἄρθρου 3 ἔχει ὡς ἀκόλουθος:

«Περὶ διδασκῆς τῆς Κατήχσεως εἰς τοὺς παῖδας θέλει ἀποφασίζει πάλιν ὁ πατήρ, ἢ ἡ μήτηρ εἰς ἐλλείψιν τοῦ πατρός, ἢ ὁ ἐπίτροπος εἰς ἐλλείψιν ἀμφοτέρων.»²¹

Ἡ παραπάνω διατάξη δὲ φαίνεται νὰ ἐφαρμόστηκε ποτὲ στὰ δημοτικὰ

σχολεία των οποίων οι διδασκόμενοι ήταν χριστιανοί Ορθόδοξοι. Προφανώς όμως η συμπεριληψη μιας τέτοιας διάταξης στο διάταγμα κρίθηκε αναγκαία προκειμένου να προφυλαχθούν από το θρησκευτικό φανατισμό όσοι διδασκόμενοι προήρχοντο από έτεροδόξες (καθολικές, προτεσταντικές) ή και έτεροθρησκές (κυρίως μουσουλμανικές) οικογένειες.²²

Σέ ό,τι άφορά τή διοίκηση των δημοτικών σχολείων, μέ τό ίδιο διάταγμα καθορίστηκε στις έπιτροπές των δήμων γιά τήν έπιθεώρηση των σχολείων νά μετέχει όπωσδήποτε ό έφημέριος του τόπου, όπου λειτουργούσε τό σχολείο. Ακόμη θά έπρεπε νά διορίζεται από τό νομάρχη στη δημοτική έπιθεωρητική έπιτροπή και ένας άκοιμη λέγέας «του άνωτέρου ή κατωτέρου κλήρου», «άν εις τόν τόπον εκείνον υπάρχουν πολλοί λέγεις» (άρθρο 34). Έπίσης τό άρθρο 36 καθόριζε τά παρακάτω:

«Είς δήμους συγκαμμένους από κοινωνίας διαφόρων παρά τής Κηβερνήσεως άνεγνωρισμένων θρησκείων, θέλουν είναι μέλη τής έπιτροπής οι λέγεις όλων των θρησκείων τούτων, και, άν υπάρχουν πολλοί τοιοῦτοι, θέλει εκλέγει ένα μετάξυ αυτών ό Νομάρχης».

Έξάλλου, στη νομαρχιακή έπιτροπή έπιθεώρησης των σχολείων θά έπρεπε νά διορίζεται άπευθείας από τό υπουργείο «έπί των Εκκλησιαστικών και τής Δημοσίας Έκπαιδεύσεως» ένα μέλος «των έντός του νομίου λεγωμένων του άνωτέρου ή κατωτέρου κλήρου». Τό ίδιο άκριβώς ίσχυε και γιά τους έκπρωσώπους έτεροδόξων ή άλλόθρησκων κοινοτήτων, οι όποίες τυχόν υπήρχαν μέσα στα όρια τής δικαιοδοσίας του νομίου. Τό υπουργείο δηλαδή όφειλε νά διορίσει έναν έκπρωσώπο τής έτεροδόξης ή/και άλλόθρησκης κοινοτήτας στη νομαρχιακή έπιθεωρητική έπιτροπή των σχολείων (άρθρο 39). Η ίδια άκριβώς διαδικασία θά έπρεπε ν' άκολούθηθει και γιά τή σύσταση τής έπιτροπής έπιθεώρησης των σχολείων στο έπίπεδο τής επαρχίας. Η μόνη διαφορά συνίστατο στο διορισμό του λεγωμένου από τό νομάρχη (άρθρο 40).

Στις παραπάνω διατάξεις διακρίνεται ένα πνεύμα θρησκευτικής άνοχής και σεβασμού τής θρησκευτικής έλευθερίας των πολιτών ενός κράτους. Μ' άλλα λόγια, μέ τίς διατάξεις αυτές άνεγνωρίζετο ή σημασία και ό ρόλος, τόν όποιο οι έκπρωσώποι των θρησκευτικών κοινοτήτων γενικά θά μπορούσαν νά διαδραματίσουν στη διαμόρφωση τής έκπαιδευτικής διαδικασίας μέσα στην κοινωνία που ζούσαν. Τέτοιου είδους αντίλήψεις θά πρέπει νά θεωρηθούν ως φιλοσοφικές γιά τήν εποχή τους και σίγουρα έκπρόξονουν τό πνεύμα του συντάκτη τους L. v. Maurer. Ειδικότερα, ή νομοθετική πρόβλεψη νά συμμετέχουν στις έπιτροπές έπιθεώρησης των δημοτικών σχολείων, έστω και διορισμένοι από τήν κρατική έξουσία, έκπρωσώποι τής Ορθόδοξης Εκκλησίας, θά πρέπει ν' αξιολογηθεί ως ένδειξη άναγνώρισης εκ μέρους τής άντιβασιλείας τής σημασίας που είχε ή Ορθόδοξη Εκκλησία γιά τή ζωή και γενικότερα τόν πολιτικό

των κατοίκων του βασιλείου. Οι παραπάνω όμως διατάξεις είχαν μόνο θεωρητικό χαρακτήρα. Και αυτό, γιατί δέ φαίνεται νά είχαν ποτέ συγκροτηθεί, καθόσον τό 19ο αιώνα, έπιτροπές έπιθεώρησης των δημοτικών σχολείων, καθόσον με τίς παραπάνω διατάξεις.

Μέ τό ίδιο διάταγμα γιά τά δημοτικά σχολεία όρίζετο, ότι οι ύποψήφιοι δάσκαλοι των δημοτικών σχολείων θά έπρεπε νά είναι γνώστες τής χριστιανικής κατήχησης και τής λεγάς ιστορίας (άρθρα 9-11). Οι γνώστες αυτές θ' οριζόντουσαν ή/και θά ήλεγχοντο σέ ειδικό εκπαιδευτικό ίδρυμα. Την ίδρυση τέτοιου ίδρυματος προέβλεπε ό «Νόμος περί δημοτικών σχολείων» (άρθρο 65). Τό ίδρυμα όνομάστηκε «διδασκαλείον» ή «διδασκαλοδιδασκλήριον» (άρθρο 65). Τούργησε γιά πρώτη φορά τό 1834 στην πρωτεύουσα του «Βασιλείου» και λειτούργησε, δηλαδή στο Ναύπλιο. Τό άρθρο 65 του «Νόμου περί δημοτικών σχολείων» όριζε γιά τό διδασκαλείο, μετάξυ των άλλων, και τ' άκόλουθα:

«Τό διδασκαλείον τούτο συγκατα από ένα διευθυντήν και δύο καθηγητάς (Professeurs) τοιάκλιτον, έξ άν ό εις έξ άπαντος πρέπει νά ήνε λεγωμένους».

Στή θέση του ενός από τους δύο καθηγητές του διδασκαλείου διορίστηκε ό αρχιμανδρίτης Μισσηλ Άποστολίδης, ό όποιος δίδασκε ελληνικά και στο βασιλικό «Όθωνα». ²³ Η πρόνοια του συντάκτη του «Νόμου περί δημοτικών σχολείων», δηλαδή του Maurer, νά έκπροσωπηθεί ή Εκκλησία στη μορφωτική τήν περιτροπή καθίσταται πρόδηλο, ότι ό Βαυαρός άντιβασιλέας σεβάστηκε τήν κοινωνική και πολιτιστική έπιτροπή τής Ορθόδοξης Εκκλησίας στην κατήχηση έκπαιδευτικών στελεχών, τά όποία θά προέφεραν τίς υπηρεσίες τους Πέντε μήνες μετά τήν έκδοση του «Νόμου περί δημοτικών σχολείων», έκδόθηκε διάταγμα «περί διδασκαλίας τής κατήχησης εις τά σχολεία», τό όποιο άνεφρασε τ' άκόλουθα:

«Η κατήχησης θέλει δίδοσκέσθαι εις τά ήμέτερα δημοτικά σχολεία, λυκεία και γυμνάσια, ει δυνατόν, υπ' ενός λέγέως του αυτού όργματος ως οι διδασκόμενοι».²⁴

Τό παραπάνω διάταγμα προφανώς ύπεδήλωνε τήν έπιθυμία των συντάκτων του και κυρίως του Maurer νά εφαρμοστοεί στην ελληνική εκπαίδευση ή άρχή τής ίσης μεταχείρισης στη σχολική θρησκευτική άγωγή των παιδιών, τά όποία ήταν δυνατό νά προήρχοντο από οικογένειες μέ διαφορετική θρησκευτική πειθαρχία (καθολικοί, προτεσταντές, μουσουλμάνοι κ.ά.). Τανύχονα όμως άνεφραζέτο ή όμαλή λειτουργία των ιδιωτικών σχολείων, τά όποία διηύθυναν άλλοδατοι προτεσταντές και προφυλάσσοντο από τυχόν θρησκευτικό

προσηλυτισμό όσα παιδιά φοιτούσαν σ' αυτά τά σχολεία και άνηκαν σέ Ορθόδοξες χριστιανικές οικογένειες.

Όμως παρά τις κρατικές νομοθετικές ρυθμίσεις για την άποψηγή θρησκευτικής προσηλυτισμού στά ιδιωτικά σχολεία, τά όποια διηθήσαν άλλαοδαπόι προτεσταντες, διατυπώθηκαν χωρίς όδωκίμενες κατηγορίες άπό την πλευρά της Ελληνικής Έκκλησίας για τη σχολική θρησκευτική δρώση των προτεσταντικών λεγαροτολόων στην Ελλάδα. Τή σχετικά είδηση άντλούμε άπό έγκυκλίο (11 Δεκεμβρίου 1835) της «Ιεράς Σύνοδου της Έκκλησίας της Ελλάδος», ή όποια άπηθήνυτο πώός τοίς μητροπολίτες και επίσκοπόις. Στην έγκυκλίο έπισημαίνονται οι κίνδυνοι που προήρχοντο άπό τή δρώση των άλλαοδαπόι προτεσταντικών άποστολόων στην Ελλάδα και ιδωίτερα ό,τι είχε σχέση με τό πρόβλημα του θρησκευτικού προσηλυτισμού της νεολαίας στά δημοτικά σχολεία. Τό περιεχόμενο της έγκυκλίου είναι άποκαλυπτικό:

«Αί λεγόμενα Βιβλία και Έταγρία έξέδωκαν διάφορα βιβλία εις την ελληνικήν γλώσσαν, και οι άποστολοι αυτών μετέφερον και δίδωσκαν πολλά έξ αυτών εις την Ελλάδα, τά όποια προοβάλλουσι προφανέστατα τους άγίους της του Χριστού Έκκλησίας και την επίκλησιν αυτών, τας αετώς εικόνας και την τιμήν αυτών, τας νηοτείας έν γένει, τας έορτάς, και τό χείριστον, προοβάλλουσι και αυτά τά κύρια δόγματα της Πίστης, αυτά τά λεγόμενα και σεβασμιώτερα, ώς τό της Θείας Μεταλήψιας, τό της Μετανοίας κτλ.

Τά βιβλία ταύτα ευθίσκονται εις χείρας πολλών και μάλιστα της νεολαίας, και πολλά αυτών παραιοφέρθησαν και εις αυτά τά δημοτικά σχολεία και ό σκοπός αυτών κυρίως είναι ν' αποκαλησώσι την νεολαίαν, ώς δεκτικωτέραν κατηχίσεως και προσηλυτισμού διά τό έτι άσπίηκτον αυτής εις τά δόγματα της Έκκλησίας των Πατέρων.

Η Σύνοδος σήν, προνοούσα περι της Έκκλησίας, και θέλουσα νά διατηρήση άμείμητον την πίστιν του Χριστού κατά τά άνέκαθεν δεδογμένα, και ν' αντίκορύση πάσαν κατάχρησιν και πάντα προσηλυτισμόν παροεχόμενον εκ των έταιριών αυτών, σάς προοκαλεί νά έπιστήσητε όλην την προσοχήν σας έκαστος εις τά βιβλία ταύτα, και μάλιστα εις τά παραιοφερθησαντα εις τό υπό την έπισκοπήν σας δημοτικά σχολεία, και όσάκις ευθίσκητε εις δημοσίον σχολείον και εις τον κλήρον τουαύτα βιβλία, νά λαμβάνητε ανά έν άντίτυπον αυτών, και νά τό πέμπητε πώός της Σύνοδον, διά νά πράττη αυτή, ό,τι πρέπει. Καί ταύτα κατ' έγκλησιν»²⁵

Πάντως είναι χαρακτηριστικό, ότι άν και Προματεύς της Ιεράς Σύνοδου της Έκκλησίας της Ελλάδας, ή όποια έξέδωκε την παραπάνω έγκυκλίο ήσαν ό άρχιμανδρίτης Θεολόγος Φαριμακίδης, ό ίδιος μερικά χρόνια άργότερα γράφει για τό θέμα των κατηγοριών για προσηλυτισμό της Ορθόδοξης Ελληνικής

νεολαίας στά ιδιωτικά σχολεία των προτεσταντών τ' άκόλουθα:

«... Άν ή Ιερά Σύνοδος του Βασιλείου της Ελλάδος είχε άποδείξει, ότι έν τοίς σχολείοις αυτοίς διδάσκεται τώντι έτεροδόξια, και προσηλυτισμοί γίνονται, ήμεις νόμους έχομεν, και κατά τους νόμους ήμων όφείλε νά πράξη... Άλλά τοιούτων τι, όσον είναι γνωστόν, δέν έπραξεν αυτή. Άρα δέν έχει άποδείξει. Άλλά μη ύπαρχουσών άποδείξεων πόθεν όλην, ότι γίνεται έν τοίς περι όν ό λόγος σχολείοις τό κακόν, περι ού διαδηγγώνονται καυνώοντες οι έπίβουλοι, όχι των σχολείων αυτών, άλλ' αυτής της Ελλάδος;

Άλλ' έν τοίς υπό έτεροδόξων διατηρουμένοις σχολείοις διδάσκονται τέκνα ορθοδόξων χριστιανών, και άν οι γονείς ύπάπτευν τι κακόν έξ αυτών εις τά τέκνα των, ήθέλον πέμπει ταύτα εις σχολεία, έν οίς διαφθείρεται και παραφθείρεται ή ορθόδοξος αυτών θρησκεία; ή μήπως όλοι ούτοι έπώνσαν άπό του νά ήνωι ορθόδοξοι; Πεισιμένοι λοιπόν όντες οι γονείς, ότι τά τέκνα των δέν βλάπτονται κατά την ορθόδοξον αυτών θρησκείαν έν τοίς περι όν ό λόγος σχολείοις, άφόβως πέμπουσι και εις αυτά. Ποσα δέν έγκλησθήσαν άπό τινος χρόνου και δημοσίας και παν' ίδιαν έναντίον των σχολείων αυτών ώς ύπόπτων! Άλλά τίς εδίδον άγκούασιν εις άληθινών κοράκιων κρώματα, ποσα τέκνα, και μάλιστα ένδεων και άποδων γονέων, δέν ήθέλον μείνει πάντη άγρόψιματα, τί μέλει τοίς έπιβουλόις της Ελλάδος περι των τέκνων των Έλληνων! Άυτοί εις όν προέθεντο εις έαυτούς σκοπόν θέλουσι νά φθάσωσι, και οι Έλληνες άς μελνωσιν άμαθείς και άπαιδέυτοι, και κακοήθεις. Διά τούτο όχι μόνον έναντίον των περι όν ό λόγος σχολείων άδιακόπως φωνάζουσιν, αλλά και όλα τά σχολεία της Ελλάδος κατακλινουσιν ώς διαφθειρόντα την καθαρότητα της ορθοδοξίας...»²⁶

Ο Θεολόγος Φαριμακίδης όμολογεί την ύταξη και κυκλοφορία στην Ελλάδα βιβλίων θρησκευτικού περιεχομένου, τά όποια μεταφράσθηκαν στην ελληνική γλώσσα άπό προτεσταντες λεγαροτολόους. Άσφαλώς, ό Θ. Φαριμακίδης καταδικάζει τις ένεργειες αυτές των προτεσταντών λεγαροτολόων. Ο και έπομένως ό θόρυβος που προκάλήθηκε στην Ελλάδα άπ' αυτές ήταν ύπερβολικός. Γράφει σχετικά:

«Παρά έτεροδόξων και άλλωγενών μετεφράσθησαν ή συνεργάφησαν εις την λαλοήμεν την σήμερον ελληνικήν γλώσσαν, και δαπάνη αυτών έξεδόθησαν πολλά, και μεταξύ αυτών και χρήσιμα τώντι, βιβλία, οίον άλφαβητάκια, ιστορία και γεωγραφία της Ελλάδος, ιστορία της

Ρώμης, γερμανική, αγγλική, γεωγραφικός άτλας κτλ. Άλλ', ως μη άφειλε: μετεφράσθησαν παρά τινων άλλωνών και έφεροδόξων και έξεδθησαν και τινα βιβλία, έν οίς προσβάλλονται τώντι είτε κατ' εθέλειαν είτε εκ πολιτικού δόγματος, μυστηγία, ιερατ' τελεται κ.τ.λ. τής ανατολικής εκκλησίας, και ταύτα, ως προξενούντα σκάνδαλον και βλάβην, κάτεις όρθόδοξος χριστιανός δέν δύναται νά έγκληνη. Άλλ' οι παμπτωχοί επί-βολοι τής Ελλάδος λαμβάνουσι εκ τούτων άφορμην, και κηρύττουσι πόλεμον, όχι άπλως έναντίον αυτόν μόνον των βιβλίων, άλλ' έναντίον πάντων των δαπάνη έφεροδόξων εκδοθέντων βιβλίων, και αυτόν των ιεργών Γραφών. Άλλ' ότι και τ' άθθα βιβλία δέν έθεωρήθησαν προ τής έποχής τής πονηγίας ύποπτα, δήλον άφ' έαυτού και όχι μόνον λαϊκοί, άλλά και κληρικοί, και επίσκοποι άκόμη, έδεχοντο τιαυτά εύγλωμόως διαγειν προσφερόμενα εις αυτούς...»²⁷

Δέν ύπάρχει αμφιβολία, ότι οι μαρτυρίες του Θ. Φαδιακίδη άπομυθοποιούν τό μέγεθος των κατηγοριών, οι οποίες έξετροξεύοντο κατά καιρούς έναντίον τής παρεχόμενης θρησκευτικής διδασκαλίας στα ιδιωτικά σχολεία που δημύθηκαν προτεστάντες. Τις άγνωχίες όμως, τίς οποίες έξέφραζε ή ιερά Σύνοδος τής Εκκλησίας τής Ελλάδας μέ τίν έγκυκλιό της, ή κρατική εξουσία τις έλαβε ύπόψη. Αυτό συναγεται από τίν έκδοση βασιλικού διατάγματος (12/24 Ιουνίου 1836) «περι των βιβλίων και των σχολείων των βιβλιακών έταιριών», τό όποιο δημοσιεύτηκε έξι μήνες μετά τίν έξαπόλιση τής παρατά-νω έγκυκλίου τής ιεράς Συνόδου τής Εκκλησίας (11 Δεκεμβρίου 1835). Τό πε-γεχόμενο του διατάγματος ήταν τό ακόλουθο:

«Επι τή ποσάσει τής Γραμματείας των Εκκλησιαστικών τής 7/19 Ιουνίου τ.έ., και κατά συνέπειαν των λόγων, τους όποιους έπρόβλεπεν ή Τερά Σύνοδος περι των έν τή Ελλάδα βιβλιακών έταιριών, άπεφασάσμεν και διατάττομεν τά έξής:

1) Εις τά σχολεία και όητως εις τά κοινά και Ελληνικά, νά διδάσκωνται όσα βιβλία δέν περιέχουν τι ύποπτον. Την έπιθεώρησιν αυτόν των βιβλίων έπεφοτίσθη ό διευθυντής των σχολείων τούτων, όστις χρεωστεί νά ειιάξη μόνην τήν παρά τής Τεράς Συνόδου έγκριθείσαν κατήχησιν. Διά νά έμφοδιοθθ ή δέ ή έγέργεια άθρησκων βιβλίων επί προσώπων ήλικιωμένων, διδοιμεν τήν άδειαν εις τήν Σύνοδον νά έκδώση έγκυκλιον, άπαγορευούσαν εις τους χριστιανούς τής Ανατολικής Εκκλησίας τήν άναγνώσιν αυτόν των βιβλίων.

2) Τά σχολεία, όσα έουστηθησαν από τους Αποστόλους τής Βιβλιακής Έταιρίας, ίστανται ύπό τήν άμεσον επίβλεψιν τής Κυβερνήσεως.

3) Η διδασκαλία τής κατηχησεως θέλει γίνεται από μόνους Τε-

ραμένους Έλληνας, γνωστούς διά τήν εύσέβειαν και άρετήν αυτών».²⁸

Η έκδοση του παραπάνω διατάγματος χρονολογείται μετά τήν άπομάκρυνση από τήν άντιβασιλεία και τήν έπιστογήν του Maurer στην πατρίδα του. Τό γεγονός αυτό θά πρέπει ν' άξιολογηθι ως πιθανή προστάθεια εκ μέρους του άλλου μέλους τής αντιβασιλείας κόμη Armanberg νά κατενώσει τό άρνητικό λάμμα, τό όποιο ό προκάτοχος του Maurer κατηγορήθηκε ότι δημιούργησε. Μ' άλλα λόγια ήταν διάχρητη ή εντύπωση, ότι ό Maurer κατά τή θητεία του ως μέλος τής αντιβασιλείας άκολούθησε και έφημιωσε στην έκπαίδευση τέτοια πολιτική, ή όποια εννοούσε σημαντικά τό δικαίωμα του σεβασμού τής θρησκευτικής έπίλογης και έλευθερίας των διδασκόμενων και των γονέων τους. Η εκπαιδευτική πολιτική αυτού του είδους ήταν σύμφωνη μέ τά τότε κρατούντα φιλελεύθερα πολιτικά και εκπαιδευτικά εύρωπαϊκά πρότυπα. Η συγκεκριμένη όμως εκπαιδευτική πολιτική του Maurer, σέ συνδυασμό και μέ τό συνολό των ενεργειών του για τά εκκλησιαστικά θέματα, θεωρήθηκε από πολλούς Έλληναίους άντιπολιτευτικούς κύκλους, ότι υπέσκαπτε τό παραδοσιακό θρησκευτικό ύπόβαθρο τής Ελληνικής κοινωνικής και πολιτιστικής ζωής. Οι άρνητικές συνέπειες αυτής τής πολιτικής προεβάλλοντο κατάλληλα από τους άντιπολιτευόμενους σέ συγκεκριμένα θέματα τής σχολικής εκπαιδευτικής διαδικασίας και κυρίως σέ ό,τι είχε σχέση μέ τή θρησκευτική διδασκαλία.²⁹

Είνοι πάντως χαρακτηριστικό, ότι τό ύπ' άριθ. 3 άρθρο του διατάγματος «περι των βιβλίων και των σχολείων των βιβλιακών έταιριών» του έτους 1836, σύμφωνα μέ τό όποιο ή διδασκαλία τής Ορθόδοξης κατήχησης έπρεπε νά γίνεται από ιερωμένο Έλληνα στα έλληνοπούλα, τά όποια φοιτούσαν σέ ιδιωτικά σχολεία προτεστάντων, φαίνεται ότι τηρήθηκε καθ' όλη σχεδόν τή διάρκεια του 19ου αιώνα. Τό σχολίο τής εκκλησιαστικής έφημερίδας Ορθόδοξος Έπιθεώρησις τής 26ης Ιουνίου 1871, τήν όποια εξέδιδε ό καθηγητής τής Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών Άναστάσιος Διομήδους Κυριακός, είναι άξιολογητέο. Γράφει ό καθηγητής Α. Δ. Κυριακός, μετάξυ των άλλων και τά έξής:

«Κατ' αυτής γνωμείων έν Αθηναις των εξέτάσεων των διαφόρων σχολείων, τυχών ό ύποσηγής τής παιδείας έν ταίς εξέτάσει του σχολείου των κορασιών του διευθυνόμενου ύπό τής γνωστής φιλέλληνας κυρίας Χίλλ, έβουλίασε τοσούτον τήν έν τή ιερά Ιστορία και τή όρθόδοξήν κατήχησει πρόσδοον των κατήχητων, όστει ενόμιμισε πρέπον νά έκφάση δημοσία τους έπαίνους του επί τούτω τή κ. Χίλλ, συγχρότως δέ άφορμήν λαμβάνων δι' έγκυκλίου συνέστησεν εις τά ήμέτερα δημόσια σχολεία τήν αυτήν περι τήν σπουδήν των λεγών μαθημάτων έπιμέλειαν, ήν κατά τάς εξέτάσεις των ένταθα δημοσιών σχολείων δέν εύγεν... Άν και έτεροδόξος ή φιλέλληνη κ. Χίλλ, έχει όμως κατηχητήν όρθόδοξον ιερέα,

ὅστις κατ' ἀπαίτησιν αὐτῆς μετὰ μεγάλης ἐπιμελείας ἐκτελεῖ τὸ ἔργον του. Εἶνεα δι' ἡμᾶς λυπηρὸν, ὅτι ἐπέπρωτο νὰ παραδειγματισθῶμεν διὰ ἕνων περὶ τοῦ ὅτι ὀφειλόμεν νὰ φροντιζόμεν πλειότερον περὶ τῆς θρησκευτικῆς καὶ ἠθικῆς παιδείσεως τῶν νέων. Τὸ παραδείγμα τῆς κ. Χιλιά ἐπύρετε νὰ μιμηθῶσι καὶ ἄλλοι ἕνοι διατηροῦντες ἐν Ἑλλάδι σχολεῖα, ὅπως οἱ ἐν Κερκίρῳ Ἰησοῦται. Ἀλλ' ὅ,τι μία περρωτισμένη διαμαρτυρομένη ἀμερικανὴς πρῶττε, δυνάμεθα νὰ ἐπισημεῖν παρὰ φωνητικῶν, ἐμαρῶν καὶ τετραλωμένων Ἰησοῦτων.»³⁰

Στὸ ἴδιο φῦλλο τῆς ἐφημερίδας Ὁρθόδοξος Ἐπιθεώρησις δημοσιεύθηκε ἡ εὐχαριστήρια ἐπιστολὴ τοῦ ὑπουργοῦ «ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως» Ἀθ. Γ. Πετιμεζιά πρὸς τὸν ἀιδεομύστατο διδάκτορα τῆς Θεολογίας Ἐφ. Χιλιά, σὺνυγο τῆς διευθύντριας τοῦ ὁμώνυμου σχολείου. Δημοσιεύθηκε ἐπίσης καὶ τὸ κείμενο τῆς ἐγκυκλίου μετὰ τὴν ὁποία ὁ ὑπουργὸς κοινοποιεῖ τὴν ἐπιστολὴν τοῦ «πρὸς τοὺς Γυμνασιαρχάς, Σχολάρχους Ἑλληνικῶν Σχολείων, προϊσταμένους διδασκάλους, καὶ τοὺς διευθυντὰς τῶν ἰδιωτικῶν ἐκπαιδευτηρίων». Τὸ κείμενο τῆς εὐχαριστήριας ἐπιστολῆς τοῦ ὑπουργοῦ πρὸς τὸ σὺνυγο τῆς διευθύντριας τοῦ σχολείου Χιλιά ἔχει ὡς ἀκόλουθος:

«Ἄμια ἀπελθῶν τῶν ἐξετάσεων τοῦ ὑπὸ τῆς ἀξιοτιμίου κυρίας Χιλιά διευθυννομένου Σχολείου τῶν κορασιῶν κλίνω καθήκον μου νὰ ἐκδηλώσω ἡμῖν, ἀνευ ἀνερβολῆς, τὴν εὐαρεσκείαν μου διὰ τὴν εἰς τὰ ἰερὰ μαθήματα ἐξείριστον ἐτίδουσαν τὴν ἐν αὐτῷ μαθητῶν, αἵτινες ἐφάρτησαν κατὰ τοῦτο ἀναντιρρήτως ἐκ τῶν ἀρίστων μαθητῶν καὶ μαθητῶν ὅσους ἤκουσα ἐφύτος ἐξεταζομένους εἰς τὰ διάφορα ἐν Ἀθῆναις Παιδευτήρια. Δημόσια τε καὶ ἰδιωτικά. Ὅθεν συγκαίριον ἡμῖν καὶ τῷ διδόντι ταῦτα ὀρθοδόξῳ Ἱεροδρακόνῳ, τῷ ἐκ τῆς εὐαγοῦς Μονῆς τῶν Ταξιαρχῶν κ. Μεθοδίου Πατριστασοπούλῳ, διομολογῶ ἡμῖν τὴν ἐξαιρετικὴν πρὸς τε τὴν Χιλιά καὶ πρὸς ἡμᾶς ὑπόληψιν καὶ ἀγάπην μου.»³¹

Τὸ περιεχόμενο τοῦ βασιλικοῦ διατάγματος «περὶ τῶν βιβλίων καὶ τῶν σχολείων τῶν βιβλιακῶν ἐταίριων» τῆς 12/24 Ἰουνίου 1836 ἀνταναγκάζει τὴ νέα πολιτικὴ τὴν ὁποία ἐπρόκειτο ν' ἀκολουθῆσει ἡ βασιλικὴ κρατικὴ ἔξουσία σὲ θέματα σχολικῆς Ὁρθόδοξης θρησκευτικῆς διδασκαλίας.

Ἡ πολιτικὴ αὐτὴ ἀποτυπώνεται σαφῶς στὸ βασιλικὸ διατάγμα τῆς 31ης Δεκεμβρίου 1836/12 Ἰανουαρίου 1837 «περὶ τοῦ κανονισμοῦ τῶν Ἑλληνικῶν σχολείων καὶ Γυμνασίων», τὸ ὁποῖο ἐξέδωσε ἡ ὑπὸ τὸν κόμη Artmansperg ἀντιβασιλεία. Ἡ νέα πολιτικὴ συνίστατο στὴν ὑποχρεωτικὴ εἰσαγωγή τῆς διδασκαλίας τῆς ἱστορίας τῆς Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης καὶ τῆς Ὁρθόδοξης Κεκτημένης στὴ μέση ἐκπαίδευσι (Ἑλληνικὸ σχολεῖο καὶ Γυμνάσιο). Ἀπὸ τῆς διατάξεως τοῦ βασιλικοῦ διατάγματος ἀπουσίαζε κάθε μνεία γιὰ ἐλπίθειρα ἐπι-

λογίη, ἐκ μέρους τῶν διδασκόμενων ἢ τῶν γονέων τους, τοῦ ὁμολογιακοῦ περιεχομένου τῆς σχολικῆς θρησκευτικῆς διδασκαλίας.³²

Μὲ τὸ βασιλικὸ διατάγμα τῆς 31ης Δεκεμβρίου 1836/12 Ἰανουαρίου 1837 «περὶ τοῦ κανονισμοῦ τῶν Ἑλληνικῶν σχολείων καὶ Γυμνασίων» θεσπίστηκε γιὰ πρῶτη φορὰ στὴν Ἑλληνικὴ ἐκπαίδευση ἡ τέλεση καθημερινῆς σχολικῆς προσευχῆς πρὶν ἀπὸ τὴν ἐκκέρση τῆς διδασκαλίας. Ἡ προσευχὴ συνίστατο «εἰς ἄνοιον, ψαλλόμενον εἴτε ὑφ' ἑαυτοῦ ἢ ὑφ' ἄλλων ὁμοῦ τῶν μαθητῶν εἰς μίαν γενικὴν αἴθουσαν, εἴτε ὑφ' ἐκάστης τάξεως εἰς τὴν ἰδίαν αὐτῆς αἴθουσαν τῆς παραδόσεως» (άρθρο 14 καὶ 76). Μὲ τὰ ἴδια ἄρθρα ἐθεωρίετο καὶ ὁ ὑποχρεωτικὸς σχολικὸς ἐκκλησιαστικὸς τῶν διδασκόμενων.

«Τὰς (ὁ) Κυριακάς καὶ ἑορτὰς χρεωστοῦν οἱ μαθηταὶ νὰ παρευθίσκωνται εἰς τὴν θείαν λειτουργίαν εἰς προσηλωτισμένην τινὰ ἐκκλησίαν».

Τὸ ἄρθρο 76 τοῦ παραπάνω βασιλικοῦ διατάγματος «περὶ τοῦ κανονισμοῦ τῶν Ἑλληνικῶν σχολείων καὶ Γυμνασίων» ὄριζε εἰδικά γιὰ τὸ Γυμνάσιο, ὅτι:

«Ἡ εἰς τοὺς μαθητὰς τοῦ Γυμνασίου ἀνηκουσα ἀνωτέρα θρησκευτικὴ διδασκαλία χορηγεῖται εἰς αὐτοὺς ὑφ' ἑνὸς τῶν Καθηγητῶν, ἂν ὑπάρχη τοιοῦτος ἔχων τὰς ἀνηκούσας γνώσεις· εἰδὲ μὴ ἀπὸ ἑνα εἰς τὴν πᾶσιν τοῦ Γυμνασίου κατοικοῦντα πεπαιδευμένον ἰερέα λαμβάνοντα 20 ἕως 30 δραχμῶν πρὸς ἀντιμισθίαν κατὰ μῆνα».

Ἡ πλεόν ἀξιοπεριεργητὴ διάταξη τοῦ παραπάνω βασιλικοῦ διατάγματος εἶναι ἐκείνη, μετὰ τὴν ὁποία λαμβάνεται πρῶτοια, ὥστε στὴν τελευταία τάξη τοῦ Γυμνασίου νὰ διδάσκειται ὁμοῦ ἕως ἐβδομαδιαία ἢ ἑβδομῆνι γραμματικὴ «διὰ τοὺς μέλλοντας θεολόγους, ὅπου μέσα πρὸς παραδόσιν αὐτῆς ὑπάρχουσιν» (ἄρθρο 81, πρβλ. καὶ ἄρθρο 79). Τὸ περιεργὸ τῆς διάταξης αὐτῆς συνίσταται, νομίζω, στὴν ἔλλειψη γεωλογοῦ ἐκ μέρους τῶν συντακτῶν τοῦ βασιλικοῦ διατάγματος, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴς δυνατότητες ἐκείνης τῆς ἐποχῆς νὰ ὑπάρχουν εἰδικευμένοι δάσκαλοι τῆς ἑβραϊκῆς γλώσσας στὴν Ἑλλάδα. Ἡ ἀξιολογικὴ αὐτὴ κρίσις ἐννοεῖται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι μόλις τὸ ἔτος 1860 διδάχτηκε γιὰ πρῶτη φορὰ ἡ ἑβραϊκὴ γραμματικὴ στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Θεόκλητο Βιμπρο, μετέπειτα ἀρχιεπισκοπὸ Μαντινείας καὶ Κυνουρίας.³³ Ὡς γνωστὸ, ἡ ἴδρυσις καὶ λειτουργία τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ 1837. Ἡ καθυστέρηση ἐπιμένως νὰ διδασχθῆ ἡ ἑβραϊκὴ γραμματικὴ στὸς φοιτητὰς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου, μιάς γλώσσας πολὺ βασικῆς γιὰ τὴν ἐργασία καὶ κατανόηση τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ὀφειλετο προφανῶς στὴν ἔλλειψη κατάλληλων εἰδικευμένου καθηγητοῦ. Χωρὶς ἀμφιβολία ἡ πρῶτος καὶ ἀπαίτηση τοῦ παραπάνω βασιλικοῦ διατάγματος νὰ διδάσκειται ἡ ἑβραϊκὴ

γραμματική οέ όσους έπρόκειτο νά φοιτήσουν στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, διαδήλωνει τόν άκαδημαϊκό προσανατολισμό της γυμνασιακής φοίτησης. Η άκαδημαϊκή και άanthρωπιστική διάσταση της γυμνασιακής εκπαίδευσης ήταν άπωσθήποτε έπιθυμητή στους συντάκτες του βασιλικού διατάγματος της 31ης Δεκεμβρίου 1836/12. Ίανουαρίου 1837 «περί τού κανονισμού τών Έλληνικών σχολείων και Γυμνασίων». Η διδασκαλία έπιμένως της εβραϊκής γλώσσας στο Γυμνάσιο, θεωρητικά τουλάχιστο, έπυστεύετο ότι θα μπορούσε νά συμβάλει στην πραγματοποίηση αυτού τού σκοπού!

Τό ότι όλο τό εκπαιδευτικό σύστημα θά έπρεπε νά διέτεται από άδιόβλητες ήθικες και θρησκευτικές άρχές, υπογραμμίζεται και από την άπαιτηση τού παλαιάνω βασιλικού διατάγματος νά διορίζονται στά Έλληνικά σχολεία και γυμνάσια καθηγητές άμέμετρου ήθικότητας και θρησκευτικότητας. Ανά μέσου της έπιτροπής και τού παρθεδένιματος αυτόν τών καθηγητών έπιστεύετο, ότι θά εκάλλεγγέιτο, μετάξυ τών άλλων, ή ήθική και ή θρησκευτική διάσταση στην έλληνική εκπαίδευση. Τό άρθρο 39 τού διατάγματος όριζε τ' ακόλουθα:

«Ο διορισμός τών διδασκάλων εις τά Έλληνικά σχολεία γίνεται από την Ραγματείαν τών Έκκλησιαστικών, άφ' ού λάβη την ήμετέραν έγκρίσιν, άλλ' ούδεις υποψηφίος προτίνεται, όταν ύπάρχουν άμφιβολία περί τών ήθων και της θρησκευτικότητας αυτού» (αρθρ. και άρθρο 106 γιά τούς καθηγητές τών γυμνασίων).

Παρά τις σαφείς διατάξεις τού βασιλικού διατάγματος της 31ης Δεκεμβρίου 1836/12. Ίανουαρίου 1837 «περί τού κανονισμού τών Έλληνικών σχολείων και Γυμνασίων» γιά την άνελλιπή διδασκαλία στά σχολεία της Όρθόδοξης χριστιανικής ιστορίας και κατήγησης φαίνεται, ότι δέν ήταν πάντοτε έφικτό νά έφαρμόζονται οι σχετικές άπαιτήσεις τού νόμου γιά τη θρησκευτική διδασκαλία οέ όλα τά Έλληνικά σχολεία και γυμνάσια τού κράτους. Τουτό συνάγεται από έγκύκλιο «περί της τακτικής παραδόσεως τών λεγών γραμμάτων» τού έτους 1848 (13 Αύγουστου), ή όποια έστάνη «πρός τούς νομάρχας τού Βασιλείου» από τόν τότε ύπουργό «έπι τών Έκκλησιαστικών και της Δημιόδιας Παιδείας» Α. Μανουμυλάη. Τό κείμενο της έγκυκλίου έχει ως ακόλουθος:

«Και δι' άλλων προγενεστερών έγγράφων μας, σάς εξήγησαμεν, κύριε νομάρχα, τόν διακονη σκοπόν εις τόν όποιον τελει τó ύπουργείον ού τινος προϊοιτάμεθα, της διανοητικής, λέγομεν, και ήθικής άναπτύξεως της έλληνικής νεολαίας, σκοπόν διαγραφέντα ύπ' αυτόν τού νόμου, ώστε πάσα παρένγκλιος φέρει εις την άλισθηράν όδον της ψευδούς σοφίας.

Όθεν έπειδή άρχη της άληθούς σοφίας είναι ο φόβος τού Κυρίου,

τόν όποϊον γεννώ και ύποτρέπει εις τας έτι άπαιτας τών μαθητών καρδίας κυρίως ή παραδόσει και μελέτη τών λεγών άρχών της θεοδιδάκτου χριστιανικής πίστωσης, δια τούτο τó μάθημα, τó άλλως λεγόμενον τών λεγών γραμμάτων, πρέπει άνενοδιόταως νά ήναι εκ τών κυριωτέρων και ούσιαστέων μαθημάτων έκάστης σχολής και αυτόν τών γυμνασίων, όπως ο νόμος σαφώς διακαλείεται.

Και όμως, εκ πολλών δεδομένων, λαμβάνομεν άφορητή νά ειπώσωμεν, ότι εις τινα σχολεία τού κράτους τó ούσιαστέον τούτο μάθημα δέν παρεδθη διόλου, ή ότι παρεδθη άτελώς.

Ένεκα τούτων πάντων σάς παραγγέλλομεν, κύριε νομάρχα, όπως, άμα λάβητε την παρούσαν μας, στείσητε άμελλήτι νά συνεννοηθήτε μετά τών άρμοδίων έφοριών και διδασκάλων, ώστε, ού μόνον νά κατοχυρωθή τó περί ού ό λόγος μάθημα εις τά προγράμματα τού νέου σχολιακού έτους, αλλά και νά παραδθη τακτικώς και μεθ' όσης ούν τε πλειστης άκρηβείας, υμεις δε και οι υπό την δικαιοδοσίαν ύμων έταχχοι θέλετε έπιτηγεί έπιμελής εις την εκτέλεσιν της παρούσης έντολής, της όποιας τó άποτέλεσμα άνατιθέμεθα εις τόν ενόση ή και χριστιανικών ύμων ήήλων».³⁴

Η άπουσία της διδασκαλίας τού μαθήματος τών «λεγών γραμμάτων» από τά προγράμματα όδωμένων σχολείων της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης (Έλληνικά σχολεία και Γυμνάσια), την όποια ή παραπάνω έγκύκλιος τού έτους 1848 «περί της τακτικής παραδόσεως τών λεγών γραμμάτων» έπισημαίνει και κατοχυρώνει, ήταν δικαιολογημένη. Και αυτό, γιατί μέχρι περίπου τά μέσα της δεκαετίας τού 1880 ό άριθμός τών άποφοίτων της Θεολογικής Σχολής τού Πανεπιστημίου Αθηνών ύπήρξε ύπερβολικά μικρός.³⁵ Είναι αυτόνοητό, ότι κατά κανόνα οι άποφοίτοι της Θεολογικής Σχολής τού Πανεπιστημίου Αθηνών ήταν τά άξιολοιότερα πρόσωπα νά διδάξουν την ιστορία της Παλαιάς και Καινής Διαθήκης καθώς και την Όρθόδοξη κατήγηση στά σχολεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Άφου όμως ό άριθμός τών άποφοίτων της παραπάνω Σχολής ήταν άσημάντος, οι δυσκολίες εξέγερσης κατάλληλων προσώπων γιά τη διδασκαλία τών παραπάνω μαθημάτων θά πρέπει νά θεωρηθούν εύλογες.

Οι λόγοι, γιά τούς όποιους ή φοίτηση στη Θεολογική Σχολή δέν ήλκυε τό ένδιαφέρον πολλών υποψηφίων φοιτητών, ήταν κατά κανόνα τó λίον άύστηρό πνευματικό σύστημα εξέτασης, καθώς και ό άποκλεισμός τών λαϊκών φοιτητών από την άπόκτηση τού τίτλου τού διδάκτορος της θεολογίας. Ο άποκλεισμός αυτός είχε ως συνέπεια οι άποφοίτοι λαϊκοί της Θεολογικής Σχολής νά ύστεγουν σημεντικά ως πρός τά επαγγελματικά προσόντα γιά τη μελλοντική προαγωγή τους στην εκπαιδευτική ιεραρχία. Γι' αυτό και δέν ήταν σπάνιο τó φαινόμενο πολλοί φοιτητές, άδιοκρίτως άν ήταν λαϊκοί ή κληρικοί, οι

όποιοι επιθυμούσαν να διδάξουν σε σχολεία μετά την απορρίψη τους από το Πανεπιστήμιο, να εγγράφονταν έξωαχθής ή να μεταεγγράφονταν αργότερα στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Σκοπός τους ήταν ν' αποκτήσουν τον τίτλο του δασκάλου της Φιλοσοφίας, ώστε να επιτύχουν καλύτερη επαγγελματική εξέλιξη όταν διορίζοντο ως καθηγητές στην εκπαίδευση. Αυτό συνέβαινε μέχρι το έτος 1907, όπου οι καθηγητές της Θεολογικής Σχολής αποφάσισαν να χορηγηθούν το δικατορικό δίπλωμα της Θεολογίας και σε αυτούς.³⁶

Παρά την ύπουλη εγκύκλιο του έτους 1848 «περί της τακτικής παροδοσεως των λεγών γραμματών», η κατάσταση σχετικά με τη βελτίωση της θρησκευτικής χριστιανικής διδασκαλίας στα σχολεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης δε φαίνεται να είχε αποτελεσματικά θεραπευτεί. Αυτό μαρτυρείται από μεταγενέστερη ύπουλη εγκύκλιο, η οποία εκδόθηκε τό έτος 1871 (31 Μαΐου) από τον τότε ύπουργό «επί των Έκκλησιαστικών και της Δημόσιας Έκπαιδευσεως» Αθ. Γ. Πετιεζά. Η εγκύκλιος άτυπώθητε «από τους γυμνασιαρχάς, σχολάρχους και άλλ. σχολεία διευθύνοντας έλληνοδιδασκάλους». Στην εγκύκλιο άναφέρεται, ότι με πολλά θλίψη διαπιστώθηκε «οι πλείστοι των μαθητών, η μάλλον ελαπείν τά 1920 αυτών ουδέμιαν παρέχουσι προσοχήν εις την μελέτην και εκμάθησιν των λεγών μαθημάτων». Στη συνέχεια ύπογραμμίζεται στην εγκύκλιο, ότι «η παραμέλησις αυτή του σπουδαιότερου τούτου κλάδου της διδασκαλίας ουδέμιαν έμποιεί αίσθησιν, καθ' εξιν ως φαίνεται, ούδ' εις αυτούς τους διδασκάλους και καθηγητάς». Συνιστάται λοιπόν στους παραλήπτες της εγκύκλιου, ένοψη μάλλον στα των έτησιον προαγωγικών σχολικών εξετάσεων, ν' αποτελέσει πρωτίστο καθήκον τους η αυστηρή εξέταση «των λεγών μαθημάτων». Μάλιστα ό ύπουργός είναι κατηγορηματικός στην πρότασή του:

«Αν δε μαθητής μη τύχη τοιούτου βαθμού σχεδόν καλώς εις τά λεγά, να μη προβιβάζεται, και αν ήθελεν ευδοκιμήσει εις πάντα τά άλλα μαθήματα».³⁷

Σέ σχολείο της ή εφημερίδα Όρθόδοξος Έπιθεώρησις, η οποία δημοσίευσε και την παραπάνω ύπουλη εγκύκλιο, άποδίδει «την πηγή τά λεγά μαθήματα ψυχρότητα» σε δύο κυρίως λόγους:

«Πρώτον δεν έλήφθη ουδέποτε πρόνοια όπως οι διοριζόμενοι εις παρὰδοσει των μαθημάτων τούτων όσιν έκωνως προπαρασκευασμένοι. Ένώ ίνα τις παραδώσει έλληνικά, λατινικά, μαθηματικά και λοιπά, έργεπε να ήναι δόδακτωρ ή προδότης της φιλοσοφικής σχολής, διά τά λεγά μαθήματα διορίζοντο μέχρις εσχάτων άνθρωποι μηδεμιιάς άνωτέρας τυχόντες παιδείας, μηδέν διπλώμα έχοντες. Και έν αυτή τή πρωτευσούση τά λεγά μαθήματα εδιδάσκοντο και διδάσκονται (επίς των εξαιρέσεων) από ανθρώπων άνευ διπλώματος... Δευτέρα αίτία της άποτυχίας είναι

και η έλλειψη βοηθημάτων καταλλήλων διά τά γυμνάσια και τά σχολεία. Τά βοηθήματα ταύτα, τελειότερας κατηγορίας, ήδυνάμεθα να άποκτήσωμεν συν τω χρόνω, έν έπεδίδοντο του λοιπού εις την παράδοσει των λεγών μαθημάτων άνδρες σπουδαιότεροι (όποιοι εκ των νυν άλλιοι είναι)... Όπως μέχρι τουδε γίνεται η θρησκευτική εκπαίδευσις, μάλλον άπομακρυνει τους μαθητάς από της θρησκείας, η προελακνεί αυτούς».

Και τό σχολείο της εφημερίδας Όρθόδοξος Έπιθεώρησις, του όποιου συντάκτης θά πρέπει να ήταν ό εκδότης της καθηγητής της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών Α. Δ. Κυριακάς, συνεχίζει ως άκολούθως:

«Η θρησκεία πρέπει να διδαχθή καλώς. Ο προορισμός του μαθητού και διδασκάλου των λεγών μαθημάτων είναι μέγιστος· είναι θέσι εις τάς άπαλάς καρδιάς των νέων τάς άρχάς της θρησκείας και της ήθικης, να καλλιεργηθή δηλ. έν τή ψυχή των νέων τό ευγενέστερον μέρος αυτής και λερωτάτον. Και τί είναι ό άθροπος άνευ ήθικης και θρησκείας; Δυνάμεθα να άποδεχθώμεν ως άληθώς πεπαιδευμένον άνθρωπον άνήθικον και άσεβή; Τι ώφείλει να ήναι τις πεπαιδευμένος κατά τά άλλα, όταν ήναι ήνωίστης, πλήρης παθών; ...»³⁸

Άραγε να ώφείλετο η έκτεταμένη χρήση, έκλειη την εποχή, της ποιητής του ραβδισμού και της μαστίγωσης των άπειθαρχών μαθητών στην έλλαπή διδασκαλία των μαθημάτων της ιστορίας της Παλαιάς και Καινης Διαθήκης και της Όρθόδοξης κατήχησης; Και έν αυτό πρόγυμνατι συνέβαινε, ότι δηλαδή η άπουσία η ή έλλιπής θρησκευτική διδασκαλία στα σχολεία έμπόδιζε την άνάπτυξη ήθικών και πειθαρχημένων προσωπικοτήτων, πως θά μπορούσε να χαρακτηριστεί η ενέργεια των δασκάλων έκείνων που κατέφυναν στην ποιητή του ραβδισμού και της μαστίγωσης των μαθητών τους;³⁹ Άσφαλώς η ενέργεια αυτή δε θά μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ήθικη μέ βάση τίς άρχές της χριστιανικής θρησκείας και ήθικης. Γεννάται έπομένως και ένα άλλο έρώτημα, με ποιοι τελικά τρόποι η συμπεριφορά αυτών των δασκάλων θ' άποτελόυσε πρότυπο άγάπης και σεβασμού της προσωπικότητας και της αξιοπρέπειας των διδασκαχημένων, ώστε οι τελευταίοι να μπορούν να τό μιμηθούν και να τό εφαρμόσουν στην καθημερινή τους ζωή;

Στό έρώτημα αυτό η άπάντησι άσφαλώς δεν είναι καθόλου εύκολη. Τό σημαντικότερο ίσως θέμα που άνακύπτει άπ' αυτό τό έρώτημα είναι, ότι οι διδάτεις του βασίλειου διατίγματος της 31ης Δεκεμβρίου 1836/12 Ίανουαρίου 1837 «περί του κανονισμού των Έλληνικών σχολείων και Γυμνασίων», οι όποιες άνεφερόντο στο άμετρο ήθος και τή θρησκευτικότητα των διδασκόντων, θά πρέπει να ήταν προβληματικές ως προς την εφαρμογή τους στην πράξη. Μ' άλλα λόγια, η αξιολόγησι της ήθικης και θρησκευτικής συμπεριφοράς των διδασκόντων εξαργάται, σε σημαντικώ βαθμό, από τά έκάστοτε χαρατόντα

παιδαγωγικά, κοινωνικοπολιτικά και θρησκευτικά πρότυπα. Εάν λοιπόν ο αὐταρχισμός, ἡ ἐπιβολὴ καὶ ἡ ὑποτίμηση τῆς παιδικῆς αὐτονομίας καὶ ἀνδρῶν τῆς τῆς προσωπικότητας ἦταν κατὰ κανόνα τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τοῦ τοῦτοῦ με τὸν ὁποῖο ἐοικέτο καὶ συμπεριφερότο τὰ ἐνηλίκια μέλη τῆς τοῦ κοινωνίας ἀπέναντι στὰ παιδιά, τότε ἀσφαλῶς κάθε κριτήριο, τὸ ὁποῖο ἦταν ἀντιθετὸ με αὐτὰ τὰ γνωρίσματα θὰ ἦταν ὀσκόλοσ ἢ ἐπιχειρηματιστὴ στὴ διαδραματίζουσα ἐπιλογὴς/προσέληψης τῶν διδασκόντων ἢ τοῦ ἀποκλεισμοῦ τοῦ ἀπὸ τοῦ εκπαιδευτικοῦ ἔργου.

Εἴαν ἡ θρησκευτικὴ διαδοχὰ ἦταν ὑποβαθμισμένη στὰ σχολεῖα τῆς δευτεροβάθμιας ἐκπαίδευσης, τοῦτο καθόλου δὲ σημαίνει, ὅτι στὰ δημοτικὰ σχολεῖα ἡ κατάσταση γιὰ τὸ ἴδιο θέμα θὰ ἐπηρεεζοῦσε ἢ ἦταν καλλίτερη. Ἐκείνο, τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι ἐνδιέφερε περισσότερο τὴν κρατικὴ ἐξουσία ἦταν, ὅτι οἱ μαθητές/μαθήτριες τῶν δημοτικῶν σχολείων θὰ ἐπηρεεζοῦσε ἢ ἐκκλησιαστικὸ ἀνελκυστὸς τῆς Κιρκιακῆς. Ἐπιχερτοῦσε δηλαδὴ ἡ ἀντίληψη μεταξὺ τῶν φορέων τῆς ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς, ὅτι με τὸν τακτικὸ ἐκκλησιαστικὸ τὰ παιδιά ἐθίζονταν στὰ θρησκευτικὰ καὶ τελετουργικὰ καθήκοντα καὶ τῆς ἠθικῆς ὑποχρεώσεις τῶν μελῶν τῆς χριστιανικῆς κοινότητος. Με τὸν ἐθισμό αὐτό, ὑπῆρχε ἡ ἰσχυρὴ πεποίθηση, ὅτι τὰ παιδιά θ' ἀναγνώριζαν αὐτὸματα τὴν ἀξία καὶ τὸν πνευματικὸ πλοῦτο τοῦ Ὁρθόδοξου χριστιανισμοῦ καὶ θὰ ζοῦσαν σύμφωνα με τῆς ἠθικῆς του ἐπιτάξεις. Εἶνεα ὁμως αὐτονοποτὸ πλεόν σημεῖο, ὅτι χωρὶς τὴν κατὰλληλη παιδαγωγικὴ, ἐμπνευστικὴ καὶ βιωματικὴ προετοιμασία—στὸ σὸν καὶ τὸ σχολεῖο—ἡ κατανόηση καὶ βίωση τῶν ἀξιών καὶ τῆς πνευματικότητος τοῦ χριστιανισμοῦ δὲν εἶναι καθόλου εὐκόλο ἐπιτεύξιμα.

Ἡ ἔμμονὴ τῆς κρατικῆς ἐξουσίας στὴ σημασία, τὴν ὁποία ἀπέδιδε στὸν τακτικὸ ἐκκλησιαστικὸ ὄχι μόνον τῶν μαθητῶν/μαθήτριων τῶν σχολείων ἀλλὰ καὶ τῶν δασκάλων τους, συνάγεται ἀβίβαστα ἀπὸ τὸ περιεχόμενο μιᾶς ὑποσημειωτικῆς ἐγκυκλίου, ἡ ὁποία ἐκδόθηκε τὸ ἔτος 1853 (17 Ἰανουαρίου). Ἡ ἐγκυκλίος ὑπεγράφητο ἀπὸ τὸν τότε ὑπουργὸ «ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως» Στᾶυρο Βλάχο καὶ ἀρνηθῆναι «πρὸς τοὺς νομάρχους τοῦ κράτους». Τὸ θέμα τῆς ἐγκυκλίου ἦταν «περὶ τῆς θρησκευτικῆς διδασκαλίας εἰς τὰ δημοτικὰ σχολεῖα καὶ τῆς ἐκτελέσεως τῶν θρησκευτικῶν καθήκοντων τῶν τε μαθητῶν καὶ τῶν δημοδιδασκάλων». Τὸ περιεχόμενο τῆς ἐγκυκλίου εἶναι τὸ ἀκόλουθο:

«Γνωρίζοντες ἕκ τε τῆς Ἰστορίας καὶ τῆς πείρας ὅτι πάσης πολιτικῆς καὶ κοινωνίας ἡ διατήρησις καὶ ὁ καταστάσιμος δὲν εὐδοτεῖται ἐὰν μὴ φέξη ἐν ἑαυτῇ τῆς θρησκευτικῆς προσημασίας τὴν ἕψη, ὁποιαδήποτε καὶ ἐν ὑπῆρξαν ἀπὸ ἀρχῆς αἱ τῶν διαφόρων κοινωνιῶν θρησκευτικαὶ δοξασαί, ὁμολογοῦντες μάλιστα ἀδιστακτικῶς τῆς ὀρθόδοξου ἡμῶν πιστοῦς τὰ θεματὰ ἐν τῇ περιουσίᾳ τοῦ Κυρίου καὶ ἀπὸ τῆς ἀρχῆς μέχρι τῆς τῆς τῶν πολιτικῶν αὐτοῦ περιτελειῶν, ἐκρίναμεν δικαίον καὶ

εὐσεβῆς καὶ καθήκον ἡμῶν νὰ προνοήσωμεν κατὰ τὰς σεβαστὰς τοῦ Ἁρχοντος ἡμῶν καὶ Κυρίου ἐφέσεις, ἵνα ἐξ ἀπαλῶν ὄντων ἐμβάλλωται εἰς τὰς τρυφεράς τῆς δημοσίου νεότητος ψυχὰς τὰ θρησκευτικὰ ἀτέμματα, τῶν ὁποίων οἱ εὐθαλείς καὶ ἀγαθοὶ καστοὶ καὶ αὐτοῦς καὶ τὴν κοινωνίαν ἐπηρεάζουσι. Διατῆρομεν λοιπὸν τὰ ἑξῆς:

Α' Ἀπαντῆς οἱ ἐν τῷ καθ' ἑμᾶς νομῶ δημοδιδασκαλοὶ δημοσίοι τε καὶ ἰδιωτικοὶ ἀφορτέου τοῦ φύλου, μετὰ μεσημβρίας ἐκδοτοῦ Σαββάτου ὀφείλουσι ν' ἀναγινώσκωσι καὶ ἐμπνεύσῃ τῆς ἐπιούσης Κυριακῆς τὸ εὐαγγέλιον ἐξηγητικῶς, πρὸς τοὺς ὁμοθρήσκους τῶν μαθητῶν ἐκ τῶν Κυριακοδορμίων τοῦ Ν. Θεοτόκη.

Β' Νὰ συνοδεύωσιν αὐτοὶ τοὺς μαθητὰς τῶν κατὰ χορείας ὑπὸ κομητοχῆς εἰς τὸν ἑσπερινὸν τοῦ Σαββάτου, καὶ εἰς τὴν θείαν λειτουργίαν τῆς ἐπιούσης Κυριακῆς. Ὅπου δὲ ὑφίστανται πολλοὶ ἐνοχιακοὶ ἐκκλησιαστικοὶ οἴκοι, νὰ διακρίνῃ τοὺς μαθητὰς κατ' ἐνοχίας καὶ συνοδεύωσιν ἢ οἱ διδοσκαλοὶ, ὅπου ἀν ὑπάρχουσι πολλοὶ, ἢ διὰ τοῦ εὐαγγελίου, ἢ ἔτερον εὐκατοτέρων μαθητῶν διοριζομένων καθ' ἑβδομάδα τριῶν ἢ τεσσάρων ἐκ διαδοχῆς.

Γ' Μετὰ τὴν θείαν λειτουργίαν ἐπανεληθόντων τῶν μαθητῶν εἰς τὸ διδασκῆριον νὰ γίνηται πρὸς αὐτοὺς ἐκ τῶν ἰδίων Κυριακοδορμίων ἢ ἠθικὴ ἀνάπτυξις μετὰ τῆς ἀνηκούσης ἐπιτόμου ἐπαναλήψεως τοῦ ἀναγνωσθέντος εὐαγγελίου.

Δ' Νὰ κρατῶσιν ἐλεγχον ἀπουσιῶν διὰ τοὺς μὴ ἐκκλησιαστικῶν μαθητὰς, καὶ πληροφοροῦμενοι ἀκριβοῦς τοὺς λόγους τῶν ἀπουσιῶν, νὰ ἐπιβάλλωσι κατὰ τὸν Ὁδηγόν [τῆς ἀλληλοδιδασκτικῆς] πειθαρχικῆς ποινῆς ἀναλόγους, βαρβενόντες ἐπιξίως τοὺς πειθαρχικοὺς μαθητὰς τε καὶ ἐπὶ τῆς.

Ε' Νὰ διοριθῇ ἀκριβοῦς ἐπιτήρησις αὐτοῖς εἰς ὃν τινα τῆς ἑμπίστοσύνης ἡμῶν κρινῆτε κατὰλληλον περὶ τῆς ἀπολύτου ἐφαρμογῆς καὶ ἐκτελέσεως τῆς προουσης ἡμῶν διαταγῆς.

Περὶ τῶν, κ. Νομάρχων, ἀκωτίθειμεν εἰς τὸν ὑμᾶς τῆς ἀληθοῦς δόξης καὶ ἐνημερίας τοῦ ἡμετέρου ἔθους ἕλην ἡμῶν τὴν ἐπιβολὴν τῆς πιστῆς ἐκτελέσεως τῶν εἰρημένων εἰς τοὺς δημοδιδασκάλους μετὰ τῆς προσημειωτικῆς ἐγκυκλίου ἡμῶν, ὅ,τι συντελεστικὸν εἰς ἀπόδειξιν ὅτι ἀπαντῆς φιλοτιμιώμεθα κατὰ τὰς ὑμῶν καὶ ἐθουσασησίους Αὐτοῦ βουλῆς νὰ συνεισενεγκώμεν εὐκρινῶς τὸ κατὰ δύναμιν». ⁴⁰

Ἡ παραπάνω ἐγκυκλίος τοῦ ὑπουργοῦ «ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν» Στ. Βλάχου πρὸς τοὺς νομάρχους τοῦ κράτους ἀποτελεῖ ἕνα ἀκόμη τραγὸ δῆγμα τῶν ἀσφαρῶν ὀρίων, τὰ ὁποῖα καθόριζαν τῆς σχέσεις μεταξὺ κρατικῆς ἐξουσίας καὶ θρησκευτικῆς δικαιοδοσίας τῆς Ὁρθόδοξῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας πρὸς

τά πιστά μέλη της. Μι' άλλα λόγια, ο ύπουργός θεωρεί ως αυτονόητη ενέργεια ν' απαιτήσει από τὰ ύφιστάμενά του κρατικά ὄργανα ν' ἀσχοληθοῦν με θέματα, τῶν ὁποίων, τουλάχιστο ὡς πρὸς τὸν τακτικό ἐκκλησιασμό καὶ τὴν ἐξήγησιν τῶν ἀποστολικῶν καὶ εὐαγγελικῶν περικυπῶν, ἡ πρωτοβουλία καὶ ἀκριβοδιό-τητα θὰ ἔπρεπε ν' ἀνῆκε στους ἰδίους τοῦς παιδαγωγικούς καὶ διδασκαλικούς φορεῖς τῆς ἐκπαιδεύσεως. Στὴν περίπτωση δηλαδὴ αὐτῆ, ἂν ἡ δημοδιδάχουσα πρωτοβουλία γιὰ θέματα σχολικῆς θρησκευτικῆς διδασκαλίας καὶ ἀγωγῆς δὲν ἦταν δυνατὸ ν' ἀναστῆθαι στὴν ἴδια τὴν Ἐκκλησία, θὰ ἔπρεπε ὁπωσδήποτε ν' ἀποκλεισθεῖ καθεῖς ἐπέμβαση τῶν διοικητικῶν ὀργάνων τῆς κρατικῆς ἐξουσίας σ' αὐτὰ τὰ θέματα.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ λεχθεῖ, ὅτι ὁ Στ. Βλάχος ὡς ὑπουργός «ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν» (1852-1854) διεδραμάτισε πρωτεύοντα καὶ ἀσφαλῶς θε-τικὸ ρόλο στὴν ἀποκατάστασι τῶν σχέσεων μετὰ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Εἰς αὐτὸν ἠλπιεῖται ὁ γῆλος του, ὅπως αὐτὸς ἐκφράζεται μετὰ τὴν παραπάνω ἐγκυ-κλίω, γιὰ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ τυπικοῦ θρησκευτικοῦ καθήκοντος τοῦ ἐκκλη-σιασμοῦ ὄχι μόνον τῶν μαθητῶν/μαθητριῶν ἀλλὰ καὶ τῶν δημοδιδασκάλων.

Ἡ πρωτοβουλία, τὴν ὁποία ὁ ἐκπαιδευτικὸς τῆς κρατικῆς ἐξουσίας ἀνέλαβε γιὰ νὰ πραγματοποιηθῆτε μὲσω τοῦ σχολείου τὴν τήρησιν τῶν θρησκευτικῶν καθήκοντων διδασκόντων καὶ διδασκομένων, δεικνύει ταυτόχρονα καὶ τὴν ἀδυναμία τῶν ὑπερῶντων ἐκκλησιαστικῶν ὀργάνων ἐκείνης τῆς ἐποχῆς νὰ ἐνδιαφερθοῦν γενικὰ γιὰ θέματα θρησκευτικῆς διδασκαλίας καὶ συμπερι-φορᾶς τῆς νεότητος. Ἡ Ἐκκλησία ἐπαναλαμβάνει διδασκαλίας καὶ συμπερι-φορᾶς τῆς νεότητος. Ἡ Ἐκκλησία ἐπαναλαμβάνει διδασκαλίας τῆς νεότη-τος. Πᾶντως, μιὰ τέτοια πρωτοβουλία τῆς κρατικῆς ἐξουσίας σὲ καμιά περι-πτωση δὲ θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἀνεπιανάληπτη ἐνέργεια. Ἀντίθετα, ὅπως ἀναφέρεται παρακάτω, ἡ γύθμιση θεμάτων τακτικῶν ἐκκλησιασμοῦ τῆς μαθη-τῆσας νεολαίας καὶ σχολικῆς θρησκευτικῆς διδασκαλίας, ἀκόμη καὶ στὶς λε-πιτομέρειες, ἀπετέλεσε, ἀλόκληρο σχεδὸν τὸν περασμένον αἰῶνα, ἀποκλειστικῆ ἀρμοδιότητα τῶν φορέων τῆς ἐκείστοτε κρατικῆς ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς.

Μιὰ ἄλλη ὑποχρεωτικὴ ἐγκύκλιος, ἡ ὁποία ἐκδόθηκε τὸ ἐπόμενον ἔτος, 1854, δείχνασε τὴν ἀναλλοίωτη ἐπιταγή στὰ δημοτικά σχολεῖα τῆς χρήσης διδα-κτικῶν βιβλίων καὶ μεθόδων διδασκαλίας γιὰ τὴ θρησκευτικὴ διαπαιδαγώγη-σιν τῆς νεολαίας, ποῦ ἀνῆκαν πλεόν σὲ παραχρησμένους ἐποχές. Προβλεπτοὶ γιὰ τὴν ἐγκύκλιω «περὶ ἀναγωγῆσως βιβλίων τῆς Ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας εἰς τὰ δημοτικά σχολεῖα κατὰ τὰς παραμονάς τῶν δεοτοτικῶν καὶ θεωρητικῶν ἐορτῶν» (20 Νοεμβρίου 1854). Ἡ ἐγκύκλιος ἀπηρτίθητο «πρὸς τοὺς Δημο-διδασκάλους καὶ τὰς Δημοδιδασκαλίσσας» καὶ τὸ περιεχόμενόν τῆς ἦταν τὸ ἀκόλουθον:

«Ἐπιστήσαντες οὐκ ἐν παρέρῳ τὴν προσοχὴν ἡμῶν εἰς τὰ συμβαίνον-τα ἐν ἐνίσις τῶν δημοτικῶν σχολείων, παρατηρούμεν μετὰ λύπην μας ὅτι, ὡς ἐκ τῆς ἐπιμονῆς ἐνίων δημοδιδασκάλων, οἵτινες, ἀποκλείσαντες ἀπὸ τῆς σχολῆς αὐτῶν τὰ ἐκκλησιαστικά βιβλία, ὑπεθρόνησαν τὰς δαυλικὰς τῶν γονέων συνειδήσεις, ὑφρονομένω σποθηματικῆ καὶ ἐκ-προθέσεως προτίμησιν πρὸς τὰ τῆς θύραθεν καὶ Ἑλληνικῆς παιδείας, χορηγεῖται δυστυχῶς ἀφορμὴ εἰρηδύωτος εἰς τὰς τὰν κακηνταρχῶν σπερμιολογίας. Σκοπὸν ἔχοντες νὰ ἐπιφέρωμεν εἰς τὴν παροῦσαν τῆς δημοτικῆς διδασκαλίας στάσιν τὴν ἀνηκουσαν διόρθωσιν, συντελεστο-κώτατον νομίζομεν πρὸς ἄσιν τῆς περι ἧς ὁ λόγος ὑπονοίας, οὐχὶ τό-σων τὴν κατάληψιν τῶν ἰδιωτικῶν σχολείων, ἀλλὰ τὴν εἰς τὰ δημοσι-κὴν εἰσαγωγὴν καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν κατὰ μέτρος βιβλίων, τὰ ὁποῖα ἦσαν καὶ ἐπὶ τῶν πατέρων ἡμῶν καὶ εἶναι ἀκόμη εἰς τὰ πλείστα καὶ τῆς ἐνός καὶ τῆς ἐκτός Ἑλλάδος μέση ἡ μὴσιν καὶ πάντοτε τελεσφό-ρα διδασκαλία τοῦ λαοῦ. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἐντελεσθεὶς ἡμῶν, ἵνα προσδιορίσῃτε ἰδίως τὸ δάββατον ἐκείστης ἐβδομάδος καὶ τὴν παρα-μονὴν ἐκείστης τῶν δεοτοτικῶν καὶ θεομητορικῶν ἐορτῶν πρὸς ἀνάγνω-σιν τῶν βιβλίων τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας, καὶ αὐτῆς ἀκόμη τῆς ἀφρόνων χλευασθόμενης παρὰ τῶν δοκησιοφάν Ὀκταήχου, καὶ ἐκ τοῦ φαιτήρος καὶ ἐκ τῶν Μηνιαίων τὰ ἀναγόμενα εἰς τὰς ἐκείστοτε ἐορτάς, ἀπαξ τοὐλάχιστον τῆς ἐβδομάδος τοῦς μαθητῆς ἡμῶν, καὶ ἐγμνησύνοντες αὐτοῖς τὰ λεγὰ ἀναγνώσματα τῆς ἡμέρας ἐκ τε τῶν προφητειῶν καὶ Ἀποστολικῶν ἐπιστολῶν, νὰ τοὺς ὀδηγήτε εἰς τὴν ἐκκλησίαν ἐν τε τῷ ἐσπερινῷ καὶ ἐν τῷ ὀρθρῷ τῶν Κυριακῶν καὶ ἐορτασίμων ἡμερῶν, ὥστε καὶ νὰ κανονισθῶσι κατὰ σειράν, καὶ τὸν Ἀπόστολον ν' ἀναγινώσκωσι καὶ μετὰ τῶν ψαλμῶν νὰ χοροστατοῦσιν οἱ καλλιφωνοῦντες αὐτῶν. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον καὶ οἱ παῖδες προκατατίθενται καθ' ἕξιν εἰς τὰ λεγὰ μαθήματα, ἐξασκοῦμενοι συγχρόνως καὶ περὶ τὸ ἐνικρινῶς ἀναγινώ-σκωιν, καθὼς τὸ ἀποδεικνύσιν ἡ πείρα, καὶ αἱ συνειδήσεις τῶν γονέων δὲν θροοῦνται, καὶ αἱ σπερμιολογία δὲν εὐλόγουσιν ἡμῶν, καὶ πᾶσα πρό-φασις μομφῆς ἐκλείπει. Τοῦ μέτρου τοῦτου τὴν ἐφαρμογὴν ἀντιτιθέμενοι εἰς τὴν φρόνησιν ἡμῶν, ἀπεδεχόμεθα τὰ βέλτιστα, καθ' ὅσον οἱ πλείστοι ἡμῶν, καθ' ἃ ἐξέφεραν πρὸς ἡμᾶς ἐσχάτως, ἀπαντῶντες εἰς τὴν ὑπ' ἀριθ. 10413 ἐγκύκλιον τοῦ ὑπουργείου, εἶναι πεπεισμένοι, ὡς ἐκ τῆς πολυχρόνου πείρας, ὅτι εἶναι συντελεστικώτατον πρὸς τὴν πρόο-δον τῆς δημοδιδασκαλίας.»⁴¹

Ἡ παραπάνω ἐγκύκλιος διατάσσει νὰ χρησιμοποιοῦνται στὴ σχολικὴ θρη-σκευτικὴ διδασκαλία τὰ ἐκκλησιαστικά-λετουργικὰ βιβλία (Ὀκτώηχος, ψαλμῶν κ.λπ.). Τὰ κείμενα ἴσως αὐτὰ ἐπανειλημμένα εἶχαν κριθεῖ ἀπὸ πολ-

Λοις "Ελληνες λογίους της προεπαναστατικής και μετεπαναστατικής εποχής του 1821, ως άκρως άκατάλληλα παιδαγωγικά βοηθήματα, κυρίως για τους μαθητές/μαθήτριες της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης. Και αυτό, γιατί τὰ ἐκκλησιαστικά-λειτουργικά βιβλία ήταν γραμμένα σε γλώσσα, ή κατανοήσιμη της οποίας άπαιτούσε οπωσδήποτε γνώση της άρχαίας ελληνικής. Χωρίς αυτή τη γλωσσική εκανότητα οι μαθητές/μαθήτριες δεν ήταν δυνατό να προχωρήσουν στη σύλληψη του πλούσιου νοηματικά και βιομητικά θεολογικού περιεχομένου των άναγνωσκόμενων λειτουργικών κειμένων.

Στο σημείο αυτό ενδιαφέρουσες είναι τρεις μαρτυρίες σχετικές με την παιδαγωγική άκατάλληλότητα των λειτουργικών κειμένων για παιδιά της πρωτοβάθμιας κριγίας εκπαίδευσης. Η πρώτη άπ' αυτές είναι του λόγιου κληρικού και πρώτου σχολάρχου της φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών (1837) Νεόφυτου Βάμβρα (1770-1855). Ο Νεόφυτος Βάμβρας τό 1823 σε πρόλογό του, με την ευκαιρία της μετάφρασης στην ελληνική γλώσσα του βιβλίου του Άγγλου λεγαστολόγου S.S. Wilson με τον τίτλο «Τοῦ Διδασκάλου ὁ Οδηγός, ἤτοι Ἀλφαριθμητικῶν Ἀρκο-ελληνικῶν... Μάθητα 1823», γράφει, μεταξύ τῶν ἄλλων, τὰ ἑξῆς ἀξιοσημείωτα:

«... Ὅμοι βέβαια, και γονεῖς, και διδάσκαλοι, και πᾶς ἀνθρωπος, αἰσθάνονται και ὁμολογοῦν ταύτην τὴν ἀλήθειαν, ὅτι δηλαδὴ πρέπει τὰ παιδιά νὰ διδάσκωνται ἐξαρχῆς μαθήματα καλά, και με καλὴν μέθοδον. Πόσον ὁμως ὀλίγοι τὴν γνωρίζουν κατὰ βάθος! Ὅσον ἀλὴν και εὐκολος φρασεὶα κατὰ πρώτην προσβολήν, τόσον πολυσηθητος και δύσκολος παρυσταται εἰς τὸν ὅστις ἐξετάζει αὐτὴν καθ' ὅλα της τὰ μέγη, και καθ' ὅλα τὰ απαιτούμενα εἰς τὴν προξὴν της. Ποῖα εἶναι τῶνόντι τὰ καλά ταῦτα μαθήματα; τίς ἡ καλὴ μέθοδος; Ἰδοὺ δύο μεγάλα εἰς τὸ εἶδος των ζητήματα, τὰ ὅποια ἴσως ἀκόμη δεν ἔκαμαν εἰς τὸν ἑαυτὸν των οἱ πλειότεροι γονεῖς και διδάσκαλοι, ἀλλ' ἀπὸ κακὴν ἀρχὴν και συνθηθειαν ἐδέχθησαν καὶ καλά μαθήματα, και ὡς καλὴν μέθοδον, ἔκεινα, τὰ ὅποια εἶναι ὅλον τὸ ἐναντίον. Πρώτον, δίδουν εἰς τὰς χεῖρας τῶν παιδίων βιβλία γραμμένα εἰς τὴν ἀρχαίαν ελληνικὴν γλῶσσαν, τὴν ὅποιαν δεν καταλαβαίνουον οὐδ' αὐτοὶ οἱ πλειότεροι παιδαγωγοί· δεύτερον, και αὐτὰ ταῦτα τὰ βιβλία εἶναι Ὀκτώηχος, Ψαλτήριον, Ἀπόστολος, βιβλία, λέγῶ, ἤχηλά και θεολογικά, τὰ ὅποια, και ἂν καθ' ὑπόθεσιν τὰ ἐνοηθῇ ὁ δίδάσκων, εἰς τὰ πνεύματα ὁμως τῶν παιδίων εἶναι ἀκατάλληλα, και πρέπει πρώτον νὰ γυμνασθῶσιν εἰς ἄλλα μαθήματα...»

Τί λοιπὸν ἀκολουθεῖ ἀπὸ τὰ τοιαῦτα παράκαια εἰς τὴν παιδικὴν ἡλικίαν μαθήματα; Ἐξοδεύουον τὰ δυστυχῆ και ἀθῶα παιδιά δύο και τρεῖς χρόνους, χωρὶς νὰ μάθωσιν ἄλλο, παρὰ μηχανικῶς νὰ ἀναγινώσκωσι, και τοῦτο στραβὰ και διεστραμμένα. Δὲν ἀποκοτῶν εἰς ὅλον τοῦτον τὸν καιρὸν καμμίαν ἀλήθειαν, οὔτε ἠθικὴν, οὔτε φυσικὴν· και

ἀπὸ τοιούτους πολυγωνίους και ἀκάθπους κότους ὁ νοῦς ταπεινώνεται, συνθλίβει εἰς τὴν ἀκρίαιαν, και τὸ φρεσινώτερον ἀκρίαι, λαμβάνει μῖσος και ἀπέχθειαν εἰς τὴν μάθησιν. Ἰδοὺ με συντομίαν τί προξενουον τὰ πρώτα μαθήματα, ὅταν δεν εἶναι ἀμύλοζοντα εἰς τὴν παιδικὴν ἡλικίαν και κατὰ τὴν γλῶσσαν και κατὰ τὸ νόημα.

Ἡ δὲ μέθοδος τῶν πλειότερων παιδαγωγῶν εἶναι τῶνόντι ἀξία θνήου και ἀγανακτήσεως. Ἄντι νὰ φέρωνται εἰς τὰ ἀθῶα παιδιά με τῶνόντων γλυκῶν και σεμνῶν, διὰ νὰ σύρῶσιν ἐντραυτῶ τὴν ἐνοίαν και τὸ σεβας των, μεταχειρίζονται και βλέμμα, και φωνὴν, και χεῖρας τυραννικῆς. Ἄντι νὰ πρέφωσι τὴν φυσικὴν περιέργειαν και φιλομάθειάν των με ἴστορίας και περιγραφαῖς ξῶων, φυτῶν, και ἄλλων τοιούτων, πειροῦν ὅλην τὴν ἡμέραν εἰς ἔρηους και δάκτους συλλαβισμοῦς, και εἰς ἀναγνώσεις παρκαλαούς. Ἄπὸ τοιούτων ἠθικῶν και διδακτικῶν τῶνόντων παιδαγωγίας, τί ἄλλο ἔμπορεῖ νὰ προέλθῃ παρὰ ἔκεινο, τὸ ὅποιον και βλέπου τῶνόντι; Τὰ πνεύματα τῶν παιδίων ταπεινώνονται, ἐξευτελίζονται, και συλλαβαίνουον δικαίως ἀπέχθειαν εἰς τὴν μάθησιν, και ἀσπονοδον μῖσος κατὰ τῶν τυραννῶν της ἀθῶας ἡλικίας των.

Ποῖα λοιπὸν εἶναι τὰ καλά μαθήματα και ἡ καλὴ μέθοδος;... Ἡ καλυτέρα λοιπὸν μέθοδος εἶναι ἡ ἀλληλοδιδασκικὴ (ὁμομαζομένη και ἀμοιβαία), ἡ ὅποια ἀρχισεν ἦδη νὰ διαδίδεται και εἰς τὴν Ἑλλάδα. Τὰ δὲ μαθήματα πρέπει νὰ εἶναι, πρώτον μὲν, εἰς τὴν γλῶσσαν, με τὴν ὅποιαν τὰ παιδιά ἀνατρέφονται και συλλογίζονται· δεύτερον δὲ, εὐκόλα εἰς τὴν ἐνοίαν, περιέργεια εἰς τὴν ἴλην, και ὠφέλιμα εἰς τὴν μίμησιν και ἐφαρμογὴν».⁴²

Ἡ δεύτερη μαρτυρία προέχεται ἀπὸ τὸ λόγο φαναριώτη και ἀνώτατο κριτικό λειτουργιῶ στην αὐτὴ τοῦ Ὁθῶνα Νικόλαο Δασυπόμη (1809-1879). Ο Ν. Δασυπόμη στ' ἀπομνημονεύματά του ἐξιστορεῖ ἓνα κομμοσραγικὸ περιστατικό, τὸ ὅποιο διαδηλώνει ὄχι μόνον τὴν παιδαγωγικὴ ἀκατάλληλότητα τῶν ἐκκλησιαστικῶν-λειτουργικῶν κειμένων ὡς διδακτικῶν ἐγχειριδίων, ἀλλὰ και τὴν ἀδιαφορία και ἐπαγγελματικὴ ἀσυνειδησία ὀργανισμῶν δασκάλων τῆς εποχῆς. Τὸ περιστατικό εἶναι τὸ ἀκόλουθο:

«Ἐδιδάσκοντο δ' ἐν τῶς γραμματοδιδασκαλείοις παρὰ λεγέως ἡ ἄλλου τινὸς ἐπικαλουμένου λογιστοῦ, ἡ Φυλλάδα, ἡ Ὀκτώηχος και τὸ ψαλτήριον, ὁ δ' ἔκμαθῶν αὐτὰ ἐλόγιζετο τελειόφροτος.

— Ὁ νῖός μου, εἶπε μοι τὸ 1822 ἀγαθός τις πατήρ ἐκ της Ἀσίας, ἐνεβρυνόμενος ἐπὶ τῆ σοφία τοῦ παιδός, ὁ νῖός μου ἐξεσχόλησε τὰ γράμματα· εἶχε προκομμένον διδάσκαλον.

—Και τί ἔμαθες; ἠρώτησα τὸν νέον.

—Τὴν Φυλλάδα, τὴν Ὀκτώηχον και τὸ Ψαλτήριον.

— Ανάγνωθι όλίγον, επανέλθορον, δούς τους ψαλμούς του Δαυίδ.

Αλέγγω δέ όπισσόν ενήργινώς τό Μακάριος άνηρ, και τό "Τνα τί έργούεσεν έθνη "Ότε δ' έφθασεν εις τον τρίτον ψαλμόν, εις τό Κήρυε, τί επλήθυνθησαν οι θλίβοντές με.

— Αυτός, εϊπεν, είναι πηδηκτός.

— Τι θα ειπή πηδηκτός;

— Ούτως ώνόμαζεν αυτόν ό διδάσκαλος.

Εγώ δέ άπορήσας έζήτησα να άναγνώσθω και τέταρτον και πέμπτον πατριήσια όμως ότι οι πλείστοι ήσαν πηδηκτοί. Τι δέ άνεκδάμωχα; Επειδή επεκατάει σπηθια να χορηγηται παρά των γονέων, μετά τό τέλος έκάστου των τριών βιβλίων, δαδον προς τον διδάσκαλον εις άμοιβήν της έπιμελειας δι' ης έχειραγωγήσασ τον μαθητήν, ό λογιστάτος έστειλε δ' ηρακλείον άματότων προς τό χρυσόν τεμηήθιον της πατρικής εύγνωμοσύνης. Αλλά τίς ειχε την ίκανότητα να εξελένξη την άσυνειδησίαν του πανεπιστήμιου καθήγητού;»⁴³

Η τρίτη μαγτυρία, ή σχετική με την παιδαγωγική άκαταλληλότητα των λειτουργικών κειμένων για παιδιά της πρωτοβάθμιας κυρίως εκπαίδευσης, είναι του «Υμνωσαιοάχου Ναυπλίας» Χ. Παμπτουκή. Ο Χ. Παμπτουκής σε έπικρίθειο λόγο του, που έκφωνήθηκε την ήμέρα του θανάτου του δασκάλου Ν. Νικητοπόλου στο Ναύτιλιο την 1η Νοεμβρίου 1846, άναφέρεται μετάξυ των άλλων και τ' ακόλουθα:

«Τνα δέ εκτιμήσασ, φίλοι μου συμπλοήται, κάλλιον τά άκαταμέτρητα άγαθά, όσα ή άναίμακτος και εϊρηνική αϊτη των πνευμάτων επανάστασις, ή άσφακαστηνή λέγω Μέθοδος, εις τό έθνος επήγαγε, διά των άουδιμιαν Κλαεβουίου και Νικητοπόλου εις τό γένος μετοχευεθείσα, άναλογοίθητε προς άλλον την άθλιότητα της τότε μηχανικώς τά πνεύματα δεσποζούσης Παιδαγωγίας μας. Η Φιλιάς ή κοινώς; Φυλλάδα, ό Οκτώηχος, τό Ψαλτήριον, ένιστε δέ τό Άνθολόγιον και τό Μηναία. (Βιβλία τε-γαύτατα και άλλας άγνια, εκκλησιαστικώς θεαρούμενα, άλλα πάντι εις την παιδαγωγικήν διδασκαλίαν άσυντελή), ήσαν της παιδικής μας Βιβλιοθήκης τά άκατανόητα διδασκτικά έργειδία, ή μάλλον αι βασανιστικαι του πνεύματος πέδα. Δοξολογιοι, ή μέθοδος; άκίνησια σώματος και νοός, ήτοι ψυχική άτάμβλωσις μετά πολυετή κατανάλωσιν του πολυτιμου της νεότητος χρόνου, ό πνευματικός τούτων καρπός.»⁴⁴

Τό άναρχονιστικό περιεχόμενο της ύπουργικής έγκυκλίου του έτους 1854 «περι άναγνώσεως βιβλίων της Εκκλησιαστικής άκολουθίας εις τά δημοτικά σχολεία κατά τάς παραμονάς των δεσποτικών και θεομητορικών έορτών» (20 Νοεμβρίου) δημιουργεί άδυσίμηνα έρωτηματικά ως προς τους λόγους που επέβαλαν την έξαπάλωση αυτής της έγκυκλίου. Τό βασικότερο έρώτημα είναι γιατί

κρίθηκε άνοσηκαία ή έξαπάλωση μιας τέτοιας έγκυκλίου; Και αυτό, γιατί από τη δημοσίευση του βασικού διατάγματος με τον τίτλο «Νόμος περι δημοτικών σχολείων» του έτους 1834 και μέχρι την έπισημη κατάργηση της άλληλοτόσου από τό ύπουργείο «των Εκκλησιαστικών» όσο και από την λεγά Σύνοδο της Εκκλησίας της Ελλάδας τά σχολικά διδασκτικά έργειδία για τη χριστιανική διδασκαλία της μαθητιώσας νεολαίας, τά όποια είχαν ήδη έκδοθει από την έποχή του Καροδίστρια. Πρόκειται δηλαδή για έκείνα τά σχολικά έργειδία, τά όποια είχαν έπιμεληθεί τά μέλη της «έπι της Προστασίας Επυργοτής», κερφάλαιο, είχαν έκδοθει για πρώτη φορά στην «Εθνική Τυπογραφία» της Αίγννας τό έτος 1830.

Τό ότι τά τρία διδασκτικά έργειδία (Προσευχάι, Τεράς Τοτορίας Σύνοχης και Τεράς Κατήχησεως Σύνοχης) ήσαν τά έγκειόμενα διδασκτικά έργειδία για δημοτικά σχολεία του «Βασιλείου της Ελλάδος», μέχρι περίπου τό 1880, συνάγεται από τ' ακόλουθα στοιχεία: Τό πρώτο στοιχείο είναι ή επαναληψιμή Άλληλοδιδασκτικά σχολεία, ή Όδηγός της Άλληλοδιδασκτικής μεθόδου υπό Σαράνιου...»⁴⁵ Όπως ήδη άναφέρθηκε στο προηγούμενο κερφάλαιο, ό Όδηγός της Άλληλοδιδασκτικής μεθόδου μεταφράστηκε από τά γαλλικά από τό στενό συνεργάτη του Καροδίστρια σε θέματα προτοορβήμιας εκπαίδευσης Ι. Κοκκώνη, και έκδόθηκε για πρώτη φορά από την «Εθνική Τυπογραφία» στην Αίγννα τό 1830. Με την ύπουργική έγκύκλιο υπ' αριθμ. 10409 του 1836 έγκρίθη με έν νέου ή χρήση του Όδηγού για τά δημοτικά σχολεία του βασιλείου της Ελλάδος. Τό 1842 ό Όδηγός επανεκδόθηκε άναθεωρημένος με βάση την πρόταση έκδοσης του έτους 1830. Ένώ τό 1850 και 1860 έκδόθηκε με άρκετές τροποήσεις και τροποποιήσεις, σε δευτερο και τρίτη έκδοση αντίστοιχα. Σε όλες τις έκδόσεις του ό Όδηγός στήλιζε τη διδασκαλία της χριστιανικής διαταξια-γώγησης των μαθητών/μαθητριών στα τρία διδασκτικά έργειδία της «έπι της Προστασίας Επυργοτής» του Καροδίστρια. Μάλιστα στις δύο τελευταίες έκδόσεις του Όδηγού άνεπιφύλακτα προτείνεται κατά προτεραιότητα, μετάξυ άλλων συνθετότεγων βοηθημάτων, ή χρήση των τριών έργειδίων για τή μάθημα της χριστιανικής διδασκαλίας στα δημοτικά σχολεία.

Στά συνθετότερα βοηθήματα, τά όποια προτεινόνται στον Όδηγό, κατατάσσεται και τό διδασκτικό σχολικό έργειδίο του καθηγητή της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημιου Αθηνών άρχιμανδρίτου Μισαήλ Αποστολίδη, τό όποιο είχε τον τίτλο: «Σύνοχης Κατήχητική της Τεράς Τοτορίας έν της Παλαιάς και Νέας Διαθήκης». Αν και ή έκδοσή του από τό «Βασιλικόν Βιβλιοπωλείον» καθιστούσε τό έργειδίο του Αποστολίδη ύποχρεωτικό βοήθημα για τά

σχολεία της δημοτικής και μέσης εκπαίδευσης, ή χρήση του στά δημοτικά σχολεία θα πρέπει να ήταν πολύ περιορισμένη. Σ' αυτό συνέβαινε κυρίως η ύπαρξη και κυκλοφορία των τριών έγχειδίων της χριστιανικής διδασκαλίας της «επί της Προπαιδείας Έπιτροπής» του Καποδίστρια, τα οποία ήταν σαφώς προακτιότερα και εληπτότερα από το έγχειδίο του Άριστολίδη.⁴⁵

Τό δεύτερο ξέσπασμα στοιχείο, τό οποίο φανερώνει ότι τά τρία έγχειδία της «επί της Προπαιδείας Έπιτροπής» του Καποδίστρια ήταν τά έγχειδία διδασκτικά έγχειδία και γιά τά δημοτικά σχολεία του ελληνικού βασιλείου, είναι ή χρονολογία και ό τόπος πρώτης επανεκδόσης τους. Και τά τρία δηλαδή έγχειδία επανεκδόθηκαν γιά πρώτη φορά από τό «Βασιλικόν Βιβλιοπωλείον» τό έτος 1836 γιά να χρησιμοποιηθούν από τους μαθητές/μαθήτριες των δημοτικών σχολείων του ελληνικού βασιλείου.

Τέλος, τό τρίτο στοιχείο είναι οι διάφορες άγγελίες και διασταθέντες τιμοκατάλογοι των σχολικών έγχειδίων των ιδιωτικών έκδοτικών οίκων της εποχής, καθώς και οι σχετικές έγκυκλίοι του ύπουργείου «των Έκκλησιαστικών» (κυρίως των έτων 1850-1855), που συνόδεσαν τους τιμοκατάλογους. Οι έγκυκλίοι του ύπουργείου άνηθύνοντο προς τους δασκάλους γιά να ενημερωθούν και γιά να συστησουν στη συνέχεια στους μαθητές/μαθήτριες την άγορά των διδασκτικών έγχειδίων του δημοτικού σχολείου από τό έλεσθεο έμπόριο με μειωμένες τιμές. Η άνάγκη γιά την έκδοση τέτοιων έγκυκλίων ήταν φανερά άταράχτη. Και αυτό, έπειδή μετά την κατάργηση του «Βασιλικού Βιβλιοπωλείου» (1838) ιδιωτικοί οίκοι είχαν άναλάβει την έκδοση ή/και έπιπέκδοση των διδασκτικών σχολικών έγχειδίων.⁴⁶

Έπειτα θά πρέπει να λεχθεί, ότι παράλληλα μέ τά τρία διδασκτικά έγχειδία της «επί της Προπαιδείας Έπιτροπής» του Καποδίστρια, κυκλοφορούσαν έγχειρισμένες Περίληψεις του Ίερού Έπισημίου και των Πρώτων των Άριστολών γιά σχολική χρήση. Οι Περίληψεις του Κ. Χριστοδουλίου φάνετα, ότι ήταν οι πιο εύχρηστες. Αυτό συνάγεται από τους τιμοκατάλογους των σχολικών έγχειδίων καθώς και από τίς συστάσεις του Όδηγου.

Άρσού λοιπόν υπήρχαν έγχειρισμένα και δοκιμασμένα στο χρόνο ειδικά παιδαγωγικά σχολικά βοηθήματα γιά τη χριστιανική διδασκαλία στά δημοτικά σχολεία, πώς έξηγείται ή διαταγή της ύπουργικής έγκυκλίου του έτους 1854 γιά την άνασχωνιστική εισαγωγή στην εκπαίδευση ώς διδασκτικών βοηθημάτων των εκκλησιαστικών-λειτουργικών κειμένων:

«Η πλέον εύλογη άπάντηση στο πιο πάνω έρώτημα είναι, ότι θά έπρεπε να κυκλοφορούσαν έκείνη την εποχή έντονες κατηγορίες από διάφορους κύκλους, γιά την έπιζημία στην έπίσημη θρησκεία του κράτους —δηλαδή την Ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία— λειτουργία ιδιωτικών σχολείων που διηθύναν άλλοδατοι προτεστάντες. Προκειμένου λοιπόν να έπαυώθει πολιτικά ή δυσφορία, την οποία έξεδήλωναν οι διάφοροι καχύποπτοι θρησκευτικά κύκλοι

γιά τη λειτουργία των παραπάνω ιδιωτικών σχολείων φάνετα, ότι έξασπώθηκε ή έγκυκλίος του έτους 1854. Αυτό συνάγεται έμμεσα από τό περιεχόμενο της έγκυκλίου και κυρίως από τη φράση: "... συντακτικώτατον νομιζόμενον προς άρσιν της περί ης ό λόγος ύπονοίας, ουχι τόσοον την κατάργησιν των ιδιωτικών σχολείων, άλλα την εις τά δημοσύντηλητα εισαγωγήν και των εκκλησιαστικών κατά μέτρος βιβλίων..."

Έξάλλου έκτός από την πρόταση εισαγωγής στο μάθημα της χριστιανικής διδασκαλίας των εκκλησιαστικών βιβλίων, ή ύπουργική έγκυκλίος του έτους 1854 δέν προσφέρει κανένα καινούριο στοιχείο σέ σχέση μέ την έγκυκλίον του προηγουμένου έτους 1853. Όπως δηλαδή ή έγκυκλίος του έτους 1853 έτσι και αυτή του επόμενου έτους 1854 διατάσσει τον ύποχρεωτικό και τακτικό έκκλησιασμό των μαθητών/μαθητριών των δημοτικών σχολείων κάθε Σάββατο (στον έστρενω) και κάθε Κυριακή (στη θεία λειτουργία). Έπίσης και οι δύο έγκυκλίονοι άρτίζουν από τους δασκάλους να μην άμελούν να ξηγηθόν στους διδασκόμενους τό άποστολικό και επήγγελικό άνάγνωσμα της θείας λειτουργίας της Κυριακής. Τό νέο στοιχείο, τό οποίο προστέθηκε στην έγκυκλίον του έτους 1854, ήταν ή άόριστη άρτίωση οι μαθητές/μαθήτριες του δημοτικού σχολείου να παρακολουθούν, έκτός από τίς εορταστικές άκολουθίες του Σάββατου και της Κυριακής, και αυτές των «εορταστικών ήμερών». Μία άλλη σημαντική διαφορά μετάξυ των δύο έγκυκλίων είναι ότι ή έγκυκλίος του έτους 1853 άρτηθύνετο, όπως ήδη έλεχθη, προς τους νομάρχες το κράτους, στους οποίους όμως έπεβάλλετο ή έντελώς άυταρχική και άχαρη ύποχρέωση ν' άστύνουν διδάσκοντες και διδασκόμενους γιά την άκριβή τήρηση των έντελλομένων. Αντίθετα, ή δεύτερη έγκυκλίος (1854) άρτηθύνετο τουλάχιστο προς τους φησικούς εκπαιδευτικούς φορείς, δηλαδή τους ίδιους τους δασκάλους.

Στό σημείο αυτό θά πρέπει να τονιστεί, ότι τό κοινωνικό και εκκλησιαστικό κλίμα της εποχής έννοοοσε σημαντικά την ύπερβολική μεγέθυνση των διαφόρων κατηγοριών/δυσφοριών γιά τη λειτουργία των ιδιωτικών σχολείων στην Ελλάδα, τά οποία διηθύνονταν προτεστάντες λεγαπόστολοι. Και αυτό, γιατί τό Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως είχε ήδη άναγγυώσει τό αυτόκεφαλο της Έλληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας (1850). Σας γνωστό, οι σχέσεις μετάξυ των δύο Έκκλησιών άποκαταστάθηκαν μετά από περίπου τριάντα χρόνια διαταραχής και άμμοβατίας καχυποψίας. Η πνευματική ένωση μετάξυ των δύο Έκκλησιών όφειλετο σέ μεγάλο βαθμό, όπως ήδη έλέχθη σέ άλλο σημείο αυτού του κεφαλαίου, στους άγώνες του Λόγιου κληρικού Κωνσταντίνου Οικονόμου του Ξ Οικονόμου. Η συμβολή του Κ. Οικονόμου του Ξ Οικονόμου, μεγάλου άντιπάδου του άρχιμικανδρίτη Θ. Φαριμακίδη, υπήρξε σημαντική στην ένίσχυση, γενικά, της έμμονης σημαντικής μερίδας του ελληνικού λαού στην Ορθόδοξη χριστιανική παράδοση και τη λαϊκή ευθύβεια, μέσα στά διουκρητικά όγια της Έλληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας.⁴⁷

Τό γεγονός τής πνευματικής ένωσης μεταξύ των δύο Έκκλησιών, σήνουργα θά έπρεπε νά ενεθάρρυνε τους όπαδούς και θιασώτες τής λαϊκής θρησκευτικής εϊσέβειας νά εκφράσουν την έπτονη δυσάρεσκεία τους γιά τήν ύπαρξη και λειτουργία μέσα στην έλληνική επικράτεια ίδιωτικών σχολείων του δήνηθννα πρότεσάτνες ιεραπόστολοι, μέ άκρας άμφίβολη θρησκευτική δράση εναντίον τής Όρθόδοξης χριστιανικής θρησκείας. Οί έντονος έπιφυνάξεις του Οίκου-μενικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως γιά τή δράση των σχολείων των προτεσταντών ιεραποστόλων στην Ανατολή ήχορολογούντο ήδη άπό τό 1836.⁴⁸ Οποσόηποτε όμως οί ίδιοι λαϊκοί θρησκευτικοί κήνκοι θά πρέσει νά ήταν περισσότερο ικανοποιημένο άν έβλεπαν μία μεγαλύτερη συμμετοχή των πιστών Όρθόδοξων Έλλήνων στις εκκλησιαστικές άκολουθίες τής Όρθόδοξης Έλληνικής Έκκλησίας. Γεγονός, τό όποιο θά πιστοποιήσε, τυπικά και έξωτερικά τουλάχιστο, τή θρησκευτική εϊσέβεια του Όρθόδοξου ελληνικού λαού. Τά νέα λαϊκόν εκκλησιαστικά και κοινωνικά δεδομένα δικαιολογούν άσφαλώς την έξαπόλυση των δύο παρτάνω εγκυκλίων (1853, 1854). Τό περιεχόμενο και των δύο εγκυκλίων θά έπρεπε νά έχε ικανοποιησει άρχικά τους εϊσέβεις θρησκευτικούς κήνκους.⁴⁹

Πάντως τό πρότυπο τής έξαπόλυσης ύπουργικών εγκυκλίων, μέ τις όποιες ύπενημύετο στους άρμόδιους εκαιδευτικούς φορείς τό καθήκον τους γιά έφαρμογή τής πηρησης του τακτικού εκκλησιασμού των μαθητών/μαθητριών των σχολείων δημοτικής και μέσης εκπαίδευσης, έπικραλήθηκε τό έτος 1856. Ό τότε δηλαδή ύπουργός «έπι των Έκκλησιαστικών και τής Δημοσίας Εκπαιδευσεως» Χαράλάμπος Χριστόπουλος εξέδωκε εγκύκλιο «περι του τακτικού εκκλησιασμού των μαθητών κατά τας Κυριακάς και έορτάς» (3 Μαρτίου 1856). Μέ την εγκύκλιο αυτή ό Χ. Χριστόπουλος ύπενημύε «προς τοις Γυμναστιάχας, Σχολάχας και Δευθυνητάς Έλληνικών Σχολείων Διοσκάλους» τήν ύποχρέωση τους νά πηροήν τήν έφαρμογή των άρθρων 14 και 76 του βασιλικού διατάγματος τής 31ης Δεκεμβρίου 1836/12 Ιανουαρίου 1837 «περι του κανονισμού των Έλληνικών σχολείων και Γυμνασίων». Τ' άρθρα αυτά, ως γνωστό, άνεφερόντο στη σχολική προεσηγή και τον εκκλησιασμό των μαθητών/μαθητριών τής μέσης εκπαίδευσης. Ό ύπουργός Χ. Χριστόπουλος άνεφερεί στην εγκύκλιο του, μεταξύ των άλλων, και τ' ακόλουθα:

«... Έρχόμεναι ότι ήθέλαμεν παραβή τό Τεωότερον ήμϊν καθήκον, μη ύπομνησκόμενες προς ήμάς ότι όρελάτε δαδιδάλετρον και άοκνον μέμυ-λιναν, ίνα εκπαηθώσιν οί μαθηται τακτικώς και μετ' άρροσιώσεως τά της λατρείας αυτών καθ' ότι κάλλιστα οϊδσκε ότι διά τής συνεχούς κατά τήν νεαρίαν ήλικίαν έξυψώσεως του νου προς τον Δημιουργόν έμπνέεται ή εϊσέβεια, ή αδιδάσειτος αυτή κορητής τής εϊδαμομονίας του άνθρώπου»⁵⁰

Ση συνέχεια τής εγκυκλίου παραέχονται όμοιόμενες όδηγίες προκειμένου ή

έφαρμογή των άρθρων 14 και 76 του βασιλικού διατάγματος τής 31ης Δεκεμβρίου 1836/12 Ιανουαρίου 1837 «περι του κανονισμού των Έλληνικών σχολείων και Γυμνασίων» νά καταστεί άποτελεσματικότερη. Οί όδηγίες αυτές είναι οί παρακάτω:

«Κατά τά όηθέντα άρθρα οί μαθηται θέλουσιν εκκλησιαδέσθαι εις εκκλησίαν προσδωδιασμένην· άλλ' όπου καθίσταται άπραγματοποίηση, είτε διά τό στενωχώγον των εκκλησιών, είτε διά τας άποστάσεις των σουνικιών, νά παραυελάσκωνται άπατες εις την αυτήν εκκλησίαν, θέλετε προσδιολίξει και δευτεράν και τρίτην, κατά την άνήγνην, έπιβλέψεως επηνημένης άν όντως συγγάζωσιν εις αυτάς. Η καθήμενινή δέ προόμοι των μαθητών, ως παράτηρείται άλλ' έπειδή τοϋτο προϋποθέτει άκοητήν τινα εις τήν φωνητικήν μουσικήν, ότερε παρ' ήμϊν εισέτι δέν ύτάχει, προς άπορηγήν χασημοδιών, άκόλως άς λέγεται επί του παρόντος ή προσεσηγή ύπό ενός μόνου μαθητου, άκοσμημένων των λαυτών.

Ότι δέ τό ήμέτερον εϊσέβεις παρδάσειμα είναι τό παντός άλλου λογιόστερον ένεργούν εις τήν θρησκευτικήν των μαθητών άνατορηήν ήμέης κάλλιστα άρ' έαυτών τό γνώσκετε και έτοιμέτως πός περι τούτου λόγος περιτός».

Τό έπομένο έτος 1857 (19 Όκτωβρίου) εκδόθηκε, μέ πρωτοβουλία του ίδιου ύπουργου «έπι των Έκκλησιαστικών και τής Δημοσίας Εκπαιδευσεως» Χ. Χριστόπουλου, ό «Έσωτερικός Κανονισμός των Γυμνασίων και Έλληνικών Σχολείων». Τό άρθρο 11 του «Έσωτερικού Κανονισμού των Γυμνασίων και Έλληνικών Σχολείων» όριζε τ' ακόλουθα:

«Μετά τήν άνάγνωσαν του όνομαστικού καταλόγου κατά τό πρώτον τής ήμέρας μάθημα οί παίδες τής τάξεως άνίστανται μετά του διδασκάλου και μετ' εϊλαβείας προσεύχονται, άναγγινώσκοντος ενός εξ αυτών σύντομον και κατάλληλον εύχήν προς τον Θεόν».⁵¹

Μέ τό άρθρο 24 του «Έσωτερικού Κανονισμού των Γυμνασίων και Έλληνικών Σχολείων» του έτους 1857 έρνημύετο τό θέμα του ναού στον όποιο οί μαθητές/μαθήτριες θά έπρεπε νά εκκλησιαζόνται. Τό άρθρο άνεφερε τό παρακάτω:

«Καθ' εκάστην Κυριακήν ή άλλην εορτάσιμον ήμέραν οί μαθηται όφελουσιν νά εκκλησιαζόνται έν τή ένορία αυτών. Εκπαροούσι δέ τακτικώς και άπαντα τά λαϊκά θρησκευτικά αυτών καθήκοντα. Η έπίτηρησις άνήκει εις τε τους διδασκάλους και εις τοις προϊστάμενους τής σχολής».

Τά άρθρα 11 και 24 του «Εσωτερικού Κανονισμού των Γυμνασίων και Ελληνικών Σχολείων» του έτους 1857 εκφράζουν απόλυτα τό πνεύμα των όδηγιών της έγκυκλίου του προηγούμενου έτους 1856 «περί του τακτικού εκκλησιασμού των μαθητών κατά τός Κυριακάς και έορτάς». Έξάλλου θά πρέπει νά λεχθεί, ότι τό περιεχόμενο των άρθρων 11 και 24 του «Εσωτερικού Κανονισμού των Γυμνασίων και Ελληνικών Σχολείων» του έτους 1857 διευθετούσε μέ αποτελεσματικότερο τρόπο την εφαρμογή των αντίστοιχων άρθρων 14 και 76 του βασιλικού διατάγματος της 31ης Δεκεμβρίου 1836/12 Ιανουαρίου 1837 «περί του κανονισμού των Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων».

Ασφαλώς ή εφαρμογή του περιεχομένου του άρθρου 11 του «Εσωτερικού Κανονισμού των Γυμνασίων και Ελληνικών Σχολείων» του έτους 1857, θά μπορούσε νά συμβάλει αποτελεσματικά στη δημιουργία παιδαγωγικής άριμότητας, περιουσιολογής μετρήσιμων προσευχόμενων, τόσο άπραγαίτητης και άνεργκίας κατά την ώρα της προσευχής. Και αυτό, γιατί ή προσευχή θά έπρεπε, σύμφωνα μέ τή νέα διάταξη, νά εκφωνείται άποκλειστικά μέσα στις διάφορες σχολικές τάξεις και όχι σέ «μία γενική άθουσα» του σχολείου, όπως όριζε τό άρθρο 14 του βασιλικού διατάγματος της 31ης Δεκεμβρίου 1836/12 Ιανουαρίου 1837 «περί του κανονισμού των Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων». Επίσης γιά τόν ίδιο λόγο και ή αντίγωση μιάς συντομής ενής άπό ένα μόνο μαθητή/μαθήτρια κατά την ώρα της προσευχής και όχι άπό όλους μαζί τους προσευχόμενους, θά μπορούσε νά θεωρηθεί ως αποτελεσματική προβάθεια βελτίωσης της εφαρμογής του περιεχομένου του άρθρου 14 του βασιλικού διατάγματος της 31ης Δεκεμβρίου 1836/12 Ιανουαρίου 1837 «περί του κανονισμού των Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων».

Σημαντική βελτίωση του περιεχομένου των άρθρων 14 και 76 του βασιλικού διατάγματος της 31ης Δεκεμβρίου 1836/12 Ιανουαρίου 1837 «περί του κανονισμού των Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων», σέ ό,τι άφορτά τόν τόπο εκκλησιασμού των μαθητών/μαθητριών κατά τίσ Κυριακάς και τίσ άλλες έορτάσιμες ημέρες, άποτελεί ή διατύπωση του άρθρου 24 του «Εσωτερικού Κανονισμού των Γυμνασίων και Ελληνικών σχολείων» του έτους 1857. Οί μαθητές/μαθήτριες της μέσης εκπαίδευσης ήταν πλέον ελεύθεροι νά εκκλησιάζονται στόν εννοιακό νάο του τόπου κατοικίας τους και όχι σ' ένα συγκεκριμένο συμβόλαιο, ώστε οί μαθητές/μαθήτριες νά διευθέτουν αυτή θά μπορούσε νά αξία της έννοιακής εκκλησιαστικής ζωής, έφόσον βέβαια έπιογούντο και οί άλλες προϋποθέσεις αυτής της ζωής.

Η ένγκυλιος «περί του τακτικού εκκλησιασμού των μαθητών κατά τίσ Κυριακάς και έορτάς» του έτους 1856 και τά προαναφερθέντα άρθρα 11 και 24 του «Εσωτερικού Κανονισμού των Γυμνασίων και Ελληνικών σχολείων» του

έτους 1857 είναι δύο επίσημες ένδειξεις, οί όποιες διαδηλώνουν την ένεργό φροντίδα του ύπουργού «έπι των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδευσεως» Χ. Χριστόπουλου γιά θέματα ένθυθμης σχολικής θρησκευτικής άγνοιας και εκπαίδευσης. Ο Χ. Χριστόπουλος (1819-1871) είχε φοιτήσει στην Ίόνιο Ακαδημία της Κέγχυρος και ήθελε δύο φορές ως ύπουργός «έπι των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδευσεως» (5 Οκτωβρίου 1855 έως 29 Μαΐου 1859 και 18 Δεκεμβρίου 1866 έως 20 Δεκεμβρίου 1867). Καί κατά τίσ δύο θητείες του ως ύπουργός «έπι των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδευσεως», κυρίως όμως κατά την πρώτη, ό Χ. Χριστόπουλος διακρίθηκε γιά την πλούσια γενικά δράση του στη διευθέτηση ποικίλων εκπαιδευτικών και εκκλησιαστικών θεμάτων, τά όποια εκκρεμούσαν επί άρχιεπίσκοπος δεκαετίες.⁵²

Τόσο οί διάφορες ένγκυλίες, οί όποιες φέρουν την ύπογραφή του Χ. Χριστόπουλου, όσο και τά βασιλικά διατάγματα, τά όποια έκδόθηκαν μέ προσεβασιμό στις άρχές της χριστιανικής θρησκείας και πίστης. Ένδεικτικά θά κάλους του τίς βλάβες και άντιπαιδαγωγικές ποιίες του γαβδισμού και της μαστίνωσης που έπρεβόλλοντο στά παιδιά άπό όρισμένους διδάσκοντες. Τόσο οί τρία πρώτα έγγραφα των μελλόντων νά λεγούν και κατηγορησε έσω-τηγικό κανονισμό γιά τή λειτουργία τους. Διευθέτησε θέματα σχετικά μέ τά προσόντα χειροτονίας των ιερέων και ιεροδιακόνων. Έξέδωκε ένγκυλίω μέ τά όποια έπιτούσε τή συμπλατόσταση της Εκκλησίας και των λειτουργιών της σέ θέματα νομοθεσίας του λαού γιά την τήρηση των κανόνων της κοινωνικής και θρησκευτικής ήθικης. Επίσης μέ άλλη ένγκυλίω του προέγραψε τους εκκλησιαστικούς λειτουργούς νά συμπλατόνται ήθικά και πνευματικά ύπερ των γυναικών και ταυτόχρονα νά προτοιμάζονται οί τελευταίοι νά ύπομένουν την ποιητική ζωή.⁵³

Η φιλοσοφία του Χ. Χριστόπουλου γιά τή σχολική θρησκευτική διδασκαλία εκφράζεται σέ επίσημη έκθεσή του. Η έκθεση άφορούσε την κατάσταση στην μέση εκπαίδευση και άπληθύνετο στό βασικά Όθωνα. Ο Χ. Χριστόπουλος γράφει σχετικά στην έκθεσή του:

«Η θρησκευτική διδασκαλία, Μεγαλειότατε, δέον νά συμβαδίη μετά της λοιπής ένγκυλοτατικής διδασκαλίας. Τά έπι αυτής βαίνοντα θέματα της ήθικης διατελούν άναόδαντα ή γνώσεις και ή τήρησις των νόμων του Κυρίου, ού μόνον πέσαν του τάφου, αλλά και έν τή παρόντι ευγενετικόν πρός τους όμοίους αυτού· άποτιγεται αυτόν πάσης κακίας και τοδιγεται αυτόν εις την τήρησιν των πρός έαυτον, πρός την κοινω-

νίαν καθόλου, και πρὸς τοὺς ἀρχόντας αὐτῆς καθήκοντων. Αὕτη μετριά-
ζει τὴν ἀπὸ τῶν ἐγκοσμίων ἀγαθῶν δυναμένην ν' ἀναρῆται ἐπ' αὐτοῖν, καὶ
αὕτη καθιστᾷ ἥττον ἀληθινὴν πίσαν ἐκ τῶν περιττεικῶν τοῦ βίου ἐνοική-
πτουσαν τοὺς θνητοὺς συμφορᾶν. Ὁ λόγος τοῦ Κυρίου ἐστὶν ἡ βάσις πᾶ-
σης ἀρετῆς καὶ σοφίας, καὶ ὁ πῦρ ἀπὸ τῆς ἀπὸ τῆς ἐξουσίας.»⁵⁴

Βάση τῆς λειτουργίας καὶ ἀποτελεσματικότητας τῆς σχολικῆς θρησκευτικῆς
διδασκαλίας ἀποτελεῖ γιὰ τὸν Χ. Χριστόπουλο, ὅπως καὶ γιὰ ὅλους σχεδόν
τοὺς ὑπογράφους «ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδευσεύσης»
τοῦ 19ου αἰώνα, ἡ «γνώσις καὶ τήρησις τῶν νόμων τοῦ Κυρίου». Ἡ περὶ τὴν
οὐδὴν ἀπὸ τῆς σχολικῆς θρησκευτικῆς διδασκαλίας θὰ μπορούσε ὁ διδασκόμενος
ἄλλως κοινωνικὰ καὶ πολιτικὰ ἀποδεκτὸς, ἦσαν διάχυτα μεταξὺ πολλῶν ἔθνω-
ν πατρίων παιδαγωγικῶν κινήσεων ἀποδεκτὸς, ἦσαν διάχυτα μεταξὺ πολλῶν ἔθνω-
ν γιὰ τὴν πρόξιν μιᾶς τέτοιας περὶ τῆς ἀρετῆς. Ἀσφαλῶς γιὰ τὴν ἐφαρμο-
τικὴν διδασκαλίαν στὸ σχολεῖο καὶ ἡ ἀποστήθισον ἐκ μέσους τῶν διδασκόμενων
δουλιμῶν ἀρχῶν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας καὶ πίστης.

Ἐάν οἱ διάφοροι φορεῖς τῆς εκπαιδευτικῆς πολιτικῆς ἡλιθύναν, ὅτι μὲ τὴ
χριστιανικὴν διδασκαλίαν στὸ σχολεῖο ὁ διδασκόμενος καθίσταται αὐτόματα
ἠθικῶν προσηλωτικῶν, τότε θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχαν ἐνδιαφερθεῖ περισσότερο γιὰ τὴν
δημιουργία κατάλληλων παιδαγωγικῶν καὶ διδακτικῶν προϋποθέσεων μετὰ-
δοσης τοῦ περιεχομένου τῆς θρησκευτικῆς διδασκαλίας. Οἱ προϋποθέσεις
αὐτῆς θὰ ἔπρεπε νὰ συνβέβαιαν, ὥστε ἡ διδακτικὴ θεωρία καὶ πρόξιν νὰ εἶχε
ἀποδοθεῖ ἀπὸ τὴν κηρυμαρχία τῆς μετάδοσης στὸ σχολεῖο ἀποκλειστικὰ
σχολαστικῶν, θεωρητικῶν καὶ ἀφηρημένων θρησκευτικῶν διδακτικῶν ὕλικῶν
καὶ ἐνοπιῶν.

Μὲ ἄλλα λόγια, τὸ ἐνδιαφέρον τῶν παιδαγωγῶν καὶ τῶν φορέων τῆς
ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς θὰ ἔπρεπε νὰ εἶχε στρωθεῖ στὴν ἐξέλιξη προϋποθέ-
σεων καὶ τρόπων προσαρμογῆς τῆς θρησκευτικῆς διδασκαλίας στὰ ἐνδιαφερό-
ντα καὶ τὴν ἀναξήτησις τῶν διδασκόμενων. Σὲ μιὰ τέτοια παιδαγωγικὴ ἀτιμω-
σφαιρα οἱ διδασκόμενοι θὰ μπορούσαν νὰ ἐκφράξουν καὶ νὰ κατανοοῦν τὴν
ἰταξίωσιν/βιωματικῆς καὶ κοινωνικῆς/ἐπιτελικῆς τους ἀναξήτησις καὶ ἀνη-
συχίης ὑπὸ τὸ φῶς τῆς Ὀρθόδοξης χριστιανικῆς διδασκαλίας καὶ παράδοσης.
Στὴν περιπτώσιν αὐτῆς οἱ διδασκόμενοι θὰ διεκρινετο ἀπὸ διδάσκοντες καὶ διδασκόμε-
νους ἡ ἀμεσότητα, συγχρονικότητα καὶ ἐπικαιρότητα τῆς χριστιανικῆς διδα-
σκαλίας καὶ πίστης γιὰ τὴν ζωὴ καὶ τὸν ἀνθρώπο, τὴ φύσιν καὶ τὸν κόσμον γενικὰ.
Κατὰ τέτοιο ὄμιον ἦσαν ὀρθοκὸς νὰ συζητηθεῖ καὶ νὰ ἐκτελεσθεῖ ἀπὸ τοὺς παι-
δαγωγοὺς καὶ τοὺς φορεῖς τῆς ἐπίσης ἐκπαιδευτικῆς πολιτικῆς ἐκείνης τῆς
ἐποχῆς. Οἱ ἀναγκαστικὲς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς δομῆς τῆς Ἑλλάδος τῶν μέ-
σων τοῦ 19ου αἰώνα δὲν ἐπέτρεταν τέτοιες σχέσεις καὶ ἐφαρμογῆς στὸ ἐκπαι-
δευτικὸ σύστημα.

Παρ' ὅλα αὐτὰ εἶναι ἀξιόσημοι, ὅτι ὁ ὑπογράφος Χ. Χριστόπουλος ἐξέ-
δωσε ἐγκύκλιον τὸ ἔτος 1857 (17 Ιουλίου) «περὶ μεθόδων διδασκαλίας», μὲ τὴν
ὁποία ἔπρεπε ἀπὸ τοὺς «Γυμνασιαρχίας, Σχολάρχας καὶ Δευθυντῆς τῶν
Ἑλληνικῶν Σχολείων Διδασκάλους» νὰ περιορίσουν τὴν χρῆσιν τῆς μεθόδου
«τῆς κατὰ λέξιν ἀπομνημονεύσεως τῶν μαθημάτων». Ὁ περιορισμὸς τῆς χρῆ-
σεως τῆς μεθόδου τῆς ἀπομνημονεύσεως τῶν μαθημάτων ἀπὸ τοὺς δι-
δασκόμενους δικαιολογεῖται στὴν ἐγκύκλιον, μεταξὺ τῶν ἄλλων, ὡς ἀκόλου-
θος:

«Πολλὴ τροφὴ ἢ διαρκὴς ἐξάσκησης τῆς φύσεως ἀνεπτυγμένης παρὰ
τοὺς παιδοὺς μνήμη θάλα ὑπερνεύσει μὲν τὴν δύναμιν ταύτην, κατα-
στρέψει δὲ συγχρότως τὰς λοιπὰς δυνάμεις καὶ καταστρεφεί τὸν νοῦν τοῦ
παιδὸς ἀληθῆ μνησκὴν δεχομένην ἀπομνημονεύσεως καὶ ἀνευ ἐπιγνώσεως τὰ
πάντα καὶ κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἀπομνημονεύσεως αὐτὰ. Ἐντεῦθεν γίνε-
σθαι δεῖ, ὅτι ἡ ἀποστήθισον τῶν μαθημάτων, ὑπὸ μόνης τῆς μνήμης
τὴν ἐν τοῖς γράμμασι πρόδοον τοῦ παιδὸς καὶ πρῆπει νὰ ἀποσκοποῦσθαι
ἐκ τῆς διδασκαλίας ἐκείνων μάλιστα τῶν μαθημάτων, ἅτινα, ὡς φερε-
ται εἰρεῖν ἡ ἱστορία καὶ ἡ γεωγραφία, ἀνήκουσιν εἰς τὴν κλάσιν τῶν λεγομέ-
νων μνημονικῶν ἐπιστημῶν.»⁵⁵

Ὡς ἐναλλακτικὴ λύση γιὰ τὸν περιορισμὸ τῆς ἀποστήθισον προτείνεται
στὴν ἐγκύκλιον ἡ ἀκόλουθη:

«... Ἡ ἀποστήθισον, εὐσκόπως μεταχειριζομένη, οὐ μόνον ἀβλαβὴς
εἶναι ἀλλὰ καὶ ἀναγκαία, μάλιστα ὅταν ἐρχεται μετὰ τὴν κατάληξιν τῶν
διδασκόμενων. Ὅταν, ἀντὶ τῆς ἐκστηθισῆς τοῦ κειμένου τῶν ἐργασιδίων
τῆς κατηχίσεως, τῆς ἱστορίας, τῆς γεωγραφίας ἢ τῆς ἀριθμητικῆς, θέλω-
μεν εὐχαριστηθῆν ἀν' οἱ διδάσκαλοι ὑπερχέουσι τοὺς μαθητὰς αὐτῶν ν'
ἀποστήθισον αὐτὸ τὸ κείμενον τοῦ ἥτοι ἐμνηνεύσεως ἀρχαίου συγ-
γραφέως ἢ καὶ ἐκλογὴν τινὰ τερμαχίων Ἑλλήνων ποιητῶν καὶ πεσόφω-
νων. Ἡ ἀπὸ στήθους αὐτῶν ἐκμάθησις τῶν προγοινικῶν ἀριστοτελικῶν
τῶν θέλει μορφῶσι κατὰ μικρὸν τὴν ὀμολογημένην καὶ γραφομένην ὑπὸ
τοῦ μαθητοῦ γλῶσσον ἐπὶ τὸ καθεαυτῶρον καὶ ἐλληνοκώτερον καὶ θέλει
ἀγαθῶν φράσεων, σφωρῶτων σκέψεων καὶ ἠθικῶν ἀξιολόγων παρρη-
ρημάτων.»⁵⁶

Εἶναι ὅμως σαφές ἀπὸ τὸ παραπάνω παραθεμεα, ὅτι ἡ ἐναλλακτικὴ λύση
τοῦ προτείνεται στὴν ἐγκύκλιον πόρρω ἀπέχε ἀπὸ τοῦ νὰ δίνει μιὰ γενικὴ
λύση στὸ πρόβλημα τῆς ἀποστήθισον στὴ σχολικὴ διδακτικὴ πρόξιν.
Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ λεχθεῖ, ὅτι ἡ ἀναξήτησις καὶ ἐφαρμογὴ στὴν

πρόξην παιδαγωγικών προϋποθέσεων και μεθόδων, οι οποίες λαμβάνουν υπόψη τις έμπειρίες και τὰ ένδιαφερόντα των διδασκομένων, υπήρξε άποτέλεσμα τής άναγκής προσαρμογής των εκπαιδευτικών συστημάτων των άνεπτυγμένων χωρών τής Εϋρώπης και Αμερικής στις νέες συνθήκες ζωής. Στις χώρες δηλαδή αυτές οι νέες κοινωνικές, οικονομικές, έπισημονομικές και πολιτικές συνθήκες που δημιουργήθηκαν στις άρχές του 20ού αιώνα και που κορυφώθηκαν με τους δύο παγκόσμιους πολέμους, έδωσαν την ώθηση για έξευξηση των έργων του συμετοχής των παιδαγωγούμενων στη διαδικασία παραγωγής, κατανόησης και άξιολόγησης της πανανθρώπινης έμπειρίας και γνώσης. Μέσα σ' αυτό τό κλίμα οι περισσότεροι Εϋρωπαίοι και Αμερικανοί παιδαγωγοί και ηνυχολόγοι ασχολήθηκαν, μετάξυ των άλλων, μέ τό θέμα του προσοδισμού των άρχών και τής λειτουργίας τής παιδικής αυτόνομιας και άνταρτήξης τής προσωπικότητας, νοητικότητας και κοινωνικής συμμετοχής. Τό ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα έπρεπε νά περιμείνει πολύ—μάλλον νά όρσιμείνε τουλάχιστο γνωστικά άντικείμενα του σχολικού προγράμματος, όπως είναι ή θρησκευτική διδασκαλία περιμείνει ακόμη—γιά νά προσαρμοστεί όριμμένα παιδαγωγικά δεδομένα στις νέες συνθήκες ζωής.⁵⁷

Ο Χ. Χριστόπουλος στην προαναφερθείσα έπισημη έκθεσή του προς τό βασιλέα Όθωνα γιά τήν κατάσταση στη μέση εκπαίδευση υπέθετο, ότι θά ένδειχόταν γιά τή βελτίωση τής θρησκευτικής διδασκαλίας στά γυμνάσια. Η ύπόσχεση αυτή άσφαλώς διεδήλωνε τή δυναμειότητα του ύπουργού γιά τίς σημαντικές έλλείψεις που παρουσίαζε ή σχολική θρησκευτική διδασκαλία. Η άφορη γιά τήν ύπόσχεση δόθηκε έξαιτίας τής διαπίστωσης του Χριστόπουλου, ότι ή θρησκευτική εκπαίδευση, όπως αυτή περιεχόταν στη Ριζάρειο Έκκλησιαστική σχολή (ή σχολή ίδρύθηκε τό έτος 1843 και λειτουργήσε τό άμέσως επόμενο έτος), ήταν άνεπαρκής.⁵⁸

Πάντως θά πρέπει νά ληφθεί, ότι ό Χ. Χριστόπουλος δε φαίνεται ν' άσχολήθηκε ιδιαίτερα μέ τό θέμα τής θρησκευτικής διδασκαλίας στά γυμνάσια. Έκείνο τό όρατό τελικά ό ύπουργός έπραξε ήταν νά διορίσει κατά τό σχολικό έτος 1855-56 δύο μόνο άτομό τους έντεκα σπουδαστές τής Ριζάρειου Έκκλησιαστικής σχολής, οι οποίοι άπεφοίτησαν τήν προηγούμενη χρονιά, ως δασκάλους των «λεγών μαθημάτων» σέ ιεράρισμα ελληνικά σχολεία τής πρωτεύουσας.⁵⁹ Η πρόξην αυτή θά πρέπει νά θεωρηθεί ως προσπάθεια του ύπουργού νά δώσει μερικη και πρόσκακη μόνο ικανοποίηση στο όξυ προβλήμα τής άποκατάστασης των άποφοιτών τής Ριζάρειου Έκκλησιαστικής σχολής, μέχρως ότου οι άποφοίτοι συμπληρώσαν τήν ηλικία νά χειροτονηθούν. Είναι όμως εννόητο, ότι μιά τέτοια πρόξην σέ κομιά περιπτωση δεν μπορεί νά θεωρηθεί, ότι έλανε τά ούσιαστικά προβλήματα τής θρησκευτικής διδασκαλίας στη μέση εκπαίδευση (κυρίως μέθοδος διδασκαλίας και διδακτικά έγχειρίδια).

Παρά όλα αυτά θά πρέπει νά τονιστεί γιά άλλη μιά φορά, ότι τό ένδιαφερόν

του ύπουργού «έπι των Έκκλησιαστικών και τής Δημοσίας Εκπαιδύσεως» Χ. Χριστόπουλου, γιά τήν τήρηση και εφαρμογή στη σχολική πρόξην των άρχών τής χριστιανικής θρησκείας απ' όλους τους όμιλόδιους φορείς, υπήρξε παράλληλο μέλωτο καθ' όλη τή διάρκεια τής ύπουργίας του. Από σχετικά άρθρα οκάλων, τό όρατό δημοσιεύτηκε μέ πρωτοβουλία του τό έτος 1856 (8 Ιουνίου), τλήροφορούμεθα, ότι οι διδάσκοντες στα δημοτικά σχολεία του κείνου θά έπρεπε νά ένεφορούντο και νά διαπένοντο από χριστιανικές θρησκευτικές και ήθικές άρχές και γνώσεις. Έτσι, μετάξυ των προσόντων «των σεργόμενων ένα καταταχθέντων εις τό Διδασκαλείον» όρίστηκε, ότι ό προσόντων» (άρθρο 2.γ). Έπίσης ό ύποψήφιος άπαιτετο νά έχει, συν τοίς λοιπόις...» (άρθρο 2.ε). Έξάλλου μέ άλλο άρθρο του ίδιου βασικού διατάγματος, προκειμένου ό ύποψήφιος δημοδιδάσκαλος νά προσέλθει στις έξετάσεις, θά έπρεπε, μετάξυ των «άπαιτουμένων έγγραφων προς άποδείξει των προσόντων», νά προσκομίμε και:

«Αποδεικτικών τής τε δημοτικής και εκκλησιαστικής άρχής του τόπου τής διαμονής αυτού, περι τής άμώμου διανομής του, και ότι θρησκευτικώς τε και ήθικώς έστιν άγμόδιος διά τό διδασκαλικόν έπάγγελμα» (άρθρο 4, Γ').⁶⁰

Βέβαια ή άπόλυτη εφαρμογή στην πρόξην τής πολιτικής άπαιτήσης γιά άφορη θρησκευτική και ήθική διαγωγή των δασκάλων και γενικά των εκπαιδευτικών και κατ'εξέταση λειτουργών, θά πρέπει νά θεωρηθεί ως διαρκής πρόβλημα, που δύσκολα μπορεί νά περιόριστεί σέ τοπικά ή/και χρονικά πλαίσια. Μ' άλλα λόγια, παρόμοιο αίτημα γιά άφορη θρησκευτική και ήθική συμμετοχή των διδασκόντων έπαναλαμβάνεται μέχρη σημερα και θά έπαναλαμβάνεται στο μέλλον, όχι μόνο στον τόπο μας αλλά και σ' άλλες χώρες του κόσμου, μέ μεγαλύτερη ή μικρότερη ένταση κάθε φορά και γιά παικίλους λόγους και σκοπούς. Εάν σημερα ή άπαιτήση γιά θρησκευτικά και ήθικά όμοιόμορφη και άφορη συμμετοχή όμιόδιων λειτουργών, ή όποια προσοδίζεται άπόλυτα από τίς άρχές μιάς συγκεκριμένης και έθνικά έπιταχτούσας θρησκείας, φαίνεται νά είναι προβληματική σέ πολλές άνεπτυγμένες χώρες τής Εϋρώπης και Αμερικής, τίποτα δεν άποκαλεί, ότι και κατά τό παρελθόν—παρά τή γενικότερη θρησκευτική και ήθική όμοιογένεια που έπιταχτόσε στις κοινωνίες του 19ου αιώνα—μιά τέτοια άπαιτήση άπείχε πολύ από του νά είναι κατά πάντα άρεστή και εφαρμοσίμη στην πρόξην απ' όλους τους άποδέκτες της.

Στό σημείο αυτό θά πρέπει νά άναφερθεί, ότι οι άπαιτήσεις του Χ. Χρι-

στόπουλου για ανεπλήρητη θρησκευτική και ήθικη διαγωγή των δασκάλων φαίνεται να ήταν αναγκαίες, αφού κυριολεκρούσαν πολλές κατηγορίες ένστολων τους. Τοποπο συνάγεται από έκτενη εγκύκλιο του έτους 1857 «περί καθήκοντων των δημοδιδασκάλων υπομηνηστική», την οποία εξαπέλυσε ο ίδιος ύπουργός «πρός τους δημοδιδασκάλους». Μεταξύ των επισημάνσεων και συστάσεων του Χ. Χριστόπουλου προς τους δασκάλους είναι και οι παρακάτω:

«...β')... Έπειδή η προχειροτέρα κατά των δημοδιδασκάλων κατηγορία είναι το χαρτοπαικτείν, ματαιοσχολία, την οποίαν και η ήθικη έν γένει, και η κλήσις αυτών ιδίας αποκομίζει, εις ήν όμως (αναγκασθημέθα μετά λύπης να το ομολογήσωμεν) τινές εξ ήμών παρεόουσι λαβήν, άρ' αυτής κυρίως αποτρέποντες ήμάς, άξιούμεν να παθέχητε ήμάς αυτούς και έν τούτω άνεγκλήτους, και προαναγγέλλομεν ήμίν ότι τους πλημμελόντας έπεξελευσόμεθα άδυσωπήτως.

γ') Πολύκις το Υπουργείον υπέμνησεν ήμάς την ήρητην του Όδηγου διάταξιν, άπυγορευούσαν (έν σελ. 75) τάς διά χειρός ή δάβδου αίκσις των παιδων, λείψανον άπανθήρωτων και βαρβάτων έξεων, άνά- έπιναλδβομεν έτι άπαξ προς ήμάς δια το έντονωτέρου τρόπου ώς έχοντες δυστυχώς άφορμιάς να ύποπτεύσωμεν, ότι και μετά ποσάτας άπαγορευσις, τινές εξ ήμών έξακολούθουσι δίδοντες αίτιαν παραπόνων ώς προς τούτο».⁶¹

Ο άπόλυτος έλεγχος του θρησκευτικού και ήθικου φρονιμάτος των δασκάλων, αλλά και καρ' επέκταση κάθε δημόσιου λειτουργού, -όπως αυτό τό φρόνημα έκδηλώνεται στην καθημερινή ζωή και συμπεριφορά, σύμφωνα πάντα με τίς κρατούσες θρησκευτικές, κοινωνικές και πολιτικές άντιλήψεις της εποχής-, δέν άποτελούσε άπλή μόνο έπιθυμία των έκπρωσώτων της κρατικής έξουσίας. Σίγουρα θα πρέπει να υπήρχε και ειδικός μηχανισμός παρακολούθησης της συμπεριφοράς των δασκάλων ή τουλάχιστο κάτι τέτοιο θα έπρεπε να εινωθείτο και ένισχυετο από τους έκασοτε κρατούντες. Αυτό μπορεί να έσχεθεί, έκτός των άλλων και από τό ίδιο τό περιεχόμενο της παραπάνω εγκυκλίου. Χαρακτηριστική είναι η τελευταία πρόταση με την οποία κατακλείεται η εγκύκλιος:

«...Πληροφροθύμεν ήμάς ότι, έπιτηρούντες άγρυπνως την διαγωγήν ήμων έκάστου, έλπίσωμεν να πείσωμεν ήμάς έν καιρώ διά των παραγμάτων αυτών, ότι ουδέις εξ ήμών, έκκληρώσας τό καθήκον αυτού εύσυνειδήτως και κατά τάς κειμένης διατάξεις, μεταμειληθήσεται».⁶²

Τό ότι η έφρασηγή και ήπασκή στίς όδηγίες της παραπάνω εγκυκλίου -παρα την άπειλή της άστυνόμευσης- δέν ήταν δυνατό να συμβεί άδιαιμακτρίτητα και αυτόματα άπ' όλους τους παραλήπτες της, φαίνεται από τό περιεχόμενο

ήμάς άλλης εγκυκλίου. Πρόκειται για την εγκύκλιο «περί καθήκοντων των δημοδιδασκάλων», η οποία έκδόθηκε από τον ίδιο ύπουργό Χ. Χριστόπουλο τό έτος 1859 (18 Φεβρουαρίου). Η εγκύκλιος αυτή ήρτά άναφέρεται στην προηγούμενη της για τό ίδιο θέμα εγκύκλιο του έτους 1857 («περί καθήκοντων των δημοδιδασκάλων υπομηνηστική»). Στην εγκύκλιο του έτους 1859 άναφέρονται μεταξύ των άλλων και τ' ακόλουθα:

«Μεθ' όσης εύχαριστήσεως παρετηρήσαμεν τους πλείστους εξ ήμών και κατανοήσαντας τον σκοπόν της εγκυκλίου ήμων έκείνης, και σιμ-τότω τά όνόματα, ούτως έκ τώναντιον παρετηρήσαμεν μετά λύπης ότι πολλοί, και αυτών άκόμη των εναβδυνωμένων έπι άρχαιότητι, έξακολούθησι παραβαίνοντες τά διατεταγμένα. (έν τινες και έκολάσθησαν ήδη διά τούτο), ώς άν ούτε άνέγνωσαν την εγκύκλιον ήμων έκείνην».⁶³

Η πρόθεση του Χ. Χριστόπουλου να δημουνηγήσει έκπαιδευση και δασκάλους, που θα έστηρίζοντο στίς άρχές και άξίες της χριστιανικής πίστης και κοινωνικής ήθικης, διακρίνεται από την έκδοση ενός βασιλικού διατάγματος «περί ύποτροφιάς κληρικών ή μελλόντων λερωθήναι έν τώ Βασιλικώ Διδασκαλείω» (13 Δεκεμβρίου 1856). Τό κείμενο του διατάγματος είναι τό ακόλουθο:

«Είς την χρήση των χρηματικών βραβείων, όπερ... δίδονται από το ύμνοσιον εις τους άξιωτέωντας φοιτήτας του Διδασκαλείου, θέλον λαβάνεσθαι ιδίας ύπ' όμην, και έν περιπτώσει ταύτης προσόντων, θέλον προτιμάσθαι Α' . οι προσερχόμενοι προς μαθητείαν κληρικοί, και Β' . οι μέλλοντες λερωθήναι, ύπο την ήρητην ύποχρέωσιν να ύπηρετήσασιν ώς έφημέριοι και ώς δημοδιδασκαλείον».⁶⁴

Θά μπορούσε να θεωρηθεί ότι τό παραπάνω βασιλικό διάταγμα έκδόθηκε για να προτρέψει τους άπόφοιτους της Ριζαγείου Έκκλησιαστικής σχολής να φοιτήσουν στο Διδασκαλείο. Η φοίτηση αυτή θα βοηθούσε τους άπόφοιτους να έκμεταλλευθούν τό χρόνο τους μέχρις ότου ένληλικώνοντο για χειροτονία. Ένω παραλλήλα η διδασκαλική θέση θ' άποτελούσε ένα έπιπλέον κίνητρο για είσοδο περιουσιόφρων νέων άνδρων στίς τάξεις του λεγου κλήρου της Έκκλησίας. Χωρίς ν' άποκλειεται έντελώς μια τέτοια πολιτική σκοπιμότητα, πρέπει κτηρίστει ως τουλάχιστο πολιτικά συνετής. Και αυτό, γιατί σε άρκετές περιπτώσεις, οι περιουσιότερες των όποιων άναφέρθηκαν παραπάνω, ο Χ. Χριστόπουλος έδειξε τίς άληθινές προθέσεις του να έδραιωσει και διοχετύσει διά μέσου της έκπαιδευσης τίς άρχές και άξίες της Ορθόδοξης χριστιανικής πίστης, παραδόσης και κοινωνικής ήθικης.

Εξάλλου στην έπιτομη έκθεση του Χ. Χριστόπουλου προς τὸ βασιλέα Ὄθωνα τοῦ ἔτους 1857 «περὶ τῆς καταστάσεως τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως κατὰ τὸ λῆξαν σχολικὸν ἔτος 1855-1856», στην παράγραφο γιὰ τὸ Διδασκαλεῖο ἀναφέρονται σχετικά τὰ ἑξῆς ἀξιοσημείωτα:

«Κατὰ τὰ κείμενα, τριάνοντα νέοι, οἱ ἐπιμελεότεροι καὶ ἐνδεδεότεροι, ἐκπαιδεύονται ἐν τῷ Διδασκαλεῖῳ θαλάσσης τοῦ δημοσίου. Ἡ ὕλη τῆς [Μεγαλειότης] σκεπταμένη, ὅτι ἡ πρόωτη τοῦ λαοῦ διδασκαλία θελεῖ ἀποβλεπεῖ ἀποτελεσματικότερα, ἀν μεταδίδωται δι' ἑργῶν κατ'ἰσομερίαν ἐν μαθήσει καὶ ἀρετῇ, ὄργισε διὰ Διατάγματος, ἵνα ἐν ταῖς ὑποτροφίαις ταύταις, προτιμῶνται τῶν ἄλλων οἱ λεγόμενοι, ἢ οἱ μέλλοντες νὰ ἐργασθῶσι καὶ ἀναδεχόμενοι νὰ διδάξωσι μετὰ ταῦτα ὡς δημοδιδάσκαλοι. Τὸ μέτρον τοῦτο θελεῖ προσοφίσει συναίμα προς τοὺς λειτουργοὺς τῆς θρησκείας τὰ προς ἀνεπτέρησον βίον ἐπιτήδεια, αὐξαναυγμένης τῆς προσοφῆς αὐτῶν διὰ τῆς ἐπιχορηγήσεως τοῦ δημοδιδασκαλικοῦ μισθοῦ».⁶⁵

Στὴν ἴδια έκθεση του καὶ στὸ καταληπτικὸ κεφάλαιο μετὰ τὸν τίτλο «Γενικαὶ σκέψεις», παράγραφος «δημοτικὴ διδασκαλία», ὁ Χ. Χριστόπουλος ἀναφέρει, μετὰ τῶν ἄλλων, τ' ἀκόλουθα:

«Τὰ δημοτικὰ σχολεῖα δὲν ἔχουσι βεβαίως μόνον σκοπὸν νὰ διδάσκωσι τὴν ἀνάγνωσιν, τὴν γραφὴν, τὴν ἀριθμητικὴν κτλ. ἀλλ' εἰσι πρὸς πάντων προουριζόμενα νὰ συντελέσωσι εἰς τὴν ἠθοποιήσιν τοῦ λαοῦ, ἀνατρίχουντα, ἰδίως διὰ τοὺς τῶν ἀπόρων τάξεως παῖδας, τὴν ἐν τῷ οἴκῳ πρόωτην καὶ ἀπαραίτητον ἀνατροφήν. Ἀλλ' ἵνα δοθῆ ἡ προσηκουσα διεθίνουσι εἰς τὴν ἐν τοῖς δημοτικαῖς σχολεῖσι διδασκαλίαν, οὐδὲν ἄλλο συντελεῖ εἰμὴ ἢ ἐν Χριστιανικῇ ἀρετῇ μόρφωσις τῶν δημοδιδασκάλων. Ὁ δημοδιδασκάλος ἔστι τὸ ὄργανον, δι' οὗ ἐνεργεῖ ἐπὶ τῆς ἀπαλήθ τῶν παίδων καρδίας ἡ ἠθοποιὸς τῆς ἑξουσίας μέγισται. Αὐτὸς διὰ τοῦ ἰδίου παραδείγματος καὶ διὰ τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ προετοιμάζει ἐναγέτους ἀνδρας καὶ ἀγαθοὺς πολίτας, ἐμπνέων τὴν πρὸς τὰ θεὰ ἀφοσίωσιν, τὴν πρὸς τὴν πατρίδα καὶ τὸν ἀρχηγὸν αὐτῆς ἀγάπην, τὴν εἰς τοὺς νόμους καὶ τὰς ἀρχὰς ὑποταγήν, τὴν πρὸς ἀλλήλους ὁμόνοιαν. Αὐτὸς παρτίσεται ὡς ἐκὼν ἐμφαντικὴ δημοσίαν καὶ ἰδιωτικῶν ἀρετῶν, ὡς δεσμιὸς ἠθικός, μετὰ τῶν πολιτῶν καὶ τῆς Κυβερνήσεως. Ὁ τέλειος δημοδιδάσκαλος μετὰ τοῦ τελείου ἑργέως καὶ τοῦ τελείου εὐρηνοδίκου ἐνεργοῦσιν ἐπὶ τῆς κοινωνίας ἀποτελεσματικώτερον, ἢ τὰ ἄλλων πολλῶν καὶ δαπανηρὰ κατασκευάσματα, καὶ καθιστῶσι σχεδὸν περιττὴν τὴν χεῖρσιν παντὸς ἄλλου διοικητικοῦ ὄργανου. Εἰς τὴν ἀπόκτησιν ἄρα τελείαν δημοδιδασκάλων πρέπει νὰ τελιωσιν ἄπαντες οἱ ὑπὲρ τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως ἀγῶνες τῆς κεντρικῆς ἑξουσίας, διότι ἐντεθεὶν

Ἐκπαιδευτικὴ πολιτικὴ καὶ θρησκευτικὴ άγωγή

θελεῖ προκηγεῖ ἢ κατ' εἶδος πραγματικὴ πρόοδος ἐν τῇ δημοσίᾳ τοῦ λαοῦ ἐκπαιδεύσειν».⁶⁶

Ἀπὸ τὰ παραπάνω παραβέβητα γίνεται νομίζω φανερό, ὅτι ὁ ὑπουργὸς Χ. Χριστόπουλος πίστευε εὐλαχινὰ ὅτι κάθε μορφωτικὴ καὶ εκπαιδευτικὴ διαδιδασκαλιὰ, ἢ ὅποια δὲ στηρίζεται καὶ προῦθεῖ τις ἀρχὲς καὶ ἀξίες τῆς Ὀρθόδοξης Χ. Χριστόπουλος νόμιζε, ὅτι στὴν ἐπιτέσει τοῦ παραπάνω σκοποῦ, τοιάκι-ὄσο γιὰ τὴ δημοτικὴ ἐκπαίδευση, θὰ μπορούσαν νὰ συμβάλουν οἱ ἑργεῖς τῆς Ὀρθόδοξης Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας.

Προκειμένου ὁμως νὰ ἐπιτευχθεῖ αὐτὸ στὴν πράξη, ἦταν ἀπαραίτητο τὸ μορφωτικὸ ἐπίπεδο τῶν ἑργῶν τῆς Ὀρθόδοξης Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας νὰ ἐξυψηθεῖ σημαντικὰ. Ἡ γνώμη αὐτὴ δὲν ἠκουετο γιὰ πρώτη φορά ἀπὸ δημοσίον παράγοντα τοῦ βασιλείου τῆς Ἑλλάδας. Ἡ διαφορά μετὰ τὸν Χριστόπουλο εἶναι, ὅτι δὲν ἔμεινε πολιτικὰ ἀδρανὴς ὡς πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς μόρφωσης τῆς Ἐκκλησίας (παροχὴ κινήτρων γιὰ ὅποιες προεβή γιὰ τὸν ἑρὸ κλήρο τικῶν σχολῶν κ.λπ.) θὰ πρέπει νὰ θεωρηθῶν ὡς πρῶτοτόμος στὴν ἱστορία τῶν σχέσεων Ὀρθόδοξης Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας καὶ πολιτείας ἀπὸ τὴν ἴδρση τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους.

Ἡ φροντίδα ὁμως αὐτῆ τοῦ Χ. Χριστόπουλου γιὰ τὴν ἐκπαίδευση καὶ μόρφωση τοῦ ἑρῶ κλήρου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδας δὲλγει ταυτοχρόνως καὶ κλήρος κοινωνικὴ καὶ οικονομικὴ κατάσταση, στὴν ὅποια εὐχλοκετο αὐτὸς ὁ καθηγητῆς τῆς Ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας στή Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πατριβαλίου τοῦ Ἀδελφίου Κυριακῶς γράφει σχετικά τὸ ἔτος 1874 στὸ βιβλίο του «Δοκίμιον Ἐκκλησιολογικῆς ἱστορίας. Χάρις τῶν περι τὴν Θεολογικῶν πρῶτοδοξῶντων» (ἔκδοσις δευτέρα ἐπιμηξημένη):

«...Ὅπως ἐνιοχύνωσι τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἐκπαίδευσιν ἐν Ἑλλάδι, ἐξ ἧς μεγάλη ἀνάθα προσοδοκῶνται ὑπὲρ τοῦ ἔθνους, ἴδρυσαν οἱ ἀοιδμοὶ ἠπειρωτῆ ἀδέλφοι Ριζάραι τὴν κατ' αὐτοὺς ὀνομαθεθεῖσαν ἐκκλησιαστικὴν Ριζάρειον σχολὴν (1843), καταλιπόντες διὰ διαθήκης αὐτῆ μεγάλης ἐκπαιδευτέως τοῦ κλήρου. Χάρις δὲ μορφώσεως ἀπλῶν ἐφημερίων πῶτεργα λεγατικὰ σχολαὶ ἐν Σύβω, Χαλκίδι καὶ Τριπόλει. Ἀλλ' ἐπειδὴ πλείστον κεκτημένων ἰδίων περιουσιῶν, οἱ ἐφημέριοι εἶναι ἠνωχρασιμένοι γὰ ἑσῶν ἐκ γλυχοστάτων ἐκουσιῶν συνεισφορῶν τῶν ἐνοριτῶν, οὐδεμία δὲ ἄλλη μέχρη τοῦδε εὐλήθη πρῶνοια περι ἀξιοπρεπούς συντηρήσεως

του κλήρου, όπως εν Ρωσία και εν άραιοι τοίς χριστιανικός έθνεσιν, οι πασιον τουτων των εκκλησιαστικων σχολων καργοι δεν υπήρξαν ανάλογοι των προσδοκιων του έθνους. Μόνον μεταξυ του ανωτέρου κλήρου ιδίως των επισκόπων, άπαντα τις ειραιδεπτους τινάς άνδρας. Καί όμως είναι άπόλυτος άνάγκη γενικής του κλήρου μορφώσεως· διότι ό λαός μένων άνευ διδασκαλίας ή εγκαταλείπεται εις την δεισιδαιμονίαν ή περιπίπτει εις την θρησκευτικήν άδιαφορίαν. Ο κλήρος όπως φανή άφελίμος τω ελληνικω λαω, διδάσκων τάς άληθείας του χριστιανισμού και χριστιανικός μορφων τά ήθη αυτού, πρέπει κατά την άνάγκην να μη υπολείπται αυτού, άλλα να συμπροοδεύη, άλλως ουδέ τάς άληθείς θρησκευτικός άνάγκας αυτού θέλει έννοει, ουδέ θα δύναται να έξασκη όλαν· ήποτε άγαθήν έπιτροπήν επ' αυτού». ⁶⁷

Κάτω από τέτοιες συνθήκες εξηγείται, μεταξύ των άλλων, γιατί η Έκκλησία της Ελλάδας δεν έχει δυναμικά να παρουσιάσει καμιά άποδοτική παιδαγωγική ή/και πομπαντική δραστηριότητα και φροντίδα για την παιδική και νεανική ηλικία κατά την περίοδο που εξετάζεται εδώ. Πάντως τό αίτημα να γενικευθεί ή άνάθεση διδασκαλίας στο δημοτικό σχολείο σε κατάλληλα εκπαιδευμένους λογείς υπήρξε αίτια άρχαιων συζητήσεων κατά τό 19ο αιώνα. Για τό θέμα αυτό έντενης λόγος γίνεται άμέσως παρακάτω.

Κεφάλαιο Τέτατο

ΡΟΜΑΝΤΙΚΗ ΔΙΑΝΟΗΣΗ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΑΙΣΙΗ

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΜΙΣΘΟΔΟΣΙΑΣ ΤΟΥ Ι. ΚΛΗΡΟΥ ΣΤΑ ΜΕΣΑ ΤΟΥ 19ου ΑΙΩΝΑ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΟΒΑΣΕΙΣ ΑΝΑΘΕΣΗΣ ΤΗΣ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ ΣΤΑ ΔΗΜΟΤΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΣΕ ΕΡΡΕΙΣ

Οι ιστορικοί άναλυτές των ιδεων της ελληνικής κοινωνίας και παιδείας φαίνεται ότι συγκλίνουν στο συμπέρασμα, σύμφωνα με τό όποιο πολλά φλέγο-19ου αιώνα άντιμετωπίστηκαν κατά τόπο ρομαντικό. Μ' άλλα λόγια, ό ελληνικός 19ος αιώνας χαρακτηρίζεται, στο πνευματικό τουλάχιστο επίπεδο, ως ό και ή έπανεξέταση του ιστορικού και έθνικού παρελθόντος και της ένότητάς του ελληνισμού από την άρχαιότητα μέχρι τό σύγχρονο παρόν. Ο κατ' έξοχήν Δημαγός σημειώνει, ως χαρακτηριστικά γνωρίσματα της ρομαντικής ιδεολογίας από την όποία διακατείχεται ή διανόηση της εποχής, τ' άκόλουθα: «φυσική λαγχολική διάθεση· τάχος άπαισιόδοξη διάθεση στον έξωτα». Σέ άλλη συνάφεια για τό ίδιο θέμα γράφει πάλι ό Κ. Θ. Δημαγός: «ή νοσταλγία για τά περασμένα, ή μελαγχολική διάθεση, ή έξοση της έλευθείας είναι τά ουσιαστικά στοιχεία του ρομαντισμού, και, παντόχορνα, σημεία καμωμένα για να προσελμα κορυφώθηκε ή συζήτηση και έγιναν διάφορες προτάσεις γύρω στα μέσα του 19ου αιώνα από διανοσημένους της εποχής, οι όποιες άπέβλεπαν στη διεύθυνση των ελληνικών. Μία από τίς σημαντικότερες συζητήσεις για θέματα εκπαιδευσής της ελληνικής μαθητώσεως νεολαίας υπήρξε έκείνη, ή όποία σπηρίθηκε στη διατύπωση διδοχικών προτάσεων — οι προτάσεις διατυπώθηκαν μεταξυ των έτων 1855-1871 — για την άνάθεση διδασκαλίας στο δημοτικό σχολείο σε λογείς της Έκκλησίας της Ελλάδας.

Η συζήτηση στα μέσα του 19ου αιώνα για άνάθεση διδασκαλίας στο δημοτικό σχολείο σε λογείς της Έκκλησίας της Ελλάδας συνδέεται άμεσα με την

οικονομική κατάσταση στην οποία ευρίσκοντο ό κατώτερος κλήρος. Όσοι δηλαδή προσωπικότητες του δημόσιου βίου υπηρετήσαν την άποψη να διδώσκουν το κλήρο θά έβελτιώνοντο άν οι ιερείς έκτελούσαν και χρέη δασκάλων κατά άπομεικρωμένα κινήσια έπαρχιακά διαμερίσματα του κράτους. Ταυτόχρονα όμως οι υπηρετηκίτες της άποψης αυτής θεωρούσαν τους ιερείς ως τους φρουρούς της χριστιανικής και ήθικής διαπαιδευτήγησης των παιδιών του ελληνικού έπαρχιακού λαού.

Οι υπηρετηκίτες της άποψης να διδώσκουν ιερείς στα δημοτικά σχολεία θεωρούσαν, ότι με την κατάλληλη εκπαίδευση και μόρφωση, την οποία βέβαια έλεγξι-δάσκαλοι. Οι ιερείς-δάσκαλοι θά θεράπευαν κατά τόν καλύτερο τρόπο και τίς οικονομικές τους δυσκολίες αλλά και τίς προσδοκίες των υπηρετηκίτων της άποψης, για μιá ήθικη και θρησκευτική άγωγή των παιδιών της ελληνικής άγροτικής και όρεινης χώρας. Σε τέλευτα άνάλυση τό «πρωτό» αυτό δέν έδειχναν έμπρακτα, ότι πέγα από τό αίσθημα τέλευτοργιακά τους καθήκοντα, θά μπορούσαν να προσφέρουν ήμεσο και χρήσιμο έργο προς τό λαό για τίς πολίτικους-κοστικούς έργοδότες τους, τό όποιο θά έπρεκόλοντο για να προχωρήσουν στην έγκριση της άναγκιας και άπαραίτητης κοστικής διατάξης για τί μισθοδοσία των ιερέων-δασκάλων.

Τό πρόβλημα της άθλιας οικονομικής κατάστασης και άμοιβής του κατώτερου κλήρου διατυπώνεται ήσυχέστατα σε έγκύκλιο τον έτους 1855 (1 Ιουλίου) του ύπουργού «έπί των Έκκλησιαστικών και της Δημοσίας Έκπαίδευσεως» καθηγητή της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Άθηνών Π. Αγγελόπουλου. Η έκτενης έγκύκλιος «περί των δικαιωμάτων των έφημερίων» άρτηθήνικο προς τους νομάρχες του κράτους. Άφορητή για την έξαπόλυση της έγκυκλίου έδωσαν καταγγελίες της λεγάς Σύνοδου της Έκκλησίας της Έλλάδας προς τό ύπουργείο, σύμφωνα με τίς όποιες:

«...Έν τινι των έπαρχιών του κράτους, χωρικά, ότίνες μέχρι τέλους του παρελθόντος έτους έξέπληθρον άκριβώς τό καθήκον των, δίδοντες εις τους έφημερίους των ό,τι άνέκαθεν υπάχει κανονισμένον, ήξσαντο, από του μηνός Ματίου του ένεστώς έτους, να δίδωσιν εις αυτούς, όι μόν τό ήμισυ, όι δέ τό περίμνηστον των όσα πρότερον έδιδον και ότι αί παρά του άρμόδιου Σ. Έπισκόπου υπέρ των ιερέων άπευθυνθείσαι προς τους χωρικούς συμβολαί απέβησαν μάταιαι και άτελεσφορητοι. Ένευθεν δε λαβούσα άφορητή ή Λεγά Σύνοδος, και γνωρίζουσα, ότι, όταν οι χριστιανοί άγωνάνται την άπόδοσιν των κανονισμένων δικαιοματίων εις τους έφημερίους, τότε όντοι ού μόνον στερούνται των μέσων

προς τό ν' άποζώσι καί, άλλ' ουδέ τά καθήκοντά των δύναται άκριβώς να εκληρωσιν, έξητήσατο παρ' ήμων να ύπομνήσωμεν εις τάς Δουκιπτικές άρχάς την άκριβή έκτέλεσιν των προαποφασισμένων και προδιατεταγμένων, ίνα μη έξ ένδεχομένης δυστορίας τινων χριστιανών, από κομματικού πάθους μάλλον ή απ' άλλης αίτίας όρημομένη έκτέλεσις του καθήκοντος και τούτων κ' έκείνων».²

Στή συνέχεια ό συντάκτης της έγκυκλίου άναφέρεται στη χριστιανική βιβλική και πατερική θεμελίωση της άμοιβής των ιερέων από τους πιστούς. Έπιμαίεται σχετικά χωρία από την Παλαιά και Καινή Διαθήκη και μεταφέρει τί γνώμη ενός εκκλησιαστικού συγγραφέα, του ίερου Θεοδοπίου. Σύμφωνα με τον Θεοδόπιου: «Πάντων των κατά τόν βίον καταφρονείν προσήκει τόν ιερέα και τή θεία προσεδουρειν λεγουγία. τούτου χάριτι ένομοθέτησε τάς άπαρχάς και τίς δεκάτας παρά παντός κομίσεσθαι του λαού, ίνα των βιωτικών άπληλαγμένον φροντίδων (οί Ιερείς) άγίας την έγκεχειρισμένην αυτούς άγιστείαν έπτελώσιν». Καί ή έγκύκλιος κατακλείεται ως ακόλουθος:

«Συμφεραλαδιόντες τόν λόγον, προσκαλούμεν ήμάς, ίνα, συμφώνως προς τά συνδικώς άποφασισμένα και υπό της Κυβερνήσεως έγκεικόμενα, δώσπε εις τους υφ' ήμων διοικουμένους να νοήσωσιν, ότι όφείλομεν έκαστος να χορηγώμεν προθύμως εις τους έφημερίους της ένορίας ήμων ό,τι άνέκαθεν υπάχει κανονισμένον, είτε εις χρήματα είτε εις τό τίς των έν τω καθ' ήμάς Νομώ Σ. Σ. έπισκόπων έπικαλεσθή την συνδρομήν και την υπεράσπισιν ήμων υπέρ έφημερίου, ή υπέρ έφημερίων, ότίνες, κατά την άπόλαυσιν των κανονικών δικαιωμάτων της Λεγεαίας των, νομίζουσιν έαυτούς άδικομένους τυχόν από τινα των ένοργιτών την προστασία και συνδρομήν, υποχρεούντες τόν δυστοπούντα να άδη άλογγύστως εις τους ιερείς της ένορίας του, ό,τι και όσον έδιδεν άνέκαθεν ως κανονικόν δικαίωμα. Και ταύτα, άχρις ότου κανονισθώσιν όριστικώς και τά περί της όριστικής άποκαταστάσεως του κατωτέρου Κλήρου».³

Μέ την παραπάνω έγκύκλιο διαφαίνεται για άλλη μιá φορά, ότι τά όρια στις σχέσεις Έκκλησίας και πολιτείας ήταν έντελώς άσαφή. Μ' άλλα λόγια, της μισθοδοσίας των κληρικών της καταφεύγει στο ύπουργείο από τό όποιο ήθονοντο ν' άνταποκριθώσιν (για πολιτικούς λόγους;) στο καθήκον της άμοιβής των έφημερίων τους. Ταυτόχρονα όμως με την έγκύκλιο αυτή έξη-

γεία, γιατί από τότε μέσα της δεκαετίας του 1850 άρχισαν να διατυπώνονται οι πρώτες προτάσεις για την ανάθεση της διδασκαλίας στα δημοτικά σχολεία σε λέξεις. Όσοι κατά καιρούς εισηγούντο ν' ανατεθεί ή διδασκαλία σε λέξεις στα δημοτικά σχολεία έστηλξαν, μεταξύ των άλλων, την πρότασή τους στην επιθυμία να βελτιωθεί ή ύλεια οικονομική κατάσταση του κλήρου της άρτομεμακροσημής επαρχίας.

Τό έτος 1854 εκδόθηκε προκήρυξη (19 Ιουλίου) του ύπουργείου «έπί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαίδευσέως» (ύπουργός Γ. Ψύλλας). Η προκήρυξη, ή όποια ύπεγράφετο άπ' όλα τά μέλη του ύπουργικου συμβουλίου (Κηβέριση Α. Μανροκοδόττου), κάλυψε τους πνευματικούς άνθρώπους να προτεινουν λύσεις για τη βελτίωση των εκπαιδευτικών θεμάτων. Τό κείμενο της προκήρυξης έχει ως άκόλουθως:

«Τό ζήτημα της παιδείας είναι διά τό έθνος τό ζήτημα του πολιτισμού του. Τό έθνος θέλει, και μετά του έθνους θέλει και τό ύπουργείον, τά άγαθά της προκαταρκτικής παιδείας να διαδοθώσιν εις όλες τάς τάξεις του λαού, διά να μάθη ό λαός ποια είναι τά χρέη, τά όποια άρξεται να ύπουργείον θέλει, και μετά του ύπουργείου θέλει και τό έθνος, ή άνωτέρα εκπαιδευσις να κατασταθή γενικωτέρα και τελειότερα, ώστε οι πολυτήθεις μαθηταί και φοιτητα των ύψηλοτέρων εκπαιδευτικών κατστημάτων, οι μέλλοντες ότοι διάδοχο ήμών να κατασταθώσι σφωτεροι παρά τους πατέρας των νομοθέται, δικαιότεροι των νόμων έφραμοσται, και ευτολμότεροι των όρκών της πατριδος ύπερασπιστάται».⁴

Στην προκήρυξη του ύπουργείου «έπί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαίδευσέως» του έτους 1854 φαίνεται, ότι πρόδημα άνατοκχιόθηκε ό καθηγητής της Φυσικής Πειραματικής του Πανεπιστημίου Αθηνών Δημήτριος Σ. Στρούμπτος. Αυτό συνάγεται από την κυκλοφορία τό έτος 1855 (ήτοι, περί άνατροφής και παιδείας). Στόν πρόλογο του δημοσιεύματος του ό Δ. Στρούμπτος γιτά άναφέρεται στην προκήρυξη του ύπουργείου «έπί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Εκπαίδευσέως» και δηλώνει, ότι επιχειρεί να συμβάλει με τά γδαφόμενά του στη λύση «του περί άνατροφής και παιδείας ζήτηματος». Ταυτόχρονα ό Δ. Στρούμπτος εύχεται οι προτάσεις του για τη βελτίωση των εκπαιδευτικών θεμάτων να ληφθώσιν ύπόψη από τό ύπουργείο. Στό άκρετά έκτενές κείμενο του δημοσιεύματος του (σελίδες 96) ό Δ. Στρούμπτος άναλύει την εκπαιδευτική κατάσταση και προτείνει λύσεις για τη βελτίωσή της. Όπως είναι φυσικό, τό σπουδαιότερο ένδιαφέρον του δημοσιεύματος του Δ. Στρούμπτος έχει τό μέγος έκείνο που άναφέρεται στην πανεπιστημιακή εξαίρεση. Καί αυτό, γιατί ως καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών

γνώριζε πολύ καλά τά κακώς κείμενα σ' αυτό. Οι προτάσεις λοιπόν του Δ. Στρούμπτος για τη βελτίωση της πανεπιστημιακής εκπαίδευσής ήταν σημαντικές για την εποχή που διατυπώθηκαν και ιδιαίτερα έκείνες, οι όποιες άναφέρο- και τη μέθοδο της διδασκαλίας των καθηγητών.

Σημασία για τό θέμα μας έχει άσφαλώς ή πρόταση του Δ. Στρούμπτος, σύμφωνα με την όποια θα έτρεπε «να αυξηθή ό άριθμός των δημοτικών Σχολείων του κλάτους και μάλοστα εν τη στερεά Ελλάδα». Για τό λόγο αυτόν θα έτρεπε «ως έμπρόδιον... να μη λογισθή ή έλλειψις χρημάτων. Αλλά, και χρημάτων έπινοήσοσι καταλλήλους πόρους προς θεαταίαν της άπορίας ταύτης να ύπαρχη άνεξαίγέτως έν σχολείον κατά κοινότητα εκ χάλιων κατοίκων συνισταμένην». Σ' αυτήν άκριβώς τη συνάφεια ό Δ. Στρούμπτος διετύπωσε την άκόλουθη πρόταση:

«Όπου δε ή ύστιασις τουούτου σχολείου άποβαίνει άδύνατος, διά τό εύθύθυμον των κατοίκων, να έπιφορτισθή ό λεγείς να διδάσκη τους παιδάς γραφήν, άνάγνωσιν, τάς τέσσασας πράξεις της άριθμητικής και την Ίερών Κατήχησιν, άντι μικράς άντιμωθίας. Διότι πάντες σχεδόν οι λεγείς των χωρίων ζώσιν έν λιτότητι».⁵

Ό Δ. Στρούμπτος, έπομένως, ένδιαφερέτεο πρωτίτως να συμβάλει με την πρότασή του στην έξοικονόμηση των πραγμάτων, προκειμένου τά άπομεικονήσιμα και άλγυάριθμα σε κατοίκους χωριά ν' άποκτήσουν σχολείο. Η έξοικονόμηση αυτή θα μπορούσε να έπιτευχθεί με τό «να έπιφορτισθή ό λεγείς να διδάσκη τους παιδάς...». Καί αυτό θα έγινε «άντι μικράς άντιμωθίας, διότι πάντες σχεδόν οι λεγείς των χωρίων ζώσιν έν λιτότητι». Θα ώφελούσντο λοιπόν τελευταίοι ζούσαν πολύ φτωχικά («έν λιτότητι»)! Παρά όλα αυτά, ό Δ. Στρούμπτος ύπηρεσε άκρετά έπείγηματικός στη δικαιο- λόγηση της προτάσεώς του για την άνάθεση διδασκαλίας σε λέξεις στα σχολεία των μικρών και άπομεικονημένων χωρίων. Όπως άντιλαμβάνετο ότι μια τέτοια πρόταση θα μπορούσε να τύχει άποδοκιμασίας άκόμη και από τους πολιτικούς προς τους όποιους άπηθύνετο. Καί αυτό, γιατί οι εύρωπαικές άντιλήψεις για τη λειτουργία του κλάτους ως κύριου και σε όργανιμένες περιπτώσεις άπομεικονητού γυθμιστή και διαχειριστή των εκπαιδευτικών θεμάτων, ήσαν έθιγώς διαδεδομένες μεταξύ πολλών Έλλήνων πολιτικών της εποχής.⁶ Γι' αυτό και τά επιχειρήματα του Δ. Στρούμπτος, για άνάθεση διδασκαλίας σε λέξεις, ήσαν άκρετά προσεκτικά και θεμελιωμένα—συγκριτικά και άναλογικά—στην εύρωπαϊκή κοινωνικο-θρησκευτική έμπερία. Βέβαια, ό Δ. Στρούμπτος δεν παρόλειπε να ύπομνησει στους άναγνώστες του, ότι και πριν από την Έπιανάσταση του 1821 ή παιδεία των έλληνοπαίδων ύπήνετο στη φροντίδα και

τῆ δικαιοδοσία τῆς Ἐκκλησίας. Στό σημεῖο ὁμοῦς αὐτό ὁ Δ. Στρούμπτος ἀντιπαρατίθηγε τὴν ἔκτακτα ἀνενοῦστε τῆς ἐν τῷ μετώξῳ ἐξελίξεις και ἀνακαταρτίξεις ἰδεολογικές και πολιτικές—οἱ ὁποῖες καθόδιον ἀποφασιστικά τῆς νέας συνταγματικές και δημοσιονομικές ἀρχές με βάση τῆς ὁποῖες συβυλιότητα στην ἑλευθερία Ἑλλάδα τὰ θέματα τῆς ἐκπαίδευσης και τῆς μόρφωσης τῶν ἑλλήνων παιδῶν και τοῦ λαοῦ γενικά. Ἡ θεμελίωση τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ Δ. Στρούμπτος γιά τὴν πρόταση ἀνάθεσης διδασκαλίας σέ λεγείς στὰ σχολεῖα τῶν μικρῶν και ἀπομεμακρυσμένων χωριῶν ὑπῆρξε ὁ ἀκόλουθη:

«Αὐτό τοῦτο ἐγένετο, ὡς γνωστὸν τοῖς πᾶσιν, και πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως πρὸς τὴμὴν τοῦ Ἑλληνικοῦ κλήρου, ὅστις και ἐπαίδευε και ἐπολιμαῖνε τὸ ἐμπιστευθὲν αὐτῷ λογικὸν ποιμνιον. Παρατηρητέον δὲ ὅτι οἱ λεγείς παρ' ἡμῶν, ὡς ἔγγαμοι και ὅλας ἀνήκοντες εἰς τὴν κοινωμίαν, χρησιμεῖοι και πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον καταλληλότερον ἢ οἱ λατινοὶ λεγείς παρὰ τοῖς Δυτικαῖς· διότι οὔτοι, ἀρχαῖοι ὄντες, και ἀνήκοντες εἰς μερίδα ἀσθημάτων, διακρίονται συνήθως ἰδία συμπερόντα, ὑπηρετοῦσιν αὐτοῖς μάλλον ἢ τὴν κοινωμίαν. Τοῦτων δ' οὕτως ἐχόντων, συμπερέσει μάλιστα ἡμῶν οὐ μόνον νὰ προτιμῶμεν τοὺς λεγείς ἡμῶν ὡς διδασκάλους, ἀλλὰ και νὰ προτιμῶμεν αὐτοὺς ὅπως συνιστάει σχολεῖα παιδῶν, οἷς δίνονται νὰ παιδαγωγῶσιν καλλίον τῶν ἀναλαμβάνόντων τὸ σπουδαϊότατον τοῦτο ἔργον ἐπὶ κερδοσκοπία. Τοιοῦτον πλεονέκτημα ἔχει πρὸ πάντων ὁ τῶν διαμαρτυρομένων κλήρος, ὃν πολλάκι σφραῖ Κρηθηνίους μεταχειρίζονται ἐξαιρέτως πρὸς ἐκπαίδευσιν τῶν ἐθνῶν, ὃν προοίταται. Και τῷ ὄντι οἱ διαμαρτυρόμενοι, ἐπειδὴ χειραγωγούονται ὑπὸ τοιοῦτων διδασκάλων τε ἅμα και ποιμένων, βαθέως αἰσθανόμενων τί ἐστὶ πατρικὴ στοργή, διακρίνονται μεταξὺ τῶν λοιπῶν χριστιανικῶν ἐθνῶν ὡς τελειότεροι περὶ τὴν ἠθικὴν».⁷

Τὰ ὅσα ὁ Δ. Στρούμπτος ἀναφέρει γιά προοιότη τῶν λεγέων «ὅπως συνιστῶσι σχολεῖα παιδῶν», κατὰ τὰ προοιότατα πρῶτοπα, ἀντιγράφουν με ὅσα γράφει σέ ἐπόμενες σελίδες τοῦ δημοσιεύματός του. Μ' ἄλλα λόγια, ὁ Δ. Στρούμπτος ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ ποιμαντικὴ και κηρυκτικὴ προσφορά τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδας ἦταν σέ ἄθλια κατάσταση. Γι' αὐτὸ τὸ θέμα, μετώξῳ τῶν ἄλλων, σημειώνει:

«Ὁ ἴησους Χριστός, ἐπομάσας τοὺς Ἀποστόλους πρὸς τὸ κήρυγμα τοῦ Ἐυαγγελίου, εἶπεν αὐτοῖς: "Πορευθέντες οὖν μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη, διδάσκοντες αὐτοὺς τηρεῖν πάντα ὅσα ἐνετείλαμην ὑμῶν" (Ματθ., κερφ. 28). Διὰ τὸ λοιπὸν και ἡ θεολογικὴ σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου, ἡ Ριζάρειος Σχολὴ, ἐξαιρέτως δὲ ἡ Ἴερω Σύνοδος, νὰ μὴ εἴπωσι ταῦτα πρὸς τοὺς κληρικὸὺς φοιτητάς: Διὰ τὸ λόγος τοῦ Θεοῦ σπανίως ἀκούεται κηρυττόμενος ἀπὸ τοῦ Ἴερω Ἀμβωνος ἐν αὐτῇ τῇ πρωτεύουσῳ.

οὐδέποτε δὲ σχεδὸν ἐν ταῖς πλείστας τῶν κομποτόλεων και χωριῶν.

Μετὰ τοιοῦτων ἐπὶν ἐλευθερίαν ὁ Ἑλληὴν εἰσέρχεται ἐπὶ εἰς τὸν ναὸν και ἐξέρχεται, καθὼς και πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως, μηδένα ὄντων τῆς ψυχῆς αὐτοῦ ἀποπλήνων. Διότι, ὅταν μὲν ἀκούη τὰ ψαλλόμενα, ἐπιναλαμβάνει αὐτὰ ταπεινότερα τῆ φωνῆ· ὅταν δ' ἀναγινώσκηται τὸ Ἐυαγγέλιον, θαυμάζει μόνον τὴν φωνὴν τοῦ διακόνου Παρά τίνος δὲ διδάσκηται ποτε οὔτος ἢ ἡ γυνή, ἢ τὰ τέκνα, ἢ ὁ οικέτης, ἢ ἡ παιδικὴ κη αὐτοῦ τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ εἰς γλῶσσαν εὐκατάληπτον, ὅπως βεβαιωθῶσι καὶ ἀποδεδειχῶσι βαθμῶδον τὰ ἐλαττώματα, ἅτινα κατήνησαν ἔξεις; Ποτε εἶδε τὸ ποιμνιον τὸν ποιμενάρχην δεικνύοντα αὐτῷ πρὸς δεξιάν; Πανταχοῦ σχεδὸν ὁ λαὸς ἀφῆθη εἰς τὰς ὀφθαλμοὺς τῶν παθῶν αὐτοῦ και οὐδεὶς ὁ περιστελάων ταῦτα· διότι οὐδ' οἱ λεγείς, οἷοι χειροτονῶνται, ὡς μὴ ὄφελον, μέχρι τοῦδε, εἰσὶν ἱκανοὶ ἵνα μεταχειρισθῶσι τὴν ἠθικὴν ἵαχὴν αὐτῶν ἐπὶ τοῦ λαοῦ και ἑλθωσιν οὔτως εἰς ἐπικουρίαν τῆς δικαιοσύνης. Ἐκ τῆς ὀλιγωρίας δὲ ταύτης οἱ ἀνθρώποι σημερον δολιεύονται εἰς τὰς συναλλαγὰς αὐτῶν, στρεφνοδικοῦται και ψευδοκοῦσιν ἑλαχίστων συμφερόντων ἑνεκα».⁸

Ἐν λοιπὸν ἡ ποιμαντικὴ και κηρυκτικὴ δραστηριότητα και κατάσταση τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδας ἦταν τόσο ὑποβαθμισμένη ἕκαστη τὴν ἐποχῇ, ὅπως τουλάχιστο τὴν περιγράφει ὁ ἴδιος ὁ Δ. Στρούμπτος (ἔστω και με κριτικὰ ὄση ὑπερβολῆς), πῶς θὰ μπορούσαν νὰ παρακινήθων οἱ λεγείς νὰ ἰδρῶσιν σχολεῖα γιά τὴν ἐκπαίδευση τῶν ἑλληνοπαιδῶν κατὰ τὰ καθολικά και κηρῖως προοιότατα πρῶτοπα: "Ἐν ἑξαρχῆς ἐδίδετο ἀπάντηση στὸ ἔρωτημα αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ προφωλαχθεῖ ὁ συντάκτης τῆς πρότασης—γιά ἴδρηση σχολείων ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδας—ἀπὸ τὴν ἀντίφραση και τὸν ὑπερβολικὸ ρομαντισμὸ που φωνεῖται ὅτι τὸν διεκρίναν σ' αὐτὸ τὸ θέμα.

Ἐσφαλῶς δὲ θὰ πρεῖται νὰ λημονεῖται, ὅτι τὸ πολιτικὸ, κοινωνικὸ και θρησκευτικὸ κλίμα στην ἑλευθερία Ἑλλάδα τῆς δεκαετίας τοῦ 1850 ἦταν ἀκριτὰ πρόσφορο γιά νὰ διατυπωθεῖ ἡ πρόταση νὰ διδάσκων λεγείς στὰ δημοτικὰ σχολεῖα. Ἡ ἀνεγνώριση τοῦ ἀποκεφάλλου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδας ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο (1850), σέ συνδυασμὸ με τὴν ἐπικρατῖση ἑνὸς συντηρητικοῦ θρησκευτικοῦ πνεύματος στὸν κοινωνικὸ περιήγη, βοήθησε πολὺ νὰ ἐκκολάσκητῃ ἡ ἰδέα τῆς ἐνεργοῦ προσφοράς τοῦ ἱερω κλήρου τῆς Ἐκκλησίας στὸ χῶρο τῆς ἐκπαίδευσης τοῦ λαοῦ. Στό σημεῖο αὐτὸ θὰ πρεῖται νὰ λεχθεῖ, ὅτι στὴ δημοσιότητα τοῦ συντηρητικοῦ θρησκευτικοῦ πνεύματος τῆς ἐποχῆς, ἐκτός τοῦ Κ. Οἰκονομίου τοῦ ἐξ Οἰκονομίω, πολὺ συνέβαλαν ἡ πολιτικοθρησκευτικὴ δράση και τὰ κηρῖνματα τῶν Πατριάρχου και Κοσμά Φλαμιάτου. Μέσα σ' αὐτῇ τὴν περιήρησση κοινωνικοθρησκευτικὴ ἀμείωσση κατεδικάζετο ἀμελίτητα κάθε νεωτεριστικὴ θεολογικὴ ἰδέα και κηρῖτικὴ γιά τὴν ἐπισημνη θρησκεία και τοὺς ἐκπροσώπους τῆς εἶτε αὐτῆς προήρηγοντο ἀπὸ τῆ

θεολογική και θρησκευτική διανόηση (δική και καταδίκη του Θεόφιλου Καϊνη), είτε από τη λογοτεχνία (καταδίκη των «Μυστηρίων της Κεφαλονιάς» του Χάρδη (καταδίκη του Γιουβ Κιηνγκ για λόγους προσήλυτισμού).⁹

Μέσα λοιπόν στα νέα κοινωνικοθρησκευτικά πλαίσια που διαμορφώθηκαν τη δεκαετία του 1850 δέ θα πρέπει ν' αποτέλει εκπλήξη, ότι και θεωρούμενοι ως υλιστούτες και δογματιστές λόγιοι εκπαιδευτικοί και διανοούμενοι υπήρξαν την άποψη, ότι για ν' άνορθωθεί τό βιοτικό και μορφωτικό επίπεδο των λεγών της Εκκλησίας της Ελλάδας θα έπρεπε οι τελευταίοι να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στη δημοτική εκπαίδευση του λαού.

Ένας από τους πρώιμους εκφραστές της πρότασης να διδάσκουν οι λεγείς στα Άλληλοδιδασκτικά σχολεία, μετά τον Δ. Στρογγίτη, είναι ο Άντωνιος κατηγορία των δραματιστών και λόγιων εκπαιδευτικών του 19ου αιώνα, είχε απούδα στην Ίονιο Ακαδημία και δίδαξε σε διάφορα γυμνάσια, όπως στο Άηνούρι της Κεφαλληνίας, στη Λαμία κ.ά. Επίσης άσχολήθηκε και με τη λογολαΐα).¹⁰ Ο Ά. Φατσέας τό έτος 1856 δημοσίευσε δύο εύστοχα κείμενα (φυλάδια), τά οποία άπηθύνη «προς τόν ύπουργόν της Δημοσίας Εκπαιδευσεως», δηλαδή τόν Χ. Χριστόπουλο. Τά κείμενα του Ά. Φατσέα φέρουν τόν τίτλο: «Σκέψεις επί της Δημοσίας και Ίδρυτικής Εκπαιδευσεως των Νέων Ελλάτων». Μέρος Α' και Μέρος Β'. Δέν άποκλείεται τά κείμενα (φυλλάδια) του Ά. Φατσέα νά ήταν καρπός εργασίας του που τυχόν προήλθε από συμμετοχή του σε γνωμοδοτική επιτροπή του ύπουργείου «επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδευσεως» για θέματα εκκλησιαστικά και εκπαιδευτικά.¹¹

Στό δεύτερο φυλλάδιο (Μέρος Β'), τό οποίο έχει τόν ύπότιτλο «Σκέψεις επί της διορθώσεως των έλαττωμάτων της εκπαιδευσεως των νέων Ελλάτων», ο Ά. Φατσέας άναφερόμενος στα «Δημοτικά ήτοι Άλληλοδιδασκτικά Σχολεία» διατυπώνει, μεταξύ των άλλων, τήν ακόλουθη πρόταση:

«Πρέπει... τά Σχολεία ταύτα δσον τό δυνατόν, μετά φρονήσεως πάντοτε, νά πολλαπλασιάζωνται ή δέ διδασκαλία αυτών νά ήναι ύποχρεωτική εις τους πάντας, έπιβαλλομένων ποινών εις τους έλλείποντας παιδας και παραχαρουμενων τινών μικρών ποινολιών εις τους συχνάζοντας. Ήθελε δέ ή τσι αυτή διδασκαλία προσοδότη μεγάλης, άν άντι παραλόγως νά πολλαπλασιάζωνται τά ελληνικά Σχολεία και τά Γυμνάσια χωρίς διδασκαλίας και χωρίς μέσα, ηΰξανον άρ' έννοτίας και έπιμελούντο τά Άλληλοδιδασκτικά, άνατιθέμενης της διδασκαλίας αυτών εις τους λεγείς των χωρίων με μικρόν έπιμήθιον, όταν οι λεγείς, ως έπρεπε νά ήναι έννομιζέον».¹²

Οι λεγείς λοιπόν θα έπρεπε, σύμφωνα με τόν Ά. Φατσέα, ν' άνελάμβαναν τη διδασκαλία των παιδιών στ' Άλληλοδιδασκτικά σχολεία των χωρίων. Βέβαια ό Ά. Φατσέας φαίνεται ότι ήταν γενεαλιστής στη διατύπωση της πρότασης του. Μ' στα δημοτικά επαρχιακά σχολεία. Αυτό όμως δέν ήταν έντελώς έφικτό, άφου εκπαίδευσης. Άσφαλώς αυτό ύπονοει ό Φατσέας με τη φράση: «όταν οι λεγείς ως έπρεπε νά ήναι έννομιζέον». Παρά τήν έπιπρόσθετη όμως αυτή, ό Ά. Φατσέας δικαιολογεί τήν πρότασή του ως ακόλουθος:

«Επειδή οι λεγείς είναι οι φυσικοί Άλληλοδιδάκται του λαού νά εις δέ τά μικρά παιδιά δέν άρκεί νά ήναι γραμματισμένοι άλλα και σεβάσιμοι οι διδασκαλοί».¹³

Ο Ά. Φατσέας, ως γενεαλιστής που φαίνεται νά ήταν, δέν άντιπαρέχεται και τίς άιτιώσεις, οι οποίες θά μπορούσαν νά ένεθδον έναντιον της πρότασης του. Οι βασικότερες κατηγορίες, τίς οποίες θεωρεί ότι πρέπει ν' άντικρούσει, προκειμένου νά ύπερασπιστεί τήν πρότασή του, είναι ή άναξίτητα γενικά των λεγών για τό διδασκαλικό έπάγγελμα καθώς και ό φόβος έπιβολής λογοκρισίας στη δημοτική εκπαίδευση του λαού. Τίς κατηγορίες όμως αυτές ό Ά. Φατσέας άντικρούει ως ακόλουθος:

«Αν δέ τις ήθελεν άντιπείνει ότι οι λεγείς είναι έν γένει άνάξιοι, και ότι δέν πρέπει νά έπαναφέωμεν τήν λογοκρισίαν, άπαντώ ως προς μέν τόν πρώτον ότι, επειδή ή θρησκεία δέν θέλει ψυμοζήτας τους λεγείς, αλλά σεβάσιμα και άναγκαία διά τήν κοινωνικήν και τήν πολιτικήν τάξιν πρόσοδήμου, έν περιπτώσει παραβάσεως, από του νά πολλαπλασιάζωσι τούς άναξίτους λεγείς και τους λεγείς έν γένει άνευ άνάγκης, ως προς δέ τό δεύτερον ότι δέν είναι τώγα φόβος μη λογοκριτηθώμεν, άλλα μήπως χάσωμεν τήν θρησκείαν. Επειδή καθώς διά δύο τούτων καταστρέφεται οικία ή κτήμα, διά της άμέσου καταστροφής ή διά της άμελείας, ούτω δόν, παρά διά της καταδρομής ήτις τήν άνοπισίας οφύνεται βάλμη δέν είναι άκαταμάχητος».¹⁴

Ο Ά. Φατσέας προχωρεί άκόμη περισσότερο στη θεμελίωση των έπιχειρημάτων του για τήν άνάγκη άνάθεσης διδασκαλίας σε λεγείς στ' Άλληλοδιδασκτικά σχολεία της επαρχιακής κυρίως χώρας. Ο σεβασμός τόν οποίο έμπνέουν οι λεγείς στα παιδιά και ή προθυμία των λεγέων νά παραμένουν στα χωριά και νά προσφέρουν με τακτικό καττικό μισθό τίς διδασκαλικές τους υπηρεσίες θεωρούνται από τόν Ά. Φατσέα ως οι σπουδαιότεροι λόγοι για τους οποίους

θά έπρεπε να υλοποιηθεί ή πρόταση άνάθεσης διδασκαλίας στ' αλληλοδιδασκικά σχολεία σέ λεγείς. Η θεμελίωση τών έπιχειρημάτων του 'Α. Φαρσέα έχεε ώς άκοιολούθος:

«Έπειτα διά τών δημοδιδασκαλάων πρώτον μέν δέν ένυπάρχει εις νέους έν γένει τό σέβας τό άπαιτούμενον εις παιδάς, και δευτερον εις χωρία δέν υπάρχει ποτέ καλοι δημοδιδάσκαλοι. και άν έξ άνάγκης ύπό οικονομιοσύνηται και μέτωσιν. Είναι κίνδυνος μήπως διά τάς οικιακάς άδικά των χρέη. Άλλά πρώτον οι έπιθεωρηται θέλωσιν άνταφείει θλιον μέλιστα, ούτε λείπουναι, ούτε πρέπει να λείπουναι από την εκκλησιασαν και να υπηγετασι τας εσοτάς και τας άφιερωμένους ήμέρας διά την θρησκείαν ούτως και εις την θρησκείαν έυμούνονται και γυμνάζονται εις την άνάγκωσιν. Η δέ Σύνοδος ήτις πρέπει να συγκατασταται εκ φιλοσόφων θεολόγων Άρχιερέων, θέλει επιτηρεί μη κάμωσιν οι λεγείς της δυνάμεως των κατάχρησαν. Ούτως δε θερατεύονται έν μέγει και αι άνάγκαι τοι λεγατεροι μας διά τας όποιας κυρίως έξευτελίξεται, και τό ψιν, πρέπει να ληφθή υπό σκεψην ώριμων».¹⁵

Η πρόταση του 'Α. Φαρσέα ν' άντασθεί ή διδασκαλία σέ λεγείς στ' αλληλοδιδασκικά σχολεία τών χωριών φαίνεται να σπνδετα άρρηκτα μέ τις συζητητό κώτος. Ο 'Α. Φαρσέας φαίνεται να διαφωνεί γιζικά μέ τη μισθοδοσία όλων των λεγέων από τών λεγέων από τό κώτος. Και αυτό, γιατί «μισθοδοτούμενων πρώος τό πρώον των λεγέων διαλααίζονται οι φόροι τοι λαοι και εις άμοιβήν χωρίζονται άπ' νται και θρασύτεροι».¹⁶ Έκείνο που ό 'Α. Φαρσέας θεωρεί ως την καλύτερη να πρσοφέρουν τις διδασκαλικές τους υπηρεσίες στ' αλληλοδιδασκικά σχολεία τών χωριών. Την άποψη του αυτή ό 'Α. Φαρσέας δικαιολογεί ως άκοιολούθος:

«Έπειδή ή κυκλωροδοσα ιδέα της μισθοδοσίας τοι λεγατεριου, κατά τό πρώον, και πρώο του κανονισθή και διοσθή ό άριθμός και ή ποιότης τών λεγέων, είναι πράγμα μαρότατον και άλεθιότατον. έπειδή, άν γείνη άλλο παρά να επιβαρυνθή ό λαός μέ διαλους φόρους, και εις άμοιβήν να έξευτελισθή, άπ' ού οι λεγείς είναι άπ' αυτόν όσας άνεξάρτητοι να πολιλασασσάσθωι δε οι κληρικοί, άπ' ού έπολλαλασιόσθωσαν οι καλαμαράδες, διά να άνωτιστη ή Βυζαντινή Αυτοκρατορία εις όσας τας όθλιώ-

τηράς της και τας μαρίας της. Οστις τώρα έμυθοδότησε τους λεγείς έξευτελίσε την θρησκείαν, και την έάλευσεν εις τά θεμέλια.

...Κανονίζεται άπ' εναντίας άπλοσύτητα τό λεγατεριον και τακτοποιείται άπ' έαυτοί όταν α') έμποδοσάσθωιν οι Άρχιερείς ύπό ποινην μεγάλην πρσοτήμιου τοι να χειροτονώσιν λεγείς περιτρούς ή άνάσθωις και β') όταν ό λεγείς τοι χωριού είναι και δημοδιδάσκαλος. Πώς δε πολίτης, πρώο πάντων όσως κυβένησης δέν πρέπει να τρέψη την άγνιαν. έπειδή ό έπαίτης δέν είναι δυνατόν να ήναι και τίμιος άνθρώπος. αλλά να έμψυχώμη την εργασιάν ούτως και δέν επιβαρυνεται και έχει ένταυτά και καλούς ήτοι άνεξαρτήτους ύπηκόους».¹⁷

Ση συνέχεια, ό 'Α. Φαρσέας φαίνεται να διαφωνεί γιζικά μέ τις προθέσεις τοι ύπουργου «έπι τών Εκκλησιαστικων και της Δημοσίου Εκπαιδύσεως» Χ. Χριστοπούλου να ιδρύσει λεγατικά σχολεία για την εκπαίδευση λεγέων. Οι λόγοι τοις ότοιός ό 'Α. Φαρσέας προβάλλει είναι οι ακόλουθοι:

«Ός πρώος δε την διδασκαλιαν τών λεγέων είναι πρώος τό πρώον περιτη ή λεγομενη ειδικών Σχολείων ούστασις έπειδή δέν ήξενωα τι άλλο θέλει ό λεγείς, άπ' ού γνωρίζει τών Γυμνασιών τά μαθήματα, και ό Καθηγητής διδάσκει εις τους μέλλοντας λερωθήναι τά λεγατικά χρέη των. Οι Άρχιερείς και οι πρώτοι λεγείς τών πόλεων πρέπει να ήναι θεολόγοι και οι τοιοίτοι έχουν την Ριζάγειον Σχολήν και τό Πανεπιστήμιον. Άν οσπιθάσθωι τώρα, διά τό να λείπωσιν οι κατάλληλοι διδάσκαλοι, δέν θα γείνη άλλο παρά να στραφώνεται ό κόπος, να αυξάνωσι τά έξοδα, και να δοθή εις άνθρώπους μοχθηρούς όπλον επικινδύνων άν δε εις την σεβαστην κυβένησιν περισσεύωσι χρήματα, άς διορθώσει τά ύπάρχοντα».¹⁸

Οι άπόψεις και προτάσεις τοι 'Α. Φαρσέα για τά εκπαιδευτικά θέματα γενικά καθώς και για θέματα βελτίωσης της θέσης (οικονομικής και μορφωτικής) τοι κλήρου της Εκκλησίας της Ελλάδας, τις ότοιες άπρηθυε πρώος τόν τότε ύπουργό «έπι τών Εκκλησιαστικων και της Δημοσίου Εκπαιδύσεως» Χ. Χριστόπουλο, είναι άξιολογώσες. Και αυτό, γιατί χωρίς ό 'Α. Φαρσέας να διαφωνεί για μία πίο ούσιαστική συμμετοχή τών λεγέων της Εκκλησίας της Ελλάδας στα εκπαιδευτικά θέματα, κατακρίνει ύπουργικές ένεργείας, οι ότοιες θα μπορούσαν να χαλακρηστούν ότι επιφανειακά έλάνων χροόνια προβλήματα μόρφωσης και εκπαίδευσης τών λεγέων. Είναι σαφές από τά έπιχειρηγιά άνάθεση διδασκαλίας στ' αλληλοδιδασκικά σχολεία τών χωριών σέ λεγείς, ότι πρέπει να μισθοδοτούνται οι λεγείς από τό κώτος μόνο όταν πρσοφέρουν υπηρεσίες που δε θα περιολίζονται μόνο στα καθημερινά τους τελετουργικά εκκλησιαστικά καθήκοντα. Ός πρσοπορότερο τρόπο βελτίωσης τοι μορφω-

τικού και οικονομικού επιπέδου των κληρικών της επαρχίας, ὁ Ἄ. Φαρσέας θεωρεῖ τὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ τῶν λεγέων στὴ διαδικασία προσφορᾶς ὑπηρεσιῶν στὴ διδασκαλία τῶν παιδιῶν τῆς επαρχίας.

Ὁ Ἄ. Φαρσέας μὲ τὶς προτάσεις του ἀπρηθνέτο σ' ἓνα προφανῶς φίλο καὶ συμμαθητὴ του ἀπὸ τὴν Ἰόνιο Ἀκαδημία, δηλαδή τὸν ὑπουργὸ «ἐπι τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίῃς Ἐκπαιδεύσεως» Χ. Χριστόπουλο. Καὶ οἱ δύο ἀνδρες, τῆς ἰδίας σχεδὸν ηλικίας (ὁ Ἄ. Φαρσέας ἦταν κατὰ δύο ἔτη μεγαλύτερος ἀπὸ τὸν Χ. Χριστόπουλο), ἐνδελεχῶντο γιὰ μιά πιὸ οὐσιαστικὴ συμμετοχὴ τῶν λεγέων τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος στὰ εκπαιδευτικὰ πρῶγματα. Ὁ Χ. Χριστόπουλος ὡς ὑπουργός, ὅπως εἶδαμε στὸ προηγούμενο κεφάλαιο, προχώρησε στὴν ἴδρυση ἑσρατικῶν σχολῶν γιὰ τὴν ἐκπαίδευση ὁσων ἤθελαν νὰ λευθοῦν καὶ νὰ ὑπηρετήσουν στὴν επαρχία. Δὲν πρὸςβη ὁμως στὴν ἰλοποίηση τῆς πρότασης τοῦ συμμαθητῆ του Ἄ. Φαρσέα γιὰ διορισμὸ λεγέων-δασκάλων στ' ἀλληλοδιδασκτικὰ σχολεῖα τῶν χωριῶν. Ἄντ' αὐτῆς ὁ Χ. Χριστόπουλος φαίνεται, ὅτι προτίμησε νὰ προβεῖ σὲ μιά μέση λύση. Μὲ πρωτοβουλία δηλαδή τοῦ ὑπουργοῦ Χ. Χριστόπουλου, ὅπως ἦδη ἀναφερόθηκε στὸ προηγούμενο κεφάλαιο, ἐκδόθηκε τὸ βασιλικὸ διάταγμα «περὶ ὑποτροφίας κληρικῶν ἢ μελλόντων λευθῆναι ἐν τῷ Βασιλικῷ Διδασκαλεῖῳ» (13 Δεκεμβρίου 1856).²⁰ Μὲ τὸ διάταγμα αὐτό, χωρὶς νὰ γενικεύεται ἡ ἀνάθεση διδασκαλείας στ' ἀλληλοδιδασκτικὰ σχολεῖα σὲ λεγεῖς, ὅσοι φοιτητὲς τοῦ Διδασκαλείου ἦταν ἦδη λεγεῖς ἢ ὅσοι ἐπρόκειτο νὰ λευθοῦν διευκολύνοντο νὰ λάβουν κρατικὴ ὑποτροφία γιὰ τὴν ἀποτεγάρωση τῶν σπουδῶν τους. Ἦταν ὁμως ὑποχρεωμένοι μετὰ τὴν ἀποποίηση αὐτοῦ τὸ Διδασκαλεῖο νὰ προσφέρουν τὶς ὑπηρεσίες τους «ὡς ἐφημέριοι καὶ ὡς δημοδιδασκάλου» στὴν επαρχία.

Μὲ τὸ βασιλικὸ διάταγμα «περὶ ὑποτροφίας κληρικῶν ἢ μελλόντων λευθῆναι ἐν τῷ Βασιλικῷ Διδασκαλεῖῳ» (13 Δεκεμβρίου 1856) ὁ ὑπουργός Χ. Χριστόπουλος προσέφερε τὸ κατάλληλο κίνητρο, προκειμένου νὰ παρκαλυθῶν ὀριζόμενοι λεγεῖς ἢ/καὶ μελλόντες λεγεῖς νὰ ἐνδιαφεροῦν γιὰ τὴν ἀπόκτηση μιᾶς οὐσιαστικότερης ἐκπαίδευσης καὶ μόρφωσης. Ἡ ἐκπαίδευση αὐτὴ ἀσφαλῶς θὰ θεράπευε ἓνα χρόνιο πρόβλημα, τὸ ὁποῖο παρτηγεῖτο ἰδιαίτερα μετὰ τῶν λεγέων τῆς επαρχίας. Τὸ πρόβλημα αὐτὸ ἦταν περισσότερο ἰδιοφυρτικό παρά βιοτικό. Μὲ ἄλλα λόγια, ἐκείνο τὸ ὁποῖο ἐνδελεχε περισσότερο τὴν πνευματικὴ καὶ πολιτικὴ ἡγεσία τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος φαίνεται, ὅτι ἦταν νὰ χειρονονηται λεγεῖς, οἱ ὁποῖοι θὰ εἶχαν προηγουμένως ὑποστῆ μιὰ τοῦλάχιστο βασικὴ ἐκπαίδευση. Ἡ ἐκπαίδευση αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ βοηθῆσει τοὺς λεγεῖς ν' ἀνταπεξέχονταν σὲ στοιχειώδεις πνευματικὲς καὶ ἠθικὲς ἀνάγκες καθοδηγητῆς τοῦ ἐπαρχιακοῦ κυρίως λαοῦ. Τέτοιες ἀντιλήψεις ἀσφαλῶς συνέβαλλαν στὴν παρκαλίωση ὁσων λεγέων ἦ/καὶ ὑποηφίων λεγέων προημοῦσαν νὰ προσφέρουν τὶς ὑπηρεσίες τους καὶ στὴ δημοτικὴ ἐκπαίδευση. Ὁ βαθμὸς τοῦ ἐνδιαφερόντος τῶν ἰδίων τῶν κληρικῶν γιὰ ἐκπαίδευση καὶ μόρ-

φωση θὰ ὀδηγοῦσε ἀναπόφευκτα καὶ στὴ βελτίωση τῆς ἄθλιας οικονομικῆς κατάστασῆς τους.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρῆτει νὰ λεχθεῖ, ὅτι ἂν ἡ πρόταση τοῦ Ἄ. Φαρσέα γιὰ ἀνάθεση διδασκαλείας στ' ἀλληλοδιδασκτικὰ σχολεῖα τῶν χωριῶν σὲ λεγεῖς ἐφημέρις, χωρὶς προηγουμένη οὐστηματικὴ καὶ πολιχνονη ἐκπαίδευση τῶν νε. Καὶ αὐτό, γιατί τὸ πραγματικὸ περισοτέρετα προβλήματα ἀπὸ ὅσα θὰ ἐλυοῦντοετα τῆς ἀνατελῶς ἐκπαιδευσις καὶ μόρφωσης ἐκπαίδευσις ἦξε τὴν κατάσταση τῶν περισσότερων λεγέων τῆς επαρχίας, σίγυρα θὰ δημιουργοῦντοε σοβαρότατα προβλήματα στὴ θέσιση καὶ ἐφαρμογῆ ἀποδεκτῶν ὁμως σημαίνει, ὅτι ἡ λύση τῆν ὁποῖα προέταξε ὁ Χ. Χριστόπουλος μὲ τὴ δημοσίση τοῦ βασιλικοῦ διατάγματος «περὶ ὑποτροφίας κληρικῶν ἢ μελλόντων κότερη καὶ πολιτικὰ πιὸ ἐφικτῆ σὲ σύγκριση μ' αὐτὴν τοῦ Ἄ. Φαρσέα. Ἐξάλου ἡ λύση τοῦ Χ. Χριστόπουλου, ἔαν ἐφημερίετο ὀρθά, θὰ μπορούσε ν' ἀνθεθεῖς διδασκαλείας σὲ λεγεῖς στὰ ἐπαρχιακὰ ἀλληλοδιδασκτικὰ σχολεῖα.

Ἡ ἀξιολογιική κρίση, ὅτι ἡ πρόταση τοῦ Ἄ. Φαρσέα θὰ δημιουργοῦντοε σοβαρότατα προβλήματα ἔαν ἐφημερίετο ὀρθως ἀκριβῶς διατυπώθηκε, ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ ἐπισημη μαρτυρία τῆς λεγῶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Ἡ Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἡ ὁποῖα ἐκδόθηκε τὸ ἔτος 1863 (3 Ἰανουαρίου) καὶ ἀπρηθνέτο «πρὸς τοὺς ἀνά τὸ Κράτος Σεβασμιωτάτους Ἱεράρχους». Τὸ θέμα δασκάλων».²⁰ Στὴν ἐγκύκλιο γίνεται λόγος γιὰ τὴν ἐπιθυμία καὶ τὶς προσπαθειδιδάσκασαοι. Ὡς ἐπιστέγγοςια τῶν προσπαθειῶν τῆς Συνόδου γι' αὐτὸ τὸ θέμα «περὶ ὑποτροφίας κληρικῶν ἢ μελλόντων λευθῆναι ἐν τῷ Βασιλικῷ διατάγματος Λεῖψ» (13 Δεκεμβρίου 1856).

Μὲ τὴν παρκαλίω ὁμως ἐγκύκλιο διαμαρτυροῦνται ἐπρονότατα τὰ μέλη τῆς λεγῶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος γιὰ τὴν ἀνῶρμισση ἐπισημαματικῆ σημφουρα μὲ τὶς ἐπιταγῆς τοῦ βασιλικοῦ διατάγματος «περὶ ὑποτροφίας κληρικῶν ἢ μελλόντων λευθῆναι ἐν τῷ Βασιλικῷ Διδασκαλεῖῳ» (13 Δεκεμβρίου 1856). Οἱ διαμαρτυρίες τῆς λεγῶς Συνόδου εἶναι οἱ ἀκόλουθες:

«...Κατὰ συνέπειαν δὲ τούτου [τοῦ βασιλικοῦ διατάγματος «περὶ ὑποτροφίας κληρικῶν ἢ μελλόντων λευθῆναι ἐν τῷ Βασιλικῷ Διδασκαλεῖῳ» (13 Δεκεμβρίου 1856)] πολλοὶ τούτων [τῶν λεγέων] μετέβησαν

έκτοτε ένταυθα και περσώνεντες έν τῷ εἰρημένῳ Διδασκαλείῳ τὰς σπουδὰς αὐτῶν, και ἐξετασθέντες, διορίσθησαν ἕκαστος ἀκαλόγως τῆς ἱκανότητος του, ὡς δημοδιδασκαλοὶ εἰς τὰς κώμας ἢ πόλεις, ὅπου ὡς ἐφημέριοι ἐκλήρωσθησαν.

Μετά βαθείας ὄμως λύτης μαθάνει ἡ Σύνοδος, ὅτι τινές αὐτῶν ἐπιλανθάνόμενοι τῆς ὑψηλῆς αὐτῶν ἐντολῆς, και παρρηγορίζοντες τὸν λεγὸν τῆς Συνόδου σκοπὸν, οὐ μόνον μετέρχοντο ἀμελῶς και ὡς ἐν παρῶντι τὰ διδασκαλικά αὐτῶν καθήκοντα, ἀλλ' ὡς μη ὄφειλεν, ἀναμιγνύονται και εἰς κοσμικά πράγματα, συμμερίζομενοι τὰς συμπληρωτέας πολιτικὰς συμπράξεις τε και ἀντιπραθείας τῶν περὶ αὐτοὺς ἀνθρώπων, και ἐν ᾧ ὄφειλον και ὡς λειτουργοὶ Θεοῦ τοῦ ὕψιστου, και ὡς ἐμπειρομένους τὴν ἠθικὴν ἀνάγκασιν ἀπαλῶν παιδῶν, τὸ μὲν ἔργον αὐτῶν μετέρχεσθαι ἐπιμελέστερον, και ὁ βίος αὐτῶν εἶναι τὸ παρόδειγμα χριστιανικῆς ἐνότητος και ἀμεροληψίας, ἀποκαλιβάνοντες οὕτω και τὴν ἀντισημειωμένην ἐντολήν και τήμην, και τὸ σέβας τῶν ἀνθρώπων, γίνονται παράττοι βλάβης οὐ τυχούσης.»²¹

Τὸ κείμενο τῆς ἐγκυκλίου συνεχίζεται μέ προτογοπή στους παραληπτές τῆς νά προβαίνου κατ' ἀρχάς σέ νοθεσία τῶν ἀπειθαρχῶν λεγέων-δασκάλων. Ἐάν οἱ νοθεσίες φανῶν ὅτι δέν εἶναι ἀποτελεσματικές, τότε προτεροπονται οἱ ἀξιόμοιοι λεγέρες νά κινῶν τῆ διαδικασία τῆς παύσης ἀπό τῆ θέσι τοῦ δασκάλου ἐκείνου τῶν λεγέων-δασκάλων που δέ συμμορφώνονται στις ἐπισκοπικές ὑποδείξεις.

Οἱ διμαστυρίες τῆς λεγῆς Συνόδου γιά τὴν ἀντιθεοντολογικὴ ἐπαγγελματικὴ συμπεριφορὰ ὀριμμένων λεγέων-δασκάλων θά πρέπει νά κατανοηθῶν και ἐξηγηθῶν μέσα στὰ πλαίσια τοῦ γενικότερου κοινωνικοπολιτικῶν κλίματος στήν ἑλλάδα ποῦ ἐπικράτησε μετά τὴν ἐπαναστατικὴ ἀποπομπὴ τοῦ βασιλέα Ὀθῶνα ἀπό τὴν Ἐλλάδα (1862). Ἡ ἀλλοτρή δηλαδὴ τῆς πολιτικῆς κατάστασης εἶχε ὡς συνέπεια, μετάξυ τῶν ἄλλων, ν' αὐξηθῆ σήμαντικὰ ἡ δραστηριότητα τῶν πολιτικῶν κομμάτων στήν ἄγχα κομματικῆς πελατίας μετάξυ πολλῶν κατηγοριῶν κρατικῶν λειτουργῶν και ὑπαλλήλων. Οἱ δασκάλου ἀπερλεεσαν σήμαντικὰ στόχο τῆς ἀνάξήτησης πελατιῶν-ψηφοφόρων ἐκ μέρους τῶν κομματάρχων.²² Ἐνα ἀξιολόγο ἐκπαιδευτικὸ στέλεχος ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, ὁ Γρηγόριος Γ. Παπαδόπουλος, σέ ἀρθρο τοῦ σέ τόν τίτλο: «Περὶ τῆς ἐν Ἐλλάδι Δημοτικῆς Ἐκπαιδευσεως» στό περιοδικὸ Πανόραμα τοῦ ἔτους 1864, περιγράφει τὴ θέση τῶν δασκάλων ἀμέσως μετά τὴν πολιτικὴ ἐπανάσταση τοῦ ἔτους 1862, μετάξυ τῶν ἄλλων, ὡς ἀκόλουθος:

«Οἱ δημοδιδασκαλοὶ ἀπέβησαν ὄργανα τοπικῶν κομματικῶν ἀγωνων, τοῦ λεγοῦ αὐτῶν χαρκατήρος δεινῶς ἐκπεσόντος. δθεν ἀφού ἡ κυβερνήσις, εἰς ἑαυτὴν πᾶσαν συγκεντρωθῶσα ἐξουσίαν, ἀφείλεν ἀπό τῶν

νομαρχῶν τὸν διορισμὸν και αὐτῶν τῶν δευτεροβάθμιων και πρωτοβάθμιων δημοδιδασκάλων και ἀπεμάκρυνε πᾶσαν συμμετοχὴν τῆς δημοτικῆς και τοπικῆς ἄρχῆς, ἐπομένως ἦσαν αἱ φατριαστικαὶ και ὀλέθρια μεταθέσεις.

«Θεν πολλοὶ ἐξῆς και ἐπτάκις ἐντός τοῦ ἐνωστού μετεκινήθησαν ὑπό τοῦ ὑπουργείου, οὐδὼς γινώσκοντες, οὐδὲ λαμβάνοντες πρό ὀφθαλμῶν τὰ συμφῆγοντα τῶν οὕτως ἀδικωμένων σχολείων, ἀλλὰ σκοποῦντος ὡς ἐπὶ τὸ πλείστον εἰς εὐχαριστήσαν ἐπαρχιωτῶν τινος ψηφοφόρου.»²³

Πάντως, ἀνεξάρτητα ἀπό τῆς πολιτικῆς και κοινωνικῆς συγκυρίας, οἱ διμαστυρίες τῆς λεγῆς Συνόδου γιά τὴν ἀντιθεοντολογικὴ ἐπαγγελματικὴ συμπεριφορὰ ὀριμμένων λεγέων-δασκάλων δέν ἀποκλείεται νά ἦσαν συγκυρίες και ἐννοητέρες, ἀν ἐφημέριετο ἡ πρόταση τοῦ Ἀ. Φαρτέα γιά ἀνάθεση διδασκαλίας στ' ἀλληλοδιδασκαλικά σχολεία τῶν χωριῶν σέ λεγείς, χωρίς στήν οὐσία νά ἐπληρωθῆ ὑποψηφιῶν γιά τὸ διδασκαλικὸ ἔργο. Ἡ ἐνέργεια ἐπομένως τοῦ Χ. Χριστοπούλου νά θεοπίσει τὸ κίνητρο τῶν ὑποτροφιῶν σέ λεγείς ἢ/και μέλλομιά φορὰ, ὡς προσηγομιένῃ κρατικὴ (πολιτικὴ) προστάθεια προοδευτικῆς ἐπασχλίας. Ἐξῆλλου, ἡ ἐφαρμογὴ στήν πράξη τοῦ κινήτρου ποῦ ἔθεσε ὁ Χ. Χριστοπούλος ἔδειξε—σύμφωνα μέ τῆς διμαστυρίας τῆς λεγῆς Συνόδου— ὅτι, ἀπαραίτητες ἐπαγγελματικῆς συνειδήσης ἐκ μέρους τῶν λεγέων, γιά τὴν ἐπιτέλεση οὐο ἐξίσου σήμαντικῶν λειτουργημάτων, δηλαδὴ τοῦ λεγέα και τοῦ δαδούου. Ἀπὴ τῆ ἐπισημάνση ὀδηγεῖ ἐπιτέλεον στό συμπεέρασμα, ὅτι ἡ ἀπόφαση ἀπόλυτα δικαιολογημένη και ἀπαραίτητη. Ἐπομένως οἱ ἐπιφυλάξεις και τελικῶν σχολῶν γιά τὴν ἐκπαίδευση τῶν μελλόντων λεγέων θά πρέπει νά κριθῶν ὡς ὀστογες. Ἐστῶ κι ἂν τὸ βασικὸ ἐπιχείρημα τοῦ Ἀ. Φαρτέα γιά ἔλλειψη ἱκανῶν ἐκπαιδευτικῶν προσωπικῶν, τὸ ὅποιο θά ἐπἀνῶρυνε αὐτῆς τῆς σχολῆς, ἦταν ἀκριτὰ λογικό γιά ἐκείνη τουλάχιστο τὴν ἐποχὴ.

Ἡ πρόταση ἀνάθεσης διδασκαλίας στ' ἀλληλοδιδασκαλικά σχολεία σέ λεγείς-δασκάλους φυσικὸ ἦταν νά προκαλέσει ποικίλα σχολία και προβληματισμὸ μέ ἐν Ἐλλάδι Δημοτικῆς Ἐκπαιδευσεως», ποῦ μὸλις ἀναφέρθηκε, ὁ διακεκλιμέ ἀνάθεσης διδασκαλίας σ' ὀλα ἀνεξαρτέτως τὰ δημοτικὰ σχολεία σέ λεγείς-δασκάλους. Ἐνω ἀναγνωρίζει τὴν ἄξια τῆς θρησκευτικῆς διδασκαλίας στό

σχολείο για την προσαγωγή της ήβουλης, θεωρεί ότι, αντί ν' αναρθεί γενικώς η διδασκαλία σέ ιερείς-δασκάλους, θά έπρεπε νά ένωσχηθεί ή θρησκευτική άγνομή των μελλόντων δασκάλων στό Διδασκαλείο. Τό Διδασκαλείο όμως είχε κλείσει έκείνη τη χρονιά (1864) μέ άπόφραση τών μελών της Έθνικής Συνελεύσεως. Γι' του, επειδή «παρευοήθη ό σκοπός του όντως έθνωφελούς τούτου φυτωρίου της Γ. Πατριόπουλου γιά την πρόταση άνάθεσης διδασκαλίας σ' όλα άνεξαρτήτως τά δημοτικά σχολεία σέ ιερείς-δασκάλους έχουν ως άκοιούθος:

«Άξιολογώτατον μέσον εις προσαγωγήν των ήβων είναι ή θρησκευτική διδασκαλία ενεργοτέρα καθιστάμενη εν τῷ Διδασκαλείῳ. Τό μέσον δέ τούτο είναι πολύ συντελεστικώτερον ή άν άπαντες οι δημοδιδάσκαλοι ίερούντο, ως εσχεδιάσθη ποτε· διότι πολλά, μάλλιστα εν ταις πόλεσι, τά άποτρέποντα τόν ιερέα του νά ήταν άκριβής του σχολικού προσημίματων έκτελεστής· πολλά δέ και τά συγκροτούμενα εις την έκτέλεσιν των διεργειών εν χωριά, διδασκων αυτός, κηρυττων τόν λόγον του Θεού, είρηνοθημία είναι ιερέσι λιαν υπό των βιοτικών μεριμνών περιστατώμενος. Όθεν εν σχολείῳ ένθα φοιτῶσι πλείονες τῶν 40 μαθητῶν, ήτοι εν μη λιαιάτα και άτελῶς δύναται νά επαρκή· διότι ή άλληλοδιδασκική άπαιτεί συνεχή την παρουσίαν του διδασκάλου, ό δέ ιερεύς συχνάκις περιστατῶτα διδασκαλικῶν».²⁵

Γρία χρόνια ύγρότερα, τό 1865, κυκλοφόρησε ένα υπόμνημα 40 σελίδων, συντάκτης του όποιου ήταν ό καθηγητής του Συνταγματικού Δικαίου στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών Νικόλαος Γ. Σαβίτολος. Τό ίδιο κείμενο δημοσιεύτηκε και στό περιοδικό Πανόραμα. Τό δημοσίευμα του Ν. Γ. Σαβίτολου είχε τόν τίτλο: «Υπόμνημα περί του κατωτέρου κλήρου και περί έκπαιδεύσεως» και άπηυθίνετο πρὸς τόν τότε ύπουργό «ἐπι τῶν Έκκλησιαστικῶν ἀναγέεται στην άρχή του ύπομνημάτος, αυτό γράφτηκε κατά παραγγελία του ίδιου του ύπουργού. Τό υπόμνημα άνεφέρετο σ' όλα τά θέματα, τά όποια άπασχολούσαν τό ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, άπό τό δημοτικό σχολείο μέχρι και τό Πανεπιστήμιο. Γενικά, οι διατιθέσεις και οι κρίσεις του καθηγητή Ν. Γ. Σαβίτολου γιά τά σύγχρονά του εκπαιδευτικά θέματα είναι ενδιαφέρουσες και συμβάλλουν στην κατανόηση της πραγματικής κατάστασης που επικρατούσε έκείνη την έποχή στην έκπαίδευση τῶν Έλλήνων. Όμως οι

λύσεις που προτεινόνται άπό τό συντάκτη του ύπομνημάτος γιά τή θεατεία τῶν κακῶς κειμένων στην έκπαίδευση, θά μπορούσαν νά χαρακτηριστοῦν ως άκρως ρομαντικές (και άδιοτοκοκρατικές;) και μάλλον άνεφάρμοστες στην πρῶση του βασιλέα Όθωνα. Έξαγορνται, ίσως οι προτάσεις γιά τό Πανεπιστήμιο, ήταν καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών και έγνωρίζε τις άδυναμίες της παιδαγωγικής πειρίας καλλιτέρα άπό κάθε άλλη βαθμίδα της έκπαίδευσης. Όπως δηλώνει και ό τίτλος του ύπομνημάτος του Ν. Γ. Σαβίτολου, ή διαπραγμάτευση τῶν θεμάτων άρχίζει άπό τή μόρφωση και έκπαίδευση του κατώ-παύου, ήταν άπό τά πολύ σύζητούμενα έκείνης της έποχής. Καί γι' αυτό κανείς, άπό όσους άνελαμβάνοναν νά προτεινουν λύσεις γιά τά εκπαιδευτικά θέματα, δέν άνωγή θρησκευτική, ήθική και έθνική του λαού της επαρχίας. Μ' άλλα λόγια, φυσική και έκπαίδευση του κλήρου θά είχε ως άποτέλεσμα νά χειραγωγηθεί στη συνέχεια ό λαός της επαρχίας άπό τους ιερείς στις θρησκευτικές, ήθικές, γλωσσικές, έθνικές και έθιμικές παραδόσεις του ελληνικού λαού. Στο σημείο αυτό θά πρέπει νά λεχθεί, ότι οι συγκρίσεις τῶν ελληνικών λαού. Στο σημείο αυτό Σαβίτολος, μεταξυ της πρῶν άπό τό 1821 έποχής κι έκείνης που γράφει γιά τό άκριτό ρομαντισμό, και νοσταλγία έπιστροφής στό παρελθόν! Ο Ν. Γ. Σαβίτολος άναπολεί τό παρελθόν και προσδιολίζει τό γόλο του ιερέα-δασκάλου μέσ σ' αυτό κατά τόν άκόλουθο τρόπο:

«Πρὸ τῆς έπαναστάσεως του 1821 ὄλιγα, ὀλίγιστα εἶχεν ἡ Ελλάδα σχολεία, ἐπιλεονέκτει ὁμως τῆς νῦν Ἑλλάδος, διότι ἀπό τῶν ιερέων τοῦ σχολείου, τοῦ και τὸν διδάσκαλον μετερχομένου, μέχρι τοῦ Ἑλληνικοῦ οκοπῶν, οὔτε εἰς προβιβάσιον βαδισιολῶν, ἐπαδίδετο λοιπὸν μιουπότῳ νειδίον εἰς τὸ ἔργον του, και τὸ ὑπ' αὐτοῦ βαπτισθῆν ἐδίδασκε, και δι-δαρχθῆν ἐνίμψευε, και τεκνοποιήσαντος τὰ τέκνα ὅπως διδάξῃ ἑλπίμα-τέγα εβόσθαι. Νῦν δέ, τίς δημοδιδάσκαλος, πρῶν ἢ μάθῃ ὅλων τῶν πα-θητῶν αὐτοῦ τὰ ὄνοματα, δέν ἔτασθῃν ἢ μεταθεσῖν ἢ παύσῖν; τίς δ' ὅπως μὴ καταγδαδιολογηθῇ ὑπὸ τοῦ Δημάρχου, ἢ τοῦ Βουλευτοῦ, δέν ἐξήντε-

λόσθη κολακείων αυτών και τούς παισιν αυτών χαρίζομενος; τὰ δὲ τέ-
κνα, βλέποντα τοὺς γονεῖς τοῦ διδασκάλου ὀλιγορύντας και ὑπερο-
πτικῶς πρὸς αὐτὸν προσφερομένους, δὲν ἔμαθον, τὰ ἐν πάσῃ μιμητικά
ταῦτα ὄντα, νὰ περιφρονῶσιν αὐτοῦ, ν' ἀπειθῶσιν, ἔστιν ὅτε δὲ και νὰ
ὑβρίζωσιν αὐτὸν, διότι και τοῦ πατρὸς αὐτῶν ἤκουσαν ὑβρίζοντος.»²⁶

Τὰ ὅσα συνέβαιναν τὴν ἐποχὴ τοῦ Ν. Ί. Σαγρίτλου, σχετικὰ μὲ τὴ γενεσιόγητα
τῶν πολιτικῶν και κομματικῶν ἡθῶν, εἶχαν ἀσφαλῶς τὴν ἀνάλογη ἐπίδραση στὴ
σημειωθεῖσά τῶν πολιτῶν ἀτένεια στους δασκάλους. Ὅπως ἦδη ἐλέγηται παρα-
πάνω, οἱ συγγενὲς μεταθέσεις και γενικὰ ἡ ἄμεση διοικητικὴ ἐξέγερση τῶν δασκά-
λων ἀπὸ τῆς ὀρέξεως τῆς πολιτικῆς και κομματικῆς ἐξουσίας εἶχαν αὐξηθεῖ ἐπι-
κινῶντα τὴ μεταβατικὴ περίοδο (μεσοβασίλεια) μετὰ τὴν ἔξωση τοῦ βασιλιά
Ἐθλονα και μετὰ τὴν ἀφίξη τῆς νέας βασιλικῆς δυναστείας στὴν Ἑλλάδα. Ὁλ-
κὲς ἀδυναμίες τοῦ παρελθόντος, στὸ ὅποιο ἀνεφέρετο τόσο νοσταλγικῶς. Ἦ' αὐτὸ
και δὲν ἐκατήσσει τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Ν. Ί. Σαγρίτλος, ρομαντικὰ ἐπιηρεασμένος
ἀπὸ τὸ ἐλληνικὸ ἐπαναστατικὸ παρελθὸν (1821), ἐπινοοῦσιν ἀπὸ ἐνός πολὺ παρα-
χημειῶν ἐκπαιδευτικῶν και ἐκκλησιαστικῶν παρελθόντος. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ
πρέπει νὰ λεχθεῖ, ὅτι ὁ Ν. Ί. Σαγρίτλος δὲν πρωτοτυπεῖ. Παρόμοιες θέσεις
εἶχαν ἐκφραστεῖ ἐπίσημα σὲ ὑπουργικὲς ἐγκυκλίους δέκα περίπου χρόνια νωρί-
τερα, ὅπως εἶδαμε στὸ προηγουμένω κεφάλαιο. Ἐπίσης στὸ ἴδιο κεφάλαιο ση-
μειώθηκε, ὅτι οἱ ἐκπαιδευτικὲς ἀδυναμίες τοῦ προεπαναστατικῶν παρελθόντος
τοῦ 1821 εἶχαν κατὰ κόρον ἐπικριθεῖ ἀπὸ διάφορους λόγους ἐκπαιδευτικῶν
(και λερωμένων) τόσο τὴν ἴδια ἐποχὴ πού ὑφίστατο, ὅσο και μετὰ. Ἦ ρομαντι-
κὴ και νοσταλγικὴ διάθεση τοῦ Ν. Ί. Σαγρίτλου κορυφώνεται μὲ τ' ἀκόλουθα
θεσοῦσε, ὅτι ἐπικρατοῦσε τὴν ἐποχὴ τοῦ:

«Οἱ τῶν πάλαι λεγέων μαθηταί, περί τοὺς λερούς ναοὺς διατρέψοντες,
ὡς βαρβείον τῆς ἐπιμελείας εἶχον νὰ κανοναρχῶσι τὴν ὀκτώηχον ἢ τὸ
μηνῶν, τὸ ψαλτήριον δὲ ἢ τὸν ἀπόστολον ν' ἀναγινώσκωσιν ἐπ'
ἐκκλησίας, και οὗτω κατ' ἔθος ἐγίνοντο θεοσεβεῖς, τίς ὅμως τῶν νῦν παί-
διων δὲν θεωρεῖται παρῆσιν δι' αὐτοὺν τὸ σχολάζειν περί τὰ θεῖα; τίς δ'
αὐτῶν τὰς λέγας ἀείνωσιν βιβλίου;»²⁷

Ὁ θρησκευτικὸς-ἐκκλησιαστικὸς ἀποχρωματισμὸς τῆς ἐκπαίδευσης ὀφειλε-
το, κατὰ τὸν Ν. Ί. Σαγρίτλο, στὴν ἀποτυχία τῶν πολιτικῶν νὰ διακρίνουν τὴ
σημασία και νὰ ἐνισχύσωσιν τὸ στενὸ δεσμὸ πού πρέζει νὰ ὑπάρχει μετὰ τὴ θρη-
σκείας και ἐκπαίδευσης. Ἦ ἀντιληπὴ τοῦ αὐτοῦ διατυπώνεται, ὡς ἀκόλουθος:

«Τὸ σχολεῖα εἰς ὃ περιέτερον πάντες οἱ μέγχι τοῦδε τὰ τῆς παιδείας

ἴδωντες, ὡς και ἡ ἀποτυχία πασῶν τῶν ἀγαθῶν προθέσεων ἄς εἶχον
ὑπερ ἀνορθώσεως τῶν περὶ τὴν δημοσίαν ἐκπαίδευσιν πραγμάτων,
προηλθον, καθ' ἃ μοι δοκεῖ, ἐκ τοῦ ὅτι δὲν ἐνόησαν ὅποιοι μὴν δεσμοὺς
συνδέει τὴν θρησκείαν πρὸς τὴν ἐκπαίδευσιν, και ὅτι εἰκὴ δὲν εἶναι ἡνω-
ἐκπαίδευσις.»²⁸

Ἦ παραπάνω ἐξηγεία τοῦ Ν. Ί. Σαγρίτλου θὰ μπορούσε νὰ
χαρακτηριστεῖ ὡς ἀνάλογη. Καὶ αὐτὸ, γιατί ὁ ἐκφραστῆς τῆς ἀντιληπῆς παρα-
θεωρεῖ συνθετότερος παράγοντες πού συνέβαλαν στὸ θρησκευτικὸ-ἐκκλησια-
στικὸ ἀποχρωματισμὸ τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας και ἐκπαίδευσης. Τέτοιοι πα-
ράγοντες ἀσφαλῶς πηγαῖαν ἀπὸ τῆς ἐπικρατοῦσας ἐθνοπαθῆς (και παγκό-
σμιες) κοινωνικῆς, πολιτικῆς και οικονομικῆς συνθήκας ἐκείνης τῆς ἐποχῆς.
Ὁς στὴ διαισθητικὴ κατὰ τῆς θρησκευτικῆς-ἐκκλησιαστικῆς ἐπίδρα-
ση τῆς ἀπολογίᾳ. Καὶ αὐτὸ, γιατί ἐνας τέτοιος περιουσιμὸς, σύμφωνα μὲ τοὺς θε-
ἐκσυγχρονισμὸ και ἀνάπτυξη τῶν ἐθνοπαθῆς κοινωνιῶν (και κερσῶν) πρὸς ὃ
ἀνάμειξη ἐκπροσώπων θρησκευτικῶν-ἐκκλησιαστικῶν κοινωνιῶν (και κερσῶν). Ἦ
φωσὶ τῆς ἐκπαιδευτικῆς ἐθνικῆς πολιτικῆς τῶν ἐθνοπαθῆς κοινωνιῶν στὴ διαμόρ-
προθέσεις τῶν θρησκευτικῶν-ἐκκλησιαστικῶν κοινωνιῶν (και κερσῶν) πρὸς ὃ
χρονισμὸ και ἀνάπτυξη. Τὸ συμπλῆγμα τῆς μεσαιωνικῆς θρησκευτικῆς,
και κοινωνικῆς και πολιτικῆς θεοκρατίας κατέργησε τοὺς ἐθνοπαθῆς πολιτικῶν
και γενικὰ ἡ πνευματικὴ ἡγεσία τοῦ παρελθόντος αἰῶνα δὲν ἀμφισβήτησαν σο-
ἐκκλησιαστικῆς ἀνάμειξης και ἐπίδρασης στὴν κερσῶν ἐκπαίδευση. Ἀντιθετὰ,
ἡ υἰοθέτηση τῶν ἐθνοπαθῆς ἀντιληπῆς γι' αὐτὸ τὸ θέμα ἔγινε χωρίς μεγάλη
και ἐκπαίδευσης τοῦ κλήρου τῆς Ὀρθόδοξης Ἑκκλησίας ἐπίτερο μὲτὰ τὸν
ὅλο σχεδὸν τὸ 19ο αἰῶνα.

Γιὰ τὴ βελτίωση τῆς κατάστασης στὴν ἐκπαίδευση ὁ Ν. Ί. Σαγρίτλος ἀπερί-
φραστα προτείνει τὴ σύσφιξη τῶν σχέσεων μετὰ τὴ Ἑκκλησίας και ἐκπαί-
δευτικῆς διδασκαλίας. Τονίζει αὐτὸν τὰ παρακάτω:

«Ἀλλὰ πῶς νὰ προληφθῇ ἡ πρὸς τὰ χεῖρα πρὸς τοῦ κακοῦ; Τὸ
μόνον μέσον ἐστὶ νὰ δώσωμεν τῇ Ἑκκλησίᾳ βοήθων τὴν Παιδείαν, και
τὴν Παιδείαν νὰ κερσῶμεν διὰ τῆς Ἑκκλησίας, δι' ἀμφοτέρων δὲ νὰ

θεραπεύσιωμεν την καχεξίαν της οικογενείας· την παραλυσίαν της έκτασης δούσης, την διαφθοράν της κοινωνίας».²⁹

Μέσα στα πλαίσια αυτά ο Ν. Ϊ. Σαβίτολος υπογραμμίζει την επιτακτική ανάγκη για οικονομική ανεξαρτησία και μόρφωση του κλήρου. Γι' αυτό και γράφει:

«Είς τόν κλήρον δέον ν' άσφαλισθῆ ύπαρξίς αὐτάκης και ανεξάρτητος, πρέπει να νομοθετηθῆ, ὅτι οὐδέις ἰερεὺς χωρίου νά προχειρίζηται εἰς τὸ δέξιμα τοῦτο ἂν μὴ εὐδοκίμως δὴκονοῦσε και ἐπέθανε τοῦ Ἑλληνικοῦ σχολείου τῆς τάξεως, και ἂν δὲν ᾖται ἔγγυμος μισθός δέ πρέπει νά τῷ δίδηται τοὐλάχιστον ἑκατὸν δραχμῶν κατὰ μῆνα ἀπὸ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ταμείου...»³⁰

Στὴ συνέχεια ὁ Ν. Ϊ. Σαβίτολος ἀναπτύσσει ἀναλυτικά και δικαιολογεῖ τὴν γύτωση του γιὰ τὰ ἀπαιτούμενα μορφωτικά προσόντα και τὴν ἀξιοπρεπή μισθοδοσία ὀλων τῶν κληρικῶν, τόσο αὐτῶν ποὺ ὑπηρετοῦν στὶς ἐπαρχίες ὅσο οὐ κατότου. Σ' αὐτὴ τὴ συνέχεια ὁ λόγος τοῦ Ν. Ϊ. Σαβίτολου γίνεται πητορικός. Ἀναφέρει χαρακτηριστικά:

«...Τι τὸ καλὸν ὅπως δημοδιδασκάλους διὰ τὰ χωρία, γράμματοδιδασκάλους διὰ τὰ Ἑλληνικά Σχολεία και καθηγητῆς διὰ τὰ Ἱνυνάσια λαμβάνη ἡ Κυβέρνησις ἀπὸ τῆς τάξεως τῶν ἰερέων; Οὐ μόνον δ' ἀσπιβαστα δὲν εἶναι τὰ ἔργα τοῦ ἰερέως και τοῦ διδασκάλου, ἀλλ' ὡς νομιμῶ και μιλία ἐπιμηβαστά εἶναι και ὁ διδασκαλός τὸ λεγὸν περιβιβημένος πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως, γνώμενος δὲ και ἀμετακίνητος ἀπὸ ἀμφοτέρων τῶν θέσεων αὐτοῦ, ἀποκτᾶ κλίσην πρὸς τὰ ἔργα του, και μεγάλου ἐμφροεῖται ἐνδιαφρόντος ὑπέρ τῆς κοινότητος, ἥς τὴν ψυχὴν και τὴν δίδωσαν ποιμαίνει και καλλεργεῖ.

Τοιοῦτοι ὄντες οἱ ἰερεῖς, και διὰ τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ, ὃν θέλουσι κηρύττειν, και διὰ τῆς ἐπὶ τῶν ψυχῶν ἐνεργείας, ὡς ταμίαι τῶν μυστικῶν τῶν οικογενειῶν γινόμενοι, και πρὸ πάντων διὰ τῶν οικογενειακῶν αὐτῶν ἀρετῶν, θέλουσιν εἶσθαι τύπος και ὑπογραμμός πρὸς ἀρετὴν διὰ τοῦ ἴπὸ τὴν πνευματικὴν αὐτῶν δικαιοσιν διατελοῦντος.

Μετὰ τὴν ἐκδοσιν τοῦ τοιοῦτου νόμου πᾶς ἀγίμος ἰερεὺς πρέπει ν' ἀποχωρήσῃ εἰς τι μοναστήριον, ὅπως ἐκεῖ μονάζῃ, ἔκτος ἂν τὸ ἔθιμο-σπὸν τῆς ἡλικίας αὐτοῦ ὑπερβῆς ἔτος ἔχη τέκνα παρ' οἷς νά ἔχη τὴν δαίταν».³¹

Ο ἠθορικός τοῦ Ν. Ϊ. Σαβίτολου, ὅπως διακρίνεται στὴν παραπάνω φότωση-του γιὰ ἐπιλογή δασκάλων γιὰ ὄλες σχεδόν τὶς βαθμίδες τῆς ἐκπαι-

δουσης ἀπὸ τὶς τάξεις τῶν ἰερέων, μειώνεται στὴ συνέχεια τοῦ ὑπομνηματός του. Τελικά ὁ Ν. Ϊ. Σαβίτολος περιορίζει τὴν πρόταση του γιὰ ἐπιλογή ἰερέων-παιδεργόμενου ἀναλυτικῆς πρότασης του γιὰ ἀνάθεση διδασκαλίας στὰ ἐπαρχιασέ σχέση μ' ἕνα ἐξειδικευμένο πρότυπο δασκάλου (τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδευσης) ποὺ προβάλλει στὸ ὑπόμνημά του. Τὸ πρότυπο αὐτὸ τοῦ δασκάλου, ὅπως τὸ ἐνωσεῖ ὁ Ν. Ϊ. Σαβίτολος, εἶναι τὸ ἀκόλουθο:

«Ο δημοδιδασκαλός και διὰ τοῦ ἥθους και διὰ τοῦ λόγου πρέπει νά ἐπιδρᾷ ἐπὶ τοὺς ἀνθρώπους ὅσον και ἐπὶ τοὺς παῖδας, δέον νά ᾖ ὁ χρησιμοδμοσίας λειτουργίας και ἰδίας τῆς τοῦ ἐκλογέως ψήφου. Πρέπει ὁ διδασκαλός ὄτως οὐ μόνον ἐν τῷ σχολείῳ νά διδάσκη τοὺς παῖδας, ἀλλὰ ἐν ὄροῖμ, και ἐν ἀγορᾷ και ἐν ἐκκλησίᾳ τοὺς ἀνθρώπους. Ἡ θέσις του πρέπει νά ᾖ μόνιμος, ὅπως γνωρίζων ὅτι οὔτε μετᾶθεσιν ἔχει νά ἔτηση, οὔτε παύσιν φοβηθῆ, ν' ἀφουσιαθῆ ὄλος πρὸς τὸ ἔργον του και ν' τοῦτο, ἂν μάλιστα ὡς ἀνωτερω εἶπον, ὁ δημοδιδασκαλός νημφεθῆ και γνή και ὁ ἰερεὺς τοῦ χωρίου του. Αἱ δύο αὐτὰ λειτουργία, κατ' ἐμνην γεια, και διότι ἀνεταύτερος γίνεται ὁ βίος διὰ τῆς αὐτήσεως τῶν πρῶων, και διότι τέλος, ἐνῶ διὰ τὸ Κράτος θέλει προέλθει μεγάλη οικονομία, θέλει κατορθωθῆ και ὁ πολλαπλασιασμός τῶν σχολείων ὡς δ' ἐν παντὶ χωρίῳ ὑπάρχει ἐκκλησία, ἐν παντὶ χωρίῳ θέλει ὑπάρχει και σχολεῖον».³²

Ο Ν. Ϊ. Σαβίτολος εἶχε ἐπιγνώση, ὅτι ἡ πρότασή του γιὰ ἀνάθεση διδασκαλίας στὰ ἐπαρχιασά δημοτικά σχολεία σέ ἰερεῖς-δασκάλους θά προκαλοῦσε ἀντιδράσεις. Γι' αὐτὸ ἀντικροφεί στὴ συνέχεια τὶς τυχόν ἐπικρίσεις ὡς ἀκόλουθως:

«Προλαμβάνω δὲ ν' ἀναυρέσω ἔνοτασιν τινὰ, ἦν ἴσως οἱ ἀφ' αὐτῶν μὴ σκεπτόμενοι ἀλλ' ἐξ ἄλλων ἐπιγρασειῶν παραδειγματιζόμενοι δύνανται νά μοι κἀμωσι. Εἰσὶν οὔτοι ἔκκενοι ὀτίνες ἀνωγειματιζόμενοι δύναν ἐμφροεῖται τὰ συμβαίνοντα ἐν τῷ δυτικοῦ κλήρου ἐν Γαλλίᾳ, Ἰσπανίᾳ, Βελγίᾳ και Ἰταλίᾳ κακά, φοβόντου μὴ ταῦτα συμβῶσι και παρ' ἡμῶν. Ἀπομονοῦσιν ὄμως ὄττοι, ὅτι κηρία τοῦ κακοῦ αἰτία ἰ τῶν ἰερέων τῆς παύσης οἱ ἐγκόσμοι ἰερεῖς δέον νά ὄσιν ἔγγαμοι. Ἄλλως τε, και ἡ ἐπὶ τῶν χροῖων τῆς δουλείας ἡμῶν ἔνωσις τοῦ ἰερατικοῦ πρὸς τὸ διδασκαμαρτυροῦσι τρανῶς ὑπέρ τῆς γνώμης ἡμῶν».³³

Η πρόταση του Ν. Ί. Σαρβιτολίου για άνάθεση διδασκαλίας στα επαρχιακά δημοτικά σχολεία σέ λεγείς προστέθηκε άσφραδώς σ' έκείνες τίς προηγουμένως (Δ. Στρογιόπου, Ά. Φαφτιά, Γ. Γ. Παπαδόπουλου κ.λπ.) για τό ίδιο θέμα. Η υιοθέτηση όμως της πρότασης για την ύλοποίηση της άπό την πολιτική έξουσία δέν ήταν και τόσο άπλή ύπόθεση. Οι συγχές έναλλαγές των πολιτικών κομμάτων στην έξουσία έκείνη την εποχή δέν άφηνε χρόνο ούτε για άπλή συζήτηση τέτοιων θεμάτων. Πάντως η πρόταση του Ν. Ί. Σαρβιτολίου δέν άτόνησε. Μερικά χρόνια άργότερα επαρυαλήφθηκε άπό τον Δημήτριο Στ. Μαυροκορόδοτο.

Τό 1871 δημοσιεύτηκε πρώτα στό περιοδικό *Κλειώ* και έπειτα στην *Επιγυελικόν Κήρυμα* («σύγγραμμα θεολογικών, ποιμαντικών και παιδαγωγικών») κείμενο του Δ. Στ. Μαυροκορόδοτου μέ τον τίτλο: «Υποληψημάτων περί εκπαίδευσης του λαού». Στο κείμενο αυτό ό Δ. Στ. Μαυροκορόδοτος, ό όποίος τον έπρόκεινο χρόνο (1872) διετέλεσε ύπουργός «έπί των Έκκλησιαστικών και της Δημοσίας Έκπαιδευσεως» (29 Ιουλίου-17 Οκτωβρίου), διατυπώνει σχετικά μέ τό θέμα μας την άκόλουθη πρόταση:

«Όλοις άντιθέτως προς τά έν ταις χώραις του πατισμου συμβαίνοντα, ουδέν έχομεν ό έν Ελλάδα να φοβηθώμεν έξ ενεργείας τινος κερωγισμού της του κλήρου. Παρ' ήμιν Έκκλησία και Πολιτεία άείποτε έκ συμφώνου έβράδιον. Παρ' ήμιν ό λερευς, πολιτης και πατήρ οικογενείας, ουδέποτε ύπηρέτησε ξένον τή πολιτεία συμφέρον. Παρ' ήμιν άρα ου μόνον άκάνδυνος έινε η του κλήρου εις τά της εκπαίδευσεως και άνατροφής του λαού άνήμεις, αλλά και εις ταία μάλοτα. Αν καταθούτο ιδίως έν της χωρίαις ό λερευς να ήνε συγχρόνως και δημοδιδάκαλος, πατερως έκπαιδευσης του λαού έν τω προοώπω του διδασκάλου την έκ της θρησκείας ανθενταν. Έπειδή δέ, άν έχομεν σπάνιν καλών δημοδιδασκάλων, έτι μεταλείτερον έχομεν έλλειψιν εύπαιδύτων λερέων, ήδύνατο τό ήμέτερον διδασκαλείον, προστιθεμένων εις την έν αυτόν διδασκαλίαν μακαλών λερέων και καλών δημοδιδασκάλων. Συντέλεστικόν δέ προς τον σκοπόν αυτόν ήθελεν εισθαι να όρισθί δι' εκκλησιαστικοί νόμου, ότι εις γοντες διδάκτωμα του έθνικου διδασκαλείου. Τα μάλοτα δέ σκοπίμων θεράρα προσέτι να σχηματισθί έκ των μοναστηριακών εύδοτημάτων και έξ ιδιωτικών συνεισφορών κερφάλαιον χρηματικών εύδοτημάτων και έξ προικοδοτήται, δηλαδή να λαμβάνη τά άνωγκαία εις την πρώτην οικογενειακήν άποκατάστασιν χρήματα πός τελείωφοιτος του διδασκαλείου, νατο ν' άναδειχθί όστις των όμωγενών άποφασιση να κατάθέση την πρώτην βάση τουιούτου ταμείου».³⁴

Η πρόταση του Δ. Στ. Μαυροκορόδοτου καθόλου δέν διέφερε άπό προηγουμένως παρόμοιες προτάσεις. Η βάση, δηλαδή, της πρότασης άνάθεσης διδασκαλίας στα δημοτικά σχολεία της επαρχίας σέ λεγείς έστιηρήετο στή μαρκαίαση. Η μόρφωση θα έπέφερε την οικονομική ένδοχωση των λερέων, μέ την προτύπότην τούτο αυτό και τό κούτος και οι λεγείς θα άφραλούντο. Τό κούτος θα έξουσιοκομούσε χρήματα μέ την πληρωμή στους λεγείς-δασκάλους έως μισθού κηιο μισθό.

Η πρόταση για άνάθεση διδασκαλίας στα δημοτικά σχολεία σέ λεγείς επαρυαλήφθηκε και τό έπόμενο έτος 1872 άπό τον «Σύλλογον προς διάδοσιν των Έλληνικών Γραμμάτων»,³⁵ Σε διαγωνισμό που ό Σύλλογος προκήρυξε «πρωκτωτέρας και μέσης παιδείας έν Ελλάδα», η «άγωνόδικος Έπιτροπεία» μέ είσηγητή-μέλος τον Δ. Στ. Μαυροκορόδοτο (λοικά μέλη: άρχιμανδύτης Σ. Κολιάτσος, Δέων Μελός, Κ. Παπαδημόστουλος, Γ. Γ. Παπαδόπουλος) διετύπωσε προς τά μέλη του Σύλλογου την άκόλουθη πρόταση:

«Άξίαν πύως προσοχής θεωρεί η έπιτροπεία ήμων, Κύριοι, πύσιν πρότασιν και ήλιαν έπαυνητήν πύσιν προστάθειαν, τελούσαν εις τό να κατορθωθί η σύγχρονος μόρφωσης καλών λερέων και καλών δημοδιδασκαλείων, και έτοιμέτως, όπου τούτο δυνατόν, η εις λεγείς εύπαιδύτους και έγγάμους παρδάσεις των έν τοις χωρίαις δημοτικών σχολείων».³⁶

Όσοι όμως ύπεστηρίξαν την άνάθεση διδασκαλίας σέ λεγείς θα έπρεπε ν' άνοοούσαν τον κοινωνικό άντικτύπο και τίς επαγγελματικές έπιπτώσεις που άνάγκαστης επαγγελματικής (κυρίως διδασκαλικής) συμπεριφοράς. Τέτοιος ήταν ό άντικτύπος, όστε τό θέμα άπποχόλησε την λεγά Σύνοδο της Έκκλησίας της Ελλάδας δύο φορές. Τη μία τό έτος 1863, όπως είδαμε παραπάνω, και τη δεύτερη τό έτος 1871.

Τό έτος 1871 η λεγά Σύνοδος της Έκκλησίας της Ελλάδας έγραψε και ζήτησε έξηγήσεις άπό τό ύπουργείο «έπί των Έκκλησιαστικών και της Δημοσίας Έκπαιδευσεως» για τό θέμα της μετάθεσης όρισμένων λερέων-δασκάλων. Άφορηή για τά διαβήματα της Σύνοδου προς τό ύπουργείο έδωσαν άναφορές «κληρικών τινων έφημερίων και έν ταύτω δημοδιδασκάλων παραπονουμένων ότι ούτοι μετατίθενται έν της διδασκαλικής αυτών θέσεως εις έτέραν». Το ύ διαβήματος αυτό λαμβάνουμε γνώση άπό έγκύκλιο της λεγής Σύνοδου της Έκκλησίας της Ελλάδας («περί του μη έπιβαλίνειν τοις δημοδιδασκάλους διεβράζετο «προς ύπαντας τους άνά τό Κούτος Σειβαριμωτάτους Έργόρχας» η

πράξη του υπουργείου. Το κείμενο της υπουργικής απόφασης με ημερομηνία 25 Ματίου 1871 έχει ως ακολούθως:

«...Παρατηρούμεν, ότι επάναγκες υπάρχει να νοθεύση άρμοδιος ή τέρψ Συνοδος τους εν δημοδιδασκαλική θέσει διορισμένους λεγείς να ώσιν όλοσχερως άφωτισωμένοι εις τὸ οικειαν καθήκον, και να μη εκπέ- πωνται τὸ παράπαν εις πράγματα άλλότρια της έαυτων κλήσεως; διότι όταν εναντίον του διδασκαλικου και του λεγατικού επαγγέλματος των πρώτων, ή μετάθεσις των από του σχολείου εν φ' είναι δικαιωμένη, γίνεται πρὸς σωφρονισμόν αὐτῶν και πρὸς παραδειγματισμόν».³⁷

Αν και ή απόφαση του υπουργου δεν εξηγήθηκε ποια άδικήματα των λεγέ- ων-δασκάλων καθόριζαν την έννοια της φράσης «πράγματα άλλότρια της έαυτων κλήσεως», ή λέγρ Συνοδος φαινεται, ότι απόδότηκε τίς δικαιολογίες του υπουργου «έπι των Έκκλησιαστικῶν και της Δημοσίας Έκπαίδευσως» (Αθ. Πετιεζά. Γι' αυτό και τὰ μέλη της λέγρς Συνοδου γράφουν στη διαβιβαστι- κή έγκλιθλο πρὸς τους λεγάρχες, ότι ή Σύνοδος: «προσκαλεί ήμᾶς όπως συμ- βουλευητε και νοθεύητε παρτωκῶς και εκκλησιαστικῶς τους κατά την περιφέ- ρεαν της έπισκοπής ήμῶν εν τῇ διδασκαλικῇ θέσει διορισμένους λεγείς, ίνα οὔτοι άφροσώδωνται και περιολέγονται άποκλειστικῶς εις τὸ ίδιον αὐτῶν καθήκον άπέχοντες πλάσης άναμίξεως εις άλλότρια της έαυτων κλήσεως».³⁸

Η διατήρηση της ισορροπίας μεταξύ των δύο λειτουργημάτων (λεγατικού και διδασκαλικου) δεν ήταν άσφαλῶς εύκολη υπόθεση. Και οι δύο λειτουργίες άπειτοῦσαν από τους εκτελεστές τους να έχουν άρκετές γνώσεις, ήθος, αξιο- πρέπεια, να δείχνουν άγνῶτη, άνοχή και άμεροληψία στη συμπεριφορά τους άπέναντι στὰ παιδιά που διδασκάν και τους συμπολίτες τους γενικά κ.ά. Η συμμετοχή ιδιαίτερα των λεγέων στη διεκδίκηση αίτημάτων για βελτίωση της επαγγελματικής (διδασκαλικής) και οικονομικής τους θέσης άσφαλῶς δη- μιουργούσε έντυπώσεις και καταστάσεις, τίς οποίες ή επαρχιακή κοινωνία άδυνατοῦσε να κατανοήσει και ν' άνεχθεί. Και αυτό, γιατί άξίεις και άρκετές, όπως της άρροσίωσης στην κλήση και κλίση στὸ λειτουργημα που επέλεδόνσαν, ή αήτατάδωνση, ή ύπομονή, ή άμεροληψία, ή άνοχή, ή έντιμότητα, ή άρετή της λιτής διαβίωσης κ.ά., -άξίεις και άρκετές που θά έπρεπε να διακρίνουν, σέ τε- λευτά άνάδωση, κάθε δημόσιο λειτουργό και επαγγελματία- έξιδανικέοντο από τον κοινωνικό περίγυρο και ή τήρηση τους άπαιτείτο άποκλειστικά και μόνο από τους λεγείς-δασκάλους!

Ταυτόχρονα όμως ή έξιδανικέυση αυτή υπεργάμμιζε και την ένδύμνη έπι- θημία και προσοδοκία των πιστών χριστιανῶν-ένδοξτων να έχουν λεγείς που θά διεκρίνοντο για τὰ πνευματικά και ήθικά τους χαρίσματα και ικανότητες. Οι πνευματικές αυτές προσωπικότητες θά μπορούσαν με τίς γνώσεις και τὸ βλαστά τους να καθόδηγούν πνευματικά και ήθικά τὰ πιστά μέλη της Έκκλησίας. Η

Ρομαντική διάνοηση και θρησκευτική άγωγή.

έπιθυμία όμως αυτή των συμπολιτῶν τους δημιουργούσε στους λεγείς και τίς μεγαλύτερες δυσκολίες ν' άνταποκριθῶν με συνέπεια και στὰ δύο λειτουργή- σκάδου, από τη φύση τους ήταν και είναι άρκως υπεβήνες και απαιτητές. Γι' αυτό και ή πλήρης άρροσίωση σέ μία από τίς δύο λειτουργίες και απαιτητές, προιυθήθεση για την άποδοκοτη έπιτυχία τους. Όθιωμένοι όμως ρομαντικοί κλίνουν τίς πρακτικές συνέπειες και τίς έπιπτώσεις των προτάσεων να δια- την άνάθεση διδασκαλίας στὸ δημοτικό σχολείο σέ λεγείς της Έκκλησίας ή Ελλάδσ!

Πάντως οι έντονες διαμαρτυρίες για την άνάγκοστη επαγγελματική συμπε- ροφορά όθιωμένων λεγέων-δασκάλων, οι όποτες άθροῦνονταν κατά καιρούς φαινεται, ότι δεν έμεναν καθόλου άπραγμάτητες από πολλούς πολίτες. Σ' αυτή φέρογο για την άνορθωση θά πρέπει ν' άνηκαν άρκετοί έπώνημοι, οι όποιοι ένδει- της θρησκευτικής και κατηχητικής διδασκαλίας των παιδιῶν του πιστου λαου. Προφανῶς οι έπώνημοι αυτοί πολίτες στην προοπτάθειά τους να υπεβδῶν τίς ποικιλίες δυσκολίες, οι όποτες ένεφανίζοντο από την τυχόν ύλοποίηση της πρό- τασης άνάθεσης διδασκαλίας στὸ δημοτικό σχολείο σέ όλους άνεξαρτέτως τους λεγείς, προέβησαν κατά τὸ τέλος του 1870 στην ύλοποίηση μιας έναλλακτικής και έπιλεκτικής προτοβουλίας. Οι σκοποι και τ' άποτελέσματα αυτής της ίδιωτικής προτοβουλίας για την άνόρθωση του λεγοῦ κλήρου της Έκκλησίας της Ελλάδσ και της θρησκευτικής και κατηχητικής διδασκαλίας των παιδιῶν του πιστου λαου, άνακάλυνται και αξιολογούνται στὸ έπόμενο κεφάλαιο.

Κεφάλαιο Πέμπτο

ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΤΕΣ ΔΙΑΝΟΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΑΙΩΠΗ

Η ΠΑΡΥΣΗ ΚΑΙ Η ΤΥΧΗ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ "ΣΥΝΑΞΙΣ ΤΩΝ ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΩΝ" (1870)

Κατά το τέλος του 1870 μιά ομάδα, κυρίως λαϊκών, εκσυγχρονιστών διανοουμένων και έγκριτων κοινωνικών παραγόντων της τότε άθρησκάκης κοινωνίας έδωσε έμπρακτο ενδιαφέρον για την πνευματική και οικονομική βελτίωση της θέσης των έγγάμων λεγών της Εκκλησίας της Ελλάδας. Μεταξύ των μελών αυτής της ομάδας συγκαταλέγονται τά όνοματα των καθηγητών της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών Παύλου Καλαϊτά (θετέλεσε και ύπουργός επί των Εκκλησιαστικών και της Παιδείας, 1865), Εμμανουήλ Κοκκινογι, Κωνσταντίνου Κωστή (ύφρηγητής), Πέτρου Παπαδηγοπούλου, Μάργου Ρενιέση (δουκιμητή της Έθνης Τράπεζας και πρώην καθηγητή της Νομικής Σχολής). Μέλη της ομάδας ήταν και οι καθηγητές του Πανεπιστημίου Αθηνών Κ. Παπαδηγοπούλος (της Φιλολογικής Σχολής) και πρωτοπρεβύτερος Παναγιώτης Ροματόης (της Θεολογικής Σχολής). Μέλος επίσης της ομάδας ήταν και ό διατελέσας δυο φορές ύπουργός Εκκλησιαστικών (1862 και 1863) Βασίλειος Νικολόπουλος.

Ο κύριος προβληματισμός της ομάδας των διανοουμένων, η τελειοψηφία της ομάδας άποτελείτο από έγκριτους νομικούς εκείνης της εποχής, έπηρεάζε από την κοινή διαπίστωση, ότι η οικονομική κατάσταση των έγγάμων λεγών ήταν άθλια. Κύριος αυτή η άθλιότητα συνέεετο, χωρίς όμως να όμολογείται επίσημα, με την έλλειψη όποιασδήποτε πρόνοιας εκ μέρους της διοίκησης της Εκκλησίας της Ελλάδας ή/και της πολιτείας για την οικονομική ένδοχηση και περιθαλάψη των έγγάμων λεγών μετά την έξοδο τους από την ένεργό ύπηρεσία. Ταυτόχρονα η ομάδα των διανοουμένων πίστευε, ότι οι έγγαμοι λεγείς θά μπορούσαν να συμβάλουν στη θρησκευτική-κατηχητική διδασκαλία των παιδιών των ένοχλων στις όποτες έφημέρευαν. Αυτή η εύθύνη θά παρακαλυποσε τους λεγείς, σύμφωνα με τους εισηγητές της πρότασης, να πλουτίσουν τις θρησκευτικές χριστιανικές τους γνώσεις και έτσι να καταστούν άληθινοι πνευματικοί προμηνες του πιστού λαού.

Η τελευταία όψη του προβληματισμού της ομάδας των νομομαθών διανοουμένων ήταν πρακτικά άμφοτερόμενη. Και αυτό, γιατί τό μορφωτικό επίπεδο των λεγών, όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, ήταν όλοσδιόλου άνεπαρκές, ώστε να στηρίξει όποιαδήποτε έλπιδα για μιά ύπεύθυνη και άποτελεσματική θρησκευτική και κατηχητική διδασκαλία των χριστιανοπαίδων. Αυτό όμως δεν έμπεδωσε τους νομομαθείς διανοούμενους να συμφωνήσουν, ώστε να γείν, της όποιας σκοπός θά ήταν η εκπαίδευση και των δυο όψεων του προβληματισμού των έμπνευστών της.

Ο άριθμός των έγγάμων λεγών, οι όποιοι φαίνεται ότι είχαν μνηθεί στον προβληματισμό των λαϊκών διανοουμένων ήταν 44. Από τους λεγείς αυτούς 36 ύπηρετούσαν ως έφημέριοι σε κεντρικούς αθηναίικούς ναούς (Μητροπόλεως, Ζωοδόχου Πηγής, Αγίας Ειρήνης, Χρυσοσπηλαιωτίσης, Αγίου Νικολάου Παγκραβιά, Αγίου Γεωργίου Καρύστη, Αγίου Δημητρίου, Μεταμορφώσεως κ.ά.). Ένας λεγείας ήταν έφημέριος στην Κηφισιά, δυό στο Μόροψο και πέντε στον Πειραιά. Πάντως όλοι οι έφημέριοι ύπηρετούσαν σε ναούς, οι όποιοι άνήκαν στη δικαιοδοσία του Μητροπολίτη Αθηνών και προέεδρου της λεγας Σύνοδου της Εκκλησίας της Ελλάδας. Οι 44 έφημέριοι συγκεντρώθηκαν στις 6 Οκτωβρίου 1870 και ύπέγραψαν τό καταστατικό της εταιρείας τους, την όποια όνομασαν «Σύναξις Πρεσβυτέρων».¹

Κύριος έμπνευστής της «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» και συνδεδεικός κριτικός μεταξύ της ομάδας των διανοουμένων νομικών και των 44 έγγάμων λεγών-έφημέριων ήταν ένας άνώτερος δικαστικός, ό λαϊκός Άδιστείδης Οικονομού. Ο Ά. Οικονομού φαίνεται, ότι ένήγνησε άθόρυβα αλλά άποτελεσματικά στη σύνταξη του καταστατικού της «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» και στην έγγραφη μισογία της «Συνάξεως Πρεσβυτέρων». Άντιθέτα, μάλιστα, ό Ά. Οικονομού, με κάποια ίσως δόση ύπερβολής, άξιωνε έξ όλοκλήρου την πατρότητα της ίδεας σύστασης της «Συνάξεως Πρεσβυτέρων».

Τό καταστατικό της «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» περιείχε συνολικά 18 άρθρα. Η διατύπωση των άρθρων ήταν συντεταγμένη σε κάθεγό νομική γλώσσα και τεχνική λογιστική όρολογία. Τό γεγονός αυτό μαρτυρούσε τη μεσοάβησχοτοι ίδρυση της «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» διατυπώνονται στο άρθρο 1 του καταστατικού της εταιρείας και ήταν οι άκόλουθοι:

«Οι ύπογεγραμμένοι Πρεσβύτεροι έν επικλήσει της θείας άγωγής συσταίνουμεν έταιρίαν υπό την έπωνυμίαν 'ΣΥΝΑΞΙΣ ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΩΝ'. Χριστιανικήν εκπαίδευσαν των παιδων διά τό τέλος της θρησκευτικής άναπύξεως του λαού και 2) η βελτίωση του Κοσμικού κλήρου, τό μέν,

διά της θεολογικής παιδείσεως των τέκνων αυτού, τὸ δέ, διά της τακτικῆς περιβάψεως τῶν ἐν γήρατι ἢ ἀνιήτων νοσημάτων περιελευσμενῶν πρεσβυτέρων και, ἐν θανάτῳ αὐτῶν, διά της τακτικῆς βοηθείας πρὸς τὰς οἰκογενεῖας τῶν».⁴

Με τὸ ἄρθρο 2 τοῦ καταστατικού ἀπεκλείετο κάθε ἄγαμος κληρικός ἀπὸ τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων». Ἐκτός ἀπὸ τοὺς ἔγγαμους ιερεῖς της Ἐκκλησίας της Ἑλλάδας, ἐγίνοντο δεκτὰ ὡς μέλη και ἔγγαμοι ιερεῖς, οἱ ὁποῖοι προήρχοντο ἀπὸ τῆς ὑπάρχουσας στοὺς Τοῦρκους ἐλληνικές περιοχές. Ἡ διατίτωση τοῦ ἄρθρου 2 ἔχει ὡς ἀκόλουθος:

«Πᾶς ἐκ της ἐλευθέρας και δουλῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς πρεσβύτερος και ἔγγαμος διάκονος της Ἀνατολικῆς τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίας δυναται νὰ γίνῃ μέλος της ἐταιρίας ταύτης».⁵

Με τὸ ἄρθρο 3 τοῦ καταστατικού ὀρίετο, ὅτι ἡ διοίκηση της «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» θὰ ἐπιγαματοποιεῖτο ἀπὸ τῆς Γενικῆς Συνέλευσης τῶν μελῶν και ἀπὸ μιὰ τριμελῆ διοικητικὴ ἐπιτροπὴ ἀπὸ ἐκλεγμένα γι' αὐτὸν τὸ σκοπὸ τακτικῶς ἀποτελούμενο ἀπὸ ἑξὶ ἄμμοθα τακτικά μέλη της «Συνάξεως Πρεσβυτέρων», τῶν ὁποίων ἡ μόνιμη κατοικία ἦταν ἡ Ἀθήνα. Με τὸ ἄρθρο 5 ὀρίετο, ὅτι τόσο τὰ μέλη της διοικητικῆς ἐπιτροπῆς ὅσο και τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου θὰ ἐξελέγοντο ἀπὸ τῆς Γενικῆς Συνέλευσης κάθε δυὸ χρόνια. Με τὸ ἴδιο ἐπίσης ἄρθρο (5) ὀρίετο και τ' ἀκόλουθα:

«Ἐν ἐκάστῃ ἐκκλησιαστικῇ περιφερεία ἡ διοικητικὴ ἐπιτροπὴ διορίζεται ἐκ τῶν πρεσβυτέρων και δι' συνεταίρων ἀντιπροσώπων της, κατὰ τὰς περιστάσεις δὲ και ἓνα ἢ πλεονέστερους συνεργάτας αὐτῶ πρὸς διάδοσιν τῶν ἀρχῶν της ἐταιρίας, πρὸς παραδοχὴν νέων μελῶν ἐν τοῖς κόλλοις αὐτῆς, πρὸς εἰσπραξίν τῶν ἐταιρικῶν καταβολῶν και ἐν γένει ἐταιρικῶν χρημάτων και τέλος διά τὴν διάθεσιν αὐτῶν κατὰ τὰς ἐν γένει ὁδηγίας και ἐκάστοτε διαταγὰς της διοικητικῆς ἐπιτροπῆς πρὸς τὴν ὁποίαν ὁ ἀντιπρόσωπος ἐγκρίτως ἀναφέρει πᾶν ὃ, τι εἰς τὴν ἐταιρίαν ἀνάγεται. ὑπηρετῶν ἐν τῇ πρώτῃ τετραετίᾳ ἀμφοῖ...».⁶

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ παραπάνω παράθεμα, τὸ ἄρθρο 5 τοῦ καταστατικού της «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» ἐπέτρεπε τὴν ἀναμειξή λαϊκῶν, οἱ ὁποῖοι θὰ ἐνεργούσαν ὡς συνεργάτες τῶν τακτικῶν μελῶν (ἔγγαμων ιερέων) γιὰ τὴν διάδοσιν τῶν ἀρχῶν της ἐταιρίας κ.λπ. Ὅς πρὸς τὸ θέμα αὐτὸ, τὸ ἄρθρο 9 τοῦ καταστατικού ἦταν ἀκόμη πιὸ σαφές. Γιὰ τὴ συμμετοχὴ γενικά τῶν λαϊκῶν ὀρίε τ' ἀκόλουθα:

«Εἶναι δεκτός ὡς ἐπίτιμον μέλος της ἐταιρίας πᾶς ὀρθόδοξος

ἔκοντοχρονιστὲς διανοούμενοι και θρησκευτικὴ ἄγνοια

Χριστιανός, ἐνδιαφερόμενος εἰς τὴν θρησκευτικὴν τοῦ λαοῦ πρόοδον. Ἡ διοικητικὴ ἐπιτροπὴ μεθ' ὀλοκλήρου τοῦ ἐπιτηρητικοῦ συμβουλίου ἀνήσκει τὰ ἀναγκαῖα πρὸς τὸτο δικάματα, προηγουμένης πάντοτε αἰτήσεως. —Τὰ ἐπίτιμα μέλη (ἂνευ ἔτερον δικαιωμάτων και ὑποχρεώσεων) παρίστανται ἐν ταῖς συνέλευσεσι της ἐταιρίας, ὑποβάλλουσιν ἀλλῶς ἑκάστον αὐτῶν τὰς ἰδέας των, ἀποτελοῦσι τὰς ἐφορέας τῶν Κυριακῶν σχολείων, ἀνατιληθοῦσι τὸν κατ' αὐτὰ πρεσβύτερον κατὰ τὴν περιττωσιν περι τῆς προνοεῖ τὸ παρακατιὸν ἄρθρον...».⁷

Με βάση τὸ ἄρθρο 9, ἐπίτιμα μέλη της «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» ἔγιναν τὰ προαναφερθέντα μέλη της ομάδας τῶν διανοουμένων και ἐπιλέκτων πολιτῶν της τότε ἀθηναϊκῆς κοινωνίας.

Τὸ ἄρθρο 10 τοῦ καταστατικοῦ ἀνεφέρετο ἀναλυτικά στοὺς τῶτόπους μετὰ τοὺς ὁποῖους θὰ ἐξεπληρωνετο ὁ ἓνας ἀπὸ τοὺς δυὸ βασικούς σκοποὺς συστάσεως της «Συνάξεως Πρεσβυτέρων». Ἀνεφέρετο δηλαδὴ στὴν ἴδρυσιν καὶ λειτουργία τῶν Κυριακῶν σχολείων. Ἡ διατίτωση τοῦ ἄρθρου 10 εἶναι ἡ ακόλουθη:

«Ἐν ἐκάστῃ συνεταίρου ἐνορία συσταίνεται Κυριακὸν σχολεῖον, ἐν τῷ ὁποίῳ ὁ πρεσβύτερος θὰ διδάσκῃ τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς παῖδας τοῦ λαοῦ ἐν μορφῇ διηγημάτων ἐκ της Παλαιᾶς και νέας Διαθήκης. Ἡ διδασκαλία αὐτῆ θὰ ἐνεργῆται ἐν τῷ μερῷ Ναοῦ της ἐνορίας, κατὰ τὸ προσφορωτέρον ἄχρον αὐτοῦ, κατὰ πᾶσαν Κυριακὴν μ.μ. νηοῦν και κατανυκτικῆς δειψέως πρὸς τὸν Ὑψιστον, τὴν ὁποίαν θέλουσι προϋόντος τοῦ χρόνου διδαχθῆ και οἱ παῖδες νὰ συναπαγγέλωσι μετὰ τοῦ πρεσβυτέρου. Κατόπιν ἀναγινώσκεται ὁ κατάλογος τῶν ἐγγεγραμμένων μαθητῶν, ἕνα σημειωθῶσιν οἱ ἀπότερες πρὸς ἄμειον ἔντος της ἐβδομάδος, γνάων τῶν γονέων αὐτῶν. —Ἀκολούθως οἱ παῖδες λατρεύονται κατὰ δεκάδας και μελετῶσιν ὑπὸ τὴν ἐπίστασιαν τοῦ μετὰ πρῶν ὀνομαζόμενου Κυριακῶν μαθήμα. —Οἱ μὴ δυνάμενοι νὰ ἀναγινώσκωσιν ἀποτελοῦσιν ἰδιαίτερας δεκάδας, πρὸς τὰς ὁποίας οἱ δοκιμότεροι τῶν μαθητῶν ἀναγινώσκουσιν ἀκριβῶς και ἐπανεληλυμμένως τὸ μαθήμα. Μετὰ ταῦτα συναθροίζονται ὅλοι οἱ μαθηταὶ εἰς ἐν, ἕνα ὁ πρεσβύτερος ἐπι τοῦ μελετηθέντος μαθήματος, προσέχων ἕνα αἱ ἀπαντήσεις εἰσι κατὰ τὸ μαθήμα της Κυριακῆς διὰ πάσης σαφηνείας, ἀκρίτους, ἀθησκουτικῆς χάριτος, μεθ' ὃ ἀναγινώσκων σύντομον εὐχὴν ἀπολαύει τοὺς μαθητὰς του.

Μετά τριών έτων τολαύτην διδασκαλίαν εάν υπάρχουσι πλείονες έν τῷ αὐτῷ Ναῶ Πρεσβύτεροι συνεταιροί δύνανται νά σχηματισθῶσι τῆ ἐγκρίσει τῆς διοικητικῆς ἐπιτροπῆς δύο κατά διαφόρους ὄρους τάξεις παιδῶν, ἐλάσσονος μὲν ἡλικίας τῶν δεκα ἑτῶν δι' ἀμφοτέρω τὰ γένη, ἠκολούθησαν τοιάχιστον ἐπὶ dietian τὰ μαθήματα τῆς μικροτέρας· διδάσκειται δέ ἐν αὐτῇ ἀπλῆ δογματικὴ κατήχησις καὶ συνοικειοῦνται οἱ παῖδες πρὸς τὴν μελέτην τῶν Γραφῶν.

Ἐν περιττώσει αὐστηρῶς δικαιολογημένου καλῆματος τοῦ ἐν τῇ εἰταυρία πρεσβυτέρου τῆς ἐνορίας, κατ' ἐγκρίσιν αὐτοῦ διορίζεται ὑπὸ τῆς διοικητικῆς ἐπιτροπῆς ἡ τοῦ κατά τόπους ἀντιπροσώπου αὐτῆς ἐπιγὸς ἀμισθοῦ διδάσκαλος ἐκ τῶν περι τὰ θρησκευτικὰ δοκίμων μελῶν τῆς Ἀνατολικῆς ἐκκλησίας, προτιμωμένων ἐπὶ ἴσης ἰκανότητος ὑποψηφίων τῶν ἐγγράμων.

Διὰ τοὺς ἀρχαιμιάτους παῖδας θά συστηθῆ καθ' ἑτέραν ὄραν ἐν παρθετηματι τοῦ Ναοῦ ἰδιαίτερα τάξις ὅπως διδάσκηται ἐν αὐτῇ ἀνάγνωσις, γραφῆ καὶ ἀπλῆ ἀριθμητικὴ ὑπὸ τακτικοῦ καὶ ἀμίσθου ἀναπληροῦ τοῦ πρεσβυτέρου, διοριζομένου ὑπὸ τῆς διοικητικῆς ἐπιτροπῆς κατὰ προτίμησιν ἐκ τῶν ἐπιτίμων τῆς εἰταυρίας μελῶν.

Διὰ τὰ Κυριακὰ σχολεῖα τῆς εἰταυρίας συγκαθίσταται ἐν ἐκάστη πόλει ἡ χωρία ἐφορεία ἐκ τριῶν ἢ καὶ πλείονων ἐπιτίμων μελῶν διοριζομένων ὑπὸ τῆς διοικητικῆς ἐπιτροπῆς. Ἡ ἐφορεία ἐπισκέπτεται ἀπᾶς τοιάχλιν στον κατὰ διημερινὰς παραδόσεις τῶν Κυριακῶν σχολείων· κατὰ δὲ τὴν τετάρτην ἡμέραν τῆς ἐβδομάδος τοῦ Πάσχα συνέχεται ἡ ἐφορεία μετὰ τῶν διδασκόντων πρεσβυτέρων (ἐν Ἀθήναις δὲ παροῦσης καὶ τῆς διοικητικῆς ἐπιτροπῆς καθῶς καὶ ἐν ταῖς λοιπαῖς μητροπόλεσιν ἐπὶ παρουσία τοῦ ἀντιπροσώπου αὐτῆς) πρὸς ἐπιθεώρησιν τῆς ἄλης κατὰ τὴν προηγουμένην εἰταυρικὴν περιόδον προοδου τῶν μαθητῶν καὶ ἵνα μεταξὺ αὐτῶν ὀριθίσωσιν οἱ ἐν ἐπιμελείᾳ καὶ θρησκευτικῇ ἀναπτύξει διατρέψαντες κατὰ τὰς ἐκάστοτε κρατούμενας σημειώσεις ὑπὸ τε τῶν πρεσβυτέρων καὶ τῆς ἐφορείας.

Κατὰ τὴν Κυριακὴν τοῦ Θωμᾶ τελείται ἡ μεγάλη τῆς εἰταυρίας ἐορτή, -Καθ' ὄραν 2 μ.μ. τῆς ἡμέρας ταύτης οἱ ἐν τοῖς Κυριακοῖς σχολείοις φοιτήσαντες προσέρχονται μετὰ τῶν γονέων καὶ οικείων αὐτῶν εἰς τὸν εἰσυτέρον τῆς πόλεως ἢ τοῦ χωρίου Ναον. Μετὰ προηγουμένην δὲ πρὸς τὸν ὕψιστον συντομον καὶ κατανυκτικὴν εὐχαριστίαν ἀνακωινουῦνται κατὰ πρῶτον τότε τὰ ὄνοματα τῶν διατρεψάντων παιδῶν τοῦ Ναοῦ καὶ διανέμονται αὐτοῖς βραβεῖα φιλοτιμίας· ἀνάλογα τῶν πόνων τῆς εἰταυρίας καὶ τοῦ πνευματικοῦ αὐτῆς σκοποῦ, ἐν Ἀθήναις μὲν ὑπὸ τῆς διοικητικῆς ἐπιτροπῆς, ἐν ταῖς μητροπόλεσιν δὲ τῶν λοιπῶν ἐκκλησια-

στικῶν περιφερειῶν ὑπὸ τοῦ ἀντιπροσώπου τῆς διοικητικῆς ἐπιτροπῆς, ἀλλὰχού δὲ ὑπὸ τοῦ διδάσκοντος πρεσβυτέρου».⁸

Ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὸ ἀρθρο 10, ἐπετρέπετο στους λαϊκούς, κάτω ἀπὸ ὀρισμένες προϋποθέσεις, ν' ἀναλαμβάνουν τὴ διδασκαλία στὰ Κυριακὰ σχολεῖα, μετὰ ὑπὸ πρῶτασιν καὶ ἐγκρίσιν τοῦ ἐγγαμοῦ ἐφημερίου καὶ τακτικοῦ μέλους τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» καὶ τῆς διοικητικῆς ἐπιτροπῆς. Ἀπὸ ἐπιτήμια (λαϊκὰ) ἐπίσης μὲλη συνεχοτοῦντο καὶ οἱ ἐφορῆτες τῶν Κυριακῶν σχολείων. Ὁ διορισμὸς τῶν μελῶν τῶν ἐφορευτικῶν ἐπιτροπῶν ἀνῆκε στὴν πλήρη δικαιοδοσία τῆς διοικητικῆς ἐπιτροπῆς τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων». Τὸ προτεινόμενο περιεχόμενο τῶν μαθημάτων τῶν Κυριακῶν σχολείων φαίνεται ὅτι δὲν παρονοιάζε καμιά καινοτομία σὲ σχέση μὲ τὸ περιεχόμενο τῆς θρησκευτικῆς διδασκαλίας, ἡ ὁποία ἐδιδάσκετο στὰ δημόσια σχολεῖα. Τὸ περιεχόμενο δηλαδὴ τῶν μαθημάτων ὀφείλαε νὰ ἔχει ἔντονο βιβλικὸ καὶ ἠθικὸ προσανατολισμὸ καὶ κατεῦθονο. Ἡ μόνη διαφορά φαίνεται ν' ἀφοροῦσε τὴ μέθοδο διδασκαλίας. Σύμφωνα δηλαδὴ μὲ τὸ ἀρθρο 10, οἱ διδάσκοντες στὰ Κυριακὰ σχολεῖα θά ἔπρεπε ν' ἀποθερῶνουν τοὺς διδασκόμενους νὰ προτιμοῦν τὴ μηχανικὴ ἀπομνημόνευση τῆς βιβλικῆς διήγησις. Ἀντίθετα, ἐκείνο τὸ ὅποιο θά ἔπρεπε νὰ ἐπιδιώκετο ἦταν οἱ διδάσκοντες νὰ ἐνθαρρύνουν τοὺς διδασκόμενους νὰ προτιμοῦν τὴ νοηματικὴ (ἐννοιολογικὴ) ἀπόδοση τῆς βιβλικῆς διήγησις.

Τὰ ὑπόλοιπα ἀρθρὰ τοῦ καταστατικοῦ τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» εἶχαν κυρίως οικονομικὸ καὶ λογιστικὸ χαρακτήρα. Ἀνεφέροντο στὸν τρόπο εἰσπράξις καὶ ἀποταμίευσις τῶν εἰσφορῶν τῶν μελῶν καὶ ἄλλων διαφόρων τακτικῶν ἢ ἔκτακτων φιλανθρωπικῶν εἰσφορῶν. Ἐπίσης μὲ λεπτομερεία ἀνεῖλοντο οἱ ὅροι, τὰ ποσοστὰ καὶ οἱ τρόποι διάθεσις τῶν χρημάτων γιὰ συνταξιοδότηση καὶ περιθαλψὴ τῶν ἰδίων τῶν μελῶν τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» καὶ τῶν ἀνηλικῶν μελῶν τῶν οἰκογενειῶν τους.

Μετὰ τὴν ἐγκρίσιν καὶ ὑπογραφή τοῦ καταστατικοῦ τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» ἀπὸ τὰ 44 μὲλη, ἡ διοικητικὴ ἐπιτροπὴ ποὺ ἐξελέγη ἀρχίσε τίς ἐργασίες τῆς (18 Ὀκτωβρίου 1870). Ἡ πρῶτη ἐνέργεια τῆς διοικητικῆς ἐπιτροπῆς ἦταν νὰ στελεῖαι ἕνα ἀντίτυπο τοῦ καταστατικοῦ τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» στὸν τότε Μητροπολίτη Ἀθηνῶν Θεόφιλο Βλαχοπαπαδόπουλο (1862-1874). Τὸ καταστατικὸ συνοδεύετο ἀπὸ ἐπιστολὴ (28 Ὀκτωβρίου 1870) τῶν μελῶν τῆς διοικητικῆς ἐπιτροπῆς, στὴν ὁποία ἀνεκλύοντο οἱ σκοποὶ τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων». Μετὰξὺ τῶν ὄνῶ σκοπῶν τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» ἀνεκλύετο περισιώστερο ἐκείνος ποὺ ἀνεφέρετο στὴν ἀνάγκη ἰδρυσις τῶν Κυριακῶν σχολείων. Ἦν αὐτὸ τὸ θέμα, στὴν ἐπιστολὴ ἀνεφέροντο μετὰξὺ τῶν ἄλλων καὶ τ' ἀκόλουθα:

«Ὅταν ἡ θρησκευτικὴ διδασκαλία μετετέθη ἐκ τοῦ ναοῦ τοῦ Θεοῦ ἐν

Τοις μηχανικούς και διά τοῦτο ἀνάγκους τοίχους τοῦ σχολείου, μή ἀποθώμεν, Σεβασμιώτατε, διά τὴν ὀημέγαι προβαίνουσαν πτωχὴν τῶν λεγατικῶν ἀξιοματίων ἐπὶ προφανεῖ ὀπιθοδομήσει τῆς θρησκευτικῆς τῶν ἀνθρώπων τελειώσεως. — Αἰὼν, ὅστις κρίνει τὰ πράγματα ὑπὸ τὴν ἔπισην τῆς χρησιμότητος, δὲν ἦτο παραδόξον νὰ εἰσελθῆ ἑνώπιον τῆς τελείας οὐατῆς τῶν ἐν τῷ πρεσβυτερίῳ φυσικῶν τοῦ λαοῦ διδασκάλων εἰς πειρασιῶν»⁹

Στὴν ἐπιστολὴ ἐγένετο ἐπίσης λόγος γιὰ τὴν ἐπιθυμία τῶν μελῶν τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» νὰ διατηρήσουν μιὰ ἐκλεκτικὴ, κατὰ κάποιον τρόπο, στάση στὴ διδασκαλία τῶν ἀρχῶν τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων». Μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο φαίνεται νὰ ἠλπίζετο, ὅτι θὰ παρκαίνοντο νὰ ἐγγράφοντο ὡς μέλη τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» μόνο ὅσοι ἐγγαμιο ἰερεῖς θὰ τὸ ἀπεφάσιζαν συνειδητῶ. Ἀναφέρεται σχετικὰ στὴν ἐπιστολὴ:

«Ἡ Συνάξις τῶν Πρεσβυτέρων διατελεῖ ἐν πληροεστάτῃ γνώσει τῆς πρὸς τὸ ἐπιχειροῦμενον ἔργον σμικρότητος αὐτῆς, ἀλλ' ἔχει καὶ ἀδεύασειστον πεποιθήσαν εἰς τὴν παντοδυναμίαν τῆς θέλιας χάριτος. Ἡ ταπεινὴ μας γνώμη εἶναι, ὅτι εἰς οὐδενα πρέπει νὰ ἐπιβληθῆ· ἡ ἰδέα τῆς ἐταρείας ἀρκεῖ νὰ μεταληθῆ ὑπὸ πολλῶν. Ἐὰν ἡ ἰδέα ἔχη τὸ βιωσιμὸν, θὰ ζῆση ἀφ' ἑαυτῆς δυνατὸν νὰ ἀναπτυχθῆ βραδέως ἀλλ' ἐντεθεθεν καὶ ἀσφαλέστερον».

Τέλος, μὲ τὴν ἐπιστολὴ τῆς διοικητικῆς ἐπιτροπῆς ἐξητήρετο ἡ εὐλογία τοῦ Μητροπολίτη Ἀθηνῶν γιὰ τὴν εὐδόωση τοῦ ἔργου τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων». Ἀντὶς ἡμέρες μετὰ (7 Νοεμβρίου 1870) ὁ Μητροπολίτης Ἀθηνῶν Θεοφίλος ἀπήντησε «πρὸς τὴν διοικητικὴν ἐπιτροπὴν τῆς Συνάξεως τῶν Πρεσβυτέρων» μὲ τὴν ἀκόλουθη ἐπιστολὴ:

«Ἡ πνευματικὴ ἐργασία, ἐξ ἧς κατεσκευάσθη τὸ οικοδόμημα τῆς Συνάξεως τῶν πρεσβυτέρων, ἐξ ἀρχῆς ὑπῆρξε δι' ἐμὲ ἀντικείμενον ἀγάπης καὶ εὐλογίας. Γόνιμον ἔσεται προηγουμένον διὰ τὴν προοδοκωμῆσιν τῆς Ἀνατολῆς ἀνάπτειν ἡ ὑπὸ τεσσαράκοντα τεσσάρων τῆς ἡμετέρας ἐπισκοπῆς πρεσβυτέρων ὀριστηκὴ κατανόησις τῆς ὑψηλῆς ἀποστολῆς τοῦ ἱερατείου.

Δέομαι πρὸς τὸν Ὑψιστον, ἵνα εὐδόωση ἔργον, πρὸς τὸ ὅποιοιον εὐχαρίστως ἀτενίζουσιν αἱ ἐλπίδες τῆς Πατρίδος. Ἐν τῇ Ὑμετέρᾳ Συνάξει βλεπω τὴν ἀπόφασιν τῆς παρούσης γενεᾶς, ἵνα ἐργασθῆ ἀποτελεσματικῶς διὰ τὴν ἐξοχημένην. Δὲν ὑπάρχει κατασκευαστικὸν θέημα! Ἡ ψυχὴ μου εἶναι ὀδοκλήρος ἐν τῷ ἔργῳ ἡμῶν, ἵνα μεταδόσῃ αὐτῷ τῆς παρεχόμενης μεγάλης γενεᾶς τὴν κληρονομίαν. Ὅταν οἱ ἐν τῷ ἱερῷ προκάτοχοι σας μετέδιδον πρὸς τοὺς πιστοὺς τὸ σῶμα καὶ αἷμα τοῦ

Χριστοῦ ὑπὸ τὰς ἐχθρὰς σφαίρας, δὲν ἐσκόπων νὰ δημοουγησῶσιν ἡμέρας ὀκητῆς ἐλευθερίας. Καίριός τένα μου, ἵνα ἀναλάβετε τὴν ἀμόλυσσαν ἐν τῇ κοινωνίᾳ θέσαν σας. Εἶθε οἱ φυσικοὶ διδασκαλοὶ τοῦ λαοῦ. Τὰ Κυριακὰ σας σχολεῖα ἔσονται εἰσαγωγή εἰς τὴν πνευματικὴν ἐργασίαν, τὴν ὅπολιαν παννυχόθεν οἱ παρόντες καιροὶ περιμένουσιν ἐκ τοῦ ἱεροῦ. Βεβαίως τὸ χάρισμα τῆς διδασκαλίας δὲν μετεδόθη ἐξ ἴσου ἀπασιν ἀλλ' ἡ μελέτη καὶ ἡ εὐσέβεια τί δὲν δυναται διὰ τῆς Θείας χάριτος νὰ κατορθώσῃ:

Ἐπικαλοῦμαι τὴν ἐξ ἴψους ἐγ' ἡμῶν εὐλογίαν».¹⁰

Τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Μητροπολίτη Ἀθηνῶν Θεοφίλου, ὅπως διαπιστώνεται, ἦταν πολὺ θεμιτὸ καὶ ἀσφαλῶς θὰ πρέπει νὰ ἐνεθάρυνε ἐκείνους, οἱ ὅποιοι εἶχαν τὴν πρωτοβουλία νὰ ἰδρύσουν τὴ «Συνάξειν Πρεσβυτέρων». Ὁ Μητροπολίτης Θεοφίλος ἔλαβε μέρος στὸν ἀγῶνα τῆς Ἐθνικῆς Ἀνεξαρτησίας καὶ ὅταν ἐκλέγτηκε Μητροπολίτης Ἀθηνῶν (1862) διακρίθηκε γιὰ τὴν ἀγωνιατικότητά, τὴν ὅποια ἐπέδειξε γιὰ τὴν ἀνόρθωση τοῦ ἐρημωμένου κλήρου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Ὁ Θεοφίλος εἶχε ὑποβλεπὴ στὴν Ἐθνικὴ Συνέλευση τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ ἔθνους τὸ 1863 ἔστενός ὑπὸ μνημα μὲ τὸ ὅποιο ζήτησε τὴ συνδρομὴ τῆς πολιτείας στὴ μισθοδοσία τοῦ κλήρου καὶ γενικὰ τὴ συμβολὴ τῆς στὴν ἐνίσχυση κάθε πρωστῆθειας γιὰ πνευματικὴ καὶ κοινωνικὴ ἐξύψωση τῶν ἱερέων.¹¹

Ἦταν λοιπὸν εὐλόγο νὰ ἐνθουσιασθεῖ ὁ Μητροπολίτης Θεοφίλος γιὰ τὴν πρωτοβουλία τοῦ ἀνελάβαν ὀμιούμενοι κληρικοὶ τῆς Μητροπόλεως του νὰ ὀργανώσουν Κυριακὰ σχολεῖα θρησκευτικῆς καὶ κατηχητικῆς διδασκαλίας τῶν χριστιανοπαίδων στους ναοὺς, ὅπου ἐφημέρευαν. Ἐπίσης ὁ Μητροπολίτης θά μπορούσε νὰ αἰσθάνεται κατ' ἀρχὴν ἐκαστοὺς μετὰ τὴν ἀνάληψη πρωτοβουλίας ἐκ μερῶς ὀμιούμενων κληρικῶν τῆς Μητροπόλεως του γιὰ τοὺς ἀνεξιστάθουντες συναδέλφους τους. Τὴν πρωτοβουλία αὐτὴ ἡ πολιτεία ἀπέφρανε συστηματικὰ ν' ἀναλάβει, γεγονός που ὁ Μητροπολίτης γνώριζε πολὺ καλά ἀπὸ προσωπικὴ πείρα. Ὁ αὐθόδητος ὀμιος ἐνθουσιασμός του Μητροπολίτη Θεοφίλου τὸν ἐμπόδιζε νὰ διακρίνει ἐξάκριχῆς ὀμιούμενες σημαντικές ἀποκλίσεις, που παρουσάζε τὸ καταστατικὸ τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων», ἀπὸ τὸ πνεῦμα καὶ τὴν πραγματικὴ τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας. Μὲ ἄλλα λόγια, οἱ ἀποκλίσεις τοῦ καταστατικοῦ εἶχαν πρωτίστως σχέση μὲ τὸ πνεῦμα καὶ τὴν πραγματικὴ τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας σέ ὁ,τι ἀφορᾷ θέματα ἐκπαίδευσης τοῦ πιστοῦ λαοῦ καὶ φρονιμῆς τοῦ ἱεροῦ κλήρου. Καὶ τὰ δύο αὐτὰ θέματα ἀπὸ τὴ φύση τους ἐμπιπτον στὴν πνευματικὴ καὶ διοικητικὴ δικαιοδοσία, τὸν ἔλεγχο καὶ τὴν ἐγκρίσι τοῦ ὀκείου ἐπισκόπου. Πρωτοβουλίες σ' αὐτὰ τὰ θέματα ἐκ μερῶς πιστῶν λαϊκῶν ἢ κληρικῶν, χωρὶς τὴ διακρί καὶ συστηματικὴ ἐπιβλέψη, συνεννόηση καὶ συναρτάθεση τοῦ ὀκείου ἐπισκόπου τῆς Ἐκκλησίας, καθίστανται—ἄν μὴ τι ἄλλο—ἀμφιλεγόμενες ἢ ἀκόμη καὶ ὑποπτες!

Εν τῷ μεταξύ ἡ διοικητική ἐπιτροπὴ τῆς «Συνδέσεως Πρεσβυτέρων», ἀμέσως μετὰ τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Μητροπολίτη Θεοφίλου, πρὸςβη στὸ διορισμὸ λαϊκῶν ἐφόρων τῶν Κυριακῶν σχολείων, σύμφωνα μὲ τὶς ἀπαιτήσεις τοῦ καταστατικοῦ τῆς. Τὸ διορισμὸ τῶν ἐφόρων συνόδευε ἐπιστολὴ τῆς «Συνδέσεως Πρεσβυτέρων» στὴν ὁποία, μετὰ τῶν ἄλλων, ἀνεφέροντο καί τ' ἀκόλουθα:

«Ἀλλοίμονον εἰς τὰ ἔθνη ἐκεῖνα, ἐν τοῖς ὁποίοις τὸ θρησκευτικὸν αἰθόλημα δὲν εἶναι πάντων φρόνησιμα. Ὅταν ἡ θρησκεία ἐργάζεται μετὰ τῶν λαοῦ, τὰ δεσμοτήγια ἐρημοῦνται, τὰ δόση μεταβάλλονται εἰς ἀθῶνους περιπτώσεις καὶ ἡ τιμιότης ἐπιστεγάζεται τὸ ὅλον κοινωνικὸν οἰκοδόμημα. Ἡ θρησκευτικὴ ἀνάπτυξις τοῦ τόπου ἐγκαταλείφθη παρ' ἡμῶν τῶσον χρόνον εἰς μόνως τὰς χεῖρας τῶν ἐκκλησιαστικῶν εἰδικότητων. Εἶναι καιρὸς νὰ πεισθῶσιν οἱ λαῖκοί, ὅτι πρέπει σπουδαίως ἐκ τοῦ μέγρους τούτου νὰ ἐπιληφθῶσι καὶ αὐτοὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν πράγματων. Τοιούτοτρόπως ἡ «Συνέσις τῶν Πρεσβυτέρων» μετὰ θάρρους ἀπέταθη εἰς τὴν ἐν τοῖς ἐταρικοῖς αὐτῆς πράγμασι συμμετοχὴν τῶν λαϊκῶν διὰ τῆς ἐν τῷ καταστατικῷ εὐθείας περὶ ἐπιτίμων μελῶν προνοίας.

Τυχῶς ἡ ἀνάπτυξις αὐτῆς δύναται νὰ λειτουργήσῃ ἐν ταῖς προσοδικαῖς τῆς Συνδέσεως τῶν Πρεσβυτέρων.

1) Κοινωνία μετὰ τῶν λαϊκῶν καὶ πρεσβυτέρων ἐν ταῖς γενικαῖς τῆς Ἐταρείας συνλεύσεσιν κατὰ τὸ ἐν αὐταῖς ὑψηλὸν τῷ ὄντι ἔργον τῆς ἀμοιβῆς ἐπιδοτάσεως καὶ τῆς ἀνταλλαγῆς ἰδεῶν ἀγάπης καὶ ἀδελφότητος ἐν Χριστῷ.

2) Ἀνταλλαγῆς τῶν πρεσβυτέρων ὑπὸ τῶν λαϊκῶν, ὁσῶκις ἐκείνοι σταθῶς κωλύονται εἰς τὴν ἐκτέλεσιν καθηκόντων, τὰ ὁποῖα μετὰ τῶσας ἐκατοστίας ἐτῶν πανδήμιος ἦδη καὶ ἐκ νέου ἀφολόγησεν ἡ Συνέσις τῶν Πρεσβυτέρων πρὸς τὰς ἐνορίας διὰ τὴν θρησκευτικὴν διδασκαλίαν τῶν παιδῶν ἐν τοῖς Κυριακῶν τῶν Ναῶν σχολείοις.

3) Ἐφορεία τῶν Κυριακῶν τούτων σχολείων, ἐνεργουμένη ἀποκλειστικῶς ὑπὸ τῶν ἐπιτίμων μελῶν, ἐπὶ τῇ διττῇ ἐλπίδι, ἥτις περιέχεται ἐν τῇ συνημετοχῇ ταυτῇ πρὸς τὸ μέγρος τοῦ Διδασκάλου, ὅσον καὶ πρὸς τὸ μέγρος τοῦ μαθητοῦ...

Τὰ καθήκοντα τοῦ Ἐφόρου συνάπτονται πρὸς τὰ καθήκοντα τοῦ πολιτοῦ καὶ τοῦ χριστιανοῦ. — Ἄφρατε (ἔλεγεν ὁ Κύριος) τὰ παιδιά ἐλθεῖν πρὸς με' ἡ δὲ Συνέσις τῶν Πρεσβυτέρων, Σῶς καλεῖ, Κύριοι, εἰς τὸ ὄρατον τούτου θέαμα. — Ἐπιστατήσατε τὴν ἐν τῇ θρησκευτικῇ διδασκαλίᾳ προκοπὴν τῆς παιδικῆς ἡλικίας. Μελετήσατε τὸ κοινωνικὸν τοῦτο ζήτημα διὰ τοῦ φωτός τῆς πείρας. Καὶ ἐπιφυλαχθῆτε εὐδαιμονίαν τὴν μνημῆν περὶ τῶν διακρινομένων μαθητῶν, ἵνα ἐκτός τῆς ἐκδοτοῦ ἀναθοποιοῦς παροικίας ἡμῶν ἐν τῷ Κυριακῷ σχολείῳ ὑποκαύσητε τὴν ἀμύλλαν μετὰ τῶν εἰς αὐτὰ φοιτῶντων διὰ τῶν βραβείων, τὰ ὁποῖα τῇ ὑμετέρα

καὶ τῇ τῶν διδασκόντων ψήφῳ θὰ διανεύονται τοῖς διατρέτοιαι κατὰ τὴν μεγάλην τῆς Ἐταρείας ἐσότην, ὡς περὶ τούτου εἰδικῶς τὸ καταστατικὸν προνοεῖ...»¹²

Ἡ προτίμησις καὶ ἡ ἐξήμιχσις τῆς σημασίας τῆς συμμετοχῆς τῶν λαϊκῶν (ἐπιτίμων) μελῶν στὶς δραστηριότητες τῆς «Συνδέσεως Πρεσβυτέρων» εἶναι περισσότερο ἀπὸ σαφῆς, ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ τὸ περιεχόμενον τοῦ ἐγγράφου ἐκφράζεται ἤδη ἡ δυσφορία τῶν μελῶν τῆς διοικητικῆς ἐπιτροπῆς τῆς «Συνδέσεως Πρεσβυτέρων» γιὰ τὴν ἐνασχόλησις ἀποκλειστικῶς καὶ μόνο ἐκκλησιαστικῶν προσώπων μὲ θέματα θρησκευτικῆς ἀνάπτυξης τοῦ τόπου («Ἡ θρησκευτικὴ ἀνάπτυξις τοῦ τόπου ἐγκαταλείφθη παρ' ἡμῶν τῶσον χρόνον εἰς μόνως τὰς χεῖρας τῶν ἐκκλησιαστικῶν εἰδικότητων»). Μετὰ τῶν ἐφόρων, οἱ ὁποῖοι διορίσθηκαν στὰ Κυριακὰ σχολεία τῶν ἐνοριῶν Μητροπόλεως, Ζαοδόχου Πιπῆς, ἁγίας Εἰρήνης, Χρυσοστομιαστίσης, ἁγίου Νικολάου Παγκαῶν, ἁγίου Γεωργίου, ἁγίου Δημητρίου καὶ Μεταμορφώσεως ἦσαν οἱ καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Ἀναστάσιος Διομήδους Κυριακῶς (Θεολογικῆ), Πέτρος Παπαδημητρόπουλος καὶ Μάγκρος Πενέσης (Νομικῆ), Εὐθύμιος Καστόρχης (Φιλολοσοφικῆ). Ἐπίσης μετὰ τῶν λοιπῶν προσωπικότητων τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας, οἱ ὁποῖοις διορίσθηκαν ὡς ἔφοροι τῶν Κυριακῶν σχολείων, ἦσαν καὶ δύο γυναικῆς (Σμαργάνδα Βικέλα καὶ Ζωὴ Σούτζα).¹³

Στις 28 Ἰανουαρίου 1871 τέ μελὴ τῆς διοικητικῆς ἐπιτροπῆς τῆς «Συνδέσεως Πρεσβυτέρων» ἀπευθίνθηκαν μὲ ἐπιστολὴν στὸν Λέοντα Μελά ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἤπιτοσαν νὰ συντάξῃ βιβλίον γιὰ τὶς ἀνάγκας τῶν Κυριακῶν σχολείων. Ἡ ἀνάθεσις συγγραφῆς διδακτικῶν ἐγχειριδίων στὸν λόγιον, νομομαθὴ καὶ πολυτιμὸν Λ. Μελά δὲν ἦταν τυχαία. Ὁ Λ. Μελάς προτιμήθηκε ἐπειδὴ συνεκέντρωνε, μετὰ τῶν ἄλλων, δύο βασικά προσόντα. Ἄφ' ἑνὸς ἦταν γνωστός συγγραφεὺς παιδικῶν θρησκευτικῶν καὶ ἠθικῶν βιβλίων καὶ ἄφ' ἑτέρου ἦταν ἔγγαμος (κοσμικὸς). Στὴν ἐπιστολὴ τῆς «Συνδέσεως Πρεσβυτέρων» πρὸς τὸν Μελά ἀνεφέροντο μετὰ τῶν ἄλλων καὶ τ' ἀκόλουθα:

«...Ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἰδίως δύναται νὰ διακρίνη τὰς θρησκευτικὰς ἐργασίας τοῦ κοσμικοῦ εἶνε ἡ ὅσον ἐνεσσι πληροστέρα γνώσις τῆς καρδίας τοῦ ἀνθρώπου. — Ἀνθρώποι μὴ ἀποθανόντες τοῖς παλαιοῖς, τοῖς ὁποίοις ἐνελεῖται ἡ θέα τῶν ἀγαπητῶν ἐκείνων ὄντων, δι' ὧν ἡ θεία Πρόνοια συμπληροῖ καὶ συνδέει τὴν ἐπὶ τῆς γῆς ζωὴν διὰ μέλλον εὐδαιμονίαν, δυνατὸν μὲν νὰ ἐκπληρῶσσι, ποτὲ ὁμως δὲν εὐρίσκοσσι τὴν ἄγουσαν εἰς τὰ δι' αὐτοὺς ἄδυνα τῆς ἀνθρώπινης φύσεως μυστήρια. Ἐὰν ὁ θεμέλιος λίθος τῆς Χριστιανισμῆς εἶνε ἡ ἀγάπη, ποῦ ἀλλοχοῦ, ἐκτός τῆς οἰκογενείας, θὰ εὐρεθῇ ἄφθοнос ἡ ἀναγκαία ἴλη τῆς οἰκοδομῆς...»¹⁴

Σέ ό,τι άφορά τό περιεχόμενο του βιβλίου ή διοικητική επίτροπή της «Συνέξεως Πρεσβυτέρων» έπιθυμούσε ό συγγραφέας του νά δικαιογραφεί τό περιεχόμενο του κατά τέτοιο τρόπο, ώστε:

«Νά συνδεθούν τά αναγινωσκόμενα επί Έκκλησίας τεμάχια προς τάς προπυνημένες και έπομένης θεμελιώδεις του Εθνγγελικού ιδέας· νά αναπτυχθή τό όλον εν τή άρχεία, την όποία περιέχει τό επί τοσοϋτον άξιόμοιον εις τάς παιδικάς διανοίας δημηγιατικών ήλικος· νά έκτεθούν εν τήλους τά ήθικά προλάματα εις τάς νεαράς ψυχάς».¹⁵

Τίς έντονος όμως οργανωτικές δραστηριότητες της «Συνέξεως Πρεσβυτέρων» διεκόμη ή επανεξέταση των λόγων γιά τους όποιους ό Μητροπολίτης Θεόφιλος είχε έκφράσει προπυνημένος τή χαρά του γιά τήν ίδρυση της (μέ τήν έπιστολή του της 7ης Νοεμβρίου 1870). Έτσι τό ένθουσιώδες περιεχόμενο της πρώτης έπιστολής του Μητροπολίτη Θεόφιλου προς τά μέλη της «Συνέξεως Πρεσβυτέρων» δεν άγγισε ν' ανατραπεί σε μιά νέα έπιστολή (18 Φεβρουαρίου 1871), την όποία ό ίδιος Μητροπολίτης άνηύθυσε «προς τους εύλδβεστάτους Ιερείς της καθ' ήμάς Μητροπόλεως, τους δούωτάτους Ιερομονάχους και μοναχούς, και άπαν τό Χριστοπώνημον πλήρωμα». Μ' αυτή τήν έκτενέστατη έπιστολή του, της όποίας δώδκλήγο τό περιεχόμενο δημοσιεύτηκε στην άθηνάικη έφημερίδα «Αιών» (22 Φεβρουαρίου 1871), ό Μητροπολίτης Θεόφιλος άπεκλήρυσε τή «Σύνεξιν Πρεσβυτέρων». Στην έπιστολή άνεφέροντο οι λόγοι γιά τους όποιους ό Μητροπολίτης Θεόφιλος έκρινε άναγκαία τή διάλυση της «Συνέξεως Πρεσβυτέρων». Στους παραλήπτες της έπιστολής, μετάξυ των άλλων, άνεκοινωνόντο τ' άκόλουθα:

«Οτιδεν άληθώς μάλλον τή Ορθοδόξω Έκκλησία συννάδον, ή πρεσβυτέροι, και έν γένει κληρικοί, έν άρσας σχολής αυτών, άφροσιούμενοι εις τήν Ορθόδοξον διδασκαλίαν των παιδων· ουδέν δέ χριστιανικώτερον και φιλανθρωπότερον, ή ή άδελφική στοργή και άγάπη των λειτουργών του Υψίστου προς τους ένδεις και πρεσβύτας αυτών άδελφούς και συλλειτουργούς, ύποστηρίζόντων αυτούς εις της ζωής των τά έσχατα δι' έκοιούσαν εδάτων.

Η δίτη αυτή διατυπωθείσα χριστιανικώτατη πρόταση έτυχε, ως εικός, της πλήρους έπιδοκίμασίας μου και των θερμοτάτων ευχών μου. Πλήν δυστυχώς ή επινενομήνη κατοπιν μονομερής διατύπωσις και άνάπτυξις της άρλουστάτης ταύτης ιδέας, υπεββάσα τους όδους, ήρ' ους και μόνους ήδύναντο αυτή έν' άξίοι της έπιδοκίμασίας και προστάσιας της Έκκλησίας, άνέτρεψε τήν άγαθην αυτής άρχικήν βύσιν, λαθούσα χαρκαίτηα δώως άσυμβίβαστον προς τον προορισμόν έν γένει του κληρικού και τήν έν τή Έκκλησία ίδίως θέσιν των πρεσβυτέρων.

Εκ της άπλής λυσιπν ταύτης πρότάσεως και προθέσεως του διδά-

σκην τους παιδας κατά τάς Κυριακάς, ένεννήθη παραδόξως τακτική τις και άνεξάδτητος έτοιμία των ενγύμων Ιερέων της έλευθέρας και δουλής Έλληνικής Φυλής, διοικουμένη υπό ίδίον καταστατικού, άυτογνημόνας ήρ' αυτών συναρχθέτος τε και κυρωθέτος, έναντίου δώως εις τε τήν έννομον τάξιν της Έκκλησίας και τους ειδικούς νόμους της πολιτείας...

Τόν καταστατικόν λυσιπν τούτον έκούσαμεν νόμον της συνέξεως των πρεσβυτέρων, πάντα φέροντα έν έαυτώ τά χαρακτηριστικά σημεία έτασίας συγκεμμένης εκ παντός άλλου ή εκ κληρικών της Ορθόδοξου Έκκλησίας· προδιόδοντα πνεύμα και τάσεις έναντίας τή όφειλομένην περπαχία και κανονική ύποταγή των κληρικών εις τους κανονικούς αυτών προιστάμενους, τους Έπισκόπους, ους ουδ' άπαξ κών λαμβάνει ήρ' όην ως υπάρχοντάς που της γής· όλιγοδόντα των Ιερων κανόνων της Ορθόδοξου Έκκλησίας, κελεύδοντων τους πρεσβυτέρους μηδέν έπιτελείν διατελείν δι' αυτούς υπό τήν έξουσίαν των ίδιων αυτών Έπισκόπων χάριν της ειρήνης Αυτής, και μη άποσχίσεσθαι άρ' αυτών, μηδε κατ' αυθάδειαν άφηνώδειν άπτεκείμενον εις τό πνεύμα και τάς παραδόσεις της Έκκλησίας, μηδελίαν παραδέχομένης διαφοράν, ως προς τήν ένεργειαν και τον έηλον και τήν άγάπην, μετάξυ ενγύμων και άγύμων κληρικών, διασχίζοντα τήν Έκκλησίαν και ένσπείδοντα τήν διαιρέσιν, τήν δυσπιστιαν και τήν λαοσφθόδον έδαν άνά μέσον των μελών της μιάς Άγίας Καθολικής και Άποστολικής Έκκλησίας· άντακους άντίθετον εις τους νόμους της πολιτείας, μη έπιτρέποντας τήν άνεξάδτητον μηδ' αυτής της ύπεράτης εκκλησιαστικής άρχής σχέσιν προς άλλοδάρτους· άποδεικνύνα τάσεις και σκοπούς δώως άλλοτριούς προς τά άυτοητά και άκρίβως διανεργαζόμενα καθήκοντα των κληρικών, ως έπιλαμβανόμενον εκτός των φανερών και γνωστών, και άντικειμένον άλλων άγνωστων και άποκρυφον, ά ήρτάς λέγει ότι άποσιωπά· έξερχόμενον δώως του άδρισημένου κύκλου, όν διαγράφουσι τώ κλήρω οι κανόνες της Έκκλησίας και οι νόμοι της πολιτείας, και ιδιοποιούμενον παρανόμως δικαιώματα και καθήκοντα άνήκοντα άποκλειστικώς τή πολιτεία και τή άνωτάτη εκκλησιαστική άρχή, περι δημοσίας του λαού έκπαιδεύσεως και της θρησκευτικής νομίμου μορφώσεως· τον καταστατικόν τούτον νόμον της συνέξεως των πρεσβυτέρων καταγγέλλων, διά τους άνωτέρω λόγους, ως γέννημα και προίον ιδεων μηδεν έχουσων κοινών προς τήν καθόλου της Ορθόδοξου Έκκλησίας και του έθνους παράδοσιν, χρωόμενος τή δύναμη, ήν παρά των νόμων και των Ιερων κανόνων έχω λαβών, κηρύσσω έκνομον και άντικανονικόν, και ως τοιοϋτον άκυρον και μη όντα. Κοινωνούς δέ τοϋτων άπάντων καθιστάς τήν τε άξιόμοδιον πολιτικην έξουσίαν και τήν άνωτάτην του έθνους εκκλησιαστικην άρχην, άγγελώλω

τους πλάιν ότι, πεποιθώς ώς τά μέγχι τοΰδε γενομένα, έγένοντο μάλλον έξ επιπολαιότητα, ούχι δέ εκ προθέσεως και κακοβουλίας· πάντα πρεσβύτερον μετέχοντα εις τό μέλλον της αντικατονικης και έννομου ταύτης έταξιας, καθιστώ προσοπιστικώς υπεύθυνον επί μελετημένης παραβάσει των νόμων της πολιτείας και των λεγών κανόνων της Έκκλησίας, επιφρασσομένης ίνα εφαρμοσώω κατ' αυτόν άρμοδίως, ότι έν τη περίπτωση ταύτη οι κανόνες της Έκκλησίας και οι νόμοι της πολιτείας κελαινοσι»¹⁶

Η παραπάνω έπιστολή του Μητροπολίτη Θεοφίλου έπιδόθηκε στα τακτικά μέλη της «Συνάξεως Πρεσβυτέρων», μετά από έπίσημη χάρτησή τους στο μητροπολιτικό γραφείο. Έκεί έπίσης εξητήθη από τά μέλη της «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» να υπογράψουν έγγραφη δήλωση για την άποδοχή της διάλυσης της έταιρείας. Τά μέλη όμως της «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» άπέσπασαν από τον Μητροπολίτη ένα μικρό περιθώριο χρόνου, προκειμένου να συζητήσουν τό θέμα που προέκυψε και να πρξέουν άνάλογα. Η προθεσμία τους δόθηκε και τά μέλη της «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» συνηλθαν σε έκτακτη συνέλευση (22 Φεβρουαρίου 1871), όπου συζητήσαν τό πρχειρόμενο της έπιστολής του Μητροπολίτη Θεοφίλου. Σ' αυτή τη συνέλευση οι πρεσβύτεροι εξουσιοδότησαν τά μέλη της διοικητικής έπιτροπής της «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» να συντάξουν έπιστολή, μέ την οποία ν' άνασκηιάξουν τίς κατηγορίες της έπιστολής του Μητροπολίτη.¹⁷ Ταυτόχρονα στη συνέλευση άποφασίστηκε να ένημερωθούν για τά συμβάντα τά λαϊκά-έπίτιμα μέλη της «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» και να σπειύουν σε βοήθεια.

Η έπιστολή την όποια η διοικητική έπιτροπή άνηύθυνε πρξός τον Μητροπολίτη Θεόφιλο άπέδιδε, μετάξυ των άλλων, τίς ένέργειες διάλυσης της «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» στην άντίδραση όμοιόμένων μοναχών. Οι τελευταίοι, σύμφωνα μέ την έπιστολή της διοικητικής έπιτροπής της «Συνάξεως Πρεσβυτέρων», έκαιτηγορούηνο ότι ήγωνίζοντο «ύπερ της πνευματικής δικτατορίας». Σ' αυτή τους την προσηθάεια οι κατηγορούμενοι μοναχοί φαίνετα, ότι είχαν καλέσει για σηματοδίαση από τη Σύγα τον Άγιόστολο Μακάριο, γνωστό για τίς άκαταίες συντηρητικές θρησκευτικές του θέσεις. Έπίσης στην έπιστολή της «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» έξεφράξετο τό παράπονο, ότι πρξοτό ό Μητροπολίτης πρξεβαίνε στη διάλυση της έταιρείας, θά έπρεπε να είχε συμβουλευσει κατάλληλα τους λεγείς-μέλη της. Η έπιστολή των μελών της διοικητικής έπιτροπής δε φαίνεται να έπαισε τον Μητροπολίτη Θεόφιλο· και γι' αυτό οι λεγείς-μέλη της «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» άναγκάστηκαν να υπογράψουν τελικά την έγγραφη δήλωση διάλυσης της.

Σέ έπιστολή-πρξόσκληση της διοικητικής έπιτροπής της «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» πρξός τά έπίτιμα μέλη (24 Φεβρουαρίου 1871) για σύγκληση έκτακτης συνέλευσης σηματοδίασης, πρχειγράφετο η κατάσταση συμβίβα-

Έκφυλχρονιστές διανοούμενοι και θρησκευτική άγωση

σμού των πρεσβυτέρων ώς ακολούθως:

«...Έρεθή, τό έξής δώλημα ένώπιόν μας. — Η να διαλύσωμεν την Σύνάξιν μας, τά Κυριακά Σχολεία και τάς περιθάλλεις των οικογενειών μας, η να κηρυχθώμεν ώς αντικατονικοί και, τίς οίδεν (!), ώς αθετικοί, να διαρθώμεν δε άνδρες λεγείς, πένητες, οικογενειαύχα, εις τους πέντε δοίμους.

Τοιαύται είνιν αι έγρηήσεις των όποίων άπολαμβάνει ό Κοσμικός κλήρος! — Ένώπιον τοσούτον φοβερός άπειλής, έγγραφως καταθεθείσης έν τώ γραφείω της έπισκοπής, ύπερβάντες δύο όληγοώδους προθεσμίας, τάς όποιάς ήρχίξεν η δι' άστυνομηκών κλητήρων συνάθροισης των λεγώντων ύμίστου έν τη έπισκοπή, εύλαβούμενοι τό σκάδαλον και άφου έίδομεν την άποτυχίαν των δικαίων παραστάσεων ήμων, άπεφασίσσαμεν ίνα υπογράψώμεν τον ένώπιόν μας σειρήμενον χάρτην».¹⁸

Ο ένθερμος ύποστηρικτής της «Συνάξεως Πρεσβυτέρων», έπίτιμο μέλος της και έφορος του Κυριακού σχολείου του λεγοϋ ναού της Μητροπόλεως, κλητήρης της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Άθηνών Άναστάσιος Διομήδους Κυριακόσ σε σχόλιο στην έκκλησιαστική έφημερίδα «Ορθόδοξος Έπιθεώρησης», τίς όποίας ήταν έκδότης, έγγραφε στίς 28 Φεβρουαρίου 1871 για τη διάλυση της «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» μετάξυ των άλλων και τ' ακολούθα:

«Η «Σύνάξις των πρεσβυτέρων» διελύθη! Διελύθη παρά του Σ. Μητροπολίτου Άθηνών, αυτού έκείνου, όστις έν άρχή της συστάσεώς της μετά τοσούτου ένθουσιασμού έκαιδέτισε την γενεάν της και ήλόγησεν αυτήν, και όστις έπρεπε πρξότιστα πάντων να ύποστηρίξη και πρξοστατεύη αυτήν... Άλλ' ένω πάντες έπεκρότησαν εις τό άγαθόν τοΰτο βήμα του παρ' ήμιν κατατέρου κλήρου, κατέσπένετη κατ' αυτού μερίς της παρ' ήμιν άγώνων κληρικών, έπιδωκόντων έπισκοπιακάς έδδας, ήτις έν τη συνάξει των πρεσβυτέρων διεΐδε την άνύψωσην του κατατέρου κλήρου. Η άνύψωσις αυτή δεν ήρξεν αντόις, διότι ένώμισαν, ότι έπίσκοποι γενόμενοι, δεν θά είχαν πλέον ήφ' έαυτοίς έφημερίους άθλίους άνευ τινος άξείας και σημασίας, ούς να άγώωσι και να φέσωιν, ότως άδειοκαι αυτοίς, αλλά πρεσβυτέρους έχοντας άξιοπρξετιάν τινα, αϊθθανομένους έν έαυτοίς άξείαν τινα και έχοντας έξησφαλισμένον πως τό μέλλον αυτόν και των οικογενειών αυτόν...»

Άνοστυχώς έχομεν έν Άθήναις Μητροπολίτην, ίσως κατά βάθος μη στεροϋμενον αγαθήτητος, άλλ' άνευ θελήσεώς τινος, άνθρωπον άγούμενοχ· και φερόμενον παρά του τυχόντος να έξασκη έπ' αυτόν έπιτροπήν τινά...»¹⁹

Η άντιπαρξόθεση και η έκπόξωση διαφύγων κατηγοριών από όμοιόμενα έπί-

10

Έξουσία και θρησκευτική άγωση στην Ελλάδα του 19ου αιώνα

τήμα μέλη της «Συνδέξεως Πρεσβυτέρων» έναντιον της άποφάσεως του Μητροπολίτη Αθηνών Θεοφίλου για τη διάλυση της εταιρείας διήρκεσε μερικώς μήνες. Το άποκορύφωμα της αντίδρασης των έπιτιμών μελών στην άποφασή διάλυσης της «Συνδέξεως Πρεσβυτέρων» υπήρξε η σύγκληση δυο άλλεπάλληλων συνελεύσεων των μελών (7 Μαγτίου και 30 Μαγτίου 1871), οι όποτες πραγματοποιήθηκαν στο πολυτελές άθηναικό ξενοδοχείο της «Μεγάλης Βρετανίας». Στις συνελεύσεις αυτές συζητήθηκαν όλες οι πτυχές των κατηγοριών έναντιον της «Συνδέξεως Πρεσβυτέρων». Το καταληκτικό περιεχόμενο της έπιστολής-πρόσκλησης της διοικητικής έπιτροπής της «Συνδέξεως Πρεσβυτέρων» προς τα έπιτιμια μέλη, για σύγκληση έκτακτης συνελεύσεως συμμαχάσεως, περιείχε όξεις ύπαινηγμούς και έκφράσεις για τους άγχιους κληρικούς (μοναχούς) και την εκκλησιαστική άρχή γενικά. Το γεγονός αυτό διεδάλωνε την πρόθεση των ήνερικων τουλάχιστο στελεχών της «Συνδέξεως Πρεσβυτέρων» για άγωνιστική διεκδίκηση των δικαιωμάτων της εταιρείας και άνοικτη αντίμαρθέση στην άρνητική στάση του Μητροπολίτη Αθηνών. Τά έπιμια καταληκτικά σημεία της έπιστολής-πρόσκλησης της διοικητικής έπιτροπής της «Συνδέξεως Πρεσβυτέρων» προς τα έπιτιμια μέλη είναι τ' άκόλουθα:

«...Σας παρακαλούμεν όπως συνέλθητε εις γενικήν συνέλευσιν. Έν αυτή, ός έμπερεί εις πολλάς άνεξάρτητους και χριστιανούς όρθόδοξους, μελετήσατε τας όδυνηράς περιστάσεις εις ός διατρέχει τό λεγόμενον σας. Άλλοίμονον εις τά έθνη εκείνα, έν τοίς όποίοις η θρησκεία κινεί τό διαφέρον μόνων των εκκλησιαστικών!

Τέλος πάντων είμεθα οι άδοθενότεροι. Από πότε η φωνή των καταπιεζόμενων έπαισε να φθάη εις την καρδίαν των τέκνων της Ελλάδος; Κατά τι ήδικήσαμεν τους μισούντας ήμās Μοναχούς, έν συνελάβωμεν την ιδέαν των Κυριακών σχολείων και την έκτελούμεν; Κατά τι ήδικήσαμεν αυτούς, έν μεμηνώμεν διά τας οικογενείας, τας όποίας ήμās έχάρισεν ό Ύψιστος;—Μήπως ήμεις έπορθαλίμασμεν ποτε την δόξαν και τά πλούτη των Μονών των έχθρων ήμών;...

Είς την συνέλευσιν ταυτην των έπιτιμών μελών άναθέτομεν όλες τās περι άνωδούσεως της Συνδέξεως των Πρεσβυτέρων έλπίδας ήμας. Άνάξιον είναι όλοι οι λιποτάκται της ύπερτέλειας μοναχικής ζωής να δίψωσι κατά της την ιδέαν σας, ώ κοσμικοί όρθόδοξοι! Διότι τό Κυριακών Σχολείον και η άνορθώσις του Κοσμικού Κλήρου δεν είναι μόνον ιδική ήμας ιδέα, είναι και ήμετέρα, είναι, κάτι πλειότερον, του έθνους άνάγκη. —Μίαν ήμέραν η ιστορία θέ κείνη πικρώς, ώς άνανόρθον, έν τυχόν ήμας ήκαταλείψητε.

Μεταχειρισθήτε όλην σας την ήθικήν έπιλόθην παρά τώ Σεβ. Μητροπολίτη. Θά εύγητε την καρδίαν του πάντοτε πατρικήν... Άλλά λά-

Εκονήγοντες διανοοούμενοι και θρησκευτική άγνοία

βετε πρόνοιαν και περι των σνοφαντών. —Μη νομίσητε ποτέ, ότι έξουθενώμεθα, διότι είμεθα κληρικοί. Έν ήμιν προσβάλλεται (τό ένωσήμεν καλώς) μόνη ήκοσμική φύσις ήμας.

Έάν όμιος πλιτρομεν, διότι σός προσεγγίσομεν, μη άπομονώσητε την σοφίαν της Ιστορίας... Μη ήγκαταλείψητε τους λεγείς του λαού.

Άφήσατε εις αυτούς την έλπίδα, ότι υπάρχει και υπέρ αυτών νόμιμος προυστασία. —Θά ήναι η σπουδαιότερα προς τό έθνος έκδοσίλευσις». ²⁰

Η έπιστολή-πρόσκληση προς τά έπιτιμια μέλη της «Συνδέξεως Πρεσβυτέρων» άπεκάλυπτε άκόμη, ότι η ιδέα ίδρυσης της εταιρείας δεν άνηκε μόνο στους 44 έγγαμους πρεσβυτέρους, οι όποιοι είχαν έγγραφει ώς τακτικά μέλη, η ιδέα ίδρυσης της «Συνδέξεως Πρεσβυτέρων» χωρίς άμφιβολία άνηκε, άν όχι κατ' άποκλειστικότητα, τουλάχιστο κατά τό μεγαλύτερό της μέρος στην άρχή αυτού του κερφαίου. Έξάλλου από τις συζητήσεις των έπιτιμών μελών της «Συνδέξεως Πρεσβυτέρων» στις δυο έκτακτες συνελεύσεις, τά πραγματικά των όποιων δημοσιεύθηκαν σέ έκφραση στα φυλλάδια άμέσως μετά τη λήση τους, γίνεται άντιληπτό τό έργο που διεραματίσαν τά έπιτιμια μέλη στην ίδρυση της «Συνδέξεως Πρεσβυτέρων». Και στις δυο συνελεύσεις των έπιτιμών μελών προήρθεσε ό καθηγητής της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών Λόγιος και πολιτικός Παύλος Καλλιμάς. ²¹

Στην πρώτη συνέλευση των έπιτιμών μελών (7 Μαγτίου 1871) έξεταστάθηκε η όλη κατάσταση, όπως είχε διαμορφωθεί μετά την άποφασή του Μητροπολίτη Αθηνών Θεοφίλου να διαλύσει τη «Συνάξιν Πρεσβυτέρων». Η συζήτηση άρχισή με είσηγήση του δικαστικού (φέρεν) Άδιστείδη Οικονόμου, ό όποιος ότως «Συνδέξεως Πρεσβυτέρων». Στην είσηγήση αυτή άνελάυντο οι λόγοι ίδρυσης της «Συνδέξεως Πρεσβυτέρων», ένω ταυτόχρονα ό είσηγητής κατεφέρτε έν γενίον ήμας ομάδας μοναχών, η όποία έθεωρείτο ότι έπηρεάζε τον Μητροπολίτη ύποκλινητές της διάλυσης της «Συνδέξεως Πρεσβυτέρων». Η είσηγήση του Α. Οικονόμου έκλεισε με την περιέργη διαβεβαίωση, ότι:

«... Άς μάθη ό Σεβασμιότατος προς ήσυχίαν του από την Συνέλευσιν ταυτην, ότι η Σύναξις των Πρεσβυτέρων δεν έχει καμίαν έξουσίαν, ούτε δύναται να έχη τοιαύτην. —Δέν είναι είμη ιδιωτικός συνετασιολόγος καθηκόντων και δικαιωμάτων». ²²

Τό περιεχόμενο της είσηγήσης του Α. Οικονόμου διεκρίνετο για την έμμονη στην άρχική ίδρυτική θέση των έπιτυευτών της «Συνδέξεως Πρεσβυτέρων». Ότι δηλαδή οι έγγαμοι λεγείς είχαν κάθε δικαίωμα συνετασιολογού και συνετασιολογού, προκειμένου να προοθήσουν τη θρησκευτική διάσκαλα μετάξυ

τῶν πιστῶν και νὰ σχεδιάσουν και νὰ ἐκτελέσουν συνταξιοδοτικά και ἄλλα οἰκονομικά προγράμματα ἀλληλεγγύης μεταξὺ τῶν τακτικῶν μελῶν. Ἡ θέσις ἡμῶς ἀπὸ ἀγνωστὸς ἢ παραμελεῖτε τὸ γεγονός, ὅτι ὅπως οἱ ἀγαθοὶ ἔτσι και οἱ ἐργατοὶ λεγεῖς ὑπέκειντο στὸν ἐλεγχὸ και τὴν ἐπιτήρηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς, δηλαδὴ τοῦ οἰκείου ἐπισκόπου. Μέσα στὰ πλαίσια τῆς Ὁρθόδοξης παράδοσης, χωρὶς τὴ συγκρατᾶσθαι, ἐπιβλεπῆ και συνεργασία τοῦ ἐπισκόπου, δὲ νοεῖται ὁποιαδήποτε πνευματικὴ ἢ ἄλλου εἶδους «ἐπαγγελματικὴ» συναλλαγὴ τῶν λεγόντων. Αὐτὴ τὴ βασικὴ ἀρχὴ τοῦ κανονικοῦ δικαίου και τῆς παράδοσης τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας τὰ λαϊκὰ ἐπίτιμα μέλη τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» εἶχαν μεγάλη δυσκολία ν' ἀποδεχτοῦν, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ Πρακτικά και τῶν διῶ συνέλευσεων.

Μεταξὺ τῶν ὁμιλητῶν στὴ συνέλευση τῆς 7ης Μαγτίου 1871 τῶν ἐπιτίμων μελῶν τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» ἦταν και ὁ καθηγητῆς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν πρωτοπρεσβύτερος Παναγιώτης Ρομπότης. Ὁ Π. Ρομπότης, σύμφωνα με τὴν ἀπόφασή του, εἶχε προηγουμένως συναντηθεῖ με τὸν Μητροπολίτη Ἀθηνῶν Θεόφιλο και συζήτησε μαζί του τὸ θέμα τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων». Ἀπὸ τὸ περιεχόμενο τῆς παρεμβάσεως τοῦ Π. Ρομπότη θὰ μπορούσε νὰ ἐξαχθεῖ τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ ὁμιλητῆς ὑπεστήριξε ἀναγκαστῶν τὴν ὀρθότητα τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῶν ἀγαθῶν λεγόντων ἀπὸ τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων». Τὸ παρακάτω παράθεμα τῆς ὁμιλίας τοῦ Π. Ρομπότη εἶναι χαρακτηριστικὸ τῶν πεποιθήσεων του γι' αὐτὸ τὸ θέμα:

«Οἱ ἀγαθοὶ λεγεῖς συμπεριεληθήσαν εἰς τὰς ἐφημερίδας ἐξ ἀνάγκης. Αὐτοὶ, καθὼς κάλλιστα ἀνέπτυξεν ὁ κ. Κόκκινος [προκρίνεται γιὰ τὸ ἐπίτιμο μέλος τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» και καθηγητῆ τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν], ἀνήκουν εἰς τὰ μοναστήρια και δὲν ἔχουν οὐδὲν κοινὸν με τὰς ἐφημερίδας. —Τινὲς ἐξ αὐτῶν ἔφηναν ἀπὸ τὰ μοναστήρια, ἐπιδίδονται εἰς τὸ στάδιον τῶν γυμνασίων και ἐγινόντο ἀνεκτοί, σιωπηρῶ τῶ τροπῶ, διὰ τὴν ἀνάγκην τοῦ νὰ παρασκευάζωνται διὰ τὰ ἀξιώματα τοῦ γεροκήγικου και τοῦ Ἐπισκόπου. Ἄλλ' οἱ τοιοῦτοι δὲν ἔχουν ἀνάγκην νὰ συμπεριληφθοῦσιν εἰς τὸ ταμεῖον τῶν Πρεσβυτέρων, διότι ἔχουν τὴν συντάξιν τῆς Κυβερνήσεως· ἀν θέλουν ἄς διδάσκουν εἰς τὰ Κηρυακὰ Σχολεῖα. Πράγματι ἡμῶς δὲν πρέπει νὰ ἴναι ἀγαθοὶ ἐφημέριοι. Αὐτοὶ εἶναι οἱ τοσάμιπτοι τῆς Δύσεως· και εἶναι ζήτῆμα εἰς τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν, ἀν πρέπει ν' ἀναγνωρισθῆ αὐτό, διὰ τοῦ ὁποῖου ὁ Γρηγόριος Ζ' Πάππας Ρώμης, ἔστρεψε τὸν ἕθρονον τοῦ ὑπερῶνου τοῦ Θεοῦ και ἐτάραξε τὸν κόσμον. Ἄλλ' εἰς ἡμᾶς τὰ πάντα γίνονται τυχαῖως. Ἐάν ὅμως πρόκειται νὰ γείνη ζήτῆμα, ἐνὶ πάσῃ δυνάμει θεῶν ἀποκοινοῦσε τὸ νὰ ἴναι ἀγαθοὶ ἐφημέριοι. —Διὰ τοῦτο και ἐγὼ ἔχω φρα τὸ σπῆτῆ μου νὰ μὴ με φᾶνε οἱ ψῆλοιοι, λέγει μία παροιμία. —Διὰ τοῦτο δὲν ἠθέλησα νὰ γείνω Ἐπίσκοπος ἢ Μητροπολίτης, ἀλλ' ἐμβήκα

εἰς τὴν κοινωνίαν διὰ νὰ ἔχω παρόησιαν. —Αποκοινοῦ μεν τὸ νὰ ἴναι οἱ ἀγαθοὶ λεγεῖς, ἀλλ' ἀφ' ἑτέρου δὲν θέλω νὰ κερῖστω και τοὺς ὑπάρχοντες, τὸ νὰ περιληφθοῦσι ἡμῶς εἰς ὁποιοδήποτε σύλλογον ἐφημερίων και νὰ καθιερωθῆ παρ' ἡμῶν ἡ ἀρχὴ, και ἐγὼ δὲν τὴν δέχομαι...»²²

Τὰ ἐπίτιμα μέλη τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» στὴ συνέλευση τῆς 7ης Μαγτίου 1871, μετὰ ἀπὸ πρόταση τοῦ Π. Ρομπότη και ἄλλων μελῶν, ἀπεφασίσαν νὰ συγκροτήσουν ἐπιτροπὴ, ἢ ὅποια θὰ συνητᾶτο με τὸν Μητροπολίτη Ἀθηνῶν Σκοπὸς συγκροτήσεως τῆς ἐπιτροπῆς ἦταν τὰ μέλη τῆς νὰ συζητήσουν με τὸν Μητροπολίτη τίς ἐπιδιώξεις και τὴν ἀναγκαιότητα τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» και νὰ τὸν μεταπειλοῦν ν' ἀγει τὴν ἀπόφασή διαλύσεως τῆς. Τὰ μέλη, τὰ ὁποῖα συγκροτήσαν τὴν ἐπιτροπὴ ἐπισκεψῆς τοῦ Μητροπολίτη Ἀθηνῶν, ἦταν οἱ Παῦλος Καλλιγὰς, Πέτρος Παπαρηγόπουλος, Ἐμμανουὴλ Κόκκινος, Μάρκος Ρενιέρης (ὅλοι καθηγητῆς τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν), Στυλιανὸς Παπαχρηστός, Βασίλειος Νικολόπουλος και Στυλιανὸς Κολιάτσος.

Ἐν τῷ μεταξὺ ἡ ἀθηναϊκὴ πολιτικὴ ἐφημερίδα *Ἐθνοφιλία* τῆς 26ης Μαγτίου 1871 δημοσίευσε ἐπιστολὴ τοῦ Μητροπολίτη Ἀθηνῶν Θεοφίλου, τῆς ὁποίας παραλήπτης ἦταν ὁ καθηγητῆς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν πρωτοπρεσβύτερος Π. Ρομπότης. Ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἐπιστολὴ τῆς ἐπιστολῆς ὑπῆρξε ἡ δημοσιοποίηση τῆς ἀπόφασεως τοῦ Π. Ρομπότη στὴν ἔκτακτη συνέλευση τῶν ἐπίτιμων μελῶν τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων». Ὁ Μητροπολίτης ἔλαβε γνώση τοῦ περιεχομένου τῆς ἀπόφασεως τοῦ Π. Ρομπότη ἀπὸ τὸ φυλλάδιον τῶν πρακτικῶν τῆς ἔκτακτης συνέλευσεως τῶν ἐπιτίμων μελῶν τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» (7 Μαγτίου 1871), τὸ ὅποιο, ὅπως ἐλέχθη, τυπώθηκε και κυκλοφόρησε σχεδὸν ἀμέσως μετὰ τὴ συνέλευση. Στὴν ἐπιστολὴ του «πρὸς τὸν αἰδοσιμώτατον πρωτοπρεσβύτερον κύριον Παναγιώτην Ρομπότην» ὁ Μητροπολίτης Ἀθηνῶν Θεόφιλος ἔγραψε:

«Μετὰ βλάβειας ἁπίης ἐν τινι ἀγρίῳ τυπαθέντι φυλλάδιῳ, ἦν ἑκάμετε ὁμίλιαν ἐν τινι συνελεύσει πολιτικῶν προσώπων, ἐν ἣ ἐξεφράσατε ἰδέας οὐ μόνον ἀπράδοξας εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἡμῶν θέσιν, ἀλλὰ και ἐν τοῖς πλαίσιοις ἀντιστασευομένης εἰς τὸ δικαιοδικὸν οἰκονομικὸν ἀποδοχὴ τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Τὸ δὲ πάντων χειρίστον πολλὰς αὐτῶν ἐξεφράσατε, οἶνει ἐν ὀνοματί μου, ἄς οὐδὲ ἐξέφρασα πῶποτε οὐδὲ ἠδυνάμην νὰ ἐκφράσω.

Ἡ πράξις ἡμῶν αὐτῆ, αἰδοσιμώτατε, πολλὰ ἐν αὐτῇ τὰ ἄποτα περιέχουσα, καθίστησιν ἡμᾶς προσεπικῶς ὑπερθύνους ἐνώπιον τῆς Ἐκκλησίας· ἐγὼ δὲ ὡς Μητροπολίτης Ἀθηνῶν διαμαρτυρομαι ἐπισημῶς κατ' αὐτῆς ἐπιδύκτων ἐφ' ἡμᾶς πάσας τὰς συνετείας αὐτῆς.»²⁴

Μετὰ τὴν παραπάνω ἐπιστολὴ ὁ Μητροπολίτης Ἀθηνῶν διακαλονημένη ἐξέ-

γράφει τις σοβαρές του ἐπιφυλάξεις καθώς και τὴν ἀγανακτήση του γιὰ τις περιέργεις θέσεις, τις ὁποῖες ὁ πρωτοπρεσβυτέρος Π. Ρομπότης εἶχε διατυπώσει στην ἔκτακτη συνέλευση τῶν ἐπίτιμων μελῶν τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» (7 Ματίου 1871). Οἱ θέσεις αὐτές ἀνεφέρθηκαν, ὅπως ἦδη ἐλέχθη, στην ἀγωγή ἀποδοχῆς τοῦ δικαιοῦματος ὅπως ἀνεφέρθηκαν, ὅπως ἦδη ἐλέχθη, στην ἀγωγή τῆς ὑπηρεσίας τους ὡς ἐφημέριοι σὲ ἐνοριακούς ναούς. Μὲ τὴν ἴδια ἐπιχειρήματα λόγια, οἱ ἀγαθοὶ λέγεις (ἔκτος ἀπὸ ὅσους ἐφημέρευαν σὲ λεγούς ναούς) μάλιστα ἀπεκλείοντο στὰ παιδιὰ τῶν ἐνοικίων! Δικαιολογημένα λοιπὸν ὁ σχολιαστὴς τῆς ἐφημερίδας *Ἐθνοφιλιάς* εἰρωνεύετο τις θέσεις τοῦ Π. Ρομπότη. Ὁ εἰρωνικός σχολιασμός ἠκολούθητο μὲ ἀναδημοσίευση, ἀπὸ τὰ πρωκτικά τῆς συνέλευσης τῶν ἐπίτιμων μελῶν τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων», ἀνάκληση τοῦ περιεχομένου τῆς ἀγόρευσης τοῦ Π. Ρομπότη. Ὁ εἰρωνικός σχολιασμός τῆς ἐφημερίδας *Ἐθνοφιλιάς* εἶναι ὁ ἀκόλουθος:

«Δημοσεύσαντος τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου τὴν ἀνωτέρω δικαιοτάτην ἐκκλησιαστικὴν προκαταρκτικὴν ἐπίτιμην, ὀφειλομένην ἐξ ἀνάγκης τοῖς ἀναγνώσταις ἡμῶν και τὴν δημοσίευσιν τῆς Χρυσοστομικῆς ὁμιλίας τοῦ κυρίου πρωτοπρεσβυτέρου, ἥτις αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν περὶ ἑαυτῆς ἀγορεύουσα, οὐδενὶ εὐτυχῶς ἐπιβάλλει τὸν κόπον, νὰ ἐξηγήσῃ ἢ σχολιάσῃ αὐτὴν περατέω. Σπανίως κατὰ ἀλήθειαν ὁμιλία ἠδυνήθη ποτε, τοσοῦτον σαφῶς και συνωπτικῶς τηλεαυτῆς εὐφρίας νὰ κἀμὴ ἐπίδειξιν, τοσαύτας γνώσεις νὰ διαχύσῃ ἱστορικὰς και τοσοῦτον ἐν χῶρῳ ἠμικροτάτω νὰ κενώσῃ πλοῦτον Θεολογικῶν πρωτοτύπων γνώσεων, ὅσας κατὰρθῶσε θαυμασίως ἢ περιεργιστάτη αὐτὴ τοῦ Πρωτοπρεσβυτέρου ἀγόρευσις, τοῦ και ἐφημερίου ἐν τῷ ὀρθοδόξῳ ναῷ τῆς σεβαστῆς ἡμῶν βασιλείας, ἥτις βεβαίως ἀν λάβῃ γῶων αὐτῆς, θέλει ἀπεύσῃ, ν' ἀπονεύμῃ τῷ κυρίῳ πρωτοπρεσβυτέρῳ τὸν προσήκοντα ἔπαινον».²⁵

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ λεχθεῖ, ὅτι τὰ ὅσα συνβάναν σχετικὰ μὲ τὸ θέμα τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» ἀπονοήθησαν ἔντονα τις στιγμὲς ὀρισμένων πολιτικῶν ἀθηναίων ἐφημερίδων (Μέλλον, Ἐθνοφιλιάς, Ἐπανόρθωσις, Αἰών, Ἀλήθεια, Παλιγγενεσία, Κεραυνός, Ἐκλεκτικὴ, Ἐφημερίς τῶν Σωτηρίων κ.ἀ.). Οἱ περισσότερες ἀπ' αὐτῆς ἐφημερίδες τάχθηκαν μὲ κῶγια ἄρθρα τους ἐναντίον τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων». Ἡ ἐφημερίδα *Ἐκλεκτικὴ* (9 Ματίου 1871), δυὸ ἡμέρες μετὰ τὴ συνέλευση τῶν ἐπίτιμων μελῶν, ἔγραψε, μετὰ τῶν ἄλλων, τ' ἀκόλουθα γιὰ τὴ «Συνάξιν Πρεσβυτέρων»:

«Ἡ ἀγωγή τῶν πατρίδων τούτων δεικνύεται ἀπὸ μόνον τὸν χαρᾶ κτησιολογῶν ΕΤΑΙΡΙΑ, ὃν ἔδωκαν εἰς τὴν σὺνάξιν των. Ἐπίγειε πρῶτον

Ἐκσυγχωνωστές διανοούμενοι και θεποικευτικὴ ἀγωγή

νὰ δεῖξωσι τίνας καρίους παρόνοιν αἱ κυριακαὶ διδοχαὶ των κ' ἔπειτὰ νὰ ἔπρωσι δικαιοῦματα. Ποτέ ὅμως ὡς Ἐταιρία, ἢ ὡς Πρεσβυτέρων αἰρέσις».²⁶

Τὴν κατηγορία τῆς *Ἐκλεκτικῆς*, ὅτι ἡ «Συνάξιν Πρεσβυτέρων» θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὡς πρεσβυτεριανὴ αἵρεση, ἐπανελάβε τὴν ἐπισημὴ μέρα και ἡ ἐφημερίδα *Κεραυνός* και μάλιστα σὲ ἔντονοντερο ὅρος. Μὲ ἀπορημὴ μὴ νέα ἐπίστο-αὐτὸν κλήρη, οἰκτεῖται τοὺς πρωταίτους, ὡς ἐμμένοντας ἐν τῇ πλάνῃ και ἐξακολουθοῦντας νὰ ταράττωσι τὴν ἐκκλησιαστικὴν πειθαρχίαν και ἀγμονίαν, τὴν ὑποψία, ὅτι ἡ «Συνάξιν Πρεσβυτέρων» ὑπεκινετο ἀπὸ πρωτοστασιακά κέντρα τῆς Αἰύσης. Ὁ *Κεραυνός* στὸ ἴδιο σχολίῳ προέτρεπε τὸν Μητροπολίτην νὰ καθαιρέσει τοὺς πρωταίτους τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων», ἐφόσον ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἐμμένουν στὶς ἀπόψεις τους. Ἡ καθαιρέση θὰ ἔπρεπε νὰ γίνῃ γιὰ παραδειγματισμό.

«... Ἴνα μὴ τοῖμα τις τῶν λεγῶν και τοῦ κλήρου τοῦ λοιποῦ νὰ τέμνῃ τοὺς Ἄγ. Κανὼνας και ν' ἀντιστρατεύηται εἰς τὴν Ἐκκλησίαν διότι κατ' ἄλλον τρόπον τὰ σκόπεδα δὲν θέλουναι παύσει ποτε ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ, οὐδὲ εἶναι δυνατὸν ν' ἀποσοβηθῶσιν αἱ ἐνέδοαι αἱ τεκτονικῆ μενα ὑπὸ τῆς Αἰύσεως και ἰδίας ὑπὸ τῶν Προεστατιῶν, οἷτινες εἶναι οἱ μαχλοὶ και γεννήτορες τῆς διαβολῆς ταύτης ἑταιρίας ἔχοντες ἔναυθα πρῶτον τῶν πρῶτος τὸ διαδοῖαι τὴν Ἐκκλησιαστ. πειθαρχίαν και ἐν και καταστρέψαι εἰτα τὰς ἄγ. Συνόδους ἐν τῇ συγκατηθησομένῃ ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει, πρὸς τὴν ἑμελλον τῇ προεστατικῇ ραδιουργίᾳ νὰ ὑποβάλλωσι τὰς ἐναντίας τῆς Ἐκκλησίας αἰρετικὰς ἰδέας και νὰ καταδοθῶσι τὰ πόνητὰ διαβουλεύματα δόλια, ἀπάτη και χρίμασι. ἀλλ' ἄλλαι αἱ βουλαὶ τῶν ἀσέβων, και ἄλλα ὁ Θεὸς κελύει· καθῶσον τῇ ἀγνῆτῃ ἐπιτηγῆσει τοῦ Μακαριωτάτου Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου πληροφρονηθέντος τὰς πλεκτάνας ἐξ Ἀγγλίας κατ' εὐθείαν τὸ πρῶγμα ἐγνωστοποιήθη τῷ ἔνταθα Ἄγ. Μητροπολίτη και τῇ Τετῇ Συνόδῳ, ἥτις και αὐθαγεῖ συνεστήσατο τῷ Ἄγ. Μητροπολίτῃ και τῇ Τετῇ Συνόδῳ, ἑταξίως τῆς ἦν κατέχει θέσεως, πρὸς τὴν ἐπιτηγῆσει ταύτης, ὅστις και ἀμέσως, ἐταξίως τῆς ἦν ἑταιρίας, ἀναγκάσας τοὺς λαβόντας μέγος ἰερεῖς νὰ ἐνωήσῃσι τὸν δαε-εὐτυχῶς διέφυγον τῇ ἀμέσῳ και ταχίστῃ ἀποκηρύξει τῆς ἑταιρίας ταύτης και χριστιανικῆ μετανοία, οὐ μόνον οἱ πρωταίτοι στειροῦνται, ὡς ὁ τοῦδας ἐμμένοντες τῇ πλάνῃ, και τοῖς ὁποῖοις οὐ μακρὰν ἐστὶν ἡ ἡμέρα

ἐγκρατεύτεροι, την ίδιαν ἑαυτῶν βελτίωσιν ἐπικαλοῦμενοι. Οἱ ἡμέτεροι, ἐφημέριοι σπανίας ἐνασχολοῦνται εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Θεοῦ λόγου, εἷ ἡς και μόνως τὰ τῆς λατρείας τῶν ψυχῶν δύνανται ἀφθόμως ν' ἀντήρ-
σοσιν.

Διάδοσις τοῦ Θεοῦ λόγου και πνευματικῆ μόρφωσις τοῦ ἐνοριακοῦ Κλήρου ὑπὸ τὴν ἐπισκοπικὴν ἐπιτήρησιν ἦτο τὸ πρῶτον εὐεργέτημα τοῦ σκοποῦμένου ἰδρυμάτος».²⁹

Γενικά τὸ περιεχόμενο τῆς ἐπιστολῆς, τὴν ὅποια τὰ μέλη τῆς ἐπιτροπῆς τῆς «Συνδέσεως Πρεσβυτέρων» ἀπηθύσαν πρὸς τὸν Μητροπολίτη Ἀθηνῶν, ἔπαινε λάμβανε τὴς γνωστῆς ἀπόψεως ὅσων ὑπεστήριξαν τὴν ἀναγκαιότητα συστάσεως τῆς ἐταιρείας. Οἱ συντάκτες τῆς ἐπιστολῆς ἐνεφοροῦντο ἀπὸ μιὰ αἰσιόδοξη ἀλλὰ ἀμφιλεγόμενη ἀντίληψη, σύμφωνα με τὴν ὅποια ἡ ὑποχρέωση τῶν λεγέων νὰ διδάσκουν και νὰ ἐξηγοῦν στὰ παιδιὰ τὴς εὐαγγελικῆς περικοπῆς, τῶν Κυριακῶν, θὰ τοὺς ἀνάγκαιε (τοὺς λεγέεις) νὰ ἐνδιαφεροῦν γιὰ τὴ χριστιανικὴ-θεολογικὴ μόρφωση και κατάκτησίν τοὺς. Ἡ ἀντίληψη αὐτῆ, ἔαν ἐφημιόζετο χορῆς προηγουμένη κατάλληλη ἐκπαίδευση τῶν λεγέων-ἐφημερίων, ἀσφαλῶς θὰ δημιουργοῦσε περισσότερο ἀδιέξοδα ἀπ' ὅσα ἤλπιζε νὰ λάβει. Ἐξῶλλου ἡ ἐξαγωγή ἔνος ἠθικῶ διδαγματός ἀπὸ τὴν ἐξηγήση τῆς εὐαγγελικῆς περικοπῆς θὰ μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ, ὅτι μιονόπλευρα ἢ ἀκόμην και αὐθαιρέτως περιούριζε τὸ πλοῦσιο νόημα τοῦ εὐαγγελικοῦ μηνύματος, ὅταν μάλιστα αὐτὴ ἡ ἐξηγήση ἐγένετο ἀπὸ ἀδελφεὺς δασκάλους!

Ὁ Μητροπολίτης Ἀθηνῶν Θεοφίλος χωρὶς ἀγροπορία ἀτήρησε με ἐκτενῆ και ἐκείνος ἐπιστολὴ (23 Μαρτίου 1871) πρὸς τὰ μέλη τῆς ἐπιτροπῆς τῆς «Συνδέσεως Πρεσβυτέρων». Στὴν ἐπιστολὴν τοῦ ὁ Μητροπολίτης ἀνεφέρτε οτὶς δικῆς τοῦ προστάσεις, τὶς ὁποῖες εἶχε καταβάλλει γιὰ τὴν ἀνορθῶση τοῦ κλήρου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Μάλιστα ἔκανε λόγο και γιὰ τὸ ὑπόμνημα, τὸ ὅποιο εἶχε ὑποβάλλει γι' αὐτὸν τὸ σκοπὸ τὸ 1863 στὴν Ἐθνικὴ Συνέλευση τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ ἔθνους. Παρεπινοεῖτο ὅμως πρὸς τοὺς παρὰἀήτες τῆς ἐπιστολῆς, ὅτι ἂν και «πολλοὶ ἐξ ἡμῶν ἦσαν μέλη» τῆς Ἐθνικῆς Συνέλευσης, «δυστυχῶς ἡ φωνὴ μου και τότε ὑπήρξε φωνὴ ἐν τῇ ἐρημῷ βοῶντος». Στὴ συνείχεα τῆς ἐπιστολῆς τοῦ ὁ Μητροπολίτης ἀνέλαβε τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους προεβη στὴ διάλωση τῆς «Συνδέσεως Πρεσβυτέρων». Οἱ λόγοι αὐτοὶ συνοψίζο-
νται στὸ ἀκόλουθο παρῆθεμα τῆς ἐπιστολῆς:

«Ὀχι λοιπὸν τὸν γενικὸν σκοπὸν, ἀλλὰ τὸν ἀντικανονικὸν και ἔνο-
μιον τρόπον τῆς ἐκτέλεσεως αὐτοῦ ἀπεκηρύξα, ὑπὸ τῆς ἐπισκοπικῆς μου διακαιοδοσίας πρὸς τοῦτο και τὸ δικαιομα και τὸ καθῆκον λαβῶν. Ὑμεῖς δὲ τέχνα τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ὄντες, ὡς πρέπειμα, γνήσια, ὑπὸ ποικίλῃ προοεῖ παιδείας και νομιμαθείας οὐ τῆς τυχούσης κερκορημέ-
νοι, παρὰ πάντας ἄλλους γνώσκετε κάλλιον, ὅτι ἡ ἀγία ἡμῶν Ἐκκλησία

Ἐκονυχρονωστῆς διανοοῦμενοι και θρησκευτικῆ άγωγή

ὑπὸ κανόνων διέπεται, οἷς οὐδεὶς ἔξεστιν ἀτιμωγητε παρβαλεῖν, πῶ-
ντων δὲ ἡμῶστα τῷ ἐντεταλμένῳ ἐκ θείας συγκαταβάσεως τὴν ἄμεσον αὐτῶν φυλακὴν και τὴν ἀπαγγέλιτον τήρησιν. Ἀπορον δὲ μοι πρὸς τοῦτοῖς και τοῦτο ἔδοξε, πῶς, τοσοῦτον παρνοήσαντες τοὺς τε λόγους και τῆς πράξεως μου, λοχυρίζομενοι φαινεθε, ὅτι ἐναντίος εἰμι εἰς τὸ ἐν ταῖς ἐκκλησιαῖς τοῦ Θεοῦ τὸν λόγον διδάσκων πρὸς τοὺς παίδας τοὺς λεγέεις! Τοιοῦτὸν τι και διανοοῦμενος, ἤθελον περτάσει εἰς προφανῆ και ἄσυνγνωστον πρὸς τοὺς λεγούς κανόνες τῆς Ἐκκλησίας ἀντίφασιν πα-
ντὶ κληρικῷ, ἔκωνῳ ὑποθημένῳ εἰς τοῦτο, ἐπιβάλλοντας τοῦτο, ὡς καθῆκον αὐτοῦ ἀπαράτητον. Τὸ βῆμα ἄρα τῆς Ἐκκλησίας, ἐπιμῶστατοι Κύριοι, εἶναι παντὶ κληρικῷ ὀρθοδόξῳ βαρὸν πρὸς τὸ διδάσκειν και κατηχεῖν ἐν Ἐκκλησία τοὺς πάντας, και πολλῶ μάλλον τοὺς παίδας τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν, ὃν τρόπον οἱ λεγοὶ κανόνες ἐντέλλονται, ἵνα μὴ ἐντεθεν προκύνῳσι ἑτηήεις μάλλον ἢ οἰκοδομία Θεοῦ ἢ ἐν πίστει. Δὲν ἐμπόδια λοιπὸν, ἐπιμῶστατοι Κύριοι, τὴν ὑπὸ τῶν ὀρθοδόξων λεγέων χριστιανικῆν τῶν παίδων κατηχητικὴν διδασκαλίαν, ὑπέρ ἡς ἦδη ὀλονῆν μερμῶν, ἀλλ' ἀπεκηρύξα τὰ ἐπὶ τοῦ ἀντικανονικοῦ και ἐνόμου ἐκείνου καταστατικοῦ τῆς τῶν πρεσβυτέρων συνδέσεως ἐν παρὰβότῳ ἰδουθέντα και ὀργανισθέντα κυριακά καλοῦμενα σχολεῖα, μηδεμίαν τῇ Ἐκκλησία παρέχοντα οὐ μόνον ὀρθοδόξιας ἐγγύησιν, ἀλλ' οὐδὲ τὸ παρῆταν και τῆς συνήθους εὐλακρινείας».³⁰

Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Μητροπολίτη Ἀθηνῶν Θεοφίλου κατεκάλειτο με μιὰ παρῶ-
κλήση πρὸς τοὺς παρὰἀήτες τῆς. Ἡ παρῶκλήση αὐτὴ συνίστατο στὴν ὑπόμνη-
ση, ὅτι ἐπειδὴ ὀδιοῦμενα μέλη τῆς ἐπιτροπῆς ἀσχολοῦντο με τὴν πολιτικὴ, θὰ ἔπρετε νὰ ἐνδιαφεροῦν τὸ τεχύτερο γιὰ τὴ δημιουργία κατάλληλων προῦτο-
θέσεων μόρφωσης ὀδοκλήρου ἀνεξαιρέτως τοῦ κλήρου τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ μόρφωση αὐτῆ προαπαιτεῖτο γιὰ κάθε διδακτικὴ προσφορὰ τῶν λεγέων στὰ π-
στὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας. Τὸ σχετικὸ κείμενο τῆς παρῶκλήσης-ὑπόμνησης ἔχει ὡς ἀκόλουθῶς:

«Ἐν τέλει δέ, περιποῦάστοι μοι και προσφιλέστατοι Κύριοι, λαμ-
βάνων ἐνόσομιον ἐκ τῶν ἐν γένει διαδοησομένων παρ' ἡμῶν εὐσεβῶν αἰθρημάτων, εὐχομαι τῷ Θεῷ, ἵνα μηδέποτε καταστήτε αὐτῶν ἐπιλήσιμο-
νες, και μάλιστα, ὅταν, Θεοῦ εὐδοκοῦντος, περιεβῆτε αἰθῆς εἰς θέσαν τι-
νά, δι' ἔργων διαφανῶντε τὴν πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν ἡμῶν ὀφειλομένην ἀγάπην. Θέλετε δὲ ἀποδείξει ταῦτην ἐμπράκτως, τῆς πολιτείας οἷως εἰεργεῖται γινγόμενοι, ἂν μεταξὺ ἄλλων πολλῶν πρὶν ἢ ἀξιῶτε ἵνα ὁ κλήρος ἀνεξαιρέτως τοὺς παίδας ἡμῶν διδάσκη και κατηχῆ, φροντίστε, ἵνα και ἀνεξαιρέτως ἀπας διδαχῆ και δεόντως ἐκπαιδευθῆ σύμφωνα πρὸς τὴν ὑψηλὴν αὐτοῦ ἀποστολήν ἐν τῷ κόσμῳ, δι' ὃν μέσων πολλῶσας

τῆς πνευματικῆς μετανοίας, τῆς τιμωρίας καὶ τῆς καθαρῆς ἐξουσίας τῶν διὰ τὰ ὅσα ἐποίησαν καὶ ποιοῦσι κατὰ τῶν ἀνωτέρων αὐτῶν καὶ τῆς Ἁγ. Ἐκκλησίας ἡμῶν».²⁷

Σὲ κύριο ἄρθρο τῆς ἡμερησίας Ἐθνοφυλάξ, μιὰ ἐφημερίδα ἡ ὁποία σὺ ἀμέσως προηγουμένω φύλλο τῆς εἶχε φιλοξενήσει ἄρθρο μὲ τὴν ὑπογραφή Α. (εἶναι πολὺ πιθανὸ συντάκτης τοῦ ἄρθρου νὰ ᾖσαν ὁ δικαστικὸς Ἀξιωματικὸς Οἰκονομίου, ἕνας ἀπὸ τοὺς πρωτεργάτες τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων»), σχολίασε δυσχερῶς τὴν ἀνάμειξη τῶν λαϊκῶν στὴ σύσταση, τῆς ἐταιρείας. Τὰ σχολία ἦσαν ἀκριβῆ ἐιδικὰ καὶ διεκωμωδοῦντο ὀνομαστικὰ ὀριζόμενα ἐπίτιμα μέλη τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων». Ἀφορμὴ τοῦ σχολιασμοῦ ἀποτέλεσε ἡ πραγματικὴ κατάσταση τοῦ δέκτινε τό μορφωτικῶ ἐπίπεδο τῶν περισοτέρων λέγων ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Ἡ πλειονότητα δηλαδὴ τῶν λέγων ἦσαν ἀδύνατο, λόγῳ ἀγραιμματοσύνης, ν' ἀνταπεξέλθῃ σ' ἕναν ἀπὸ τοὺς βασικοὺς σκοποὺς τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων». Ὁ σκοπὸς αὐτὸς ἦσαν οἱ λέγει-μέλη τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» νὰ διδάσκουν τὰ παιδιὰ τῶν πιστῶν στὰ Κυριακὰ σχολεῖα. Ἦν' αὐτὸ καὶ ὁ σχολιαστὴς τῆς ἐφημερίδας Ἐθνοφυλάξ, μετὰ τῶν ἄλλων, ἔγραψε:

«Οἱ λέγεις μας εἶναι ἀγραιμματοι, ἀποκρίνεται ὁ μετενεγκῶν ἐκ Προσίας καὶ Ἀγγλίας τὴν ἰδέαν τῆς συνάξεως λαϊκῶς διὰ τοῦτο πρέπει νὰ διδάσκωνται πρῶτον τῆς ἡμῶν καὶ τὴν διδασκαλίαν μας νὰ μεταδίδωσιν εἰς τὰ παιδιά. Εἶναι δυνατόν, ἀποκρινόμεθα καὶ ἡμεῖς, οἱ ἀγραιμματοι λέγεις μας νὰ ἐνοήσωσι τὸν κ. Καλλινῶν ἢ Νικολόπουλον ἐπιμνησθέντας, ἂν δύνανται, τὸ Εὐαγγέλιον, καὶ μεταφῶσαι τὴν ἐδμησιαν εἰς τοὺς παῖδας; εἶναι δυνατόν ἐκτός ἂν λάβωσιν αὐτοὺς εἰς τὴν τῆς τῆν τῶν καὶ τοῖς τῶ ἐδμησιαν καθ' ὁδὸν καὶ ἐν τῇ ἑδρᾷ τῆς διδασκαλίας ἐπ' ἐκκλησίας; Ἄλλὰ τίς μᾶς ἐγγυᾶται ὅτι οἱ χριστιανικώτεροι τῶν κληρικῶν λαϊκοὶ Καλλινῶς, Κόκκινος, Οἰκονομίου κλπ., ὄτινες καθ' ἑκάστην συγχάξουσιν εἰς τὰς ἐκκλησίας, θὰ ἐξηγησῶσιν εἰς τοὺς ἀπειθεῖτους λέγεις μας τὸ Εὐαγγέλιον κατὰ τὸ πνεῦμα τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας; αὐτοὶ εἶναι οἱ κήρυκοι σκοποὶ τοῦ καταστατικοῦ...»

Περί τῶν μοναχῶν, τῶν ὁποίων τὴν ὑπαρξίν καὶ παρουσίαν ἐν τῇ πολιτείᾳ θεωροῦσιν ἐπιβλαβῆ, δὲν ἐνωσοῦμεν ν' ἀπαντήσωμεν διότι αἱ σκαὶ τοῦ Γρηγορίου καὶ Γερμανοῦ θὰ μᾶς πνίξωσιν. Νομικοὶ καὶ ἱατροὶ, πῶς μετῆβλήθητε αἰφνης εἰς θεολόγους; ἔχει σχέσηιν ἡ δικονομία καὶ ἡ φαρμακολογία μὲ τὸ Εὐαγγέλιον;

Οἱ κ. κ. Καλλινῶς, Νικολόπουλος καὶ λοιποὶ ὑπῆρξαν ὑπουργοὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν, πῶς δὲν ἐνοκέρθησαν τότε περὶ τῆς βελτιώσεως τοῦ κλήρου; πῶς ἦδη θέλουσι ν' ἀφαιρέσωσιν ἀπὸ τοῦ μητροπολίτου τὴν ἐπιστερίαν καὶ νὰ ἰδουῶσιν ἀρχὴν ἐν τῇ ἀρχῇ ἢ κρᾶτος ἐν τῇ κρᾶτει;

Ἐκσυγχρονιστὲς διανοούμενοι καὶ θρησκευτικὴ ἀγωγή

πῶς ἐπινοῦσιν, ἀφοῦ οἱ καταστατικοὶ τῆς πολιτείας νόμοι τὸ ἀπογενοῦσιν, νὰ ἔχωσιν ἀλληλογραφίαν μὲ τοὺς ἔξω ὡς ἐντιμα μέλη τῆς πατριωτικῆς συνάξεως; Ἄφοῦ ὑπάρχῃ ἡ σφραγὶς τῆς ἀγίας συνόδου καὶ τῆς μητροπολῆος πῶς κατασκευάζεται καὶ ἔτεγα τοῦ κομίσματος τῆς συνάξεως;...

Ἄφετε λοιπὸν ἡμᾶς νὰ λατρεύωμεν τὸν Θεὸν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, ὅπως παρὰ τὸν Θεὸν, καὶ σεις λατρεύσατε αὐτὸν ἐν τῇ ἐταιρίᾳ; διότι δὲν ἐλάβετε ποτε ἀνάγκην νὰ ἰδῆτε τὸν γόν τῶν Θεοῦ, ἐκτός τῶν τελευταίων.²⁸

Ἡ δευτέρα ἐκτακτὴ συνέλευσις τῶν ἐπίτιμων μελῶν τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» συνήλθε στίς 30 Μαγτίου 1871 στὸν ἴδιον τόπον (Ξενοδοχεῖο Μ. Μενη. Στὴ συνέλευσις συμμετείχαν περισοτέρω ἀπὸ 70 ἐπίτιμα μέλη. Ἡ συζήτησις περὶ τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐπίτιμων μελῶν τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» μὲ τὸν Μητροπολίτη Ἀθηνῶν Θεόφιλο. Ὅπως ἦδη ἐλέχθη, ἡ ἐπιτροπὴ εἶχε ὀριστεῖ ἀπὸ τὴν πρῶτῃ συνέλευσι (7 Μαγτίου 1871) τῶν ἐπίτιμων μελῶν τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων». Ὁ πρόεδρος τῆς συνέλευσεως ἐνημέρωσε τὰ μέλη γιὰ τὴν ἀποτυχία τῆς ἐπιτροπῆς νὰ μετατρέψῃ τὸν Μητροπολίτη Ἀθηνῶν ν' ἀποδεχθῇ τοὺς σκοποὺς τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» καὶ ν' ἀδει τὴν ἀπόφασιν διὰ τὴν ἀποδοχὴν τῶν μελῶν τῆς ἐπιτροπῆς, ὅπως μᾶς πληροφοροῦει ὁ πρόεδρος τῆς Π. Καλλινῶς, μετὰ ἐκείνων σκοπίμῳ ν' ἀπρευθῆντο ἐν νέου πρὸς αὐτὸν καὶ γραπτῶς (19 Μαγτίου 1871). Ὁλόκληρο τὸ ἐκτενὲς κείμενο τῆς ἐπιστολῆς τῆς ἐπιτροπῆς πρὸς τὸν Μητροπολίτη Ἀθηνῶν Θεόφιλο δημοσιεύθηκε σὺν φηλάδιον τῶν πρακτικῶν τῆς δευτέρας συνέλευσεως τῶν ἐπίτιμων μελῶν τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων». Στὴν ἐπιστολὴ ἀνεφέρθη, μετὰ τῶν ἄλλων, καὶ τ' ἀκόλουθα:

«Παρητηρήθη, ὅτι πρὸς πνευματικὴν ἀνοικοδόμησιν ἀπαράλιπτος εἶναι ἡ κατὰ Κυριακὰς ἐξήγησις τοῦ θείου λόγου εἰς τοὺς παῖδας, πρὸς σκευτικὴν ἐνδύξιν. Ἡ ἐν τῇ ἐδρᾷ τῶν πρῶτων συναξῆς παρόντων μάλιστα καὶ νεῖαν τοῦ θείου λόγου, εἰ δυνατόν, καὶ ἡ ἐνασχόλησις πάντων εἰς τὴν ἐδμησιαν ἀπλοῦστερον, ὅσον εἶναι ἐν τῇ ἀληθείᾳ αὐτοῦ ἀμείλιτος καὶ ὁ θεῖος λόγος, ἀναποφεύκτως καθστῆναι τὰ ἐν ταῖς ἀπάλαις καρδίαις καταβαλλόμενα σπέρματα χριστιανικῆς ἠθικῆς, ὅπως κατασταθῶσι γόνιμα δι' ὅλου τοῦ βίου...»

Δὲν ἐδίδετο ὅμως μόνον εἰς τὰ ἀθῶα πλάσματα τῆς ἡλικίας καὶ θεῖα τροφή, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ οἱ ἐφημέριοι, προποταστικῶς ἐξοφῶμενοι φιλοτιμίας εἰς τὴν ἐδμησιαν τοῦ θείου λόγου, κατηρτίζοντο καὶ ἐγίνοντο τοῦτου

ὕμν ἄνωφελῶς ἢ Ἐκκλησία ὑπέδειξεν, αὐτὴ δυστυχῶς παντὸς μέσου στερηθεῖσα πρὸς τοῦτο». ³¹

Ἡ γαρτὴ παρόμοια-ὑπόμνηση τοῦ Μητροπολίτη Θεοφίλου πρὸς τὰ μέλη τῆς ἐπιτροπῆς τῶν ἐπίτιμων μελῶν τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» ἦταν ἀπόλυτα δικαιολογημένη. Καὶ αὐτὸ, γιὰτὶ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἡ μόνη δύναμις, ἡ ὁποία ἔβουλοῦσε νὰ ἐξασφαλίσει ἐφικτὲς προϋποθέσεις μόρφωσης καὶ ἐκπαίδευσης τοῦ λαοῦ κλήρου τῆς Ἐκκλησίας ἦταν ὁπωσδήποτε ἡ πολιτεία. Ταυτόχρονα ὁ Μητροπολίτης ἔφημισε καὶ γιὰ δευτέρη φορά στὴν ἴδια ἐπιστολὴ ἔξουσία δὲν ἔπραξαν τίποτα γιὰ τὴ μόρφωση τοῦ κλήρου. Μάλιστα κατὰ πεισιγγο καὶ ἀμφηλεγόμενο τρόπο τὰ ἴδια αὐτὰ πρόσωπα ἐνεφανίζοντο νὰ ὑποστηρίζουν τὴ «Συνάξιν Πρεσβυτέρων», γεγονός που προκαλοῦσε δικαιόλογη-Μητροπολίτης Θεοφίλος δὲν παρῆγε καμία ἐπίπδα πρὸς τοὺς παροφῆτες τῆς ἐπιστολῆς του γιὰ ἀναθεώρηση τῆς ἀπόφασίς του γιὰ τὴ διάλυση τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων». Αὐτὸ διεδηλώνετο σαφέστατα στὸν ἐπίλογο τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Μητροπολίτη, τὸ κείμενο τοῦ ὁποίου ἔχει ὡς ἀκολούθως:

«Ὅτω καὶ μόνον οὕτω, συνεπῶτατοι Κύριοι, θέλετε εὐεργετήσει τὴν πατρίδα ἡμῶν, οὕτω καὶ μόνον οὕτω θέλετε ῥίψει τὰς ἐδραίας βάσεις, καὶ πολιτικῶν μεγαλείων τοῦ ἔθνους. οὐχὶ δὲ δι' ἐνθαδρύνσεων εἰς ἔργα ἀμετακλήτως ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἤδη καταδικασθέντα. οὐχὶ δι' ἐπιβλάσεων εἰς καθήκοντα ἀλλότρια, οὐδὲν ἄλλο προωρησόμενον νὰ φέρωσιν ἀποτελέσματα, ἢ τραχῆς ἐν τῇ εἰρήνῃ τῆς πολιτείας καὶ σχίσματα ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ὀλέθρια, ὧν τὰς φοβερὰς πολιτικὰς καὶ κοινωνικὰς συνεπεί-ασας πρῶτου θέλουσιν ἀισθανθῆ ἐν πάσῃ αὐτῶν τῇ εἰδεχθεοτάτῃ μορφῇ οἱ ὑποκινησάντες ταῦτα, ἢ ὑποθάλησαντες». ³²

Τὴν ἀνάγνωση τῶν δυὸ ἐπιστολῶν (ἐκείνης δηλαδὴ τὴν ὁποία ἡ ἐπιτροπὴ τῶν ἐπίτιμων μελῶν τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» ἔστειλε πρὸς τὸν Μητροπολίτη Ἀθηνῶν καὶ τῆς ἀπαντητικῆς τοῦ τελευταίου) σὴ συνέλευσθη τὸν ἐπίτιμον μελῶν τῆς 30ῆς Μαγρίου 1871, ἀκολοῦθη σχολιασμός καὶ συζήτηση γιὰ τὸ περιεχόμενον κυρίως τῆς ἀπαντητικῆς ἐπιστολῆς τοῦ Μητροπολίτη. Ὁ σχολιασμός τοῦ περιεχομένου τῆς ἀπαντητικῆς ἐπιστολῆς τοῦ Μητροπολίτη ἀπὸ τὸν πρῶτοδὸ τῆς ἐκτακτῆς συνέλευσης τῶν ἐπίτιμων μελῶν οἰας ποὺ διέκρινε τὸ συντάκτῃ τῆς. Ἡ ἀθθαίγεια αὐτῆ τοῦ Μητροπολίτη Ἀθηνῶν, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπίμνηση τοῦ Π. Καλλιγᾶ, συνίστατο στὴν κατὰγνη-ση τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων», ὅχι γιὰ κανέναν ἄλλο λόγο, ἀλλὰ «εἰμὴ ὅτι τὸ πρῶγμα δὲν εἶναι ἀγεστόν. τὸ δὲ μὴ ἀγεστόν τῷ Ἐπισκόπῳ, ἐκείνο δὲν εἶναι

Ἐκσυγγωνοστὲς δάναουσιμενοι καὶ θρησκευτικὴ ἀγωγή

σύμφωνον πρὸς τὰ τῆς Ἐκκλησίας». ³³ Ἡ ἐπίμνηση αὐτῆ τοῦ Π. Καλλιγᾶ πρὸς-ὅταν ἔνω μέλος τῆς συνέλευσης (Στυλιανὸς Παπαρχαφῆτος) χαρακτήρισε τὴν ἀγνοση τοῦ Μητροπολίτη Ἀθηνῶν ν' ἀναγνωρίσει τὴ «Συνάξιν Πρεσβυτέρων» ὡς ἐνέγεια, ἡ ὁποία ἤρμοζε σὲ Ρωμαιοκαθολικὸ Πάπα καὶ ὄχι σὲ Ὁρθό-δοξο Ἐπίσκοπο («... Ἡκούσατε δὲ ὅποια εἶναι ἡ ἀπάντησις τοῦ Σ. Μητροπο-λίτου. λέγει non volumus [δὲν θέλομεν], δηλαδὴ da Papis»). ³⁴

Τὸ ἴδιο μέλος τῆς συνέλευσης (Στυλιανὸς Παπαρχαφῆτος) σὲ ἄλλη παρεμβά-ση τοῦ κατηγόρησε συλλήβην τοὺς Ἐπισκόπους τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἐξιμνείας τοῦ Εὐαγγελίου στὰ πιστὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας. Ταυτόχρονα ἴμως ὁ ἐπίτιμος μελὴ τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» φαίνεται ὅτι συνεμειβίζοντο. Οἱ στσεις τοῦ εὐαγγελικοῦ μνημῆματος. Κάτω ἀπὸ τὸ πρίσμα τῆς ἠλικῆς διά-ἐξιμνείας, ἀθθαίγεται παρημελοῦντο οἱ ἐνυπάρχουσες θεολογικὲς σχέσεις καὶ ἄνεργες, ποὺ συνιστοῦν καὶ χαρακτηρίζουν τὴν εὐαγγελικὴ διδασκαλία. Ἡ ἠλικὴ προσέγγιση τῶν εὐαγγελικῶν περιωποτῶν καὶ γενικά τῆς βιβλικῆς διδα-σκαλίας θὰ ἐπρεπε ἀπαραιτήτα ν' ἀκολουθεῖται στὰ Κυριακὰ σχολεῖα τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων». Τὸ παρακάτω παράθεμα ἀπὸ τὴν ἀπόφασή τοῦ μέ-λους τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» (Στυλιανὸς Παπαρχαφῆτος) εἴνω χαρακτη-ρῶκετο τὸν τρόπον μὲ τὸν ὁποῖο τὰ περιωσοτέρτα ἐπίτιμα μέλη τῆς ἐταρείας

«Ὁ Ἐπίσκοπος λοιπὸν, Κύριοι, ἔχει καθήκον, κατὰ τοὺς Ἀπο-στολικὸς κανόνες, πάντα τὸν κλήρον τοὺς τε ἀγάμους καὶ τοὺς ἐγγά-μους (πατᾶδες) καὶ τοὺς λαϊκοὺς νὰ τοὺς διδάσκῃ καὶ ἐξιμνεῖ εἰς αὐτοὺς τὸ Εὐαγγέλιον, καὶ οἱ Πρεσβύτεροι ἔχουσι τὸ αὐτὸ καθήκον. Ἀλλὰ πότε ἔπραξαν τοῦτο οἱ Ἐπίσκοποι; Σχεδὸν οὐδέποτε. Τὶ δὲ ἡμεῖς ἔχομεν, τὸ ὁποῖον παραμελοῦν οἱ Ἐπίσκοποι, νὰ ἀναλάβωμεν τὸ ἐξιμνεῖν αὐτὴν διὰ τῶν εὐαγγελίων οἱ Ἐπίσκοποι, νὰ ἀνατληρωσομεν τὴν Σχολεῖα, διότι οὕτω θὰ ἦναι ὑποχρεωμένοι οἱ Πρεσβύτεροι, δυνάμει τῶν κανόνων, νὰ διδάσκωσι. Ἀλλὰ, λέγουσιν, εἴμπορεῖ νὰ μὴ ἦναι ἱκανοὶ νὰ διδάσκωσιν τί λέγετε; —Τοῖς ἀπαντᾷ. Περὶ τίνας πρῶκειται. Περὶ αἰθέσε-Ἐκκλησίαν ἢ τὴν τοῦ Πάπα; Ὁχι. —Ἴδου τί θὰ γίνετα. Ἀναγνωσομεθα, τοῦτο τὸ Εὐαγγέλιον εἶναι μία ἠλικὴ διδασκαλία. θὰ τοὺς ἀναγνώσῃ τὸ Εὐαγγέλιον ὁ λεγεύς-ἀκούσατε, θὰ εἰπῆ εἰς τὰ παιδία, τί ἔνωσε τὸ Εὐαγγέλιον. Ἦτο εἰς ἄσωτος υἱός, ὅστις δὲν ἦκουε τὸν πατέρα του, ἐπι-

νε κρασί, έτρεχεν εἰς τοὺς δρόμους και καθέξῃς και συνέβη τοῦτο. και τοῦτο. Εἶναι αὐτὰ θεολογία. φιλοσοφία ὑψηλή, και εἶναι τόσο ἀπαιδευτοὶ οἱ λογεῖς και δὲν ἔχουν τόσην ἔξυπνάδα να διδάσκουν τὰ παιδιά μας τοιαῦτα πράγματα.»³⁵

Πάντως, ἡ ἀποδοκίματη ἔλισηση τοῦ Μητροπολίτη Ἀθηνῶν με τὸν Ρωμαιοκαθολικό Πάπα, ἔξαιτίας τῶν ἐνεργειῶν τοῦ πρώτου γιὰ τὸ θέμα τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων», προεκάλεσε τῆς ἔντονος ἀντιδράσεως ἑνὸς μέλους τῆς συνέλευσης (Ιωάννης Ἀποστολόπουλος). Τὸ ἴδιο μέλος σέ ἄλλη παρόμοια ση του ἀμφιβόητησε τὴν αἰσιοδόξη ἐπίσημη ἔκδοση τῆς συνέλευσης, ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν παιδιῶν ποὺ προσήρχοντο στὰ κατηχητικὰ σχολεῖα τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» ἦταν μεγάλος. Μάλιστα, τὸ μέλος αὐτὸ ὡς ἔφορος τοῦ Κυριακοῦ σχολεῖου τοῦ λεγοῦ ναοῦ τῆς Μητροπόλεως Ἀθηνῶν εἶχε διαλογώσεται τὴν προσοικτικὴ ἀντιλήψη, ὅτι «ὅτε Κυρίως, ὅτε Κυρία εἴφαν ἄλλ' ἔβλεπα ἕνα σεβασμικὸν λεγέα να μεταδίδη τὰ σεβαστὰ κηρύγματα εἰς τὰ μικρὰ παιδιά... Μάλιστα πρώτὰ παιδιά ἦσαν. —Εγὼ με ἄυτην προσηματικῶς εἶπον, διατὶ νὰ μὴ πηγαίνουν εἰς Κυρία, εἰς οἰκογένειά μας; και ἕως σήμερον μέχρι αὐτῆς τῆς στιγμῆς, δὲν ἔφαν κανεῖς, παρὰ μόνον μία ἀξιοσεβαστος Κυρία, ἡ κ. Σκουζέ με τὰ παιδιά της.»³⁶ Με τὸν τρόπο αὐτὸ ὁ διμλητῆς σχολεῖα-ξε συνημῶς τὴν ἀδιαφορία ἡκαὶ ἀμέλεια τῶν εὐπρόληπτων κοινωνικῶς ἀθηναικῶν οἰκογενειῶν—μεταξὺ τῶν ὁποίων ἀσφαλῶς ἀνήκαν και ἐπίσημα μέλη τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων»— νὰ στέλωνουν τὰ παιδιά τους στὰ Κυριακὰ σχολεῖα.

Μετὰ αὐτὸ ἀρκετὴ διολογικὴ συζήτηση και ἀνάρτηση διαφόρων ἀποφθεων ἀπὸ ὀριζόμενα ἐπίσημα μέλη τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» (μεταξὺ τῶν ὁμιλητῶν ἦταν και οἱ καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Κ. Παπαρηγόπουλος, Ἐμμ. Κόκκαλος και Κ. Κωστής, ὑφηγητῆς τῆς Νομικῆς Σχολῆς) διαμορφώθηκαν ἰσθεῖς προτάσεις περὶ τοῦ πράκτεος. Ἡ πρώτη ὑπεστήριξε τὴν πεῦση αὐτὸ κάθε παρατετα ἐνεργεια τῶν ἐπίσημων μελῶν και ἐπομένως ἀποδοχὴ τῆς ἀπόφασης τοῦ Μητροπολίτη Ἀθηνῶν νὰ μὴν ἀναγνωρίσει τὴ «Συνάξιν Πρεσβυτέρων». Ἡ δεύτερη πρόταση ὑπεστήριξε τὴ συνέχιση τῶν ἐνεργειῶν ὑπεράστικης τῆς ἀναγκασιότητος και σκοπιμότητος τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων». Καὶ τέλος ἡ τελευταία πρόταση συνίστατο στὴν ἀνφορὰ ἕκ μερῶν τῶν ἐπίσημων μελῶν κάθε ἐνεργειας ὑπεράστικης τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων», μέχρις ὅτου ὁ Μητροπολίτης προέβανε στὴν ἐφαρμογὴ σχεδίου, τὸ ὅτιο εἶχε ἦδη ἐξαργείσει, γιὰ τὴν ἴδουση ἐκκλησιαστικῶν ταμεῖου γιὰ τῆς ἀνάγκης τῶν ἰσθεῖν. Μεταξὺ τῶν ἰσθεῖν προτάσεων προκρίθηκε παμψηφεί ἡ δεύτερη. Σημειῶνα μ' αὐτὴν, ἐξουσιοδοτήθηκαν και πάλι τὰ ἴδια μέλη τῆς ἐπιτροπῆς, τὰ ὁποῖα εἶχαν ἐκλεγεῖ στὴν πρώτη ἐκτακτη συνέλευση τῶν ἐπίσημων μελῶν, ν' ἀποσταθοῦν στὸ ὕψου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν. Τὸ διαβήματα στὸ ὕψου εἶχε ὡς σκοπὸ νὰ ἐνημερωθεῖ και παρκαληθεῖ ὁ ἀριθμὸς κυ-

Ἐκσηρχωνοστῆς διανοοῦμενοι και θεοποιητικὴ δράση

βεργητικῶς παρὰγοντας νὰ μεσολάβησει στὴν ἄσηση τῆς ἀνηγητικῆς ἀπόφασης τοῦ Μητροπολίτη Ἀθηνῶν ν' ἀναγνωρίσει τὴ «Συνάξιν Πρεσβυτέρων».³⁷ Ἡ ἐπικρίσηση τῆς προτάσης τῶν ἐπίσημων μελῶν γιὰ ἀίτηση συμπαραστάσης ὑπὲρ τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» ἀπὸ τὴν πολιτεία δημοπραγεῖ ἕνα εἰλόγη ἐϋσηματικῶ. Γιατὶ οἱ ἐμμενοστῆς και ὑποστηρικτῆς τῆς ἐταρχειας, ἀφοῦ ἐξασχῆς ἐπέλεξαν τὸν ἰδιωτικὸ (συνηταρχειατικὸ) τρόπο διεκδίκησης ὀρισῶν δικαιοματῶν ὑπὲρ τῶν μελῶν τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων», ἀπεφάσῶν στὸ τέλος ὅτι καταφύγουν στὴν πολιτικὴ και κυβερνητικὴ βοήθεια. Μία Πρεσβυτέρων θὰ ἔπρεπε νὰ ἐβασίζοντο στὴν λοχὺ, τὴν ὁποῖα ἀντλοῦσαν ἀπὸ λοχὺς αὐτῆς ἀποτελοῦσε ἀσφαλῶς ἕνα μέσο γιὰ ἐπιβολὴ ὀριζόμενων ἀποφθεων καὶ ἀντιλήψεων. Οἱ ἀποφθεες και ἀντιλήφεις αὐτῆς θὰ μποροῦσαν νὰ τιμεῖνης» (ἀδιστοκρατικῆς;) και γενικά τῆς ἀνώτερης ἀστικῆς τάξης τῆς ἔποχῆς. Ὅσοι ἀνήκαν σ' αὐτὴ τὴν τάξη δὲν ἔπρασσαν νὰ διατυπῶνουν κατὰ και ἀίτηματα γιὰ θέματα, τὰ ὁποῖα ἀφοροῦσαν τὴν ἐκταρδεισηση τοῦ κατῶτερου τῆς ἀνάγκη γενικευσης ἑνὸς σὺνῆρχου ἐκκλησιαστικῶν κηρύγματος, οὐκ ἀπορῶντο) κ.ἀ.τ.³⁸

Πάντως, τὸ εὐνυτερο κοινωνικοπολιτικὸ κλίμα φαινηται ὅτι δὲν εἰνοοῦσε ὀποιαδήποτε κυβερνητικὴ εἰνοια ἀπεναντι στῆς διαμαρτυριες και τὰ τυχόν σθετικά με τὴ μητροπολιτικὴ ἀπόφαση διάλυσης τῆς ἐταρχειας. Αὐτὸ ὀφείλετο ἐκταρροῦντο ἐκείνη τὴν ἔποχῆ ὅτι ὑπερῶπις ἀννομομακά τὸν Ἰταλὸ ἐπιταλῆτης τοῦ ὑπεδάφους και γενικά τῶν διαφόρων πλοῦσιων μεταλλεμημάτων τῆς περλοχῆς τοῦ Δαυρίου. Ὁ Σεργιέδης ἐκταρροῦετο ὅτι οἱ ὀροι ἐκμετάλλεως και λευτονηγίας τῆς ἐταρχειας «Ἰαόννης Σεργιέδης, Roux και Fraissinet τοῦ ἑλληνηκοῦ δημοῦ. Τὸ ὄλο θέμα, οἱ διαστάσεις τοῦ ὁποῖου ὀδηγησαν σὲ ἀποκαλῶντη παρῶμβαση τῶν κυβερνησῶν Ἰαλλίας και Ἰταλίας ὑπὲρ τοῦ Ἰεραλίας πρὸς τὴν ἑλληνηκὴ κυβερνηση γιὰ νὰ δεῖσει διαλλακτικῶτητα ὑπὲρ τῶν τῶν διακηφῶν-ὑπερασπιστῶν τοῦ Σεργιέδη ἐφῆγγοντο τὰ ἐπίσημα μέλη τῆς «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» και καθηγητῆς τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Π. Καλλιπῆς, Π. Παπαρηγόπουλος, Ἐμμ. Κόκκαλος κ.ἀ.

Τό άρχητικό κοινωνικό και πολιτικό κλίμα που επηρεατοϋσε άπέναντι στις πρωτοβουλίες των έπιτιμων μελών της «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» ύπερ των έγγυμων λεγεών εκφράζεται σαφέστατα σ' ένα άνυπολόγιστο άρθρο της έφημερίδας Έθνοφυλάξ (31 Ματίου 1871) με τον τίτλο «Οι άβσηθίται νεοπρεσβύτεροι». Τό άρθρο, μετάξυ των άλλων, άνεφερε και τ' ακολούθα:

«Την μεγάλην Παρασκευήν, έπωλείτο εις τας όδους των Άθηνων φύλλον τι έντυπον φέρον έντραφήν "Συναξίς των Πρεσβυτέρων", ύπογραφην δέ Καλλιγώς, Νικολόπουλος, Παπαρηγόπουλος, Κοκκίνος, Ρενέλης, Παπαχρηήτος, Κολιάτσος. Έπιρίψαμεν τοίς όρθάμιούς μας, έβάλαμεν τά γυαλιά μας, έστρέψαμεν τό φύλλον δεξιά, ένυδίσσαμεν αυτό άδυστορά, δυσπιστούντες εις ό,τι έβλεπόμεν, άμφιβάλλοντες εις ό,τι άνεγγινώσκουμεν... Μέχρι τουδε έννωρίσαμεν τοίς κ.κ. τουτους καθήγντας του Ρωμαϊκού δικαίου, δικηγόρου του κ. Σεργίτη, νομικούς σμηβούλους των ύπουργείων περι έκβολάδων και χωμάτων και οικωριών κλπ, κλπ. σήμερον βλεπομεν αυτούς, ώ του παραδόξου θαύματος! μεταμορφωμένους και εις πρεσβυτέρους, έπιστάλλοντας προς τον άγιον Μητροπολίτην περι Κυριακών Σχολείων, και έκκλησιών, περι μοναστηρίων και ήρωικέων, περι ένγύμων και άγγέμων, περι άθθων πλασματίων και παιδιών, και άλλων μηρίων παρομοίων τοσοϋτων και τηλικούτων ήσυχών, όσοι ουδ' εις τά χωμάτα και τας οικωρίας του κ. Σεργίτηδου περιέχονται...

Οι άσσοφόροι πρεσβύτεροι, παρητήθησαν της συνάξεως των πρεσβυτέρων άπέτησαν δι' ένγράφον όμολογιών των προς τον άγιον Μητροπολίτην τας πλάνας των, δημοσία διεμαρτυρήθησαν κατά του γνωστού τοίς πάσι γενομένου Άδιστείδου εκείνου Οικονόμου έφηνς γεννητορος των νέων τοϋτων έν τή κοινωνία ήμων σκανδάλων. Αίφνης όμως φυττόνουσιν ώς μηχαντάκια νέου άλλου στενοφόρου νεοπρεσβυτέροι Καλλιγώς, Νικολόπουλος, Παπαρηγόπουλος και συντηροφία, ζητούντες λόγον παρά του Άγίου Μητροπολίτου διά τί διέλυσε των άσασφόρων την συνάξην!... Δέν συνέχεσθε τέλους πάντων, κ.κ. δικηγόροι και καθήγηται, εις τον έαυτόν σας, δέν σάς άρκοϋσι τά τοσαϋτα έν τή πολιτεία σκανδάλα, και έρχεσθε να δίψητε νέα άλλα και εις αυτήν την άτυχή εκκλησία. Δέν σολογιέσθε δ' ότι θά έξαντλήσητε επί τέλους την ύπομονήν μας, και δέν θά άνεχθώμεν να άνακαταστήτε και την εκκλησίαν μας ώς άνακατάστατε τά χάρματα και τας οικωρίας του κ. Σεργίτη; Έντοπιή κύριοι έντοπιή! Άν δέν σέβεσθε τον έαυτόν σας, σέβαστήτε όμως τό κοινων, τό όποιον δέν σάς διώγισε ειςέτι πληθεξούσιους εις τας ύποθέσεις των θρησκευτικών αυτού περιήσεων». ⁴⁰

Μιά άλλη άθηνάικη έφημερίδα, ο Κερανώς, με λιγότερη σκαπτική διάθεση από τον Έθνοφυλάκα, σε κύριο άρθρο της (7 Απριλίου 1871) με τον τίτλο: «Έν βρέμμα επί της Έκκλησίας» καταφέθηκε έναντίον των έπιτιμων μελών της «Συνάξεως Πρεσβυτέρων». Ο άρθρογράφος της έφημερίδας Κερανώς, μεταξύ των κινδύνων, οι όποιοι κατά την άποψη του απειλοϋσαν την Ορθόδοξη πίστη των μελών της Έκκλησίας της Ελλάδας, έγραφε για τή «Συναξίν Πρεσβυτέρων» και τοίς ύποστηρικτές της, μεταξύ των άλλων, και τ' ακολούθου:

«Εις έτιμειτορον δέ πάντων τοϋτων έμφανίζεται και τό ταράφι των πατριών υπό τό όνομα "ή συναξίς των πρεσβυτέρων" (γράφε τοκογλύφων) και κηρύττει άναφανδόν έναντία των κανόνων της εκκλησίας ως άρχην, την παραδόχην τόκων και άνατοκισμών, και την άπειθειαν προς την καθεστιδασάν εκκλησίαν, δικηγόροι δέ μεγαλόχημοι πλουτίσαντες εκ του λαοϋ και των αϊμάτων του λαοϋ, ο Καλλιγώς, λέγομεν, ο Παπαρηγόπουλος, Κοκκίνος, Νικολόπουλος και ο καθήγητής της Θεολογίας και λεγεύς των Άνακτόρων Ρωμαίους, παρίστανται επί της πολιτικης σκηνής, και έξερχόμενοι διά φυλααδίου ύπερ της επαίσιος ταύτης; ήτις τοσοϋτον άπεκροϋθή υπό της συνειδήσεως του λαοϋ και των κανόνων της εκκλησίας, ως μη σκοποϋσα την βελτίωσιν του λαοϋ, αλλά τό άτομικόν συμφέρον των μελών διά του τόκου και της πλεονεξίας, και άλλα σχεία μυστηριώδη έμφρησθέντα υπό της Προτεστονταϊκής Δύσεως...

Η Τερά Σύνοδος ως δώση να έννοση ο κ. Ρωμαίότης καθήγητής της Θεολογίας ότι ουδένι κληρικώ έξεσσι να έξερχηται του διενεργουαμένου κινάου του και να εκφράζεται οϋτως άνοητως και βλασφημώς περι πράγματων θιγόντων και καταστρεφόντων την έσοτεργικην διοίκησιν της εκκλησίας; όφείλει δέ ο άγιος Μητροπολίτης, εάν ο κύριος οϋτος έξακολουθή να προσεταλείγεται μετά των διαβόητων Καλλιγώς, Αθιστ. Οικονόμου, Παπαρηγοπούλου, Κοκκίνου και Κολιάτσου, μετά τούτου διαργηγγύοντος την εκκλησιαστικην πειθαρχίαν και ένότητα της εκκλησίας, και άντικειμένον τοίς άγ. κανόσι, να έφαρμίση κατ' αυτου τοίς εκκλησιαστ. κανόνας; οϋσα δέ επί τέλους ή Τερά Σύνοδος αϋστηγός έπιτηρητής των όργάνων της εκκλησίας και άκριβής φρουρός των κανόνων και των πατριών αυτης, πός στερέωσιν ής, τοσαϋτα έκατομμύρια μάρτυρες έσφάγησαν, έκήσαν, έτελεκίσθησαν, ως προβή θαρραλέως του Θεου βοηθούνης εις την μόρφωσιν του κλήρου του έώντος έν μεγίστη άμαθεια και άκολασία, και την κάθαρσιν των σκανδάλων των διφθέντων έτιβούλως υπό της Δύσεως έν μέσση ήμων προς τό διασπάζου την ένότητα της τοσοϋτον θεμαζομένης και λαμπούνης Άνατολικής εκκλησίας, διασχίσει δέ και καταστρέψαι την λαμπρόνα, και ότεσθ δέν θέλοϋσι κα-

μέλη της ομοίας ορίστηκαν οι καθηγητές της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών άρχιμανδρίτης Νικηφόρος Καλογεράς, Νικόλαος Δαμαλάς και Πανεγιώτης Παυλίδης. Το κείμενο της έγκυκλίου έπιστολής του Μητροπολίτη Αθηνών προς τους Ιερείς της μητροπόλεως του έχε ως άκολουθως:

«Παρατηρήσαντες μετά πολλής ήμων εύχαριστήσεως, την μετά πολλής άποπειρας ματαιίας γεννηθείσαν ήδη εν ταις συνειδήσεσι σωτήριον και μόνην άληθή ιδέαν, ότι άνευ σπουδαίας θερησκευτικής έκπαιδεύσεως τικώς άδυνατείτε να εκπληρωθή τον σκοπόν, προς όν προοριθή ύπό της βελίας προνοίας, και θέλοντες ού μόνον ίνα τό αίσθημα τούτου όσον της τε ένισχυθήσμεν, αλλά και άσφαλίσωμεν τά έξ αυτού έκπηράσοντα, άγαθά συμφώνως τούς Ιερούς κανόνι και ταις παραδόσεσι της άρθοδόξου ήμων ιδίαν κατηχητικήν σχολήν εκ των ένόντων διά την έπισκοπήν ήμων ούσης πόλεως της έπισκοπής ήμων.

Άλλ' επειδή ύστυγώς θλιβεράι γνωσται περιστάσεις αιδώνων, έξακολούθησαί, ως μη άφειλε, μέχρι της σημερον, του Ιερού κλήρου την άνεξάρτετον πνευματικήν άνάπτυξιν άνεχαϊτίσαν, μερικά δέ μόδια τον ήηλον αυτού προς την επί τά κρείττω επίδοσιν, Ικανούς έξ αυτών κατέστησαν ούκ εύαριθμους προς την διδασκαλίαν και την εξημείαν του θεου λόγου, ήτις έστιν εν εκ των πρώτων και κυριωτάτων καθήκόντων του κληρικού, διά ταύτα, διά της παρούσης ήμων έγκυκλίου έπιστολής προσκαλούμεν πάντας τους εύλαβεστάτους της πόλεως κληρικούς, τους αίσθανομένους εν έαυτοίς τον ένθεον τούτον ήηλον, ίνα προσέλθωσιν εν τή μητροπόλει και ύποβληθώσιν ένώπιον ήμων εις άνάλογους τινάς εξετάσεις, ύπό τημελειότης έπιτροπής εκ καθηγητών της Θεολογίας.

Η εξέταστική αυτή Θεολογική έπιτροπή συγκειμένη ύπό των κυρίων Καλογερά, Δαμαλά και Παυλίδου, άρχεται των έργασιών της από της 17 Απριλίου, συνεδριάζουσα εν τή μητροπόλει κατά πών Σάββατον ώρα 2 μ.μ.

Πάντες δε οι άποδειχθέντες ούτως Ικανοί προς διδασκαλίαν και την εξημείαν του θεου λόγου θέλουσι λαμβάνει παρ' ήμων την άδειαν του κατηχητού ύπό την άμεσον ήμων έπιτηγήσιν εν ταις άγίαις του θεου έκκλησίαις»⁴³

Στήν έγκύκλιο έπιστολή του Μητροπολίτη Θεοφιλου όμολογείτο μέ ειλικρίνεια ή άθλια μορφωτική κατάσταση στην όποια εύρίσκαστο ή συντηρητική πλειο-

Εκσυγχρονιστές διασπορευμένοι και θερησκευτική άγωγή

ψηφία του Ιερού κλήρου της Έκκλησίας της Ελλάδος. Η έπίσημη αυτή έκκλησιαστική διαπίστωση θέλει έπιληρόσθετα έδωρηματικά, ως προς την τακτική και στελεχώση των Κυριακών σχολείων. Η συνδέσεως Πρεσβυτέρων» στην ίδρυση έλέχη, στην άνάθεση της κατηχητικής διδασκαλίας των παιδιών των πιστών ένοριτών σέ Ιερείς μέ άνεπαρκή μόρφωση και διδακτική Ικανότητα.

Ταυτόχρονα όμως μέ την έξαγγελία ίδρυσης κατηχητικής σχολής και κυρίως μέ την προόκληση προς τους Ιερείς της μητροπόλεως Αθηνών να προσέλθουν να εξέταση και διαπίστωση της διδακτικής κατηχητικής τους Ικανότητας, διεφουλώσει την μετακλήτη άπόφασή του για διάλυση της «Συνδέσεως Πρεσβυτερική έφημερίδα Ορθόδοξος Έπιθεώρησις» άθηγητής της Θεολογικής Σχολής Α. Δ. Κυριακός έγραψε, μετάξυ των άλλων, στις 15 Απριλίου 1871 τ' άκόλουθα:

«Τό ότι ο Μητροπολίτης φροντίζει νύν αυτός να άνιδύση την πεινούσαν ούναξιν, είναι άνήη φενάκη. Οι περι τον Μητροπολίτην δέν των έφημερίων. Αυτή είναι ή άληθεια, ήν θα δείξη ο χρόνος... Οι περι τον Παναγιώτατον] Μητροπολίτην ήρκεόθησαν, ότι ο κόμος ήδύνατο να άπατηθή, άκούσαν σήσασιν εξέταστικής των Ιερέων έπιτροπής, ήτις, ειρήσθη εν παρόδω, ούτε συνήλθεν, ούτε θέλει συνέλθει... Έργεπεν ο Μητροπολίτης άντι να θέλη κατά τό δη λεγόμενον να δίρη στάκην εις τα ήμματα των άνθρώπων συνιστών δήθεν εξέταστικής έπιτροπής και ταμεια κατά τύπον, να άνιδύση πάλιν πράγματα την ήν κακώς κατέοχη βεβαίως άκριβώς ως είχε διοργανωθή ύπό του πρώτου Καταστατικού, ούτινος τά πλημμελή μέρη πάντες άνομολογούμεν, επί των αυτών όμως βάσαν, να άνιδύση, έτω και ύπό την προεδρείαν αυτού, άναγκάως όμως ύπό την άμεσον αυτού έπιτροπείαν τά κυριακά σχολεία διά των κοσμικών έφημερίων και τό ταμείον της περιθάλψεως τούτων, όπως είχε θεμελιωθή διά των συνδρομούν των έκτάκτων μελών»⁴⁴

Στό ίδιο σχολίο και στό σημείο που ύποστηρίζει τή θέση του για τή διατήρηση των Κυριακών σχολείων κατά τά πρότυπα των έμπνευστών της «Συνδέσεως Πρεσβυτέρων», ο καθηγητής Α. Δ. Κυριακός φαίνεται ν' άντιγράφει στην καταλληλότιπα όλων σχεδόν των έγγυμιων έφημερίων για διδασκαλία στή Κυριακά σχολεία και ταυτόχρονα στην όμολογία του, ότι οι περισοότεροι έφη-

τοβάσει, ουδέ δυνατή. Διούτ πεθεμείλιωται αύτη επί της δαδαιεύτου πέ-
τας, ήτις έστιν ό Χριστός»⁴¹

Ο άρθρογράφος του Κεραυνού δικαιολογημένα άποροϋσε για τό ύπερβολι-
κό ενδιαφέρον, τό οποίο τά έπίτιμα μέλη της «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» έδει-
χναν για τη βελτίωση της θέσης (μιάς μικρής σέ τελευταία άνάδωση μερίδος)
των έγγαμιων ιερέων, και έντεχνα σπληνίτευε τίς ένεργείες τους. Έπίσης ό
ισθρογράφος εύστοχα υπεργράμμισε στο έθρο του τον άτομικιστικό χαρακτή-
ρα, ό οποίος διεκρούσε τους σκοπούς των έμπνευστών ίδρυσης της «Συνάξεως
Πρεσβυτέρων». Μ' άλλα λόγια ή άποροκάλυπτη επίμβαση έξωεκκλησιαστικών
παράγοντων σέ θέματα, τά οποία αυτόσηρά άποροϋσαν την έσωτερική διοίκηση
της Έκκλησίας της Ελλάδας, όρθά κατεστηρά άποροϋσαν την έσωτερική διοίκηση
Πάντως, παρά τη γλιεκή διαφωνία του άρθρογράφου του Κεραυνού μέ τίς
ένέργειες των έπιτιμων μελών της «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» για τη βελτίωση
της θέσης των ιερέων και την ύπογραμμίωση του άτομικιστικού χαρακτήρα της
έταιρείας, δέν άπεκροϋντερο τό γεγονός ότι ήταν μεγάλη άνάγκη να ένδιαφερθεί
ή Έκκλησία για τη μόρφωση του κλήρου, ό οποίος ζούσε «έν μεγίστη άμαθεία
και άκολοσσία», όπως χαρακτηριστικά άνεφάρτε στο κείμενο του άρθρου!

Η όλη κίνηση της ομάδας των λαϊκών δικασομένων και των συνερχατών
τους ιερέων (πρεσβυτέρων), παρά τά άρνητικά σχόλια που δέχθηκε και τό
δισολμό που ύπέστη, παρείκινσε τους εκκλησιαστικούς παράγοντες να
ένδιαφερθούν κατ' άρχάς για την ίδρυση εκκλησιαστικού ταμείου για την περι-
θαλψη των ιερέων της έπισκοπής (μητροπόλεως) Αθηνών. Τό γεγονός αυτό
δείχνει ότι ό θεομός αυτός εκρίνετο ως έξαιρετικά άναγκαίος και ότι ή λει-
τουργία του ήταν άπαραίτητη. Η διαφορά έγκειετο στο φροέα που θ' άνελάμβα-
νε ή λειτουργία του. Όπως ήδη διεξοδικά άναλύθηκε έδώ, ή πρωτοβουλία της
ίδρυσης ταμείου για την περιθαλψη των έγγαμιων ιερέων προήρχετο κυρίως
άπό λαϊκά μέλη της Έκκλησίας. Μετάξυ των ίδρυτών έπιχεράτοϋσε ή έμφανής
άντιλήψη της διάκρισης μεταξύ έγγαμιου και άγαμιου κλήρου, μέ τον άποκλει-
σμό των άγάμιων άπό τό σωματείο (έταιρεία). Έπίσης και ό άποκλεισμός της
πνευματικής και διοικητικής προιστάμενης άρχής των μελών της έταιρείας,
δηλαδή ό οικείος έπίσκοπος, άποτελοϋσε ούσιαστικό λόγο να ύποκινήσει ύπο-
ψίες και να έγείρει έρωτηματικά για τη σκοπιμότητα ίδρυσης της «Συνάξεως
Πρεσβυτέρων». Ήταν λοιπόν πολύ φυσικό να τεθεί μέ όξυτητα τό έρώτημα:
ποιός φροέας τελικά ήταν ό άξιμοδιότερος να προτείνει την ίδρυση και να
όργανώσει ή λειτουργία του εκκλησιαστικού ταμείου; Ορισμένοι έπίσημοι
λαϊκοί και ένας έκλεκτικός άξιθμός έγγαμιων ιερέων ή ή ίδια ή εκκλησιαστική
άρχη, όπως αυτή νόμιμα έξεπροσωπείτο (και έξακόλουθει άσφαλώς να
έκπροσωπείται) άπό τον οικείο έπίσκοπο; Η άπάντηση στο έρώτημα αυτό δό-
θηκε μέ τη διάλυση της «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» άπό τον Μητροπολίτη
Αθηνών και την έξαγγελία ίδρυσης εκκλησιαστικού ταμείου μέ πρωτοβουλία

Έκσπρηχνοιατές δικασομένοι και θρησκευτική άγωγή

της εκκλησιαστικής άρχής. Για τό σκοπό αυτόν ό Μητροπολίτης Αθηνών
Θεόφιλος στις 10 Μαοτίου 1871 άπηήθυε «πρός τους εύσεβεστάτους Ίερείς
της καθ' ήμάς έπισκοπής» την ακόλουθη έγκύκλιο:

«Τού λεοϋ κλήρου ή άποκατάστασις και ή κοινωνική άνύψωσις, άει-
ποτε ύπήρξαν ή κρινωτάτη μέριμνα του άρχιερατικού βίου. μάοτιδες
έκκλησιαστικών, και τά έπιναληημένα προς την σεβαστήν κυβέρνησιν
ύπομνήματά μου. Ήδη όμως, μέχρλις ού και κυβερνητικώς ληφθή ύπέρ
αυτού, σύμφωνον τοις λερείς κανόσι και ταίς παραδόσει της
όρθόδοξου Έκκλησίας, ταμείον εκκλησιαστικών ύπέρ των εύσεβεστάτων
ιερέων των άποαυτίξόντων την έπισκοπήν Αθηνών.

Ο κανονισμός του εκκλησιαστικού τούτου ταμείου ήδη συνετάχθη,
και ήβλεν είσθαί θεθεμένος και εις ένέργειαν ει μη τίνα διοικητικά της
έπισκοπής προοκείματα παρεκώλυν την εκτέλεσιν του. Αλλ' έπειδή
δον ούτω ταύτα πάντα αίρονται, βοηθεία του Θεοϋ και έπειδή θέλω ίνα
και ύμεις, ύπέρ όν άποκλειστικώς σνωσάταται τό εκκλησιαστικόν τούτο
της έπισκοπής ήμων ταμείον, εκφράοτε τάς σκέψεις και τίς παοατη-
σεις σας, διά της παρούσης ήμων έγκυκλίου έπιστολής, παοαγγέλεσθε
ίνα δηλώσση τη Έπισκοπή έγγράφος μέχρη του Αγίου Πάοχα, άν δυνα-
δύνηταιτε να πρόσσητε τούτο ένεκα της άποστάσεως ή των εκκλησια-
στικων χροών σας. Κατά την τελευταίαν δε ταύτην περίπτωσιν έπίχετε-
ως άντιληροόσωπον ήμων έν τη άπό κοινού σύζητήσει του κανονισμού.
Προς Ήμάς δι' άναφοράς, προς όν ήμεις θέλομεν κοινοποιήσει αύτώ τον
διορισμόν του ως άντιληροόσωπου ήμων»⁴²

Την έξαγγελία ίδρυσης εκκλησιαστικού ταμείου άκόλουθησε, μετά άπό δύο
σχεδόν έβδομάδες, έγκύκλιος έπιστολή του Μητροπολίτη Αθηνών Θεοφίλου
«πρός τον εύσεβεστάτον κλήρον της Πρωτευούσης» (29 Μαοτίου 1871). Μέ την
έγκύκλιο αυτή έπιστολή ό Μητροπολίτης γνωστοποιούσε την πρόθεσή του να
ιδρύσει «έκ των ένδόντων» κατηχητική σχολή, στην όποία προφανώς θα προε-
τοιμάζοντο οι λερείς της μητροπόλεως Αθηνών να κηρύττον τό λόγο του
Θεοϋ στον πιστό λαό και να κατηχοϋν τά παιδιά του. Κυρίως όμως μέ την
έγκύκλιο έπιστολή του ό Μητροπολίτης Θεόφιλος κάλοϋσε όσους λερείς ήταν
ήδη έτοιμοι ν' άναλάβουν τό έργο της κατηχητικής διδασκαλίας των πιστών να
προσέλθουν και να ύποβληθούν σέ έξετάσεις έπαρεχίας για την άμεση άνάκληση
αυτού του έργου. Οι έξετάσεις θα έπαγαγματοποιούντο άπό τριμελή έπιτροπή,

μέγιστοι ήταν άπλοστοιμάστοι ν' αναλάβουν ύπεύθυνα όποιουδήποτε έκκλησιαστικού διδακτικού και κατηχητικού έργου χωρίς προηγουμένη εκπαίδευση. Ή αντίθετα έδοχεθεί τή σκοπιμότητα σύστασης εξειδικευμένης έπιτροπής των λέξεων γιά τήν κατηχητική διδασκαλία, τήν όποία είχε εξαγγείλει ό Μητροπολίτης τών λεξέων γιά τήν Πατριόρχωνα όμις συντετασσετο έκθύμια μέ τήν πριότιστα ήδουσης κατηχητικής σχολής, ή όποία θα λειτουργούσε υπό τήν έπιτροπεία του Μητροπολίτη. Τό παρδάτω παρράθεμα, συγκρινόμενο μέ τήν τελευταία παρράγραφο του προηγούμενου, είναι ένδεικτικό τής αντίφρασης του 'Α. Δ. Κυριακαού:

«Έπειδή δέ οι έφημέριοι ήμών όμολογουμένως δέν είναι, όπως έδει, προπαρασκευασμένοι εις τό έργον τής κατηχήσεως τών παιδών, θα ήτο πολιτώ σχολή τις εκ καταλλήλων προσώπων, ήτις νά βοηθή αυτούς έν ήδύναντο τά κηριακά σχολεία υπό τήν άμεσον έπιτροπείαν και προστασιν του Μητροπολίτου Ιοτάμενα νά άποφράσωιν αλληθως μεγάλους σωτήρια διδάγματα του ευαγγελίου, και αυτούς τους έφημέριους μορφονώντα, ών πολλοί σην τή χρόνη ήδύναντο νά άποβώαι καλοί πηγαίοι λεγοντήρικες του λαού, ών μεγίστην έχομεν άνάγκην. Άπτη είναι ίνα δώση έν τέγμια εις τό έργον εκάδωλον, και ούτω έπανάκτηση τήν άπτεξέωσαν απ' αυτού συμβουλαί φίλων κακών, οίτινες ήθέλησαν νά έτιδιώξωσιν ιδίους σκοπούς επί βλάβη αυτού και τής έκκλησίας.»⁴⁵

Ή «Συνάξις Πρεσβυτέρων» διαλήθηκε όριστικά τέσσερις σχεδόν ήφες μετά τήν ήδουση της, χωρίς όμως νά τελεσφορήσουν και τά σχέδια του Μητροπολίτη 'Αθηνών Θεοφύλου γιά τήν ήδουση έκκλησιαστικού ταμείου και κατηχητικής σχολής. Άνοστυχώς οι έπίσημοι έκκλησιαστικοί παρράγοντες εκείνης τής έποχής φαίνεται, ότι άδύνατοόσαν νά υλοποιήσουν σχεδία και ήφής φροές ν' αναλάβουν τήν ευθύνη τής θεοκηχητικής και κατηχητικής διδασκαλίας τής νεολαίας. Ή άδύναμία όμως απτή τών έκκλησιαστικών παρράγοντων σε καμιά περιπτωση δέ θα μπορούσε νά δικαιολογήσει τόν τρώπο ήδουσης και πολύ περισσότερο νά νομιμοποιηθεί όρισμένες άντιλήψεις από τής όποιες ένεφεροόντο οι ήμπενευτές και ήποστηρικτές τής «Συνάξεως Πρεσβυτέρων».

Όπως ήδη τονίστηκε παρράπάνω, οι ήμπενευτές τής ήδουσης τής «Συνάξεως Πρεσβυτέρων» έδέχοντο ώς τακτικά μέλη στους κόλπους τής έταιρείας μόνο

Έκσυγχρονιστές διανωούμενοι και θεοκεντρική άγωγή

έγγιμους λέξεις (πρεσβύτερος), ή έπιλογή τών όποίων ήταν άξαρως έπιλεκτική. Άσφαλώς τά κηιήρια έπιλογής τών τακτικών μελών έπρεπε νά ριστώνόσαν μέ τής όριστοκρατικές άντιλήψεις τών ήμπενευτών και ήποστηρικτών τής «Συνάξεως Πρεσβυτέρων», δηλαδή τών ήμπενευτών και ήποστηρικτών ν' άποτελεί άπλή σύμπτωση τό γεγονός, ότι όλοι οι λέξεις (έγγιμοι), οι όποιοι ένεργάφρασαν ώς τακτικά μέλη στη «Συνάξις Πρεσβυτέρων» ήπηρεστούν τών παρρικών (Κηιηριακά και Μαρούσι), Ένα άλλο κηιήριο έπιλογής ήταν οι έγγραφομενοι στη «Συνάξις Πρεσβυτέρων» λέξεις νά συμφωνούν μέ τήν άντεπισοκτική και άρα (κρηνωμένη από 'Ορθόδοξη σοκριαά) άντεκκλησιαστική άντιλήψη τών ήμπενευτών και πρωτεργατών τής έταιρείας.

Όρισμένα όνόματα έπίτιμων (λαϊκών) μελών, παρρά τό άνομφορήητο κολωνιακό και έπισοτημονικό κύρος που είχαν, δέν διεάνιαν τής ήποψίες ή και κατηχογίες -κηιυθίας όρισμένων έφημερίων τής έποχής- γιά έξάριση και έπηρεσάμάλιστα πρεσβυτεριακές έκκλησιολογικές άντιλήψεις, ως γνωστό οι άντιλή Καρίβνο (1509-1564) και τούς άπαδούς του (κηιυθίας «πρεσβυτεριαούς» τής 'Ελβετίας) βασιζόνται παρρά κύριο λόγο στόν ύπερτονιομό τής έννοιας τών έκλεκτών του Θεού πιστών κηιυστιανών, τών όποίων ή σωτηρία τής ψυχής έχει ήδη έξασφαλισθεί. Ινά τή σωτηρία άκρηιυθως απτών τών έκλεκτών τής ψυχής έχει ρώθηκε ό Ήσοφς Χριστός και όχι γιά όλους τούς άνθρώπους. Παρ' όλα αυτά έπιστάλεον ή βέβαιή έκκλησιολογική προτεστοαντική-πρεσβυτεριακή θέση έπηρεζήτετε όλο τό βάρος τής διοίκησης και όργάνωσης τών κηιυστιανικών κηιυστιανών στο συμβούλιο τών «πρεσβυτέρων». Τό σήστημα αυτό τής έκκλησιαστικής διοίκησης πηιράζει από τήν προτεστοαντική-καθιυθική έδμηνεία τής 'Αγίας Γραφής, σύμφωνα μέ τήν όποία στην έποχή τής Κωνής Διάήτης οι έννοιας «έπισοκος» και «πρεσβύτερος» είναι συνώνυμες.

Όρισόμενοι από απτή τήν έδμηνεία, τήν όποία άσφαλώς ή 'Ορθόδοξη Εκκλησία ουδέποτε δέχθηκε ως όρθή, οι προτεστοάντες-καθιυθινιστές κατηχογη κηιυθινιστές από ένα συμβούλιο «πρεσβυτέρων». Στο συμβούλιο όφείλει πάντοτε νά από τόν ειδικά εκπαιδευμένο και κηιυστονημένο «τέγέα», ό όποιος είναι έπιφορτισμένος μέ τά τελετοκηιυθικά και κηιυστιανικά καθήκοντα τής κοινότητας, μετέχουν και λαϊκά μέλη. Τά λαϊκά μέλη είναι άρμα στην ήλικία (elder=πρεσβύτερος) και συνήθως διακρίνονται γιά τήν κοινωική και έπηρεσάμάλιστα τούς τόν «τέγέα» σε θέματα έκκλησιαστικής διοίκησης και παιδογίας. Ή όλη προτεστοαντική-καθιυθική κίνηση όνομάστηκε «πρεσβυτεριακή», λόγω τής ώρηιυθ

ήλκιμιας των μελών που συνθέτουν το συμβούλιο διοίκησης και όργανώσης της χριστιανικής κοινότητας.

Μιά άλλη σημαντική προτεσταντική-καθολική θέση, η οποία έχει άμεση σχέση με τό θέμα που συζητείται σ' αυτό τό κεφάλαιο, είναι η άπόρριψη του χριστιανικού άκοιτησιολογίου-μοναχισμού και η λούτιμη άποδοχή της άξίας της παρθενίας και του έγγαμου βίου. Ως ύψιστη θύμος χριστιανική άρετή, μετέξυ των προτεσταντών-καθολικών (προεσβεργιανών), άνέκαθεν θεωρήθηκε ό,τι έχει σχέση με την ήλικη καθαρότητα («πουριτανισμός») του σώματος, της σκέψης και των ποικίλων έκδηλώσεων της καθημερινης συμπεριφοράς όλων άνεξαρτέτως των μελών της χριστιανικής κοινότητας («έγκόσμιος άκοιτησιολόγος»).

Η συντομία σκιαγράφηση της προτεσταντικής-καθολικής (προεσβεργιανικής) διδασκαλίας φανερώνει, νομίζω, άκριτές ειδολογικές έπιδοράσεις αυτής της διδασκαλίας πάνω σέ όρισμένες θέσεις, τις όποίες ύπεστήριξαν οι άπαοοί της «Συνάξεως Προεσβεργών». Υποψίες γιά προεσβεργιανικές έπιδοράσεις των προτεργιστών της «Συνάξεως Προεσβεργών» ήταν φυσικό νά και κυρίως στη διδασχή των παιδιών στα Κ υριακά σχολεία ήσαν καθοριστικός ένοχημένα άγνωστο ή έπισκοπική συγκατάθεση, έπικρασία και συνεργασία κα-Προεσβεργών», τό κλίμα έπηρεζούνετο άκόμη περισσότερο.

Στις ύποψίες αυτές τό όνομα του Παύλου Καλλιγά, ό όποιος έμφανώς διαδραμάτισε σπουδαίο ρόλο στην ύπεράσπιση της «Συνάξεως Προεσβεργών», κατείχε την πρώτη θέση. Ο Π. Καλλιγάς είχε γεννηθεί στό έξωτερικό (Τεργέστη) και μεγάλωσε στην Έλβετία, όπου φοίτησε σέ Γυμνάσιο-Λύκειο της Γενεύης. Προτού έγκατασταθεί στην Ελλάδα μετεκπαιδευτήσε στη Γερμανία (Βερολίνο και Χαϊδελβέργη). Η μακροχρόνια παραμονή του στην προτεσταντική Π. Καλλιγά σέ θέματα χριστιανικής συμπεριφοράς και διοίκησης όργανωσης των χριστιανικών κοινότητων. Τον έπηρεασε αυτό ό Π. Καλλιγάς ένδεξε, μετέξυ των άλλων, τό 1841, όταν δημοσίευσε θεολογική πραγμασία με τίτλο: «Αράντησις εις την άπό 25 Νοεμβρίου 1835 έπιστολήματων διατόβην ώς προς τους τρεις λεγατικούς βαθμούς της Έκκλησίας». Στην πραγμασία αυτή ό Π. Καλλιγάς έπεχείρησε ν' άντιταχούσε όρισμένες θέσεις, τις όποίες ό Κωνσταντίνος Οικονόμου έξ Οικονομίαν είχε διατυπώσει σέ σχετική μελέτη του ύπερ του έπισκοπικού βαθμού της λεγούσης: «Όπως σημειώνει ό καθηγητής Π. Ι. Μαρτσισαίτης σέ σχετικό άρθρο του γιά τη χριστιανική έπισκοπική προσωπικήτητα του Π. Καλλιγά: «Έν τή άποκαλήτρω ταύτη "Αταν-ήτισε" ό Καλλιγάς, ύπερ την έλμνευσιν του άνωταυχθέντος εκ της σχετικής σι-ήτησεως πεισιματος, ύποστήριξει την προτεσταντικήν γνώμην, ότι ό έπισκο-

Εκσυγχρονιστές διακονούμενοι και θρησκευτική άγωγή

πικός βαθμός και έν γενέει η διάκρυσις των τριών λεγατικών βαθμών δέν σιηλίζεσαι επί της Άν. Πραξης και ήτο άνύπαρκτος κατά την άποστολικήν έποχήν, δημουργηθείς βραδύτερον, καταλήγει δ' ενόχλημος με την διακρυξίν της γενικής λεωσύνης κατά τούτον προτεσταντίζοντα». ⁴⁷ Οι άντιλήψεις αυτές όλων των προτεργιστών της «Συνάξεως Προεσβεργών» περί γενικής λεωσύνης διακρίνονται και μάλοστα έντονα τόσο στη διατύπωση των άρθρων, ότι δέν καταστατικού της έταρείας, όσο και στα πρακτικά των συνελεύσεων των επί-τιμων μελών.

Στό σημείο αυτό θά πρέπει νά λεχθεί, ότι η ιδέα ίδρυσης και στην Ελλάδα Κυριακών σχολείων ήσαν παλαιά. Η πατρότητα της ιδέας άνήκει μάλλον στον Λοιδιάντιο Κοραή, όπως φάνηκε άπό τη σχέση άνάλυση που έγινε στο πρώτο κεφάλαιο αυτής της μελέτης. Ήλλάλου, όπως είδαμε στό προηγούμενο άπό τον Δ. Στρούμπα. Στό προηγούμενο έπιστολα κεφάλαιο άναφέρθηκε, ότι την οικονομική άνόρθωση και μόρφωση του λεγοτ κλήρου της Έκκλησίας γιά Ελλάδας, έμφανώς έδειχναν την προτίμησή τους ύπερ του έγγαμου κλήρου. Τά αίτια των έπιφυλάξεων των μορφωμένων κυρίως στη Δύση Έλλήνων λόγιων του 19ου αιώνα άπέκοντι στον άγαμο κλήρο θά πρέπει ν' άνάκριτηθούν —όπως Ελλάδα ομολογείται άπό πολλούς άπ' αυτούς— στις άγνωτικές έντυπώσεις τις όποίες προκαλοήσε γενικά τό λεγατείο (άγαμος κλήρος) της Ρωμαιο-καθολικής (Παπικής) Έκκλησίας. Οι ύπερβολικές έπιμενως αίτιάσεις και άντιπαθείες των έπίτιμων μελών της «Συνάξεως Προεσβεργών» έναντίον των άγαμων κληρικών θά πρέπει άποσδηότε νά κατανοηθούν και κατά κάποιο ένύτερο ένδοιατικό κοινωνικό και θρησκευτικό χώρο. ⁴⁸

Ταυτόχρονα κάτω άπ' αυτό τό πρίσμα θεωρήσης θά πρέπει νά κατανοηθεί η προτίμηση και έμμογή των επίτιμων μελών της «Συνάξεως Προεσβεργών» σέ άντικά (κυρίως προτεσταντικά) χριστιανικά μορφωτικά πρότυπα και διαδίκασμορφοτικού έργου, τό όποιο τά Κυριακά σχολεία έπιτελούσαν σέ όσες ένδοια-παικές χώρες λειτουργούσαν, δίσκοπα θά μπορούσε ν' άμφισβητηθεί. Έν αυτό και σχετικά κίνηση, με την προεσβεργιανία διαφορειακών προσώπων, γιά ίδρυση και λειτουργία Κυριακών (Κατηχητικών) σχολείων στην Ελλάδα άνωξωπτι-

Κεφάλαιο Έκτο

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΟΠΙΜΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΑΙΣΙΩΤΗ

ΓΟΜΟΣΧΕΔΙΟ «ΠΕΡΙ ΕΦΗΜΕΡΙΩΝ ΚΑΙ ΔΗΜΟΔΙΑΣΚΑΣΕΩΝ» (1874)
ΟΙ ΑΝΤΙΡΑΨΕΙΣ ΤΟΥ "ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΑΣΚΑΛΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ"

Η άστοιχημένη προοιτιά της «Συνάξεως Περιεβούτερον» νά κληρονομήσῃται ἔργου μετὰ τῆς νεότητος, φαίνεται ὅτι προβαλλόμενος ἀκριτῶς καί ἀδέλφω των, θά πρέπει νά διεκρίνο εὐνοϊκότερα (ἀγαγε γιά λόγους κοινῆς) ἀνέναντι στό θετικό γόλο των λεγῶν τῆς Ἑλληνικῆς Ὀρθόδοξης παιδαγωγίας τῆς ἑλληνικῆς νεότητος. Μόνο κατ' αὐτό τόν τρόπο, μπορεῖ ἐξηγηθεῖ γιατί ἡ πρόταση γενικεύσης τῆς ἀνάθεσης διδασκαλίας στό δημοτικό σχολεῖα στους λεγεῖς ἐφάρθε πολλῶ κοντά στην ἰλοποίηση της τό ἔτος 1874. Τῆς ἐπίσης ἴσως πολιτικῆς πρότασης τοῦ 1874 γιά τῆ γενίκευση τῆς ἀνάθεσης διδασκαλίας στό δημοτικό σχολεῖα στους λεγεῖς προσηγήθησαν δύο ἔργα: «Ἐπί τῶν Ἑκκλησιαστικῶν καί τῆς Δημοσίας Ἐκπαίδευσης» Ἰωάννη Βαλασόπουλου. Ὁ ἱ. Βαλασόπουλος, λίγους μήνες μετά ἀνάληψη τῆς ἐξουσίας ἀπό τήν κυβέρνηση Δημοκρίτου Βουλάρη (9 Μαΐου 1874) καί ἄλλη «πρὸς τοὺς νομάρχους καί ἐπαρχοὺς» τοῦ κράτους Ἰωνίου 1874). Τό θέμα καί των δύο ἔργων ἦσαν ὁ ἐκκλησιαστικός των πρῶν τῶν σχολείων. Τό περιεχόμενο τῆς ἔγκυκλιου «πρὸς τοὺς δημοδιδασκάλους» ἔχει ὡς ἀκοιολογίως:

«Πόσον σπνταλεῖ πρὸς τήν χριστιανικήν διδασκαλίαν τῶν παιδῶν, τίς εἶνε δημολογουμένης ἡ βάσις καί τὸ θεμελίον τῆς ἠθικῆς αὐτῶν γωνίης; ἡ εἰς τοὺς λεγοὺς ναοὺς φοίτησις οὐ μόνον ἐν καιρῷ τῆς θείας εἰτουργίας, ἀλλὰ καί κατὰ τὰς ἐσπερινὰς ἀκολουθίας τῶν Κυριακῶν καὶ τῶν ἄλλων ἑορτῶν, τὸ γνωρίζετε. εἴμαι βέβαιος, ἔκ τε τῆς πείρας καί τῆς πρῶτονιμῶν ἔγκυκλιῶν τοῦ Ὑπουργείου, οὐ πρόοιστάματα, ἔξ ὧν

Πολιτικὴ σκοπιμότητα καί θρησκευτικὴ ἀγωγή

ἀποθῆται νά ὑπομνήσω ἡμῖν ἥδη τὴν ἀπὸ 29 Νοεμβρίου 1854.

Ἄλλ' ἔπειδὴ τοῦ σωτηρίου τούτου καθήκοντος, τοῦ ὁποῦ οὐδὲν ἔβωδον οἱ πατέρες ἡμῶν ἰερωτέρον καί τοῦτο ἔχον οὐ μόνον παρηγορίας, παραμελεῖται, ὡς μὴ ὄφρα, ἡ ἐκτέλεσις ἐν ταῖς ποινῆσι αὐτῶν ἡμέτερον μάλιστα κοινώσηται, ὑπόχρεων θεῶν ἑμαυτῶν νά στήσει αὐτὴν οὐδέμια προφάσει, ἀλλὰ διδοὺς ἡμεῖς πρῶτοι τὸ παράδειγμα, οὐ μόνον νά παραγγέλλητε τοὺς παρ' ἡμῶν φοιτῶντας παῖδας νά ἐπιέλπωται, ἀλλὰ νά ὀδηγήτε αὐτοὺς ἀκολουθίαν κατὰ τὰς κυριακάσας ἑορταρχῆς ἀκριτέλους τῆς ἰεράς ἀκολουθίας, ὡς ἐνώπιον Θεοῦ, ἀπ' ἡμῶν σπουδῆς εἰς τὸ σέβας καί τὴν ὑπόληψιν τῶν πολιτῶν, καί τοὺς ἀμελεστον διακεμμένους ἐξ αὐτῶν θέλει παραστῆναι πρὸς ἐκτέλεσιν ὑποσῶν ὁκνήνωμα οἴκου σου, προσκυνήσω πρὸς ναὸν ἁγίων σου ἐν φόβῳ σου».

Τό περιεχόμενο τῆς παραπάνω ἔγκυκλιου δὲ διαφέρει καθόλου ἀπὸ τὸ περιεχόμενο προηγουμένων ὑπουργικῶν ἔγκυκλιῶν γιά τὸ ἴδιο θέμα. Ὅπως εἶδαμε στό τρίτο κυρίως κεφάλαιο ὅλες οἱ ἔγκυκλιαι, οἱ ὁποῖες ἀνεφέροντο πρὸς μίμηση τῆς θρησκευτικότητος τοῦ διεκρίνε τὴν πρόηγουμένη γενιά τῶν Ἑλλήνων καί ἡ ὁποία, σύμφωνα μέ τοὺς συντάκτες τῶν ἔγκυκλιῶν, οὔτε λίγο οὔτε πολλῶ πῆγαξε ἀπὸ τὸν τακτικό ἐκκλησιασμό (!). Ἐξάλλου, οἱ ὑπουργοὶ καί τῆρηση τῆς ὑποχρέωσις ἐκ μέρους διδασκόντων καί διδασκόμενων στό δημοτικό νά ἐκκλησιαζόνται τακτικά, θά πρέπει νά θεωρηθῶν ὅτι ἀποτελοῦν Βαλασόπουλου «πρὸς τοὺς νομάρχους καί ἐπαρχοὺς», τὸ ὁποῖο ἔχει ὡς ἀκοιολογίως:

«Συνημῆμενα στέλλομεν ἡμῖν ἀντίτυπα τῆς περὶ ἐκκλησιαστικῆς τῶν μαθητῶν προσηγητικῆς ἡμῶν πρὸς τοὺς προϊστάμενους τῶν δημοσίων παιδευτηρίων καί τοὺς ἄλλους ἐν αὐτοῖς διδασκόντας ἔγκυκλιου, ἵνα ἐπιμεληθῆτε νά στείλητε ἀνά ἐν ἀντίτυπον ἐνὶ ἐκάστη τῶν ἐν τῇ περιφερείᾳ τῆς διοικήσεως ἡμῶν γυμνασιαρχῶν, σχολαρχῶν, καθηγητῶν καί διδασκάλων.

Θεωρούμεν δὲ ἀνωγκάλων νὰ συστήσωμεν καὶ ὑμῖν τὸ περιεχόμενον τῆς ἐγκυκλίου ταύτης. Ἰνα καὶ ὡς διοικητὰι καὶ ὡς πρῶσοδοι τῶν ἐφορευμάτων ἐνισχύσητε τὴν ἐνεργείαν τῆς καὶ ἀλλως καὶ διὰ τοῦ ἰδίου ὑμῶν παραδείγματος, ὅπως καὶ ἄλλους παρὰ τοῦς μαθητὰς δύναται νὰ διδάξῃ. Ἡ ἀρχὴ πρῶτη ἀρδεύει νὰ παρέχῃ τὸ καλὸν παράδειγμα τῆς πρῶς τὰ θεὰ εὐλαβείας καὶ τῆς τηρήσεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὑμῶν καθεστῶτων.

Δὲν εἶνε βέβαια ἀνάγκη νὰ εἰπωμεν ὑμῖν πόσῃν τὸ παράδειγμα τῆς ἀρχῆς ἐπιδορῆν ἔχει εἰς τοὺς πολίτας· τοῦτο μᾶς διδάσκει ἡ ἱστορία. ἦτις καὶ οὐχὶ ὀλίγας τὰς ἀποδείξεις φέρει. Ὅργεζομεν πάντες ἐκ παντὸς τοῦτου νὰ συντελέσωμεν εἰς τὴν μάχην τοῦ χαρκατηγῆρος τῆς νεολαίας, ἵνα εὐδαίμων ἀπεντέλωμεν πρὸς τοὺς τῆς γενεᾶς ἡμῶν διαδόχους καὶ ἡ Ἐκκλησία καὶ ἡ πολιτεία ἀποκτήσῃ ἐν αὐτοῖς τέκνα εὐσεβῆ καὶ φιλότητος².

Οἱ παραπάνω δύο ἐγκύκλιοι τοῦ ὑπουργοῦ Γ. Βαλασόπουλου παρουσιάζουν καὶ ἓνα ἄλλο κοινὸ χαρακτηριστικὸ γνώρισμα μὲ προηγουμένους ἐγκυκλίους ποὺ ἀναφέρονται στὸν ἐκκλησιασμὸ τῶν μαθητῶν καὶ μαθητριάων τῶν σχολείων. Τὸ γνώρισμα αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ λεχθεῖ, ὅτι εἶναι τὸ σχεδὸν κοινὸ πολιτικὸ κλίμα, τὸ ὁποῖο παρήγγει καὶ τροφοδοτοῦσε ὑπουργικὲς ἐγκυκλίους γιὰ τὴν σχολικὴ θρησκευτικὴ ἀγωγή καὶ τὸν ἐκκλησιασμὸ τῶν μαθητῶν καὶ μαθητριάων μὲ παρόμοιο κάθε φορὰ περιεχόμενο. Μὲ ἄλλα λόγια, τὸ κοινὸ γνώρισμα ὀδῶν τῶν ὑπουργικῶν ἐγκυκλίων τοῦ 19ου αἰώνα μὲ θέματα τὸ σχολικὸ ἐκκλησιασμὸ εἶναι, ὅτι ἐξεδίδοντο ἀπὸ ὑπουργοὺς, οἱ ὁποῖοι ἐκτροσωποῦσαν κυβερνήσεις, ποὺ εὐνοοῦσαν ὀρισμένους ὁμάδες πολιτῶν, οἱ ὁποῖες παρουσιάζαν αὐξημένη εὐαισθησία σὲ θρησκευτικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ θέματα. Κατὰ κανὸνα οἱ ὁμάδες αὐτές τῶν πολιτῶν ἦταν δυσασεπημένες ἔξωτὸς πολιτικῶν κομματικῶν ἐπιλογῶν σὲ ἐκκλησιαστικὰ καὶ εκπαιδευτικὰ θέματα προηγουμένων κυβερνήσεων. Οἱ ἐπιλογές αὐτές ἀσφαλῶς δὲ θὰ μπορούσαν νὰ χαρακτηριστοῦν, ὅτι ἱκανοποιοῦσαν τοὺς ψηφοφόρους ἑκείνους, οἱ ὁποῖοι ἐπιθυμοῦσαν περὶσσότερη κρατικὴ παρέμβαση καὶ ἐπιβολὴ στὴν τήρηση καὶ ἐπιβλεπὴ τῶν θρησκευτικῶν καθήκοντων τῶν πολιτῶν. Μέσα σ' αὐτὴ τὴν ὁμάδα τῶν ψηφοφόρων δὲ θὰ πρέπει ν' ἀποκλειστοῦν καὶ ὀρισμένοι ἐπίσημοι ἐκπαιδευτικοὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδας. Οἱ τελευταῖοι πολλὰς φορὰς εἰδείξαν, ὅτι ἐχρηάζοντο τὴ βοήθεια τῆς κρατικῆς ἐξουσίας γιὰ νὰ χεῖραγωγῆσιν τὸ λαὸ στὰ θρησκευτικὰ καὶ ἐκκλησιαστικὰ του καθήκοντα καὶ ὑποχρεώσεις.

Δὲν ἀποκλείεται λοιπὸν καὶ κατὰ τὴν περίοδο τῆς θητείας τῆς κυβένησης Δ. Βουλάγαρη, ἡ ὁποία ἀντιπροσώπησε συντηρητικὲς ὁμάδες ψηφοφόρων, ὅτι ὀρισμένοι ἐκπαιδευτικοὶ τῆς λεραρχίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδας νὰ ζήτησαν τὴ βοήθεια τῆς κρατικῆς ἐξουσίας γιὰ τὴν ἐνεργοποίηση τῶν ὑπαλλήλων τοῦ κράτους στὴν τήρηση καὶ ἐπιβλεπὴ τοῦ ὑποχρεωτικοῦ ἐκκλησιασμοῦ τῶν μαθητῶν

καὶ μαθητριάων τῶν σχολείων. Μιὰ τέτοια ἐπιμνημία καθίσταται ἀκόμη πιὸ ἰσχυρὴ ἀν ἀρθεῖ ὑπόψη ὁ ρόλος ποὺ προσεκάλεσε ἡ ἴδρυση τῆς «Συνέξεως Περσεφύτων»³ Ἐτομένους οἱ ἐνεργεῖες γιὰ στῆριξη τῆς σχολικῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς ἀπὸ τὴν κρατικὴ ἐξουσία θὰ πρέπει νὰ ἦταν ἀπὸ τίς πρῶτες ἐπιδιωξίεις τῶν ἐκτροσωπῶτων τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδας ἐκείνη ἰδιαιτέρα τὴν περίοδο.

Τὴν ἐξωστῶση τῶν δύο ἐγκυκλίων τοῦ ὑπουργοῦ Γ. Βαλασόπουλου γιὰ τὴν ἀνάγκη τήρησης καὶ ἐφαρμογῆς τοῦ ὑποχρεωτικοῦ σχολικοῦ ἐκκλησιασμοῦ ἀκολούθησε ἡ κατάθεση στὴ Βουλὴ ἑνὸς μεγαλεπήβολου νομοσχεδίου, τὸ ὁποῖο χωρὶς ἀμφιβολία εὐνοοῦσε τὸν κατώτερο κλῆρο τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδας. Τὸ νομοσχέδιο ἀφοροῦσε στὴν ἀνάθεση διδασκαλίας στὰ δημοτικὰ σχολεῖα σὲ ὄλους ἀνεξαρτήτως τοὺς λεγείας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδας. Παρὰ τίς ἐντονες διαμαρτυρίες γιὰ τὴν ἀνάγκη ἐπιταγῆς συμπεριφορὰ ὀρισμένων ἐκπαιδευτῶν, οἱ ὁποῖες ἀρθεῖν ἔπαινεσαν κατὰ καιροὺς ἀπὸ ἐπίσημα χεῖρα Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς κρατικῆς ἐξουσίας, ὁ ὑπουργὸς «ἐπὶ τῶν σε στὴ Βουλὴ στὶς 17 Νοεμβρίου 1874 τὸ νομοσχέδιο «περὶ ἐρημιέλιων καὶ δημοδιδασκάλων»⁴.

Ἀπὸ τὴν εἰσηγητικὴ ἔκθεση τοῦ νομοσχεδίου «περὶ ἐρημιέλιων καὶ δημοδιδασκάλων» πληροφόρημεθα τίς προθέσεις καὶ τοὺς σκοποὺς ἀπὸ τοὺς ὁποῖους διακατεῖχτο ὁ εἰσηγητῆς τοῦ νομοσχεδίου ὑπουργός Γ. Βαλασόπουλος. Ἡ οὐσιαστικὴ πρόθεση τοῦ συντάκτη τοῦ νομοσχεδίου ἦταν νὰ τακτοποιηθεῖ τὸ θέμα τῆς μισθοδοσίας τοῦ κλήρου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδας. Καὶ τοῦτο, γιατί θὰ ἔπρεπε νὰ ἐκπληρωθεῖ ἡ ὀφειλόμενη δικαίη ὑποχρέωση τῆς ἑλληνικῆς πολιτείας γιὰ τὰ ὄσα ἔπραξε ὁ λεγὸς κληρὸς κατὰ τὴ μακαριότητα τῆς δουλείας τῶν Ἑλλήνων στους Τούρκους, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ συμβολὴ τοῦ κλήρου στὴν ἀπελευθέρωση τῆς πατρίδας ἀπ' αὐτὴ τὴ δουλεία. Εὐθύς ἔσραχῆς στὴν εἰσηγητικὴ του ἔκθεση ὁ Γ. Βαλασόπουλος σημειώνει, μεταξὺ τῶν ἄλλων, τ'⁵

« Ἄνευ τοῦ κλήρου, ἡ ἐλευθερία τῶν Ἑλλήνων ἦτο προβληματικὴ, ἀν ἀνωγκάλων στοιχείων τῆς κοινωνίας εἶναι, ἡ ἐπικράτεια τί ὑπέδ αὐτοῦ ἔπραξεν. Ἄντι ἐγγνωμοσύνης, ἀπραξίαν ἀπέδειξεν οὐδέμια φροντίς εἰς τὴν περὶ περιθάλψεως τοῦ κλήρου, οὐδέμια πρόνοια περὶ τῆς ἐκπαίδευσης καὶ βελτιώσεως αὐτοῦ· τοῖνυντιὸν μάλιστα ὁ λαὸς μικρὸν κατὰ μικρὸν ἀφείλεν ἡ ἐκολόβωσε τοσοῦτον ἐλευθῶς τὰ λεγόμενα κληρικὰ, ὅστε τὸ ἀποφθερὸν κατέστη μηδαμινὸν καὶ ὄλιως ἀνεπαρκές εἰς τὴν συντήρησιν αὐτοῦ. Ὡς ἀν μὴ ἦκει δὲ τοῦτο, ἡ χειροτονία ἀπολαυμένην ἡδυνήθη νὰ ἐκπαιδευθῇ, πᾶντες δὲ οἱ ἐκπαιδευόμενοι ἐγράψτησαν ἄλλην

σκοπός της ανθρωπότητας άπέτυγεν. Είς ουδέν η λωπή μάθησις, έν έλλειψη ή γνώσις των άρχων της θρησκείας. Η είσερχομένη έν τω κόσμω νεολαία, άνευ άρχων θρησκευτικών, θμοιάζει πλοίων έν τρικυμία, άνευ πηδαλίου και πρωτεύως... Έπαναφέρων δε τους μαθητάς εις τó σχολείον θέλει έξηγει τó Έυαγγέλιον της έσθης, ó μαθητής θέλει φέρει τó άπαιτούμενον σέβας εις πρεσβύτερον και δίδασκαλον κοσμίως διάγοντα».⁹

Ο Ι. Βαλασόπουλος γνώριζε, ότι η πολιτική του πρόταση για άνάθεση της διδασκαλίας στα δημοτικά σχολεία στους λεγείς δε θα μπορούσε να γίνει τόσο εύκολα και χωρίς επιχειρήματα άποδεκτά από τά μέλη της Βουλής και κυρίως από τους άντιπολιτευόμενους βουλευτές. Ήξάλλου, οι άντιδράσεις της συντριπτικής πλειοψηφίας όθισμένων ομιλητικών έκπροσώπων του διδασκαλικού κόσμου, για τίς όποιες θα γίνει λόγος άμέσως παρακάτω, θα πρέπει να είχαν έπιρράσει την άρνητική επιχειρηματολογία όσων βουλευτών άντετίθεντο στην πρόταση του ύπουργού Ι. Βαλασόπουλου. Ο ίδιος ó ύπουργός γνώριζε τίς άντιδράσεις και προσπάθησε να προλάβει τ' άρνητικά επιχειρήματα των άντιφρονούντων βουλευτών με την άνωκευή τους στην εισηγητική έκθεση του νομοσχεδίου «περί έφημερίων και δημοδιδασκαλίων». Πά τό θέμα των άντιδράσεων κατά της νομοθετικής πρότασης άνάθεσης της διδασκαλίας στα δημοτικά σχολεία σε λεγείς, στην εισηγητική έκθεση άνωφέρονται τ' ακόλουθα:

«Άλλά διά τού συστήματος τούτου επανέχεται ίσως ό μεσαιών, διά της μονιμότητος οι δημοδιδάσκαλοι κατασταθήσονται άνηγοί άσημβίβατος δε είναι ή συγκώνευσις των δύο επαγγελμάτων, επειδή τά καθήκοντα άμφοτέρων είναι ήμηλά και διάφορα: τέλος ύποστηρίζεται ή λογικαρία εις την Ελλάδα, άφου πανταχοϋ καταβλήθη, και άφηγέθη από των λεγέων ή έκπαίδευσις, επειδή εις χείρας αυτών μένει στάσιμος, ένω εις χείρας των λαϊκών διδασκάλων έπιούησται ποσούτας προόδους. Και τω έντι, πρίν ύποβάλλω τόν προνότα νόμον, και άνέγων και ήκουσα τολαυτα επιχειρήματα: άλλα ταυτα φαίνονται μέν σπουδαία, δέν είναι όμως ουσιώδους βάρια: έκχινα δε χρέος μου ν' άνωκευάσω ταυτα, διά να μη άφήσω τόν ελάχιστον διαταγμόν, περί της επιτυχίας του έργου και περί της μεγάλης αυτού ώφελείας».¹⁰

Τό βασικό επιχείρημα με τό όποιο ó ύπουργός Ι. Βαλασόπουλος προσπαθούσε ν' άντικρούσει τίς αίτιάσεις των άντιφρονούντων —ότι δηλαδή με την πρόταση του έννοείτο και επεβάλλετο ή λεγοκρατία στη δημοτική έκπαίδευση— ήταν γενικά ή συμβολή του λεγατέου από την άρχαιότητα μέχρι και τη σύγχρονη χριστιανική εποχή στην προώθηση των γραμμάτων και τή πολιτισμού. Ειδικότερα, ó Ι. Βαλασόπουλος θεωρούσε, ότι η άνάπτυξη και πρόοδος των εύρωπαϊκών έθνων στα γράμματα, τίς τέχνες και τίς επιστήμες όφειλετο κατά τό μεγαλύτερο μέρος στη συμβολή του χριστιανικού λεγατέου:

Πολιτική σκοπιμότητα και θρησκευτική άγνοια

Ταυτόχρονα όμως άνε γνώριζε ότι οι Έυρωπαίοι έπιθυμούσαν και επέδιωκαν «να χειραφετηθούν από είδος τι κληρικής έπιρροής εις πλείον τεινούς τρωπο, ότι για την πρόοδο της Ελλάδος θα έπρεπε ν' άκολουθηθεί τό πείδευμα των εύρωπαϊκών έθνων, επειδή πρίν άρχίσουν ν' άμφιβητούν έπιρροή του κλήρου στην έκπαίδευση και γενικότερα στα κοινωνικά θέματα όπουλουν κατά της κατηγορίας της λεγοκρατίας σε σχέση με τό εύρωπαϊκό παράδειγμα που επικαλείται έχει ως ακόλουθος:

«Σήμερον [οι Έυρωπαίοι] δύνανται να έχωσι κοσμικούς διδασκάλους, έφραμίλους ή και κρείτονας: αλλά πρό δεκαετηρίδων τινων και ουχι πρό αίωνων την εις την πρόοδον άθσαν έδιδε κατά τό πλείστον ό Κλήρος. Τ' άνεγεννώμενα έθνη είναι υπό της φύσεως ήναγκασιόμενα να τρέξωσι εις τά πρώτα ίχνη τών κοινωνιών και την πεπατημένη όδον να βαδίσωσι. Άνήγη λωπών ν' άρχίσωμεν και ήμεις, όθεν ήρχισαν και άλλοι».¹¹

Ένώ όμως ó Ι. Βαλασόπουλος επεκαλείτο τό εύρωπαϊκό παράδειγμα τ συμβολής του κλήρου στα γράμματα —για ν' άνταρθείσει την κατηγορία της λεγοκρατίας— δε διέφρανε της προσοχής του ότι τά μέγέθη συγκρίσις μετ'εξέως άνωφέρονται για τό θέμα αυτό τά παρακάτω:

«Άλλά, έπαναλαμβάνων, θέλεις να εισαγάγης την λεγοκρατίαν, άφου τοσοϋτον οαλήθως καταδικάζουν αυτήν εις την Έυρώπην. Οι λέγοντες ταυτα πλείτον εις άρχικόν λάθος, μηδέμιαν διάκρισιν ποιούντες μετ'εϋ Κλήρου Έλληνικού και Κλήρου δυτικού. Είναι άνάγκη να ύποληήσω τούτοις, ότι ό κλήρος ό Έλληνικός έχει όλιως άλλοιάς βάσεις, αίτινες άποδεικνύουσιν οικογενειάρχην, έπιτετραγμμένον την λατρείαν του Θεου, δέν έχει άλλην φιλοδοξίαν ό πρεσβύτερος της Ελλάδος ή τά της λατρουγίας να πράττη και τά της οικονομίας των μελών της οικογενείας του. Διά τούτο ό Έλληνικός Κλήρος ουδέποτε παρέσχε πράγματα εις την πολιτείαν, παντοτε δε υπήρξεν ό γραματοφυλάξ και διδασκαλος του Έθνους: διά τούτο ήγειρο των έλευθερών ιδέων, και προσάτης ήτο των καταπιεζόμενων, πατήροδος δε και πατήρ των καταθλιβόμενων. Πάντες έθυμούνταν, ότι ό Κλήρος έδίδασκε σχεδόν άποκλειστικώς τα γράμματα και τας επιστήμας από του παιδαγωγού και γραμματόδιδάσκου μέχρι του κτήρητου των επιστημών και της φιλοσοφίας, παρόύ ό δε φθάση τό Έθνος εις την άκμήν, και τούτο άπαιτεί χρόνου παρόλευσιν, μακροϋ ή βραχέος, κατά τας περιστάσεις, άνήγη ν' άναθέστωμεν

διετέλεσε το εκπαιδευτικό πρόβλημα παρά θά: συνέβαλλε στη βελτίωσή του. Και αυτό, γιατί όπως και η ίδια ή ένεργεια του ύπουργου Ι. Βράσσόπουλου μετρυνούσε με την εισήγηση της κατάργησης των λεγατικών σχολών, ή άπρσθυμία των περιουσιότερων Ιερέων νά βελτιώσουν τό μορφωτικό τους επίπεδο δέ θά έπρεπε νά θεσφείτο ως δεδομένη και άκρως επιθυμητή επίλογη έκ μέρους των ίδιων. Κάτω άπ' αυτό τό πρίσμα θεώρησης, οι αντιδράσεις όρσιωμένων σημαντικών εκπροσώπων του διδασκαλικού κόσμου εκείνης της έποχής κατά της πρότασης ανάθεσης διδασκαλίας στά Δημοτικά σχολεία σέ Ιερείς παρουσά-ζον Ιδιαιτερο ένδιαφέρον για τό θέμα μας.

Τό έτος 1873 ίδρύθηκε «Ο έν Αθήνας Έλληνικός Διδασκαλικός Σύλλογος», μέλη του όποίου ύπήρξαν επίλεκτες προσωπικότητες του εκπαιδευτικού κόσμου.¹⁵ Μιά άπό τίς πρώτες ένεργειες του διοικητικού συμβουλίου του Διδασκαλικού Συλλόγου ύπήρξε ή σύγκληση τό έτος 1874 ειδικών συνελεύσεων των μελών του Συλλόγου, προκειμένου νά συζητήσουν τό θέμα άνάθεσης διδασκαλίας στά Δημοτικά σχολεία σέ Ιερείς. Άφορη ή γιά τή σύγκληση των ειδικών συνελεύσεων έδωσε ή άπρστολή έγγράφου της Ιεράς Συνόδου της Έκκλησίας της Ελλάδας (25 Φεβρουαρίου 1874) πρός τό Διδασκαλικό Σύλλογο καθώς και τό ερωμαζόμενο τότε νομοσχέδιο του ύπουργου Ι. Βαλασόπουλου «περί έφημερίων και δημοδιδασκαλίων». Η Ιερά Σύνοδος μέ τό έγγραφο της εξέφραζε τήν ικανοποίησή της για τή σύσταση του Διδασκαλικού Συλλόγου και άνέλυε τήν κοινωνική ή ήθική κατάσταση της έποχής, τά κακά ύπστρέφονα της όποίας άπέδιδε στην «ψυχρότητα και θρησκευτικήν άδιαφορίαν». Και τό έγγραφο της Ιεράς Συνόδου κατέληγε ως άκολούθως:

«Έπειδή τόνυν, ως κοινώς άμολόγηται, έκείνη μίση ή παιδεία είναι γόνιμος και προαγωγός πολλών άγαθών, ήτις τόν μόν φόβον του Θεού εξέγείρει, τήν δέ πρός τόν πλησίον άγάπην ζωογονεί, τός δέ λοιπός άρετής, ός τό λεγόν Ευαγγέλιον διά της Έκκλησίας άνακηρύττει, καθ' έκάστην ήμεραν προάγει, διά τούτο τό έργον της εκπαιδύσεως, μάλλιστα της του λαού, σίδενι άλλω άγκυόζει μάλλον ή τοίς Ιερείων. Έάν λοιπόν ό τών διδασκαλίων Σύλλογος άναγράψη έν τοίς πρώτοις αυτού έργοις πρός τή εξέυξήσει κατάλληλοτέρου και μεθοδικωτέρου τρόπου διδασκαλίας, τήν εγκατάσταση Ιερωμένων προσώπων έν ταίς θέσει των δημοδιδασκαλίων, σιδεία άμφιβολία, ότι καταστήσει τους μάχθους αυτού λαμπρός στέφανος: έπ' ό και της Έκκλησίας τός εύλογίας και της κοινωνίας τός εύγνωμοσύνας εις έαυτόν επιστάσσηται. Και ή Σύνοδος δέ τό γ' έπ' αυτή φρονίσει περί της συστάσεως του 'Υμετέρου Συλλόγου».¹⁶

Στήν πρόσκληση του προέδρου (Γ. Μιστριώτης) και του γενικού γραμματέα (Μ. Βρατσάνος) του Διδασκαλικού Συλλόγου «πρός τά τακτικά και έπίσημα αυτού μέλη», μέ τήν όποία έζητήετο νά στειλόν στο πρόεδρο του Συλλόγου

Πολιτική σκοπιμότητα και θρησκευτική άγωση

τή γνώμη τους για τό ζήτημα της άνάθεσης της διδασκαλίας στά Δημοτικά σχολεία σέ Ιερείς προτοπό πραγματοποιηθεί ή ειδική συνέλευση, άνεφερόντο, μετ'ξύ των άλλων, και τ' άκόλουθα:

«Έπειδή δέ τό ζήτημα τούτο είναι σπουδαιότατον πρός τήν τωάνδε ή τωάνδε τροπήν του βίου του ήμετέρου έθνους, και έπειδή ή προτεινομένη βελτίωση δύναται μόν νά ώφελήσει τήν άνατροφήν του Έλληνικού λαού, δέν είναι όμως άπίθεον και νά βλάψη αυτήν, τό διοικητικόν συμβούλιον έχον ύπ' όψιν τήν σπουδαιότητα του ζητήματος άπεφάσισε νά σναλέξη κείσεις περί τούτου παρά των άπανταχού έταίρων».¹⁷

Τά μέλη του Διδασκαλικού Συλλόγου σέ τρεις άλλεπάλληλες ειδικές συνεδριάσεις (7, 14 και 21 Απριλίου 1874) συζητήσαν τό θέμα της άνάθεσης διδασκαλίας στά Δημοτικά σχολεία σέ Ιερείς. Στίς ίδιες συνεδριάσεις διαβάστηκαν και γραπτές εισήγησεις και γνώμες για τό ίδιο θέμα μελών του Συλλόγου, τά όποια είχαν άνταποκριθεί στην πρόσκληση του προέδρου Ι. Βαλασόπουλου, τά ός έπιμελημένα και ένδιαφερόνα δοκίμια, των όποίων τά έπιχειρήματα έβασίζοντο σέ δεδομένα της βυζαντινής και νεώτερης ελληνικής εκπαιδευτικής έστρατίας καθώς και της τρέχουσας εκπαιδευτικής πρόξης. Τά πρακτικά των ειδικών συνεδριάσεων μαζί με τά κείμενα των εισηγήσεων δημοσιεύτηκαν τό ίδιο έτος (1874) σέ ειδικό τεύχος μέ τίτλο του Διδασκαλικού Συλλόγου.

Όπως ήδη άναφερόθηκε παραπάνω, ή συντηρητική πλειοψηφία των μελών του Συλλόγου, που συμμετείχαν ενεργά στην εξέταση του θέματος της άνάθεσης διδασκαλίας στά Δημοτικά σχολεία σέ Ιερείς, εξέφρασε έντονες άντιρητικές άποστάσεις άπό τίς εισηγήσεις των μελών του Συλλόγου θά βοηθούσε στη έπιγατοδοσε σχετικά μέ τό συζητούμενο θέμα. Ένα, λοιπόν, άπό τά βασικά όστια στον ύπερονοισμό της άνάθεσης διδασκαλίας στους Ιερείς συνιθιόντων τήν ύπεύθυνη και εύσυνείδητη διεκπεραίωση των διδασκαλικών καμοδιόδοσας και τακτικόν του Έλλην. Δ. Συλλόγου μέλος Χριστόδ. Δημητριάδης άνέπτυξε τήν άρνητική έπιχειρηματολογία του:

«Τό κατ' έμέ όμως πολυ άμφιβάλλω, άν, Ιερείς μορφούμενος ως έννοι και έπιθυμεί νά τδη αυτόν πός άληθής χριστιανός Έλλην ύπό πάσαν έποχήν, θέλει οικειοθελώς συγκατανεύσει νά αναλάβη ποτέ και χάριν κερδοσκοπίας τυχόν, νά έξασκη άμφοτερο, θά δυναθή νά έπαρκέση έπιφελώς πρός τάντα, δίχως νά παρμαλή ότε μέν τό έν, ότε

εις τον Κλήρον την Δημοτικήν Εκπαίδευσιν διά να βελτιώσωμεν άμφοτε-
ρους τους μάδους».¹²

Τό επιχείρημα του Ί. Βαλασόπουλου για τή σημαντική προσφορά του ελληνικού κλήρου στην εκπαίδευση των ελληνοπαίδων κατά τήν περίοδο της Τουρκοκρατίας φαίνεται να είναι πανομοιότυπο με εκείνο του Ν. Ι. Σαβίτο-δημοδιδασκάλων» γητά ανεφέροντο τά όνοματα των Ν. Ι. Σαβίτολου και Μαυροκοδότου. Η μνεία των ονομάτων αυτών συνδέετο με τή δημοσίευση Μανυκοδότου για άνάθεση διδασκαλίας στα δημοτικά σχολεία σε λεγείς, κορότου ανεφέρετο, όπως είδαμε στό τέταρτο κεφάλαιο, στην άνάθεση διδα- με τά σχετικά άρθρα του νομοσχεδίου «περι έφημερίων και δημοδιδασκάλων» γενίκευσε τήν πρόταση διδασκαλίας για όλους τους λεγείς και σ' όλα τά δημο- τικά σχολεία τής επικράτειας. Κυρίως τά άρθρα 3 και 4 του νομοσχεδίου είναι ένδεικτικά αυτής τής γενίκευσης:

«3. Οι έφημερίοι ένοριών, κατά τό περι διαμέσεως των ένοριών Βασιλικόν Διάταγμα τής 8 Ιουνίου 1856 και τό όριον τον άριθμον των ηδη υπαρχουσών, είναι συγχρόως και δημοδιδασκαλοι τής πόλεως, τής κομοπόλεως ή του χωρίου των υποχρεούνται δε να έξιμνησώσι τό Έπιγέλιον, κατά πάσαν τουλάχιστον Κυριακήν, και να διδάσκωσι τους ένορίτας των ποιά είναι τά καθήκοντα αυτών, ως χριστιανών και ως πο- ουδέ παύονται, εμή κατά τάς περιστάσεις, τάς διά του παρόντος νόμου προβλεπόμενας.

4. Λαϊκός δεν δύναται ν' άντικαταστήση δημοδιδάσκαλον λεγείς λε- γείς δε, άια χειροτονηθείς, καταλαμβάνει τήν θέσην του λαϊκού δημοδιδασκάλου».¹³

Η όλη φιλοσοφία καθώς και τά επιχειρήματα, τά όποια άνεπτυχόντο στην εισηγητική έκθεση του νομοσχεδίου του Ί. Βαλασόπουλου «περι έφημερίων και δημοδιδασκάλων», δε θά μπορούσαν να θεωρηθούν έπαρκή για να δικαιω- λογήσουν τή γενίκευση τής πρότασης άνάθεσης διδασκαλίας στα δημοτικά σχολεία σε λεγείς. Κατ' άρχήν, ή στιγμή της πρότασης στην άνάγκη έξιμνησης βαρή σύζηση για τήν άνάθεση τής διδασκαλίας στα δημοτικά κάθε σο- λεγείς. Για τό λόγο αυτόν κάθε υπεύθυν σύζηση, ή όποια θά έπιθυμούσε να έχει θετικά άποτελέσματα, όφείλε να λάβει ύπόψη της ρύθμιστικής, μορφωτικής και παιδαγωγικά κριτήρια για τήν άνάθεση τής διδασκαλίας στους λεγείς και

όχι πρόχειρες και χωρίς δημολογικότητα πολιτικές σκοπιμότητες και έπιλο- γές.¹⁴

Έπειτα ή συγχή έσωνάληψη τής σημαντικής προσφοράς του ελληνικού κλή- ρου στη διάτρηξη και συνέχηση τής ελληνικής γλώσσας και παράδοσης κατά τήν περίοδο τής Τουρκοκρατίας, άποτελούσε ένα συνηθισμένο επιχείρημα κατά ρου τής Έκκλησίας τής Ελλάδας, παρά τό ίδιο τό πρόβλημα που παρουσιάζε ή ελληνική εκπαίδευση εκείνη τήν εποχή. Καί αυτό, γιατί ενώ αναμφισβήτητα ό τής δουλείας στα ελληνικά γράμματα και τον πολιτισμό, θά πρέπει να λεχθεί ό ότι χωρίς τή συνδρομή και άλλων παραγόντων και προσώπων (π.χ. ελληνικών κοινοτήτων έξωτερικού, έμπόρων και πεπαιδευμένων λογίων γενικά) ή διατρη- ρηση και συνέχηση τής ελληνικής γλώσσας και του πολιτισμού άσφαλώς δε θά ήρθε να θεωρείται ότι υπήρξε μονοδικό και άπορροιακό προνόμιο όρισμα- τικών έπαρχίας.

Έξάλλου τό επιχείρημα, ότι θά έπρεπε ή Ελλάδα να διέλθει τό στάδιο κα- τά τό όποίο ό κλήρος θά έπρεπε να συμβάλει στην προετοιμασία του κατάλλη- λου πνευματικού και εκπαιδευτικού κλίματος για κοινωνική και πολιτιστική πρόοδο και άνάπτυξη, όπως άκριβώς συνέβη στην Εβρώπη, δε φαίνεται να εστιμείτο σε έπαρκή ιστορική γνώση. Καί αυτό, γιατί τό πνευματικό, πολιτιστικό και εκπαιδευτικό στάδιο τό όποίο διηλθε ή Εβρώπη ήταν άποτελέσμα- τικά και κοινωνικά πολύ διαφορετικά από θρησκευτικών ιδιαιτεροτήτων. Οι ιδιαιτερότητες αυτές διαφοροποιούσαν σημαντικά τήν εβρωπαϊκή ιστορία, και κοινωνία γενικά και ιδιαίτερα τό εβρωπαϊκό εκπαιδευτικό σύστημα, από τό όποίο ή Εβρώπη είχε διέλθει με τήν κοινωνική κοινωνία, από χία του κλήρου, όχι μόνο άνυφρονιστική θά μπορούσε να χαραχτηριστεί αλλά και μεταφρονιστική και παράδοξη. Καί αυτό, γιατί άγνοούσε τους σκληρούς σε βάσεις περισσότερο δημοκρατικές- τής άνταγκαιότητας και σκληρούς μιάς γενικής και άποτελεσματικής εκπαίδευσης για όλους τους πολίτες ένώ νηχρονου (εβρωπαϊκού) κρότους.¹⁵ τίς συνταγματικές άρχές του πολίτες ένώς ύψιστης πλειοψηφία των Ελλήνων πολιτικών χωρίς άμφβολία έσβητο και ύστερηζε.

Τό πρόβλημα μιάς άποτελεσματικής δημοτικής εκπαίδευσης θά μπορούσε να λυθεί προοδευτικά με τή θέτηση κριτηρίων, τά όποια θά έβαλλίζοντο στην έκφυγονισμένη εκπαίδευση των δασκάλων, τή θέτηση οικονομικών κινή- των μισθοδοσίας των λειτουργών τής δημοτικής εκπαίδευσης κ. ά. Η λύση ν' άνταθεί ή διδασκαλία στη δημοτική εκπαίδευση στους λεγείς όργουρα θά πε-

γουσιάζουν ἐνδιαφέρον, στὸ βαθμῷ ποῦ ἀπεικονίζεται ἡ κατάσταση τοῦ κλήρου ἐκείνη τὴν ἐποχὴ καὶ ἐπομένως διαδηλώνεται ἡ ἀνεπαρκεία του γιὰ τὴν δασκάλου τῆς δημοτικῆς ἐκπαίδευσης. Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὸν παραπάνω καθήγητη, τὰ αἴτια τῆς θῆκης κατάπτωσης τοῦ κλήρου ἦσαν τ' ἀκόλουθα:

«α') Ὁ τοσοῦτος πῶν λεγέων πολλοῖσιν αἰσῆσις, ὥστε ἐν χωρίῳ ἐξ 70 οἰκουμένων συνηθέστατα εἶναι δύο λεγείς, συνήθως τρεῖς καὶ σπανιώτατα καὶ ἕνεκα ἐλλείψεως εἰς μῶνον. Ὁ πολλοῖσιν αἰσῆσις οὗτος ἐπιφέρει τὴν κατάπτωσην, διότι οἱ λεγείς ἀναγκάζονται νὰ προσφύγῳσιν εἰς τὰ πλεόν εὐτελέστατα μέσα. Ἐνα προσποτικῆσσι πλείους πῶν ἄλλων ἐνωρίτας καὶ ἐντεῦθεν τὸ ὑψηλὸν τῆς θέσεως τῶν ἐκλείπει, ὁ τοῦ λαοῦ πρὸς αὐτοὺς σεβασμὸς μηδενίζεται καὶ οἱ λεγείς θεωροῦνται ὡς οἱ κοινώτατοι τῶν ἀνθρώπων. β') Τερεῖς χειροτονοῦνται, ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ, οἱ μὴ δυνάμενοι ἄλλως νὰ ζῆσῳσι, πολλοὶ δὲ καὶ οἱ οὐκ ἐν ἀρετῆς ἐγγηγάσσαντες ἢ θῆκη καὶ ἄλλη κατάστασις, ἣ ὑποκρύπτεται διὰ ψευδῶν πιστοποητικῶν κλιτ. διότι δυστυχῶς πάντα ἀπὸ κακίας ἀρχονταὶ καὶ εἰς κακίαν ἀπολήρουσι. γ') μειράκια εἰρελή, ἀναγράφητα καὶ μηδὲνα ἐμπνεόντα σεβασμῶν ἀναβαῖνουσι τὴν ὑψηλὴν τοῦ λεγέως βαθμίδα, διότι ὁ Δημάρχος πιστοποεῖ, ὅτι ἔχουσι τὴν θέσαν μυσταγωγίαν. δ') Ἄνθρωποι οἰκουμένησιν οὐκ ἠθικῶι τελουσι τὴν θέσαν μυσταγωγίαν. ε') Τερεῖς φατσιασταὶ μεταχειρίζοντο τὰ πλεόν βάνουσα μέσα πρὸς πιστοτηρίξιν πολιτικῶν κώματος. Ἐνα τὴν ἐνοχίαν ἐπαυθῆσῳσι. Ταῦτα κατὰ τὸ ὑποχλιωτικῶν εἶναι τὰ αἴτια, δι' ἃ ὁ κλήρος ἐγένετο τὸ ἐξοιθένημα τῆς κοινωρίας, δι' ἃ ἐξέλιπε πᾶς σεβασμὸς πρὸς αὐτὸν. Ὑπάρχουσι μὲν καὶ ἐξαίρεσις, ἀλλὰ δυστυχῶς ὀλίγη. Τὰς δίξας ταύτας ἀν κόψωμεν ὀλοκλήρως καὶ τοὺς ἐκ τούτων κλάδους, εὐώσαμεν τὸν κλήρον ἠθικῶς. Ἡ δὲ ἄλλη διόρθωσις δύναται νὰ γείνη ἄλλως καὶ οὐκὶ διὰ τῆς μισθοδοσίας τοῦ δημοδασκάλου». ²⁰

Ἀκόλουθος στὴν ἴδια εἰσήγηση προτείνονται μέτρα γιὰ τὴ βελτίωση τῆς θῆκης κατάπτωσης τοῦ κλήρου, σύμφωνα πάντοτε μὲ τὶς ἀντιλήψεις τοῦ συντάκτη τῆς. Στὴ συνέχεια γίνεται λόγος καὶ γιὰ τὰ αἴτια τῆς κατάπτωσης τοῦ δασκαλικοῦ ἐπαγγέλματος καὶ προτείνονται μέτρα γιὰ τὴν ὑπερβαση τοῦ ἀδιεξόδου. Τέλος ἡ εἰσήγηση κατακλείεται μὲ ἔκτενη καὶ σαφή παράθεση τῶν λόγων γιὰ τοὺς ὁποίους ἐθεωρεῖτο ἀσύμφορο ν' ἀνατεθεῖ ἡ δασκαλία στὰ δημοτικὰ σχολεῖα σὲ λεγείς. Οἱ λόγοι αὐτοί, κατὰ τὴν κρίση τοῦ συντάκτη τῆς εἰσήγησης, ἦσαν οἱ παρακάτω:

«Εἶναι κατάδηλον ὅτι, καὶ μορφωθέντος τοῦ κλήρου καὶ τῶν δημοδασκάλων εἰς ὑπάτον βαθμῶν ἠθικῶς τε καὶ ἄλλως, πάλιν εἶναι ἀσύμ-

φορος ἡ ἐνωρίσις τῶν δύο τούτων λειτουργιῶν καὶ οὐ μόνον ἀσύμφορος, ἀλλὰ καὶ ὀλιγὸς ἐπιβλαβῆς διὰ τὰς ἐξῆς κεραλαϊαῖδες καὶ πραγματικῶς δὸν καὶ ἀκμήν, ἢ δ' ἐπὶ πολλῶν τὴν ἐπιτολαιότητα. Μαργύριον ἔχομεν δὲ οἱ λεγείς δὲν δύναται νὰ ἦναι καὶ γεωργός, διότι τότε οὔτε λεγείς θὰ ἦναι οὔτε γεωργός ἀλλὰ συναμφοτέρον ἀπὸ ἄλλως. β') Νόμος τὰ μάλιστα κολιόμενοι εἰς τὸν βόρρογον τῶν πολιτικῶν παθῶν χάνουσι πάντα ἀπὸ τῆς ἐνώσεως τῶν δύο κλάδων ἐπαναφέρουμεν τὸν λεγέα εἰς τὴν πολιτικῶν, ἐν ἢ κατ' ἀνάγκην θέλει ἐκπέσει τῆς ὑψηλῆς αὐτοῦ περιωπῆς καὶ εἰς χολήν. Πῶς δὲ φέρονται ἐν τῇ πολιτείᾳ οἱ λεγείς, ὑπάλληλοι μάλιστα νόμειοι, ἐνωεῖ πᾶς τις ἐκ τῆς καὶ νῦν ἀναμῆσεως ἐναντίον ἡτῆς τοῦ νόμου διατάξεως. γ') Οἱ λεγείς εἶναι τὸ ὑπόδειγμα, οὕτως εἰπεῖν, πρὸς τὸν δὲ ἐνώσωμεν τοὺς δύο κλάδους καὶ ἀδελφικῆς συμπεφορᾶς, ὅταν ἀλλήλων τοὺς λεγείς καὶ ἀναδύλιξομεν κεκρυμμένα καὶ φοβερά πᾶθῳ, δεινὸν δ' ἐντεῦθεν θέλομεν κινήσει ἐμφυλίον τῶν λεγέων πλεῖον, ὁ δὲ ἦναι πλειότεροι τῶν δασκαλικῶν θέσεων, ἐπομένως ἐξ ἀπομικροῦ συμφόντος ἕκαστος θέλει φροντίζει διὰ παντός θέματοῦ μέσου καὶ ὑποκρίτη ἀπὸ τοῦ ἄλλου τὴν δασκαλικὴν θέσαν, καὶ ἐντεῦθεν θέλει ἐπέλθει φοβερός καὶ διάδολατος τῶν λεγέων ἐμφυλίου πολέμου, διαβῳνοὶ φθῶνοι, ὕβρεις, συγκοφαντία καὶ πᾶν κακόν. δ') Οἱ λεγείς, γενόμενοι δασκαλοὶ, θέλουσιν εἶχει ἀνάγκην ὑποστηρίξεως τοῦ Δημάρχου ἢ προσκολλᾶται εἰς μίαν μεριά. θὰ ψηφοφορῇ χάριν ταύτης, θὰ ἐκρίτη τῆς φύσεως τοῦ πράττων πᾶν ταπεινὸν καὶ ἐξευτελιστικὸν διὰ τὸ ὑψηλὸν τοῦ λεγέως ἔργον, διότι ἄλλως δὲν δύναται νὰ ζῆσῳ. ε') Τὰ τοῦ λεγέως καθήκοντα εἶναι ἀσυμβαστα πρὸς τὰ τοῦ δημοδασκάλου καὶ οὐδεμῶς δύναται τις νὰ ἐκληρωσῳ ἄμφοτέρα. ὁ δασκαλικὸς ἀρεῖται νῆν οὐχὸν τὴν ἡμέραν νὰ διαμείνη ἐν τῷ σχολεῖῳ, ὁ δὲ λεγείς τοῖσιν ἀρεῖται νὰ ἦναι ἐτοιμὸς πρὸς λεγοτελέστια τινὰ κατὰ πάσαν στιγμήν, νὰ ἦναι δηλοδὶ ἐλευθερος πάσης ἄλλης ἐργασίας. Ἄν λοιπὸν ὁ λεγείς ἦναι καὶ δημοδασκάλος, τότε ἐν τῶν δύο θέλει συμβῆ, ἢ θὰ τρέχη πρὸς ἐκπλήρωσιν ἱερατικῶν καθήκοντος ἀρίνων τοὺς μαθητὰς ν' αὐτοδιδάσκωνται, ἢ θὰ παραίτη τὸ ἱερατικὸν καθήκον, ὅποτε εἶναι ὀλιγὸς πε-

γυιτών να ήναι ὁ διδάσκαλος λεγείς. Ὁ λεγείς ὑποτίθεται ἔχων ἐνοχίαν, ἂν ἔχη λοιπὸν τοιαύτην ἐξ 100 τοιῶνχιστον οἰκογενειῶν συμπεριλαμβάνεται ἄδιστάκτος, ὅτι τετρακίς τοιῶνχιστον τῆς ἡμέρας θέλει καλεῖται πρὸς τέλειον λεγατικὸν καθήκοντος μακρὰν τοῦ σχολείου, ὅσον 1) βασιλοματος, 2) γάμου, 3) εὐχῆς εἰς λεχώ, 4) κηδείας, 5) εὐχῆς εἰς ἀθηνῆ, 6) εἰς δαυμονόσηνον, 7) ἀγίασμοῦ, 8) εὐχέλαιου, 9) εὐχῶν δι' ἀπολοθεθέντα ξῶα, 10) διὰ νοσοῦντα, 11) λειτουργίας, 12) παρκαλήσεως, 13) ἐξομολογήσεως, 14) μεταλήψεως καὶ 15) ἐκκλησιαστικῆς ἀκολουθίας καὶ μυρίων ἄλλων τοιούτων οὐδέποτε δεπιθανολογεῖται, ὅτι οἱ διδάσκαλοι λεγείς θά εἶναι ἄνευ ἐνοχίαν καὶ λεγατικῶν ὑποχρεώσεων, διότι ἂν προήκηται νὰ καταστήσασιν οσβατοῦς τοῦς δημοδιδασκάλους διὰ τῆς λερωσίτης, τότε οσβατοτέρους θέλοιεν καταστήσει αὐτοῦς ἂν τοῦς χειροτονήσασμεν Ἀρχιερεῖς καὶ πλῆον. Πολλὰκις ἔτυχε νὰ ἔχωμεν μαθητὰς λεροδισκώ- νους, οἱ ὅποιοι καὶ τοὶ ὀλιγώτεροι τῶν λερέων καθήκοντα ἐκπληροῦντες ἀπονοιάζον δις καὶ τρις τῆς ἑβδομάδος συνηθέστατα μεθ' ὄλην τὴν δεικνυμένην ἀσοτηρότητα. Τοῦτ' αὐτὸ εἰς ἀνώτερον βαθμὸν καὶ κατ' ἀντιστροφοῦν λόγον ἐφαρμίζεται καὶ εἰς τοῖς λεγείς διδασκάλους, οἱ ὅποιοι καὶ περισοτέρω καθήκοντα ἔχουσι καὶ περιπλέκον οὐδεὶς θέλει ἐξετάζει τὰς ἀπονοσίας τῶν. Τρέχων λοιπὸν ὁ λεγείς εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν τοιούτων καθήκοντων καταδῆλως πλῆον θέλει παραιτεῖ τὰ διδασκαλικά του καθήκοντα καὶ τοῦτο πολλὰκις τῆς ἡμέρας καὶ σὺν ἱστανίως. Ἐκ τούτου θέλει ἐπελθεῖ ἡ ὄλως ἐλαττωματικὴ κατάστασις ἀμφοτέρων τῶν κλάδων, διότι οὔτε τὰ λεγατικὰ καθήκοντα θά ἐκπληροῦνται ἐγκλιθῶς καὶ οἱ μαθηταὶ θ' ἀποτυφλωθῶσι μένοντες ἄνευ χαλινοῦ διδασκαλικοῦ καὶ στ') Οἱ τοιοῦτοι διδάσκαλοι λεγείς θά μένωσιν ὡς τοιοῦτοι εἰς τὰς ἰδίας πατριδας, διότι βεβαίωτα δὲν δύναται νὰ ὑποτεθῆ, ὅτι οἱ λεγείς διὰ τῶν νέων τούτων τῆς Σνωδου καὶ τῶν πολιτευομένων ἰδεῶν θέλουσι μεταποιηθῆ εἰς πλάνητας δημοδιδασκάλους πρὸς ἐμπαιγιῶν καὶ τοῦ κλήρου. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει οἱ λεγείς θά ἔχωσι καὶ κτήματα, ἢφ' ὧν περιπλέκον θ' ἀποτρέπωνται ἐπὶ χρόνον τῆς ἐκπληρώσεως τοῦ διπλοῦ καθήκοντος διὰ τῆς προσθήκης καὶ τρίτου οὐσιώδους καθήκοντος».²¹

Μετὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἐκτενῶν ἐπιχειρημάτων του γιὰ τὸ ἀσύμφορο ἀνάθεσις διδασκαλίας στὰ δημοτικὰ σχολεῖα σὲ λεγείς, ἡ εἰσηγήσις τοῦ καθηγητῆ τοῦ γυμνασίου τῆς Τριτολῆς Π. Ἱ. Παπαναστασίου πρὸς τὸν «ἐν Ἀθῆναις Διδασκαλικὸν Σύλλογον» κατεκλείετο μὲ σαφῆ ἀγνοίη τῆς συνένοσης καὶ ἀνάθεσις τοῦ λεγατικοῦ καὶ διδασκαλικοῦ ἔργου σ' ἓνα καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπο. Ταυτόχρονα ὁ εἰσηγητῆς μὲ ἔμμεσο ἀλλὰ σαφῆ καὶ ἐννευκὸ τρόπο ὑπαινίσσεται τῆς εὐθύνες τῶν πολιτικῶν γιὰ ἐπιπρόλαιες προσωποβολίες ποῦ ἀνελάμβαναν σὲ ἐκπαιδευτικὰ θέματα, οἱ ὅποιοις ἂν ἐρημιάζοντο χωρὶς προηγουμένη σκέψις καὶ σίνεσις, θά δημοιογούσαν ἀνυπερβάλητα προβλήματα παρὰ θά ἔδιναν τὰ

Πολιτικὴ σκοπιμότητα καὶ θρησκευτικὴ ἄγνοιά

κοκῆς κείμενα. Τὸ συμπέρασμα τοῦ καθηγητῆ τοῦ γυμνασίου τῆς Τριτολῆς Π. Ἱ. Παπαναστασίου εἶναι τὸ ἀκόλουθο:

«Ἐκ τοῦτων λοιπὸν καὶ τῶν τοιούτων συμπεραίνωμεν ὅτι ἡ προτεινομένη ἰδέα περὶ ἐνώσεως τοῦ κλήρου καὶ δημοτικῆς παιδευσεως εἶναι κοινωλιαν ὄλην. Μαγτηριον ἔστω ἡ ἐνωσις τῶν κλάδων διδασκάλων, οἵτινες κατεβῆσαν ἀμφοτέρω τὰ ἔργα καὶ τὴν γενικὴν καθ' αὐτῶν ἐπιτηγοῦν κλήσην. Ὅποτε ἂν θέλωμεν νὰ σώσωμεν τοῖς κλάδους τούτους, ἂν θέλωμεν νὰ σώσωμεν τὸ ἔθνος ἀνυπερβόμενες αὐτὸ θρησκευτικῶς καὶ διανοητικῶς, ἂν θέλωμεν νὰ ὑπερβώσωμεν τὴν κοινωλιαν τοῦ ὀσφροῦ εἰς ὃν περιέτεσεν, ἀνάγκη νὰ ἐργασθώμεν ὀρθῶς, συνετῶς καὶ σφαιρόνως χωρὶς νὰ περιολέξωμεθα εἰς ἰδέας μόνον ἄνευ πραγματίων. Ἄν δὲ δὲν θέλωμεν ἢ δὲν δύναμεθα νὰ πρῶξωμεν ὅ, τι ἀπαιτεῖται, τότε καλλίτερον θά ἦναι ν' ἀφισώμεν ὡς ἔχουσι τὰ πρόβλήματα, διότι ἄλλως ἀντὶ ἀφελείας θέλει ἐπελθεῖ καταστροφή παντελής».²²

Τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Π. Ἱ. Παπαναστασίου δὲ θά μποροῦσαν νὰ μὴ χαραγνοποιοῦν ὡς γελοιατικὰ καὶ ὑπερβῆνα. Μὲ ἐξαιρετικὴ παραστασιακότητα καὶ πρσοκαλοῦσαν τὴν ὕλην καὶ ἠθικὴ κλίσι καὶ ἀδολότητα στη ζωὴ καὶ συμπεριφορὰ τῆς πλειοψηφίας τοῦ λεροῦ κλήρου τῆς Ἐλλάδος, χωρὶς ν' ἀποκρύπτει τὴ βαθιά του θλίψη γι' αὐτὴ τὴν κατάσταση, ὁ Π. Ἱ. Παπαναστασίου ἐπεχείρησε μὲ τὴν εἰσηγήσι του νὰ προτείνει τῶν βελτίωσις αὐτῆς ἀκριβῶς τῆς κατάστασις. Ἐφαρμιάζοντας τὰ ἴδια σχεδὸν κριτήρια ἀνεγνώριζε ὅτι καὶ ἡ μορφωτικὴ, ἠθικὴ καὶ ἐπαγγελματικὴ κατάσταση τῶν δασκάλων δὲν ἦταν καθόλου καλλίτερη. Γι' αὐτὸ καὶ μὲ τὴν ὄλην τὴν ἐπιχειρηματολογία προσητάθηκε νὰ θέσει τῆς προῖποθέσεις, οἱ ὅποιοις θά συνέβδαν στή βελτίωσις τοῦ διδασκαλικοῦ λειτουργήματος. Μέσα σ' αὐτὰ τὰ πλαίσια ἡ καταρτιστικὴ ἄγνοίη τοῦ Π. Ἱ. Παπαναστασίου ν' ἀνατεθεῖ ἡ διδασκαλία στὰ δημοτικὰ σχολεῖα στοῖς λεγείς θά μποροῦσε νὰ θεωρηθεῖ τουλάχιστο ὡς οἰκοδομητικὴ.

Ἐνα ἄλλο μέλος τοῦ Διδασκαλικοῦ Συλλόγου, ὁ σχολάρχης Χαλκίδος Νικόλαος Ἀριστολίδης συμφωνοῦσε μὲ τὴν ἀνάθεσις διδασκαλίας στὰ δημοτικὰ σχολεῖα σὲ λεγείς. Στὴ σύντημι ὅμως εἰσηγήσι του πρὸς τὸ Σύλλογο ἔθετε τὸ θέμα τῶν διαφορετικῶν κέντρων ἐξουσίας, τὰ ὅποια ἐνεπλέκοντο στὸν ἐλεγεσχολικό ἔργο συνένωσαν μὲ τὸ λεγατικὸ. Ἡ ἐπιχειρηματολογία ποῦ τὸ διδάσκαλικὸ ἔργο συνένωσαν μὲ τὸ λεγατικὸ. Ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Ν. Ἀριστολίδη γι' αὐτὸ τὸ θέμα ἦταν ἡ ἀκόλουθη:

«Κατὰ τὰ σήμερον κείμενα ἀδύνατον ὁ ἐφημέριος ἢ ὁ ἐν ἐνεργείᾳ λε-

φεις να ήνω και διδάσκαλος. Ή θέεις του διδασκάλου εξαργύται σήμερον από την θέλησιν ή την ιδιοτροπίαν και του εσχάτου κομματάρασκον· ο βουλευτής κατά την άπατησιν τούτου ή εκείνου των κομμάτων του άπαιτεί από τό Υπουργείον, και ο Υπουργός αποκύει ή μεταθέτει εις πᾶσαν ὄραν τὸν ταλαίπωρον διδάσκαλον· πᾶς δυναταί λοιπὸν ὁ διδάσκαλος νά ήνω και λεγεις, ὅστις κατὰ την ἐκκλησιαστικὴν νομοθεσίαν και κατὰ τὸν ὀρθὸν και δικαίον λόγον είναι ἀμετάθετος ή τοιᾶνάχιστον εξαργύται από τῆς ἔξουσίας του Ἀρχιερέως; ἐφ' ὅσον λοιπὸν ὁ μὲν διδάσκαλος εξαργύται από του Υπουργοῦ, ὁ δὲ λεγεις ἀπὸ του Ἀρχιερέως, αἱ θέεις αὐτὰί είναι ἀσυμβίβαστοι πρὸς ἀλλήλας. Πῶς δὲ δυναταί να συμβιβασθῆ ή ἀντίθεσις; δυναμέθα ἀγὰ γε να υπαγάγωμεν τὸν λεγεία ὑπὸ τὴν ἄμεσον εξαργύτησιν του Υπουργοῦ, ὥστε μετατιθεμένου ή ἀπολυμένου του διδασκάλου νά συμπαισιθῆται ή νά ἀπολήπται και ὁ λεγεις; τολίμην το διάβημα και παράλογον! ἀλλὰ μήπως δυναμέθα νά πρᾶξωμεν τὸ ἐναντιον; δυναμέθα ἀγὰ γε να υπαγάγωμεν τὴν δημοτικὴν ἐκπαιδευσιν εις τὴν ἐκκλησιαστικὴν, ἥτοι τὸν διδάσκαλον εις τὸν Ἀρχιερέα; Θεὸς φυλάξει! ἐπέσαμεν ἄμεσως εις τὸ ἄτοπον τῶν Καθολικῶν, τὸ ὅποιοι τὰ δλέθηα ἀποτελέσματα είναι γνωστὰ ἀνὰ πᾶσαν τὴν Εὐρώπην· ἀσυμβίβαστα λοιπὸν καθ' ὁλοκληρίαν τὰ ἐπαγγελίματα ταῦτα; ναι, ἀσυμβίβαστα ἐφ' ὅσον διουκούμεθα, ὅπως διοικούμεθα».²³

Ο Ν. Ἀποστολίδης εἶχε ἔτοιμη ἀπάντησιν στὸ ἐρώτημα που ἔθετε. Ἡ πρότασὴ του θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηρισθῆτε ὡς συμβίβαστικὴ και διαλλακτικὴ, σὲ σχέση πᾶντοτε μὲ τὴν ἀποψη τῶν ἀντιπρονούντων στὴν ἀνάθεσιν διδασκαλίας στὰ δημοτικὰ σχολεῖα σὲ λεγεις. Τὸ περιεχόμενὸ τῆς ἐβασιζέτο σ' ἕνα ἀποκεντρωτικὸ σύστημα διοίκησης τῶν ἐπαρχιῶν τοῦ κράτους. Μ' ἄλλα λόγια, ἐβασιζέτο στὴν ἐλευθερία, ἡ ὁποία θὰ ἐπρεπε νὰ διακρίνει τὶς ἐνεργειες τῶν κοινωτικῶν και ἐκκλησιαστικῶν-ἐνοριακῶν ἀρχῶν κάθε διοικητικῆς περιφέρειας τοῦ κράτους, στὴν ἐπιλογή τῶν κατὰλλήλων λεγέων ἥ και δασκάλων. Ἐπισημένως, ἡ ἴδια πρότασιν θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηρισθῆτε και ὡς παραδοσιακὴ. Καί αὐτὸ, γιατί μιά τέτοια πρότασιν προφανῶς ἐπιτηζέτο σὲ διοικητικῆς πρακτικῆς, ἡ ἀρχὴ τῶν ὁποίων θὰ μπορούσε ν' ἀναχθῆτε στους βυζαντινοὺς χρόνους και ἄσφακῶς στὴν περίοδο που ὁ ἑλληνοφίλος ἦσαν ὑπόδουλος στους Τούρκους (κοινωνικὸ σύστημα διοίκησης).²⁴ Ἡ ἀπάντησιν του Ν. Ἀποστολίδη στὸ ζήτημα, τὸ ὁποιο ὁ ἴδιος ἔθεσε, ἦταν ἡ ἀκόλουθη:

«*Ριζικὴ μόνον τοῦ συστήματος μεταβολὴ δυναταί να συμβιβασθῆ τὰ μεσοτάτα ἐντέλης χειραφετήτους τῆς κοινότητος ὡς πρὸς τὴν ἐκπαιδευσιν δυναταί να ἔχη εὐάρεστα ἀποτελέσματα· ἡ κοινότης ἡ ἡ ἔνοχια ἔστω ἐλευθερία νά ἐκλέγη τὸν ἐφημέριον τῆς μετὰξὺ τῶν ἔχόντων ἀραιομένηα*

προσόντα, ἡ κοινότης ἔστω ἐλευθερία νά ἐκλέγη τὸν διδασκαλὸν τῆς μετὰξὺ τῶν ἔχόντων ἐπίσης ἀραιομένηα προσόντα, οὕτως ἔστω ἐλευθερία ἡ κοινότης νά ἔχη τὸν αὐτὸν λεγεία και διδασκαλον, ἐὰν εὐρίσκη τὸ κατάλληλον εις τοῦτο προσωπον, ὅπερ ἀπᾶς ἐκλεχθῆν και χειροτονηθῆν δὲν πρέπει νά ἐκτίττη τῆς θέσεως του, εἰμὴ μόνον ἐὰν ἀραιοδιον δικαστήριον ἐπιβᾶλη αὐτῶ τὴν ποιὴν ταύτην».²⁵

Πάντως θὰ πρέπει νὰ λεχθῆ, ὅτι ἡ δυσκολία ἀποδοχῆς ὁποιουδήποτε οὐσιαστικῆς προτάσεως ἀποκέντρωσης τῶν διοικητικῶν ἔξουσιῶν και μάλιστα ἐκείνων που ἀφοροῦν σὲ ἐκπαιδευτικὰ θέματα, είναι προβληματικὴ ἀκόμη και σήμερα στὸν τόπο μας. Γι' αὐτὸ ὅσο ἐνοδιαφέρονα, λογικὴ και φιλελευθερη και ἀν φαίνεται σήμερα ἡ πρότασιν του Ν. Ἀποστολίδη, ἡ ἀποδοχὴ και πολὺ περισσότερο ἡ εφαρμογὴ τῆς ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, θὰ πρέπει νὰ προσέκχουε στὶς συγγενηστικῆς και ἀποσχικτικῆς κατατικῆς δομῆς τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους τοῦ 19ου αἰῶνα καθὼς και στὶς ἀντιλήψεις διοίκησης αὐτῶν που τὸ διοικούσαν. Μ' αὐτὰ τὰ δεδομένα, ἡ πρότασιν του Ν. Ἀποστολίδη θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηρισθῆτε γιὰ τὴν ἐποχὴ που διατυπώθηκε τουλάχιστο ὡς ὑποτιμικὴ.²⁶

Ἀθνατικός Σακελλαρίου ἐξέφρασε τὴν ἄγνοια του γιὰ τὴν ἀνάθεσιν διδασκαλίας στὰ δημοτικὰ σχολεῖα σὲ λεγεις. Ἀντίθετος ἐξαρχῆς μὲ κάθε ταύτισιν λερατικὴ και διδασκαλικὴ ἐπαγγέλματος, προστάθηκε νὰ δεῖξῃ, μὲ μονομικρὰ κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο μᾶλλον ἐβλάψε παρὰ ὠφέλησε τὴν ἐπιβίωσιν και διατήρησιν τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Χωρὶς νὰ παραβλέπει τὴ συμβολὴ τοῦ λεγοῦ κλήρου και τῆς Ἐκκλησίας γενικὰ στὴ διατήρησιν και διάδοσιν τῶν ἑλληνοικῶν γραμμάτων και τοῦ πολιτισμοῦ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας, ὁ Ἀ. Σακελλαρίου χαρακτηριστικῶς—ὅπως τὴν ὀνομάζει—ἀποχῶσιν τοῦ λεγοῦ κλήρου, κατὰ τὰ μέσα περιῶρου τοῦ 17ου αἰῶνα, ἀπὸ τὸ διδασκαλικὸ ἐπὶγγέλμα ὡς πολὺ θετικὴ ἐνεργεια γιὰ τὴν πρόοδο τῆς ἑλληνοικῆς ἐκπαιδευσης. Μὲ βάση τὴν ἱστορικὴ ἀνάλησιν, τὴν ὁποία ἐπεχείρησε, ὅσον ἀφορᾶ τὶς σχέσεις κλήρου και ἐκπαιδευσης, ὁ Ἀ. Σακελλαρίου κατέληξε στὸ ἀκόλουθο συμπέρασμα:

«*Ὅτιοι λοιπὸν βλέπομεν ὅτι τὸ ἔθνος ἡμῶν μάλια σφῶας ποιὸν εἶχε κεραιομένηα πᾶντοτε τὰ του λεγέως και του διδασκάλου του λαοῦ ἐπαγγέλματα, ἀποδιδὸν προετόντως τὰ του Καίσαρος τῶ Καίσαρι και τὰ του Θεοῦ τῶ Θεῷ ὅτε δ' ἐπὶ τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατορῶν ἠθέλησε νά τὰ ἐνώσῃ, εις μεγίστην ἀμαθίαν ἔθεσε και δοῦλον κατεστᾶθη τῶν Τούρκων, ἠθικῶς ἑαυτοῦ δυναμεις και νά ἀποτινάξῃ τὸν βαρβαρικὸν ζυγόν...»²⁷*

Στὴ συνέχεια τῆς εἰσηγήσεως του ὁ Ἀ. Σακελλαρίου ἐξέφραξε τὴν ἀποψη, ὅτι

τό περιεχόμενο της εκπαίδευσης και της διδασκαλίας θα πρέπει να έχει πολυδιάστατη άναφορά σε όσα συνιστούν τις αξίες της πανανθρώπινης γνώσης και του πολιτισμού και όχι μόνο στον στενά προοδολογούμενων θρησκευτικών αξιών. Αυτό όμως δε θα μπορούσε να επιτευχθεί, κατά την άποψη του 'Α. Σακελλαρίου, άν η παιδεία ανετιθετο στους λεγείς. Τό επιχείρημα του 'Α. Σακελλαρίου ήταν τό ακόλουθο:

«Η διδασκαλία του λαϊκού διδασκάλου η τε των λεγών μαθημάτων και η της άλλης παιδείσεως είνε έλευθέρα, έν φ' η του λερωμένου πάντοτε έχει τον τύπον της θρησκευτικής παιδείσεως. Θρησκευτικήν δε παιδείαν έννοούμεν την δ' λερωμένων γνωμμένην παιδείαν του έθνους, οτινες προς τουτο και εκ θρησκευτικών βιβλίων άδύονται άπασαν την διά των λαόν παιδείαν, όλον της άκτιστου, του ψαλτηριου κλπ. η οποία εκ πρώτης μεν όψεως φαίνεται καλή, είνε όμως διά πάν έθνος καταστρεπτική του ανθρώπινου πνεύματος, κατά μικρόν αυτό καθίστασα διά τοιούτων διδασκαλιών δουλικώτατον.

Διά της άλλης λαϊκής παιδείσεως, κύριοι, διδασκόμενοι οι παίδες, πλην της αναγνωσεως και γραφής και των άλλων χρησίμων διά τον άνθρωπον γνωσεων, και ποια είνε τά καθήκοντα αυτών προς τους γονείς, την πατριδα και την θρησκείαν των ανατρέφονται και καθίστανται καθ' όλα τέλειοι πολίται, και έν άνάγκη μεθ' άπόσης της προθυμίας και τό αίμα των δινανται να χύσωαν υπέρ τε της θρησκείας των παιδείσεως των και υπέρ της ιδίας των έλευθερίας. Διά δε της λερατικής παιδείσεως ο παις μανθάει ότι πῶσα παιδείσεως του ανθρώπου πρέπει να ηνε λερατική, και ότι ουδεμία παρά ταύτην παιδείσεως υπάσχει έν τῷ κοσμῳ, ότι δι' αυτής και μόνης ο άνθρωπος σώζεται και ευδαιμονεί. Είς τό άσποιν τουτο πίπτουσι, κύριοι, οι των είδικών μαθημάτων διδασκάλου, όλον οι μαθηματικοί, οι χημικοί, οι φυσικοί κλπ. φρονοούντες και μετά πεποιθήσεως λέγοντες ότι ουδεμία άλλη παιδείσεως πλην της μαθηματικής κλπ. είνε αναγκαία εις τον άνθρωπον. Διά τί τάχα του γενικού τουτου κανόνος να εξαιρέσωμεν τον λερωμένον διδασκάλον, όστις κατά μικρόν καταντᾶ να φρονή υπέρ του έαυτου επαγγέλματος, όλα και ο μαθηματικός η φυσικός, ο και έν πεποιθήσει να λέγη ότι μόνη παιδείσεως έν τῷ κοσμῳ είνε η θρησκευτική. Ο λερεύς, κύριοι, και αυτός ο έγγημος είνε άνθρωπος, έχει φυσικῶ τῷ λόγῳ σάρκας, έχει άνάγκας και μάλιστα τάς της οικογενείας του να θεραπειήη. Διά τουτο και επί των μικροτήτων έορτῶν θέλει αναγκάζεσθαι να κλείη τό σχολείον του και να άσχοληται εις τά της εκκλησίας αυτού καθήκοντα, έξ ών και έτερα πλην των κανονικών παρχέχονται εις αυτόν είσοδήματα. Ούτω δ' άνεπαιοθήτως θέλει καταστήσει τους μαθητάς του λίαν φιλεόρτους και κατά μικρόν φίλους της άρχείας, έξ ης τσαούτα κακά εις την άνθρωπα-

τητα προσγίνονται. Εκ της τολαιότης του έθνους πάλαι θρησκευτικής άνατροφής πρόσαι προλήμεις εις τον λαόν δέν έχουσιν εισαρχή και άνακλάς ο διά των χειρών του εργαζόμενος και μη έχων ήμηλοτέραν άνατροφήν και τάς μικροτέρας έορτάς τρέμει να εργασθῆ, φοβούμενος την όργην του 'Αγίου και την εκ μέρους αυτού διά την εργασίαν του άδυσόπητον τιμωρίαν».²⁸

Επιπλέον, η επίμονη άγηση του 'Α. Σακελλαρίου ν' άποδεχθεί την πρόταση άνάθεσης διδασκαλίας στα δημοτικά σχολεία σε λερείς έστηλξέτο στην ποιήση, ότι τά λερατικά καθήκοντα είναι πολύ σοβαρά και όπωσδήποτε ή έτοιμώως και άλλων σοβαρών και άπαιτητικών καθηκόντων στοίξ λερείς, όπως αυτά του διάκάλου, θ' άνέβαναν σε βάρος και των δύο λειτουργημάτων (του δασκάλου και του λερέως). Στο θέμα αυτό η άποψη του 'Α. Σακελλαρίου διατυπώθηκε στην εισήγησή του ως ακόλουθος:

«Τά του λερέως καθήκοντα αυτά καθ' έαυτά είνε μέγιστα. Ο πεταθείς έν τῷ ναφ λεροπραξίας, αλλά και κατά πῶσαν λειτουργίαν μετά την τό ποιμνίον του. Τεγοῦ Εύαγγελίου να εγμνησῆ, ως άνωτέρω είπομεν, εις Ψαυίως πρέπει ως καλός ποιμην να τρέχη πάντοτε όπου βλέπει τον χριστιανόν παρεκτεταχόμενον της ευθείας όδοῦ και δι' όλων των θρησκείας μέσων ει δυνατόν να τον επαναγάγη εις τά έαυτου καθήκοντα. Αν ταύτα πάντα ευσυνειδήτως θέλη να εκπληρώση, τότε ούτε ήμεραν ούτε νύκτα θα δύναται να καθήται έν τοις κερφενείοις (ή να τρέχη εις τάς οικιακάς του εργασίας), ούτε στιγμήν θα έχη καιρόν να άναπαύηται. Ούτω δε ο λερεύς δέν δύναται να έκτελή δύο συνάμα επαγγέλματα. Και έν τούτοις ήμεις έναντίον του όρθου λόγου θέλομεν να τον φοροτώσωμεν άλλότριά καθήκοντα».²⁹

Στη συνέχεια της εισήγησής του ο 'Α. Σακελλαρίου άπαυθιμωσε τις πολλάπλές υποχρεώσεις και άσכולίες του λερέα, για να δείξει ότι ήταν τόσες πολλές, ώστε θα ήταν εκ των πραγμάτων άδύνατο ν' άναλάβον επιτυχώς οι λερείς την εκπλήρωση και των διδασκαλικών καθήκόντων. Επιπλέον οι λερατικές άσכולίως τό άποροφούσαν όλόκληρο σχεδόν τό χρόνο των λερών-δασκάλων, γεγονός εκείνη την έποχή θέμα της μεθοδοσίας του λεγοῦ κλήρου από τό κράτος ή την άνάθεση διδασκαλίας στοίξ λερείς, ώστε μ' αυτό τον τρόπο να δικαιολογηθεί η κρατική διάταξη, ο 'Α. Σακελλαρίου ήταν της ακόλουθης άποψής:

«Αλλά πρὸς τί ταῦτα πάντα δύναται νὰ εἴπη τις, ἤμεις τοὺς λεγέεις θελομεν τοὺς μισθοδοτοῦσαι, καὶ τότε παύουσιν αἱ τοιαῦται καταρχαίους. Ἐγὼ ὅμως φρονῶ μετὰ πεποιθήσεως τὸ ἐναντίον, ὅτι τὰ τοῦ περσῆλιου εἰσοδημᾶτα θὰ ἦνε πάντοτε τὰ κινουμένα τὸν λεγέα διδάσκαλον. Ἀλλὰ πρέπει νὰ μισθοδοτηθῶσιν οἱ λεγέεις ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως;

Καὶ οἱ λεγέεις αὐτοὶ φρονῶ ὡσαύτως μετὰ πεποιθήσεως ὅτι ἂν μισθοδοτηθῶσιν ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως, θὰ κατασταθῶσι κατὰ μικρὸν τάξις ἔντρος τοῦ κράτους, ἥτις ὑπὸ τῶν ἐκείστοτε κυβερνήσεων κατὰ τὰς χρεῖσας τῶν διὰ τῶν ἀρχιερέων διευθυνημένη θὰ ἐπιδράῃ λίαν ἀλεθρίως ἐπὶ τῆς ἐν γένει δικαιοσύνης τοῦ ἔθνους, τὸ ὅποσον οὐδέποτε θὰ ἦνχόμην νὰ συμπῆ.

Θὰ ἐπεθύμουν δέ, ἂν ἠέλθομεν νὰ μισθοδοτησώμεν τὸν κληρὸν νὰ λαμβάνῃ ὁ λεγέεις τὸν μισθὸν τοῦ ὄχι παρὰ τῆς κυβερνήσεως, ἀλλὰ κατ' ἐβθεῖαν παρὰ τῆς κοινότητος, εἰς ἣν ἐκτελεῖ τὰ λεγατικά του καθήκοντα...»³⁰

Ὁ Ἄ. Σακελλαρίου, ὅπως καὶ ἄλλα μέλη τοῦ Διδασκαλικοῦ Συλλόγου, ὡς ἐπιχείρημα γιὰ τὴν ἀγνοητὴ ἀποδοχῆς ἀνάθεσης διδασκαλίας στὰ δημοτικά σχολεῖα σέ λεγέεις προέβλεπε τὴν ἐπιλοκὴν διὸ διαφορετικῶν δικαιοκρατικῶν ἐξουσιῶν (τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ πολιτικῆς) στὴν ἐπιτροπεία καὶ τὸν ἐλεγκτὸν τοῦ λεγέα-δασκάλου. Ἡ διατύπωση τοῦ ἐπιχειρήματος τοῦ Ἄ. Σακελλαρίου ἔχει ὡς ἀκόλουθος:

«Ὁ δημοδιδάσκαλος σήμερον ἐξασιτάται ἀπὸ τοῦ ὕψους τοῦ Παιδείας, ὃ δὲ λεγέεις ἀπὸ τοῦ Ἀρχιερέως τῆς ἐπαρχίας. Ἄν λοιπὸν ἐνωθῶσι τὰ δύο ταῦτα ἐπισημῆματα, καὶ εἰρεθῆ εἰς τὴν ἀνάγκην ὃ ὑπονοεῖται νὰ μεταθέσῃ τὸν ὄκνηρον ἢ ἐν γένει παραμελοῦντα τὰ διδασκαλικά του καθήκοντα διδάσκαλον λεγέα, καὶ δὲν θέλῃ αὐτὸς νὰ ὑπάγῃ εἰς τὴν νέαν θέσιν του, τότε βεβαίως θὰ μένῃ εἰς τὸ χωρίον του ὡς λεγέεις καὶ θὰ ὑπόκειται εἰς τὸν ἀρχιερέα του μόνον, τὸ δὲ χωρίον του θὰ τὸν προστατεῖται καὶ θὰ τὸν υποστηρίξῃ ὡς λεγέα του, τὸν δὲ ἀλλοθεν ὑπὸ τῆς κυβερνήσεως μετατεθέντα εἰς τὸ χωρίον τοῦτο λεγέα διδάσκαλον δύναται μὲν τὸ πολὺ νὰ τὸν δεχθῆ ὡς ἀπλοῦν διδάσκαλον, οὐδέποτε ὅμως θέλει ἐμπιστευθῆ εἰς αὐτὸν τὰ τοῦ λεγέως καὶ τοῦ πνευματικῶν λεγὰ καθήκοντα. Οὐτὸν δὲ θέλομεν γέινει τὰ τῶν λεγέων καὶ διδασκάλων τοῦ λαοῦ πράγματα ἀληθῆς τραγέλαρος.

Ἄν δὲ θελήσωμεν τὸν δημοδιδάσκαλον λεγέα νὰ ὑπαγάγωμεν ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐξάρτησιν τοῦ ἀρχιερέως τῆς ἐπαρχίας, τότε δὲ θὰ ἦνε ἡ ὄχλητὴ πλάνη μετῶν τῆς πρώτης. Τότε θέλει σχηματισθῆ ὑπὸ μοναχὸν ἀρχιερέα τάξις ἀνθρώπων, διὸ ἰσχυρὰ ὄπλα εἰς τὰς χεῖρας τῆς ἔχουσα τὴν θρησκείαν καὶ τὴν ἐκπαιδεύσιν τοῦ λαοῦ, ἥτις θὰ διευθύνηται κατὰ τὰς αὐτοῦ διαθέσεις, καὶ ἐντὸς ὀλίγου χρόνου ὃ, τι τῶρα εὐτυχῶς οὔτε ἤμεις

Πολιτικὴ σκοπιμότητα καὶ θεοκρατικὴ ἀγωγή

οὔτε οἱ ἐν τῇ Τουρκίᾳ ἀδελφοὶ ἡμῶν ἔχομεν, καὶ ὃ, τι ἡ Καθολικὴ Εὐρώπη ἔτασα μετὰ μεγάλων ἀγῶνων προσπαθεῖ ἐν τοῦ περσῆλιου τῆς τῶρα μας.

Τι δύναται, νὰ κἀμὲν δηλῶν ὅτι ὁ δημοδιδάσκαλος λεγέεις, ὅταν διαταχθῆ παρὰ τοῦ ἀρχιερέως νὰ συντρέξῃ παντὶ σθένει κατὰ τὰς δημοτικὰς ἢ καὶ τὰς βουλευτικὰς ἐκλογὰς τὸν δεῖνα ἢ δεῖνα διὰ νὰ γέινῃ διάταξις τοῦ, τὴν ἐπομένην τῆς ἐκλογῆς ἡμέραν διὰ ψήφου πῆδημα ἐκπερδωνέσεται, χωρὶς οὐδὲ μίαν λέξιν νὰ τολμήσῃ νὰ εἴπη εἰς τὸ δεῖνα ἢ δεῖνα ἔργονησι, εἰς τὸ δεῖνα ἢ δεῖνα ἀπόκεντρον μονοκατήγιον»³¹

Ἡ ὀλη εἰσήγησις τοῦ Ἄ. Σακελλαρίου θὰ πρέπει νὰ ἀξιολογηθῆ ὡς αὐτήτοις καὶ ἄκως ἀγνητικὴ γιὰ τὸ θέμα τῆς ἀνάθεσης διδασκαλίας στὰ δημοτικά σχολεῖα σέ λεγέεις. Ἄν καὶ ὅλα τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ συντάκτη τῆς εἰσηγήσεως δὲν εἶχαν τὴν ἴδια ἀποδεικτικὴ βαρῆτητα –ὅπως π.χ. ἔκλεινο μὲ τὸ ὅποιο ὑπεστηρίχθη τῆς βυζαντινῆς ἐκπαιδεύσεως–, οἱ λόγοι τῆς ἐπιλοκῆς διὸ διαφορετικῶν δικαιοκρατικῶν ἐξουσιῶν στὸν ἐλεγκτὸν τῶν καθηκόντων τοῦ λεγέα-δασκάλου δὲ θὰ μπορούσαν νὰ παραγνωριστοῦν. Ἐπίσης δὲ θὰ μπορούσαν νὰ μετῶν ἀπαρατήρητα καὶ τὰ ἐπιχειρήματα ἐκείνα, τὰ ὅποια ἀνεφέροντο στὴς ἐπιλοκὰς διουκρατικῆς ἐπιτέλεσης τῶν λεγατικῶν καὶ δασκαλικῶν καθηκόντων, στὴν περλιτῶση κατὰ τὴν ὅποια τὸ λεγατικὸ λειτουργεῖα συνενώνετο μὲ τὸ δασκαλικὸ. Πὰ ὅλ' αὐτὰ, γενικά τὰ ἐπιχειρήματα καὶ οἱ ἀπόψεις τοῦ Ἄ. Σακελλαρίου θὰ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν, ὅτι διετυπώνοντο ἀπὸ πρόσωπο ποῦ καὶ δευτικῶν θεμάτων, ἀλλὰ καὶ προικισμένο ἦταν μὲ ἰδιαιτέρες κοινωνικὰς καὶ παιδαγωγικὰς ἐνδιαθροῖες, τίς ὅποιας μὲ θάρρος καὶ λογιμότητα διετύπωσε στὴν εἰσήγησι τοῦ.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ λεχθῆ, ὅτι ἀπὸ τοὺς δεκατέρεις συνολικά εἰσηγητὰς ποῦ ἔλαβαν μέρος στὴ συζήτηση ποῦ ὀργάνωσε ὁ Διδασκαλικὸς Σύλλογος γιὰ τὸ θέμα τῆς ἀνάθεσης διδασκαλίας στὰ δημοτικά σχολεῖα σέ λεγέεις, μόνον δύο εἰσηγητὰς (ἐκ τῶν ὁποίων ὁ ἕνας ἦταν μέλος τῆς ἐπιτροπῆς σέ ντάξις τοῦ νομοσχεδίου «περὶ ἐργημερίων καὶ δημοδιδασκάλων» τοῦ Ἰ. Βαλασόπουλου) εἶχαν ταχθῆ ὑπὲρ τῆς συνένεσης τοῦ λεγατικῶν καὶ διδασκαλικῶν λειτουργημάτων. Ἐνὼ ἄλλοι τρεῖς εἰσηγητὰς διετύπωσαν συμβιβαστικὴν ἀνάθεσις διδασκαλίας στοὺς λεγέεις, μέχθρις ὅπου ἐξεπαιδεύοντο κατὰλληλοῦ λαϊκοὶ δασκάλου, εἶτε στὴν ἐκπαιδεύσιν δασκάλων στὶς ἴδιαις τίς ὑπάρχουσαι ἐγαστικὰς σχολαίς.

Ὁ Διδασκαλικὸς Σύλλογος ἐκτός ἀπὸ τίς εἰδικὰς συνεδριάσεις ποῦ ὀργάνω-

κατά των άστοχων ενεργειών του Ι. Βαλασσόπουλου να προτείνει με νομοσχέδιο την άνωθεση της διδασκαλίας στα δημοτικά σχολεία σέ λεγείς. Ο Μ. Βρατσάνος, ούτε λίγο ούτε πολύ, άπέδωσε τη ματαίωση των σχεδίων του Ι. Βαλασσόπουλου στις αντιδράσεις του Διδασκαλικού Συλλόγου, οι όποιες έκφράστηκαν διά μέσου των ειδικών συνελεύσεων που είχαν άργανωθεί άπό τό Συλλόγο τό έτος 1874. Ο Μ. Βρατσάνος γράφει, μετάξυ των άλλων, στα πρόλογα των Πρακτικών του Διδασκαλικού Συλλόγου:

«Ο Συλλογος ούτος εύθυνε δότως έκκληηγοί τον σκοπον αυτού, όστις είνε η βελτίωσις της δημοτικης ήμων παιδεύσεως. Πράττει δέ τουτο μετά πολλων κόπων και ουδεμίαν εύλοκον ενθάδρυναν παρά της κριθενηςσεως. Είχε δέ μάλιστα άντιστρατευόμενον τό ύπουργειον της δημοσίας εκπαιδεύσεως, ότεγ ενέμεινε εις την σχολιάν και άκαστον έκείνην πορείαν, έξ ης προήκνυεν η εντελής παραγωγή του ζωτικου και ένωνωμενου τουτου κλάδου, και η, ως μη άφελει, παραλυσία της δημοτικης παιδεύσεως. Υπουργος τις μάλιστα, διδων ήδη εύθνας των πεπραγμένων, ήβουλήθη τότε να στρεβλώη τελείως και τό άπομειναν κολόν, και έννομο ήτέρας όπως η εκπαιδεύσις του λαου άνατεθή εις χείρας του κλήρου. Τίς όμως άνωει, ότι ο σύλλογος ούτος γεννάτως άντεπεξήλθε κατά της αυθάδους ταύτης του; Θεις ο σύλλογος ούτος τό ζήτημα τουτο προς συζήτησαν ήδυνήθη δι' άκαταμαχήτην έπυχειρημάτων να προσάστει τό συστημα της δημοτικης εκπαιδεύσεως τό διά λαϊκών διδασκάλων γνωμενον, και τός γνώμας του ταύτου να δημοσιεύη και διαστείη πανταγοσε προς άπορνήνην του κινδύνου διά του φωτισμου της διανοίας. Και εις την καταλήλως γενομένην έκείνην έγγραφείαν του συλλόγου, όφελαι ήδη η Έλλάς, ότι άπηλλάγη συστήματος εκπαιδευτικου μετά πολλων ήδη κόπων και έμυυλων σταραγιμων έξωθουμένου εκ της Εύρωπης».³⁵

Άσφαλώς η άξιολογική κριση του Μ. Βρατσάνου δέ θά πρέπει ν' άπειχε πολυ άπό την πραγματικότητα. Και αυτό, γιατί γενικά κρινόμενες οι ειρηγίσεις και τά πρακτικά των ειδικών συνελεύσεων του έν Αθηναις Διδασκαλικού Συλλόγου διδουν την άσφαλή έντύπωση, ότι τά μέλη του Συλλόγου άαχαλήθηκαν με τό ύπό συζήτηση θέμα με παραδειγματική σοβαρότητα και παιδαγωγική και επαγγελματική εύθυνη. Γι' αυτό και δέ θά πρέπει ν' άποκλείεται η άποψη, ότι η γνώμη των μελών του Συλλόγου έκγινε τελικά την άρνητική τύχη του νομοσχεδίου. Πράτως, η γεωλοτική και παιδαγωγικά θεμελιωμένη γνώμη των μελών του Διδασκαλικού Συλλόγου, η όποια έκφράστηκε θαραλλέα για ένα σοβαρό εκπαιδευτικό πρόβλημα έκείνης της εποχής —έτσι και άν δεν είναι δυνατό νά έξακριβωθεί άπόλυτα ο βαθμός έπίδρασης της στην τελική έκβαση της τύχης του νομοσχεδίου—, έδημιούργησε ένα πρότυπο για νόμιμο διάλογο και προβλή-

ματισμό μετάξυ των ίδιων των εκπαιδευτικών λειτουργών.

Ταυτόχρονα, η όλη συζήτηση και ο προβληματισμός που προκλήθηκε άπό την προετοιμασία και κατάθεση στη Βουλή του νομοσχεδίου του Ι. Βαλασσόπουλου «περί έρημεγιων και δημοδιδασκαλίων» έδειξε, ότι η Έκκλησία της Βροτικου έπιπέδου του κλήρου της όχι στις δικές της δυνάμεις αλλά στις διαθέσιμα φορά ό,τι διατυπώθηκε σ' άλλο σημείο αυτής της μελέτης. «Οτι δηλαδή τά ήταν άσαση. Τά άσαση όδρια αυτόν των σχέσεων έπέτρεπαν, άνάλογα πάντοτε με τίς περιστάσεις και τίς πολιτικές σκοπιμότητες, έπιμβάσεις της κρατικής εξουσίας σέ θέματα, για τά όποια θά μπορούσε η Έκκλησία ν' άναλάβει πρωτοβουλίες για τη διευθέτησή τους. Ένα τέτοιο θέμα ήταν και τό πρόβλημα της Έλλάδας δέν προστάθηκε κών να έφουει λιγότερο άμφιλεγόμενου και κατά τό δυνατό αυτόδαιξε τόπους έξεύσεσης χρημάτων για τη μισθοδοσία του κλήρου. Άντίθετα μάλιστα, η Έκκλησία έφαινετο έκαστοιμημένη να οικειοποιηθεί ένα νεοεκαγλικό χάρο, όπως ήταν αυτός της δημοσίας δημοτικής εκπαιδεύσεως, ένω έννόμισε εκ των προτέρων ότι μια τέτοια εύθυνη θά ήταν άδύνατο ν' άνταλήψη του διδασκαλικου έργου.

Η σσφης όμως έπιδίωξη της Έκκλησίας να στηριχεται και να έξαστρατα για θέματα, τά όποια άνήκαν στην άμεση δικαιοδοσία και τό ένδιαφέρον της, παρανοιάζε πολλές άρνητικές ύψεις. Στην προκειμένη περίπτωση, η άρνητική όψη των άσασων όδίων στις σχέσεις Έκκλησίας και κρατικής εξουσίας συνήλδων, οι όποιες θά μπορούσαν να έξυψησουν τό βροτικό και μορφωτικό επίπεδο του κλήρου της, αλλά και γενικότερα της θρησκευτικής παιδείας και άγωγης του λαου και των παιδιών του. Άπό την άλλη πλευρά, η κρατική σκοπιμότητα, έξαι άκόμη περισοότερο τά ήδη έξυμημένα προβλήματα της δημοτικής εκπαιδεύσεως με την πρόταση άνωθεσης διδασκαλίας στα δημοτικά σχολεία σέ λεγείς. Και αυτό, γιατί η πολιτική έξουσία άπέφρανε (ή άδυνατόνησε) νά έλαττώσει τίς μακροπρόθεσμες έπιπτώσεις στο εκπαιδευτικό σύστημα άπό τυχόν συνένωση του λεγατικού και διδασκαλικου έργου. Έπίσης με την πρότασή της η πολιτική έξουσία άσφαλώς έπέδιανε πλήρη έλεγχο του διδασκαλικου έργου, διά μέμονιμότητας της θέσης του λέγέα και ο διαρκής έλεγχος του λεγατικού έργου άπό τον οικείο έπίσκοπο άποτέλειωσε ένα σοβαρό κίνητρο για τους πολιτικούς

ύποστηρικτές της άποψης της συνένωσης λεγατικού και διδασκαλικού έργου. Και αυτό, γιατί ο έλεγχος και η εξάρτηση των δασκάλων από την εκάστοτε πολιτική έξουσία θά ήταν εύκολότερος, άφου και ο οικείος επίσκοπος θά προέφερε ύπηρεσίες επίβλεψης και έλέγχου του λεγα-δασκάλου.

Πάντως τέσσερα χρόνια μετά την κατάθεση στη Βουλή του νομοσχεδίου «περί έφημερίων και δημοδιδασκάλων» του Ι. Βαλαστούλου ο τότε ύπουργός «έπι των Έκκλησιαστικών και της Δημοσίας Έκπαιδευσεως» Θ. Π. Δηλιγιάννης (κυβέρνηση Α. Κομμουνούδου) παραγγέλλει με έγκυκλίο του (9 Οκτωβρίου 1878) «Πρός την Νομαρχίαν Αργαδίας», μετάξυ των άλλων, τ' ακόλουθα:

«Νά προκαλέσητε την άπολογίαν του διδασκάλου του α' δημοτικού σχολείου Τριτόκλειος λεγέας Καραμάνου καταγγελλομένου ότι άπουσάξει συγγν από των καθηκόντων του, άπερχόμενος εις τό χωρίον του «Στενον» άπέχον 1 1/2 ώραν της πόλεως προς επιτέλειαν των λεγατικών του καθηκόντων, και δηλώσητε αύτώ την άνάγκην νά έλξηη τό έτερον των επαγγελλμάτων, διότι άδύνατον νά άνεχθῆ επί πλέον τό Ύπουργείον την τωαύτην δυστυχίαν του κεντρικού δημοτικού σχολείου Τριτόκλειος».⁵⁶

Δέ χωρεί άμφιβολία ότι παρόμοιες παραγγελίες της κρατικής έξουσίας προς τους άρμόδιους παράγοντες για έπαναφορά στην τάξη και συμπόρφωση των λεγών-δασκάλων άπέκωντι στις διδασκαλικές ύποχρεώσεις και άπαιτήσεις θά ήταν πολλαπλάσιες, άν έγενικευέτο η πρόταση άνάθεσης διδασκαλίας στα δημοτικά σχολεία σέ λεγείς!

Η άποτυχία ύλοποίησης της πολιτικής πρότασης του 1874 για άνάθεση διδασκαλίας στα δημοτικά σχολεία σέ λεγείς δεν άπέβλεπε τη συνήθεια των κατά καιρούς έκτροσιών της λεγάς Συνόδου της Έκκλησίας της Ελλάδας νά επικαλούνται επέμβαση της κρατικής έξουσίας σέ θέματα, τά όποια θά έξασφάλιζαν, κατά την άποψη τους, τη διασφάλιση της Ορθόδοξης χριστιανικής θρησκευτικής σχολικής διαπαιδευτήσης της νεολαίας. Αντίθετα μάλλον, όταν οι πολιτικές συγκυρίες εύνοούσαν την ύποβολή αίτημάτων εκ μέρους της λεγάς Συνόδου της Έκκλησίας της Ελλάδας για επέμβαση της κρατικής έξουσίας στη διεύθυνση θεμάτων σχολικής θρησκευτικής άγωγής, τά αίτήματα θά πρέξει νά ηύξωναν. Σέ όρισμένες εξάλλου περιπτώσεις προεκαλείετο και έκδοση σχετικών ύπουργικών έγκυκλίων.

Αν ο παραπάνω ισχυρισμός είναι όρθός, τότε θά πρέξει νά ληφεί, ότι η άνάληψη της πολιτικής έξουσίας από την κυβέρνηση που σχηματίσε ο Α. Κομμουνούδος (1 Δεκεμβρίου 1876 έως 26 Φεβρουαρίου 1877) εύνοούσε τά μέλη της λεγάς Συνόδου νά ζητήσουν από τον άρμόδιο ύπουργό την άταξοδευση κυκλοφορίας όρισμένων έξωσχολικών βιβλίων θρησκευτικού περιεχομένου

μετάξυ των φύλώντων στα δημοτικά σχολεία του κράτους. Πάντως, η πολιτική των κυβερνήσεων Κομμουνούδου διεκρίνετο κατά κανόνα για τις συντηρηδες προσβάσεις όρισμένων μελών της λεγάς Συνόδου της Έκκλησίας της Ελλάδας και στην έκτα κατά σειρά κυβέρνηση που σχηματίσε ο Α. Κομμουνούδος. Γι' αυτό δέ θά πρέξει νά εκληήσεται η έκπόλιση έγκυκλίου «περί ύπουργείου ό ύπουργίου» «έπι των Έκκλησιαστικών και της Δημοσίας Έκπαιδευσεως» Ι. Μίλητος. Η έγκυκλίου άπηθήνετο «πρός τους διεθυντάς των εν τῷ Βασιλείω δημοτικών ή ιδιωτικών σχολείων άρχόνων τε και θηλέων». Τό πτελεχόμενο της έγκυκλίου έχει ως ακόλουθος:

«Η Τερά Συνόδος της Έκκλησίας της Ελλάδος διεββασε προς ημάς δια τό ύπό 22 του παρελθόντος μηνός και ύπ' άριθ. 2985, 3118 έγγράφου αύτης κατάλογον βιβλίων τινων (όσα είναι άχρι τοῦδε εις αύτην γνωστά), ών η άνάγκησ και η χρησις άπαγορεύεται εν τοις σχολείοις, είτε δυναμένων νά έμπουήσων εν τῷ πνεύματι της ευσβοής νεολαίας ή τυτώσεις εναντίας προς τά Δόγματα, τά Μυστήρια, τους Κανόνας, Ώου Ανατολικής Έκκλησίας.

Επειδή δέ πληροφρογύμεθα ότι προστάθεται γίνονται εις διάδοσιν των βιβλίων τούτων μετάξυ του λαού και εις παραεσπαγωγήν αυτών εν τοις δημοτικοίς σχολείοις, παραγγέλλομεν ήμιν καθάταξ νά προσέχητε βίβλων εν τοις ύφ' ήμων διευθυνόμενοις σχολείοις. Τόν κατάλογον των βιβλίων τούτων ύποσηνάπτωμεν έναυθα προς γνώσιν ήμων».⁵⁸

Ο κατάλογος των άπαγορευμένων βιβλίων που έπισυνάπτεται στην παραπάνω ύπουργική έγκυκλίο είναι ο ακόλουθος:

«Κατάλογος άπαγορευμένων βιβλίων όσα εισι μέχρι τοῦδε γνωστά εις την Τεράν Σύνοδον.

1) Της παλαιάς Διαθήκης άπαντα εκ του Έβραϊκού άρχετύπου εις κοινήν Έλληνικήν διάλεκτον μεταφρασθέντα.

2) Της Καινής Διαθήκης άπαντα (μετάφρασις).

3) Η Καινή Διαθήκη παραφρασθείσα εις την καθολομημένην γλώσσην.

4) Η Παλαιά κατά τους Ο' (μετάφρασις).

5) Το κατά Ιωάννην Ευαγγέλιον μετά έξηγηματικών σημειώσεων και πρακτικής παρατηρήσεως.

6) Η πρόδος του χριστιανού άποδημητού.

7) Πρακτική έρευνα του θρησκευτικού συστήματος του κατ' έπαγγελ-

μα χριστιανού.

- 8) *Ἡ αὐγή, ἥτοι σειρά τις τῆς πρωϊατικῆς θεοκεντρικ. μαθήσεως.*
- 9) *Διδασκαλία ἐπὶ διδασκαλίαν, ἥτοι δευτέρα τις σειρά κτλ.*
- 10) *Ἐντολὴ ἐπὶ ἐντολήν, ἥτοι τρίτη σειρά κτλ.*
- 11) *Ἀπάντησις πρὸς τὸν Τιββῶνα.*
- 12) *Ἀπάντησις εἰς τὸν Πάππυον.*
- 13) *Περὶ τῆς ἐπιστοφῆς τοῦ Ἀγίου Παύλου.*
- 14) *Συνοπτικὴ ἱστορία τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας.*
- 15) *Συλλογὴ ἀρκετῶν ἀναγνωσμάτων τῶν α'.*
- 16) *Πάππυον τοῦ Χρυσοστόμου τὰ περὶ ἀναγνωσεως τῶν Γραφῶν.*
- 17) *Συλλογὴ ἀρκετῶν ἀναγνωσμάτων τῶν β'.*
- 18) *Περὶ τῆς αἰωνίου ἀκατάσχεσης τῶν πιστῶν.*
- 19) *Παράνομις πρὸς τοὺς ἀμετανοήτους ἀμαρτανούς, κτλ.*
- 20) *Ἀναλογία τῆς θρησκείας, κτλ. κτλ.*
- 21) *Σύντομοι παρατηρήσεις περὶ τῆς ἱστορίας τοῦ κύρους τοῦ σκοποῦ τοῦ Σαββάτου.*

- 22) *Ἐξέτασις τῆς ἑσπερικῆς σαφηνείας τοῦ Χριστιανισμοῦ.*
- 23) *Ἱστορία τῆς Μαρίας Λιθόπτης.*
- 24) *Ἡ θυγάτηρ τοῦ γεωργοῦ.*
- 25) *Ὁ φίλος τοῦ ἀμαρτανού.*
- 26) *Ἡθικά διηγήματα.*
- 27) *Ἡ Κυριακὴ ἡμέρα.*
- 28) *Γραφικαὶ διηγήσεις.*
- 29) *Ὁ καλὸς ποιμὴν.*
- 30) *Διάλογος περὶ τοῦ ὅτι εἶναι θεόπνευστος ἡ Γραφή.*
- 31) *Περὶ μετανοίας.*
- 32) *Φυσικὴ θεολογία.*
- 33) *Μήτηρ Οἰκουδοῦσα.*
- 34) *Ἄπιστοι ἐνοχῶσις.*
- 35) *Τὰ ἄσπαστα τοῦ θείου.*
- 36) *Ἡ εὐγενὴς Παύνα Ἰσέτι.*
- 37) *Τὸ μαρμαρέον φιάλον.*
- 38) *Συνέκδημος Ἱερατικός». 39*

Ἡ δημοσίευση τῆς παραπάνω ἐγκυκλίου τοῦ τύπου γοῦ «ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως» Γ. Μίληση, καθὼς καὶ ὁ κατάλογος τῶν ἀπαγορευμένων βιβλίων ποὺ τὴν συνοδεύει, προσεκάλεσε τὴν ἔντονη ἀντίδραση ἐνὸς γνωστοῦ ἐκδόστη ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Ὁ ἐκδόστης αὐτός ἦταν ὁ Χ. Ν. Φιλαδέλφειος, ὁ ὁποῖος ἐτίμησε καὶ κυκλοφόρησε φυλλάδιο μὲ τὸν τίτλο: «Τὰ Ἀπορριζόμενα ἀπὸ τῶν Σχολείων Βιβλία. Ἐν Ἀθῆναις τῆ 8 Ἀυγούστου 1876». Ὁ Χ. Ν. Φιλαδέλφειος ἐξέφραζε στὴν εἰσαγωγὴ τοῦ φυλλαδίου του τὸ

«ψυχικὸν ἄλγος» τοῦ τὸν κατέλαβε, ὅταν διάβασε τὴν ἐγκύκλιον τοῦ τύπου γοῦ καὶ τὸν κατάλογο τῶν ἀπαγορευμένων βιβλίων. Καὶ αὐτό, γιατί εἶδε ν' ἀπαγορευθῆναι «ἔργα ἀνόμων τιμωρῶν τὴν πατριδα, εἰς οὓς σημαίνετα τὸ ἔθνος καὶ οἱ τινες εἰσὶν ἐγκλιώπιμα τῆς Ἐκκλησίας, καὶ ἔργα εἰς ἃ εἰργάσθη ἀπομικρῶς ὁ ὑποφαινόμενος, εἰς ἄλλα δὲ συνεργάσθησαν μετ' ἡμοῦ ἀνόμοι ἀνόμοι, ἀντιλήπτου τὰ ἦθη καὶ αὐτοματίς τὴν ὁδοδοξίαν». 40

Στὴ συνέχεια τοῦ φυλλαδίου, ὁ Χ. Ν. Φιλαδέλφειος ὑπερασπίζεται τὸ κύρος καὶ τὴ χρησιμότητα πολλῶν βιβλίων τοῦ καταλόγου. Τὸ πρῶτο βιβλίον τοῦ ὁποῖου ὑπερασπίζεται τὴν ἄδικη ἀπαγόρευση εἶναι τὸ ὑπ' ἀριθ. 38 («Συνέκδημος Ἱερατικός») τοῦ καταλόγου τῶν ἀπαγορευμένων βιβλίων. Ὁ Χ. Ν. Φιλαδέλφειος ἀρχίζει μὲ τὴν ὑπεράσπιση αὐτοῦ τοῦ βιβλίου, γιατί «τατὴρ τοῦ βιβλίου τούτου εἶναι ὁ Ἀδαμάντιος Κοραΐης», ὅπως ὀρθά ἀναφέρει. Ἐπίσης γιὰ τὸν τίτλο μὲ ἀριθμὸ 22 («Ἐξέτασις τῆς ἑσπερικῆς σαφηνείας τοῦ Χριστιανισμοῦ») τοῦ καταλόγου τῶν ἀπαγορευμένων βιβλίων ὁ Χ. Ν. Φιλαδέλφειος γράφει, ὅτι «τὴν πραγματεία ταύτην μετὰ δύο ἄλλων ἐξεργάσθη Βουλγαρις, ἐν Λευβίᾳ, ἔτη 1804». 41

Ἐξάλου γιὰ τὴν ἀπαγόρευση κυκλοφορίας στὰ σχολεῖα τῶν μεταφράσεων στὴ νεοελληνικὴ γλῶσσα τῶν βιβλίων τῆς Παλαιάς καὶ Καινῆς Διαθήκης, ὁ Χ. Ν. Φιλαδέλφειος ἀναφέρει τ' ἀκόλουθα:

«Ἡ ἀνάγνωσις τῶν βιβλίων Γραφῶν οὐχὶ μόνον δὲν ἐμποιεῖ κατὰ τὴν ὑπουργικὴν ἐγκύκλιον ἐν τῷ πνεύματι τῆς εὐσεβοῦς νεολαίας ἐντυπώσεις ἐναντίας πρὸς τὰ δόγματα καὶ τὰ μυστήρια τῆς ὀρθοδόξου Ἀποτολικῆς ἐκκλησίας, ἀλλὰ μάλιστα καὶ ἐπιβάλλεται ὡς ἀπαράττητον καθῆκον εἰς πάντα χριστιανὸν ὑπὸ τῶν βιβλίων Κανόνων... Ἐπιτίττεται πρὸς ἐπὶ καὶ ὑπὸ τῆς λεγῆς Κατηχήσεως, ὡς βίαις καὶ ἐδρασίμα τῆς χριστιανικῆς ἀνατροφῆς καὶ συλλήβδην πάσης ἀρετῆς. Πρὸς πρῶτον τικὴν ἀποδέειν τούτου φέρω ὡς πρόχειρον παράδειγμα τὸ ἀξιολογῆστον βιβλίον Χιλιά. Ὁ αἰδέσιμος Χιλιά καὶ ἡ σεβασμία Κυρία αὐτοῦ, ἐγκαθιστάμενοι ἀπὸ πρῶτου πενηκονταετίας ἐν τῇ κοινῶνιᾳ ἡμῶν συντηροῦσιν ἀδιαιλέτως σχολεῖον τῶν ἀπόδων παιδῶν φοιτῶντων κατ' ἔτος ἄνω τῶν 300 καὶ παιδευομένων δωρεάν καὶ παρθενολογεῖον ἄριστον ἐνῶ ἐξεπαιδεύθησαν μὲ τὰς λεγῆς Γραφὰς εἰς χεῖρας ἀπειρα κοστάσια, ὧν πλεῖστα εἶσι μιλῆδες, ἴσως δὲ καὶ προμυήτορες ἐνάδεται καὶ εὐσεβεῖς, ἡλλάξέ τις ἐξ αὐτῶν τὴν πίστιν του, ἢ ἠγνήθη τὴν Ἐκκλησίαν τῶν πατέρων του; οὐδεὶς, διότι οἱ Χιλιά διδάσκοντες τὰς λεγῆς Γραφὰς, δὲν ἐπαύσαν τὰς συνειδήσεις τῶν μαθητῶν αὐτῶν, οὔτε ἐκλόνιζον τὰς πεποιθήσεις αὐτῶν, ὡς ἄλλοι λεγόμενοι ἐπαγγελικὸι πρῶτον τιστά». 42

Κεφάλαιο Έβδομο

ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ, ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΝΤΑΠΟΚΡΙΣΗ
ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΑΓΩΓΗ

ΟΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΕΣ ΣΥΖΗΤΗΣΕΙΣ (1880-1883)
ΤΟΥ "ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ"
ΚΑΙ Τ' ΑΠΟΓΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΟΥΣ ΓΙΑ ΤΗ ΒΕΛΤΙΩΣΗ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ

Κατά τη διάρκεια του τέλους της δεκαετίας του 1870 άρχισαν σοβαρές συζητήσεις, οι οποίες συνεχίστηκαν και τα πρώτα χρόνια της επόμενης δεκαετίας (1880), για την ποιότητα βελτίωση της διδασκαλίας «των ιερών γραμμάτων» στα σχολεία. Μάλιστα είναι αξιοσημείωτο, ότι την ίδια περίοδο κανενός άλλου σχολικού άντικειμένου δε συζητήθηκε τόσο πολύ ή άποτέλεσματικότητα και δεν υποβλήθηκαν διάφορες προτάσεις για τη βελτίωση του όσο για τα «ιερά γράμματα». Τό γεγονός αυτό διαδιδάσκει, μεταξύ των άλλων, την άθλια κατάσταση στην οποία ευρίσχετο τό επίπεδο της διδασκαλίας αυτού του σχολικού άντικειμένου. Αυστηρώς, ή ανάληψη όποιασδήποτε πρωτοβουλίας έξ μέρους των εκπαιδευτών της Εκκλησίας της Ελλάδας για τη βελτίωση της ποιότητας της παρεχόμενης στα σχολεία χριστιανικής θεοποιητικής άγωγής υπήρξε έντελώς άνύπαρκτη.

Όλες οι συζητήσεις αυτής της περιόδου για την άποτελεσματικότητα και βελτίωση της σχολικής χριστιανικής θεοποιητικής άγωγής οργανώθηκαν από τον Έλληνικό Διδασκαλικό Σύλλογο. Στις συζητήσεις ενεργό μέρος έλαβαν, μεταξύ των άλλων, διακεκριμένοι θεολόγοι παιδαγωγοί και εκπαιδευτικοί, οι όποιοι ήταν μέλη του συλλόγου. Αυτόι ήταν οι Ίγνάτιος Μοσχάκης, Γεώργιος Δεββός και Ίωάννης Μεσολωδός. Και οι τρεις έγιναν άργότερα καθηγητές στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Αφοδιά για τη σύγκληση ειδικών συνελεύσεων, προκειμένου τά μέλη του Έλληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου να συζητήσουν και να προτείνουν λύσεις για τό θέμα της σχολικής χριστιανικής θεοποιητικής άγωγής, φαίνεται ότι έδωσε ένα σύντομο υπόμνημα του Λέοντος Μελά μέ τον τίτλο «περί ένισχύσεως της ήθικής παιδαγωγήσεως έν τοίς ελληνικοίς εκπαιδευτηρίοις».

Τό υπόμνημα του Λέοντος Μελά υποβλήθηκε και άνακοινώθηκε στο «Αθίνας Συνέδριον των Έλληνικών Συλλόγων» την 29η Ματίου 1879. συνέδριο αυτό οργανώθηκε από τό φιλολογικό Σύλλογο «Παρθαστός» (Ματίου- 9 Απίλίου 1879). Ο Λ. Μελάς άντιπροσώπευε τον «έν Αθήναις προς διάδοσιν των Έλληνικών Γραμμάτων Σύλλογον». Οί σκοποί σύγκλησης του συνεδρίου των Έλληνικών Συλλόγων ήταν δύο. Πρώτα «να έξακριβώση έκαστον των σωματείων έτραξεν άχρι τουδε υπέρ του κοινού αυτών σκοπού όστις είναι ή της ελληνικής γλώσσας, παιδείας και άγωγής έπίδοσις», και δευτέρο «ή διά κοινής σκέψεως έξεύρεσις των τρόπων δι' όν έκαστον σωματείου ίδια και πάντα όμοιό δυναττα να συντελέσασιν έτι μάλλον ή άχρι τουδε την της έθνικής παιδεύσεως προαγωγήν». Τους σκοπούς αυτούς πληροφορομέθα από τά συμπεράσματα των περιεργαμένων του συνεδρίου των Έλληνικών Συλλόγων, όπως διατυπώθηκαν από τον πρόεδρο του συνεδρίου και καθηγητή της ίστορίας στη Φιλολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών Κωνσταντίνο Παπαδημητρίουλο.²

Τό υπόμνημα του Λ. Μελά άρχισε μέ την έκλούση έπισημωση για την κατάσταση που επικρατούσε στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα:

«Τό παρ' ήμιν εκπαιδευτικόν σύστημα κυρίως την καλλιέργειαν της διανοίας προτίθεται. Αλλά έκτος των διανοητικών δυνάμεων ό άνθρωπος έπικρατεί και διά δυνάμεων σωματικών και ήθικών, τας όποιάς έπίσης όφείλει να καλλιεργή, διότι μόνον διά της συγχρόνου και συνόλου καλλιέργειας άπασων των δυνάμεων αυτού, και διά της αλληλόβοηθείας αυτών δύναται να έπιτευχθή ή ένκομίονος κατάστασις του τε απόμου και της κοινωνίας».³

Στή συνέχεια του υπόμνηματός του ό Λ. Μελάς άνέπτυξε τους λόγους γιν τους όποιους έπείσθη να δοθεί -παράλληλα μέ τη διανοητική- ή προσέκουςά προσοχή στην καλλιέργεια και άνάπτυξη των σωματικών και ήθικών δυνάμεων των εκπαιδευμένων. Τό έπιχείρημα του Λ. Μελά ήταν τό ακόλουθόν:

«... Η μονομερής και άποκλειστική καλλιέργεια του νοός, και μάλιστα άπτη δεν είναι ή προσηκόνσα, παραμελουμένης της καλλιέργειας των τε ήθικών και σωματικών δυνάμεων, δεν δύναται δυστυχώς να έχη ως συνέπεια ειμή την δεινήν του έγκεφάλου υπετροφίαν άρ' ένός, και άρ' έτέρου την καχεξίαν του τε σώματος και της καρδίας και έπομένως οίησιν και κουφόνοϊαν έξ ένός και άρ' έτέρου σώματα άνίκανα προς εργασία, ήτις είναι ή ζωή των κοινωνιών, και άνεπιτήδεια προς έκπλήρωσιν των λεγών καθηκόντων της φιλοπατίας, καρδίας δε διεφθαρμένης, έξ όν προκίπτουσιν άπασαι αι κοινωνικαί κακοφωνία, και άπαντα τά καταρτίζοντα την κοινωνίαν δεινά, τά έξοιδετρούοντα πάν

άνεθον δυνάμενον να προκύψη *ἐν τε τῆς πεφωτισμένης διανοίας και τῆς σωματικῆς εὐεξίας*».⁴

Ο Α. Μελάς φαίνεται να φρονολοῦσε, όπως ξέωλλοι και ἄλλοι οχέον οι παιδαγωγοί τῆς ἐποχῆς του, ὅτι ἕνας ἀπὸ τοὺς σκοποὺς (ἂν ὄχι ὁ πρωταρχικῶς) τῆς θρησκευτικῆς διδασκαλίας στὰ σχολεῖα ἦταν ἀπαραιτήτως καὶ ἡ καλλιέργεια τοῦ ἠθικοῦ χαρακτῆρα τῶν διδασκομένων. Διευτύωνε ὅμως στὸ ὑπόμνημά του μὴ πανθομολογούμενη διαπίστωση γιὰ ἐκείνη τὴν ἐποχή, ὅτι δηλαδή ἡ θρησκευτικὴ διδασκαλία στὰ σχολεῖα τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους ἦταν ἄρως ἀνεπαρκῆς. Τοῦτο σημειώ, ὅτι ὁ τῶπος μὲ τὸν ὁποῖο ἡ θρησκευτικὴ διδασκαλία ἐγένετο στὰ σχολεῖα ἦταν ἀδύνατο νὰ προκαλέσει τὴν ἠθικὴ διάπλαση τῶν διδασκομένων. Γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ ὁ Α. Μελάς ἀναφέρεται στὸ ὑπόμνημά του τ' ἀκόλουθα:

«Και εἶναι μὲν ἀλήθες ὅτι χάριν τῆς ἠθικῆς δῆθεν μορφώσεως τῶν Ἑλληνοπαίδων διδασκονται οὗτοι ἐν τοῖς ἐκπαιδευτηρίοις και τὴν ἀποστήθειον προσευχῶν, ὡς σπανίως ἐννοοῦσι, και τὴν λεγάν Ιστορίαν και τὴν Κατηχησιαν τῆς ὀρθοδόξου ἡμῶν πίστεως, ἀλλὰ δυστυχῶς ἐπίσης ἀληθέστερον εἶναι ὅτι ἐκ τῶν μαθημάτων τούτων οὔτε χριστιανοὶ ἀληθεῖς ἐν τῇ κοινωνίᾳ προκύπτουσι, οὔτε αἱ ἠθικαὶ και κοινωνικαὶ ἀρεταὶ ἀποχρῶντως προάγονται, εἴτε διότι τὰ μαθήματα ταῦτα ὡς πάρεργα και δευτερευόντα θεωροῦνται, εἴτε διότι κακῶς παραδίδονται, εἴτε διότι εἶναι ἀνεπαρκῆ πρός μόρφωσιν ἀγαθῶν χριστιανῶν και ἐναρμότων πολιτῶν, μὴ ἐνισχυόμενα ὑπὸ ἄλλων ἠθικῶν παιδαγωγικῶν μαθημάτων».⁵

Τὸ ὑπόμνημα τοῦ Α. Μελά κατεκλείετο μὲ μὴ πρόταση, τῆς ὁποίας τὸ περιεχόμενο ἐζητήετο νὰ ἐγκριθεῖ ἀπὸ τὰ μέλη τοῦ Συνεδρίου τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων. Τὸ περιεχόμενο τῆς πρότασης ἔχει ὡς ἀκολούθως:

«Τὸ ἐν Ἀθῆναις συνέδριον τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων συνιστᾷ εἰς πᾶντας τοὺς περὶ τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν προόδου και ἐπιμελείας μεριμνῶντας τὴν ἐνίσχυσιν τῆς ἠθικῆς παιδαγωγήσεως τῆς Ἑλληνικῆς νεολαίας, και τὴν ἐξεύρεσιν πρὸς τοῦτο καταλληλοτέρων μέσων, ὅπως οἱ Ἑλληνοπαῖδες καταρτίζονται ἐν τοῖς ἐκπαιδευτηρίοις οὐχὶ μόνον ἔχοντες διάνοιαν ἀξιόμον και προσηκόντως περαιοτημένην, σάμα δὲ καλὸν, ὑγιᾶς και εὐρωστον, ἀλλὰ και καρδίαν εὐσεβῆ και ἐνάρετον. Ἀναθέτει δὲ εἰς τὸ Συνέδριον τῆς Βασι Συνόδου, εἰς ὃ θέλουσιν ἀνακοινωθῆ ἅπαντα τὰ ἐπὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου διαπραχθέντα και διαπραχθόσμενα μετὰ τῶν ἀναγκαίων σκέψων και γνωμοδοτήσεων, νὰ σκεφθῆ και ἀπορρασιθῆ περὶ τοῦ καταλληλοτέρου ἠθικοῦ παιδαγωγικοῦ συστήματος, τοῦ εἰσακτιῶν εἰς ὅλας τὰς βαθμίδας τῶν ἐκπαιδευτηρίων χάριν τῆς ἠθικῆς δια-

πλάσεως τῆς Ἑλληνικῆς Νεολαίας, και ἐπ' ἀγαθῶ τῆς φίλης ἡμῶν πατρίδος».⁶

Ἡ πρόταση τοῦ Α. Μελά ἐγκρίθηκε ἀπὸ τὰ μέλη τοῦ Β' τιμήματος τοῦ Συνεδρίου τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων πρὸς τὰ ὁποῖα διαβέβωθηκε τὸ ὑπόμνημα. Φαίνεται μάλιστα ὅτι τὸ περιεχόμενο τοῦ ὑπομνήματος προεκάλεσε ἀκριτὴ συζήτηση γύρω ἀπὸ τὸ θέμα τῶν ἐνδεθενιγμένων κριτηρίων ἐπιλογῆς διδασκτικῶν ἐνοπιτῶν ἀπὸ τὰ βιβλία τῆς Παλαιάς και Καινῆς Διαθήκης. Μ' ἄλλα λόγια, οἱ σινεδροὶ τοῦ Συνεδρίου τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων θὰ πρέσει ν' ἀσχολήθησαν μὲ τὸ ἂν και κατὰ πόσο ὅλας ἀνεξαρτέτως οἱ διδασκτικῆς ἐνόπιτες τῆς Ιστορίας τῆς Παλαιάς και Καινῆς Διαθήκης (και ἰδιαίτερα τῆς πρῶτης), οἱ ὁποῖες ἐπιλέγονται γιὰ διδασκαλία στὰ σχολεῖα, εἶναι πάντα οἱ προσηροότερες γιὰ τὴν ἠθικὴ διαπαιδαγώγιση τῶν μαθητῶν και μαθητριῶν τῶν δημοτικῶν σχολείων. Αὐτὸ συνέγεται ἀπὸ ἀπόφαση τοῦ Συνεδρίου τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων νὰ παρατέμψει στὸν Ἑλληνικὸ Διδασκαλικὸ Σύλλογο γιὰ συζήτηση τὸ θέμα μὲ τὸν τίτλο: «Πὼς πρέσει νὰ διδασκῆται ἡ λεγά Ιστορία, παλαιὰ και καινή, εἰς τὰ δημοτικὰ σχολεῖα».⁷

Τὸ δικαιρικτὸ συμβούλιο τοῦ Ἑλληνικοῦ Διδασκαλικοῦ Συλλόγου, ἄμεσως μὸλως ἔλαβε τὴν ἔγγραφή ἀπόφαση τοῦ Συνεδρίου τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων γιὰ τὸ παραπάνω θέμα, ἔστειψε ν' ἀνταποκριθεῖ στὸ αίτημα. Ἐτσι, στὴ συνέδριασῆ του τῆς 30ῆς Νοεμβρίου 1879 ἀπεφάσισε ν' ἀνακοινώσει στὰ μέλη του, ὅτι σὲ προσεχέεις εἰδικῆς ἡ γενικῆς συνελεύσεις τοῦ Ἑλληνικοῦ Διδασκαλικοῦ Συλλόγου ἐπρόκειτο νὰ συζητηθεῖ τὸ ζήτημα: «Πὼς πρέσει νὰ διδασκῆται ἡ λεγά Ιστορία, παλαιὰ και καινή, εἰς τὰ δημοτικὰ σχολεῖα».⁸ Πρώταρι στὴν εἰδικὴ συνέλευση (Δ') τῆς 3ῆς Μαῖου 1880 ἀρχισε ἡ συζήτηση τοῦ θέματος, ἡ ὁποία συνεχίστηκε και σὲ ἐπόμενες εἰδικῆς συνελεύσεις (Ε', Ζ', Θ' και Ι') τοῦ Ἑλληνικοῦ Διδασκαλικοῦ Συλλόγου.⁹

Στὴν Ε' εἰδικὴ συνέλευση (10 Μαῖου 1880) διαβέβωθηκε ἐμπειροστὰταιμένη εἰσήγιση τοῦ μέλους τοῦ Ἑλληνικοῦ Διδασκαλικοῦ Συλλόγου Π. Π. Οἰκονομοῦ γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς λεγάς Ιστορίας στὰ δημοτικὰ σχολεῖα.¹⁰ Ο Π. Π. Οἰκονομοῦ ἦταν καθηγιτής τοῦ Διδασκαλικοῦ Ἀθῆνῶν και διευθνήτης τοῦ πρῶτου δημοτικῶν σχολείου ποῦ λειτουργοῦσε στὸ Διδασκαλεῖο γιὰ τὴν ἀσκηση τῶν σπουδαστῶν.¹¹ Τὸ Διδασκαλεῖο ἐπαναλειτοῦργησε τὸ 1878 μὲ νέο κανονισμό μετὰ τὴν κατάργησή του τὸ ἔτος 1864.¹² Ο Π. Π. Οἰκονομοῦ στὴν εἰσήγιση του ἦταν ἀντίθετος μὲ ὁποιαδήποτε πρόταση γιὰ κατάργηση τῆς διδασκαλίας τῆς Παλαιάς Διαθήκης στὸ δημοτικὸ σχολεῖο. Ο συντάκτης ὅμως τῆς εἰσήγισης ὑπογραμμίζει δικαιρικτὰ τὴν ἀνάγκη γιὰ προσηκτικὴ ἐπιλογή διδασκτικῶν ὄλων ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη. Αὐτοπρῶ κριτήριο γιὰ τὴν ἐπιλογή τοῦ διδασκτικῶν ὄλων θὰ πρέσει νὰ εἶναι ἡ ἠθικὴ μόρφωση τῶν διδασκομένων, τονίζει ὁ Π. Π. Οἰκονομοῦ. Ἐπειτα προτινεται κατὰ τῶπο ἀνάληκτικὸ και πρρακτικὸ ἐπὶ τὰς προσηρογους παιδαγωγικῶς τῶποους γιὰ ἀποτελεσματικὴ δι-

δασκαλία της ιεράς ιστορίας στο δημοτικό σχολείο. Στη διατύπωση των προτεινόμενων τρώπων διδασκαλίας διακρίνεται η διδακτική ευαισθησία και παιδαγωγική κατάρτιση του Π. Π. Οικονομίου. Αυτό συνδέεται από το γεγονός, ότι ο συντάκτης των προτάσεων διαρκώς υπογραμμίζει την υποχρέωση οι διδάσκοντες και οι λοιποί άρμόδιοι φορείς της εκπαιδευτικής διαδικασίας και πολιτικής να σέβονται το βαθμό άντλητικότητας και τις έμπειρίες των παιδιών.

Η εισήγηση του Π. Π. Οικονομίου άπετέλεσε τη βάση για τη συνταξη της «Γνώμης της πενταμελούς επιτροπείας έπι του ζητήματος: "Πώς δασκεία ή Ιερά Ιστορία εν τοις δημοτικοις σχολείοις"». Η πενταμελής επιτροπή, με άποφαση των μελών της Ε' ειδικής συνέλευσης (10 Μαΐου 1880), όριότηκε από το δικαιρτικό συμβούλιο του Έλληνικού Διδασκαλικού Σύλλόγου προκειμένου ν' άποφραθεί για τό θέμα του τρόπου διδασκαλίας της ιεράς ιστορίας στα δημοτικά σχολεία.¹⁵ Πρόεδρος της επιτροπής όλοστηκε ο Ίγνάτιος Μοσχάκης. Ο Ίγνάτιος Μοσχάκης ήταν ύφηγητής της Εκκλησιαστικής ητροπικής από τό 1877 (24 Δεκεμβρίου) στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών και καθήτητης των θρησκευτικών στο Διδασκαλείο Αθηνών. Ο ίδιος δίδασκε επίσης στη Θεολογική Σχολή από τις 20 Ματίου 1880 τό μάθημα της Κατηχητικής, τό όποιο είχε εισαχθεί τότε για πρώτη φορά στο πρόγραμμα μαθημάτων της σχολής.¹⁶ Τα ύπόλοιπα μέλη της πενταμελούς επιτροπής ήταν οι παιδαγωγοί Βλ. Σχορδέλης, Μ. Βρατσάνος, Π. Π. Οικονομίος και Ν. Αναστασίου.

Η γνωμάτευση της πενταμελούς επιτροπής διαβάστηκε στην Ζ' ειδική συνέλευση (24 Μαΐου 1880) του Έλληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου από τον Ίγνάτιο Μοσχάκη.¹⁵ Στο σύντομο κείμενο της γνωμάτευσης έγινε ξεαρχής λόγος, ότι σκοπός της διδασκαλίας της Παλαιάς και Καινής Διαθήκης στο δημοτικό σχολείο δεν είναι ή μετάδοση άρλων ιστορικών γνώσεων, «άλλ' ή δι' αυτών θρησκευτική και ήθική μόρφωση των παιδιών». Για τό λόγο αυτόν τά μέλη της επιτροπής όμόφωνα άποφάνθηκαν, «ότι έκείνα τά μέλη της Παλαιάς και Καινής Διαθήκης πρέπει να διδάσκονται, όσα κατ' έξοχήν συμβάλλονται προς τόυτό». Στη συνέχεια άναφέρεται στη γνωμάτευση, ότι ως προς τό είδος της διδασκαλίας της «ιεράς ιστορίας πρέπει να γίνεται χρήση των μεθόδων, όν χρήση γίνεται και έπι των άλλων μαθημάτων, ήτοι της άναλυτικής και της συνθετικής». Τονίζεται όμως ότι δεν είναι δυνατό να προκοθοοιστεί ποιά μέθοδος είναι ή καταλληλότερη στην πράξη. Η έπιλογή «άφίεται εις τον παιδαγωγόν διδάσκαλον να ποιήται της μιάς ή της έτέρας μεθόδου χρήση κατά τις άνάγκας των μαθητών και τον σκοπόν, όν έκάστοτε έπιδιώκει».

Η γνωμάτευση της πενταμελούς επιτροπής για τό πώς πρέπει να διδάσκονται ή ιερά ιστορία στο δημοτικό σχολείο κατακλείεται με τρεις συντομες μεθοδολογικές διδακτικές όδηγίες. Οι όδηγίες αυτές άναγράφουν τις μέγχι τό τότε έν χρήση διδακτικές μεθόδους διδασκαλίας του μαθήματος της ιεράς ιστορίας

στά δημοτικά σχολεία και εισηγοούνται παιδαγωγικά άποτελεσματικότερους τρόπους προέγχισης του θρησκευτικού διδακτικού ύλικού. Οι μεθοδολογικές διδακτικές όδηγίες είναι οι παρακάτω:

«1ον) Η διδασκαλία της ιεράς ιστορίας πρέπει να γίνεται πάντοτε άναλόγως προς την άντλησιν των παιδιών. Ούδέν πρέπει να μανθάωσιν οι μαθηται μηχανικώς άποστηθήζοντες, χωρίς να έννοοσι τό πρόγραμμα όσον ένεστι καλώς. Διό καλόν ήθέλει είναι εις τας κατοπείτας μάλιστα τάξεις του σχολείου ο διδάσκαλος να διηγείται με γλώσσαν άτάλην την ιστορίαν άποφενών την περιτολογία. Η διήγησις δεν πρέπει να ήναι έπιτηδευμένη δεν πρέπει δε να διακόπτεται, όπως παρεμβάλλονται ήθικα διδασκαλία. Άφται πρέπει να γίνονται κατόπι, άφου οι μαθηται κατενόησαν και δυνατόν να δηγώνται την ιστορίαν. Εις τας άνωτέρας όμως τάξεις ή διδασκαλία πρέπει να γίνεται έπι τη βάση έγχειδιδίου συνητημένου παιδαγωγικώς. Έν δε τη άνωτάτη τάξει πρέπει ν' άναγινώσκονται και περικοπαι κατάλληλοι έξ αυτού του κειμένου της άγίας Γραφής. Τά ήθικα συμπεράσματα πρέπει να έξάγονται φυσικώς και άμέσως, να συνάδουσι δε προς τας άναλλοιωτους ήθικώς άρχάς του Ευαγγελίου. Καλόν δε είναι να έντυπώνται τά έν της Ιεράς Ιστορίας προκύπτοντα συμπεράσματα διά γνωμικών καταλλήλων.

2ον) Συντελεστικόν εις την κατανόησιν του μαθήματος είναι ή άισθητοποίηση άντικειμένων της Ιεράς Ιστορίας ή τοπογραφικών σχέσεων είτε δι' εικόνων είτε έπι γεωγραφικών χωρτών, είτε και έπι του μαίθρου πίνακος.

3ον) Το γεγονός μάθημα πρέπει να τέγτη τους μαθητάς, να διδάσκηται δε ότως όστε οι μαθηται να μη τό άποκοούωσιν, αλλά να τό έπιέπωσιν. Ένταύθα δε πρό πάντων πρέπει να καταφαινωσιν αι χριστιανικαι άρεται του διδασκαλου. Διδάσκαλος μη έμπορουμενος της χριστιανικής άγάπης, ψυχρός προς την θρησκείαν και άόξιος εις τό να διεκκολύνη την κατάλησιν του μαθήματος ποιεί τόυτό μιστόν εις τους μαθητάς και όττω άντι ώφέλειας βλάβης μάλλον γίνεται πρόξενος».¹⁶

Η γνωμάτευση της πενταμελούς επιτροπής συζητήθηκε στις Θ' (18 Ιουνίου 1880) και Ι' (25 Ιουνίου 1880) ειδικές συνελεύσεις του Έλληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου.¹⁷ Κατά τις συζητήσεις διατυπώθηκαν διάφορες άποψεις, ένω διαβάστηκε έκτενης εισήγηση για τό πώς πρέπει να διδάσκονται τό μάθημα της ιεράς ιστορίας του μέλους του συλλόγου Χαρίδη Πουλίου. Σημαντική ήταν ή άποψη που διατυπώθηκε από τον Μ. Καλαποθάκη στην Θ' ειδική συνεδρίαση. Ο Μ. Καλαποθάκης ήταν προφανώς ο Έλληνας ποτεστάντης ευαγγελιστής, ο όποιος από τό 1868 (έως και τό 1893) έξέδιδε τό μεγαλύτερο κυκλοφορίας παιδικό περιοδικό «Έφημερίς των παιδιών». Ήταν μέλος

τοῦ Ἑλληνικοῦ Διδασκαλικοῦ Συλλόγου, ἐπειδή, ὅπως ὁ ἴδιος ἀναφέρει στη σχετική συζήτηση, εἶχε διατελέσει παλαιότερα ἐλληνοδιδάσκαλος.¹⁸

Οἱ ἀπόψεις τοῦ Μ. Καλαποθέκη ἐκφράζονται τὸ γενικότερο εὐρωπαϊκὸ και ἀμερικανικὸ προτεσταντικὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς, τὸ ὁποῖο ἐτάσσει τὴν ἴδρυση «Κυριακῶν» (κατηχητικῶν) σχολείων. Ἡ κακὴ και ἀνεπαρκὴς θρησκευτικὴ διδασκαλία στὰ σχολεῖα τῆς πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας ἐκπαίδευσης ἀπαγορεύει, σύμφωνα με τὸν Μ. Καλαποθέκη, τὴν ἄμεση ἴδρυση και λειτουργία κατηχητικῶν σχολείων. Ἡ θρησκευτικὴ διδασκαλία ἐπηρεάζει κατ'αρχὴν ἀπὸ τὰ σχολεῖα τῆς πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας ἐκπαίδευσης. Οἱ λόγοι τοῦς ὁποῖους προβάλλει ὁ Μ. Καλαποθέκης, σύμφωνα με τὴν κατηγορημένη του στὰ πρακτικὰ τῆς συζήτησης, ἦταν οἱ ἀκόλουθοι:

«Τὸ μάθημα τῆς ἱεράς ἱστορίας και ἐν γένει τῆς θρησκευτικῆς παιδείας κατὰ τὴν γνῶμην του δὲν εἶνε ἔργον τῶν σχολείων ἀλλὰ τῆς οἰκογενείας και τῆς ἐκκλησίας· διότι οἱ διδάσκαλοι, ὡς μὴ ὄντες δεύτης προτάρασσαίμενοι πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ μαθήματος τοῦ, ἀπαγορεύοντες εἰδικὰς θρησκευτικὰς γνώσεις, ἄλλοι μὲν ἢ ἀπελάττειν δάσκουσι ἢ πολὺ αἰκίως και δὲν πιστεύουσιν ἐκείνη τὰ ὅποια διδάσκουσιν, ὡς και εἰς αὐτὸν τοῦτον ἄλλοτε διδάσκαλον ὄντα συνέβη, ἄλλοι δὲ δὲν ἔχουσι τὴν δύναμιν και τὴν δεξιότητα νὰ διδάξωσι καλῶς και καθαροῦς τὸ μάθημα τοῦτο, και ὡς ἐκ τῆς ἀκαρτίας τοῦ μαθήματος προέκυψε κατ' αὐτὸν ἡ χαλάρωσις τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθηματος και ἡ κατὰ τὰς περιστάσεις τῆς θρησκευτικῆς και ἠθικῆς ἀνατροφῆς τοῦ λαοῦ».¹⁹

Ὁ Μ. Καλαποθέκης δὲν παρέλειψε νὰ ἐκφράσει στὴν παρέμβασή του, κατὰ τὴν ἴδια συζήτηση, τὴ λυτὴν του γιὰ τὴν ἀποτυχία τῆς προσηλωμένης ἴδρυσης τὸ 1870 «Κυριακῶν» σχολείων (προφανῶς ἀπὸ τῆ «Συνέδριον Πρεσβυτέρων»). Τέλος, ὁ Μ. Καλαποθέκης τόνισε, ὅτι οἱ δάσκαλοι θὰ ἔπρεπε νὰ ἐκπαιδεύονται κατὰ τὸ αὐτὸ ὁδοῦ, «ὥστε τὸ μάθημα τῆς ἱεράς ἱστορίας νὰ μὴ θεωρῶται μᾶλλον ὡς ὄντως πρὸς τὰ παρ' αὐτοῦ διδασκόμενα, δύναται νὰ ἐξασκῆ ἐπιτόχῳ εἰς τὴν καρδίαν και τὰς ψυχὰς τῶν παιδῶν και τοῦ λαοῦ, ἢ ἢ ψυχρὰ και κατὰ τὸν μόνον γνωμὴν διδασκαλία».²⁰ Τίς ἀπόψεις τοῦ Μ. Καλαποθέκη γιὰ τὰς τάξεις τῆς θρησκευτικῆς διδασκαλίας ἀπὸ τὰ σχολεῖα τῆς πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας ἐκπαίδευσης ἀντέγραψε ὁ Μ. Βρατσάνος και ὁ Ν. Ἀναστασίου. Ὁ Μ. Βρατσάνος εἶπε μετὰ τῶν ἄλλων, ὅτι ὁ Μ. Καλαποθέκης «ἐλάβε ὑπ' ἄκρην τοῦ ἐν Ἀμερικῇ και Ἀγγλίᾳ γινόμενα, ἐνθα ὁ κληρὸς εἶναι ὁ διδάσκαλος τῶν λεγῶν μαθημάτων και οὐχὶ τὰ σχολεῖα, και ἐνθα ὑπάρχουσι τὸσαι αἰρέσεις ὅσας κερφαλὰς ἔχουεν ἐνταῦθα, και λοιπὸν ἥκιστα ἀρμόζει παρὰ τοῖς Ἑθνεσιν ἐκείνοις νὰ γίνηται ἡ διδασκαλία τῶν λεγῶν μαθημάτων εἰς τὰ δημοτικὰ σχολεῖα, διὰ τοῦτο και ἀναλαμβάνουσιν αὐτὴν τὰ κυριὰ

σχολεῖα».²¹ Ἐνῶ ὁ Ἰγν. Μοσχάκης ἀπεχώρησε ἀπὸ τῆς συνεδρίασης σὲ ἐνδεικτικὴν διαμαρτυρίαν γιὰ τὰ ὅσα ὁ Μ. Καλαποθέκης εἶπε, ὅτι δηλαδὴ «οἱ διδάσκαλοι τῶν λεγῶν πολὺ αἰκίως δὲν πιστεύουσιν ἐκείνη, τὰ ὅποια διδάσκουσιν».²²

Τελικὴ ἀπόφαση γιὰ τὴν τύχη τῆς γνωμίδευσος τῆς πενταμελοῦς ἐπιτροπῆς γιὰ τὸ θέμα τοῦ τῆς ἀποστοῦ διδασκαλίας τῆς ἱεράς ἱστορίας στὰ δημοτικὰ σχολεῖα δὲν ἐλήφθη ἀπὸ εἰδικὴ συνέλευση τοῦ Ἑλληνικοῦ Διδασκαλικοῦ Συλλόγου. Καὶ αὐτὸ, γιατί ἢ ἰ' εἰδικὴ συνέλευση στὴν ὅποια συζητήθηκε ἡ ἀποδοχὴ ἢ ὄχι τῆς γνωμίδευσος διαλύθηκε ἀτόπητα ἀπὸ τὸν προεδρεύοντα «γενομένων διατυπώσεων ἐλήφθη στὴ γενικὴ συνέλευση τοῦ συλλόγου, ἢ ὅποια προεγματοποιήθηκε στὴς 22 Ἀυγούστου 1880. Τὸ προεδρεῖο τοῦ συλλόγου ἐξουσιοδοτήθηκε ὡς πρὸς ἐν καιρῶ διαβίβασιν ταύτην εἰς τὸ συνέδριον τῶν Συλλόγων», ὅποτε ἀσφαλῶς θὰ συνεκαλεῖτο.²³ Συνέδριο ἕως τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων δὲ συνεκαλεῖτο ποτε ὅτὸ μέλλον και ἔτσι ὁ προβληματισμὸς γιὰ τὸν τῆς διδασκαλίας τοῦ μαθήματος τῆς ἱεράς ἱστορίας δὲν ὀλοκληρώθηκε τότε. Εἶναι πάντως χαρακτηριστικὸ, ὅτι τόσο τὸ κείμενο τῆς γνωμίδευσος τῆς πενταμελοῦς ἐπιτροπῆς ὡς και ἡ σχετικὴ συζήτηση ποὺ ἐγένε, ὡς πρὸς ἀποτυπῶν Συλλόγου, γανερῶνουν ὅτι ἀποφραχθήκε συστηματικὰ νὰ γίνῃ συζήτηση ἐπὶ τῆς οὐσίας τοῦ θέματος. Καὶ τὸ θέμα ἦταν ἂν και κατὰ πόσο θὰ ἔπρεπε νὰ διδασκονται τὰ παιδιὰ τοῦ δημοτικοῦ κυρίως σχολεῖου διηγήσεις ἀπὸ τὴν Πάλαιά Διαθήκη, τὸ περιεχόμενον τῶν ὁποῖων ἀναφέρεται σὲ πράξεις ἀκαταλόγητες βιβλικῆς διηγήσεις ἐγένετο (και δυστυχῶς γίνεται ἀκόμη και σήμερα) ὡς πρὸς ἐπιτοχῆς. Στὴν περὶ τὴν δηλαδὴ αὐτὴ ἀννοεῖται ἢ ἐκκεκμημένα ὡς πρὸς βιβλικῆς ἐπιτοχῆς, πολιτιστικὰ και κοινωνικὰ γινόμενα τῶν ἀνθρώπων μιὰς ἄλλης ἐποχῆς. Οἱ ἀνθρώποι ἐκείνης ἀκριβῶς τῆς ἐποχῆς ἦταν ὁποῖοι ποὺ διέδωσαν και διετήρησαν τίς διάφορες βιβλικῆς διηγήσεις πρὸς τὰ μέτω τοῦ «ἔργου κειμένου».

Μ' ἄλλα λόγια, στὴς εἰδικὲς συνέλευσεις τοῦ Ἑλληνικοῦ Διδασκαλικοῦ Συλλόγου δὲ συζητήθηκε τὸ θέμα, τὸ ὁποῖο ἦταν πῶς θὰ πρέξει νὰ διδάσκονται τὰ παιδιὰ διηγήσεις ἀπὸ τὴν Πάλαιά και τὴν Καινὴ Διαθήκη, τὸ περιεχόμενον τῶν ὁποῖων ἀπτεται τῆς σφαιρῆς τοῦ ὑπερφυσικοῦ και τοῦ θαύματος. Στὴς εἰδικὲς συνέλευσεις ἀγορεύθη μόνον ἀναφέρθηκε ἡ οὐσία τοῦ θέματος (Μ. Βρατσάνος, Ἰγν. Μοσχάκης), ἀλλὰ χωρὶς διάθεση γιὰ συζήτηση και διατύπωση σχετικῶν προτάσεων. Τὸ θέμα γιὰ τοῦς ὁμιλητῆς ἦταν ἢ ἢ παντέλης κατὰ τὴν

των επίμαχων και άμφισβητουμένων διηγήσεων ή η έπιλογή μόνο, όδων διηγήσεων έκδινοντο (μέ ποιά άδραγε κριτήρια;) ώς ιστορικά άποδεκτές! Γι' αυτό προτιμήθηκε από τους συνδέσους να παραμελειστεί αυτό τό δίλημμα και να συζητηθούν γενικές μεθοδολογικές άποψεις γιά τη βελτίωση του τρόπου διδασκαλίας της ιεράς ιστορίας.

Οι προταθείσες μεθοδολογικές-διδασκτικές άποψεις της πενταμελούς έπιτροπής φανεται ότι δέν ικανοποίησαν όρισμένους παιδαγωγούς, γιατί τό θέμα της έπιλογής και διδασκαλίας διηγήσεων κυρίως από την Παλαιά Διαθήκη επανέχεται στό παιδαγωγικό προοκήνιο μετά τρία χρόνια. Το 1883 δηλαδή, μετά από έντολή της κυβέρνησης Χαρίλαου Τρικούπη, πραγματοποιήθηκε έπιθεώρηση των δημοτικών σχολείων. Για τό σκοπό αυτόν διορίστηκαν δεκατρείς έκτακτοι έπιθεωρητές.²⁴ Στόν Νικόλαο Γ. Πολίτη, τόν μετέπειτα καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών και ιδρυτή και πατέρα της έπιστήμης της έλληνικής λαογραφίας, άνατέθηκε η έπιθεώρηση των δημοτικών σχολείων της έπαρχίας Βόλου. Ο Ν. Γ. Πολίτης στην έκθέσή του, την όποια συνετάξε μετά την έπιθεώρηση, καταφέρεται μέ σφοδρότητα έναντίον συλλαβόδη της διδασκαλίας της Παλαιάς Διαθήκης στό δημοτικά σχολεία. Οι κατηγορίες του Ν. Γ. Πολίτη έναντίον της Παλαιάς Διαθήκης περιέχονται στό ακόλουθο παράθεμα από την έκθέσή του:

«Επιβαρβεστάτην δε και άλεθριωτάτην ύπολαμβάνω και την καταφύρασιν των παιδών διά των λεγών καλουμένων μαθημάτων. Ού μόνον ό πρὸς διδασκαλίαν και εκμάθησιν αυτών δαπανώμενος χρόνος ήδυνάτο να χρησιμοποιηθή τελεσφορώτερον εις διδασκαλίαν χρησιμότητων μαθημάτων, αλλά και τόποτελέεματά της διδασκαλίας αυτών είσιν όλιγας αντίθετα τών σκοπούμενων. Ο άγνωστος τό στοιχειωδέστατα καθικοντα αυτού πρὸς την πολιτείαν και τούς συμπολίτας του άναγκάζεται να εκμάθη την άδρινητικήν ήθικήν και τούς συμβολίτας του άναγκάσεται ή άγνή ψυχή του παιδός, ακούοντος τό πρώτον τάς έν τή όγδόη και δεκάτη έντολή άναγραφόμενας αιοχηράς πράξεις. Εν φη δέ ουδέμία φροντίς καταβάλλεται πρὸς διδασκαλίαν των πρώτων και άπαραιτήτων γνώσεων εκ των θεϊκών έπιστημών, βασανίζεται ό νοῦς του παιδός διά μεταφυσικών θεωριών περί των λόγων της ύπαρξεως του Θεού, περί της τριδιακῆς φύσεως της θεότητας των έν τούτων και έπιβάλλεται εις αυτόν νάπροσθηξή τās σημασίας των έντά μυστηρίων της εκκλησίας. Είναι άγνωστα εις τους παιδας τό όνοματα και αυτών των δημοτικωτάτων έθνικων ήρώων, ύποχρεοῦνται όμως να γινώσκωσιν άκριβώς τάνδραγαθήματα των Έβραίων ήρώων, του Γεδεών και των στόμωνων του, του καταράξάντος την θυγατέρα του ως άφιέδωμα τῷ θεῷ Γεδεῶν, του άνακόημεντος την πορείαν του ήλιου και της σελήνης Ίησοῦ του Ναυῆ και τσοῦτων άλλων. Δέν διδάσκονται οί άθλοι του Ηρακλείδους

και του Θησέως, ως μύθοι, λαμπυρθέντες ύπό της έξόχου των προγόνων ποιήσεως και της καλλιτεχνίας, και διδάσκονται οί άθλοι του Σαμφίων, και αί γνωστόταται εις τους παιδας εκ των παραμυθίων τρεῖς χρῆσασί τριζες της κεφαλής αυτού ως ιστορικά γεγονότα. Ουδέ είναι δυνατόν να θετασθῆ τό κακόν, ως τινες φρονοῦσι, διά παρασιωπήσεως των πλειέστων μεγών της ιστορίας του περιουσίου λαοῦ του Ίσραήλ. Και διά της μάλιστα φειδωλῆς έκλογῆς δύνατον να έπιτευχθῆ τοιοῦτον άποτέλεσμα. Η ιστορία της Παλαιάς Διαθήκης, από του ψεύδους πρὸς τόν Θεόν και της άδελφοκτονίας άδχομένη, βγθβει τοσοῦτων μαζών πράξεων, ώστε και αυτάί αί σχετικῶς άθωόταται εκ τούτων εἰσι προσφιέσταται να διδάξωσιν, άν μή τι άλλο χείρον, τοῦλάχιστον τόν δόλον και την κακοήθειαν. Οποίας λόγου χάριν έντυπώσεις είναι δυνατόν να παραγάγη έπί της άπάλης του παιδός καρδίας, η άφήγησις των πράξεων των άγεστων και εὐδαιμονύτων παρά τῷ θεῷ πατριάρχων. Οποία ήθικά πορίσματα θά συναγάγη ό παῖς, μανθάνων την διαγωγήν του Άβραάμ πρὸς τήν μητέρα του υἱοῦ του Ίσααήλ, η τόν τρόπον καθ' όν έλαβε τό πρώτο τόκια οΊ Ιακώβ, συνεργούσης και της μητρός, η τόν γάμον τούτου μετά των δύο θυγατέρων του έξαπατήσαντων αυτών Λάββαν, άν πάλιν έξεδικήθη οὔτος διά δόλον σφετερισθείς τό ποίμνιά του η τό μιαιώδελφον των άδελφών του Ίασήφ, και την πρώτην αίτιαν της άνυψώσεως αυτού έν Αιγύπτῳ, και τό τέχνημα δι' οὔ εκάττερε παρ' αυτῶ τόν άδελφόν του Βενιαμείν, και ταῦτα άν περιουσιώθῃ τις μόνον εις την ιστορίαν των πατριάρχων. Οὐδαμῶς άγνωσά, ότι πολλοί ύπάδχοινοι οί φρονοῦντες, ότι δέον να μη θλιγωμεν κείμενα κακά, μάλιστα όταν ύπάδχη φόβος μή εκληφθῆ τούτο ως σνγγρονοῦς πρὸς την καθεστῶσαν θρησκείαν. Νομιζώ όμως ότι πάσα πλανάγια σκέψις, πῶς άτοπος ένδοξισμός, άνάγκη να τυθῆται εκποδών, προκειμένου περί της πρώτης εκπαιδεύσεως του λαοῦ, ήτις άείποτε δέον να βασιλίζεται επί ὕμνων και άσφαδων παιδαγωγικῶν άρχῶν»²⁵

Τό παραπάνω άπόσπασμα από την έκθεση του Ν. Γ. Πολίτη είναι άποκάλυπτικό των σκέψεων και έπιχειρημάτων εκείνων των παιδαγωγών, οί όποιοι—μέ τό πρόσχημα δήθεν κατά γράμμα έγμνησίας των λεγών κειμένων—άπέδριπταν άσυζητητί όρισμένες διηγήσεις της Παλαιάς Διαθήκης ως άκρω άντιπαιδαγωγικές. Ασφαδώς οί παιδαγωγοί αυτοί φαίνεται ότι διακατείχοντο από όρθολογιστικές άντιλήψεις, οί όποιες ήταν άκρετά διαδεδομένες στην Εϋρώπη εκείνη την εποχή. Οί φοβές δηλαδή των άντιλήψεων αυτών πρέβειναν, ότι η άκριτη παρουσίαση και τυπική άποδοχή εκ μέγρους διδασκόντων και διδασκούμενων διηγήσεων μέ ύπερφυσικό και θαυματουργικό περιεχόμενο ήταν παιδαγωγικά έπιλήψιμη ένέργεια, έπειδή άντετίθετο στις άρχές του όρθοῦ λόγου.

Όσοι παιδαγωγοί σνεμαρίζοντο αυτές τίς άντιλήψεις δέ θά πρέπει να ήταν

κατάλληλα προετοιμασμένοι ν' αξιολογήσουν θετικά τις παιδαγωγικές συνέπειες μιας διαφορετικής έδμηγνείας των βιβλικών διηγήσεων από εκείνη, η οποία έμεινε πιστή στο γράμμα του κειμένου. Με βάση τη διαφορετική αυτή έδμηγνεία θά μπορούσε να θεωρηθεί, ότι η λεκτική και παραστατική/είκονική διατύπωση του θεολογικού περιεχομένου των βιβλικών διηγήσεων αντανακλά τις έπιτακτικές κοσμοθεωρητικές και πολιτισμικές αντιλήψεις και ανάγκες της εποχής του «χαρτοχρόνου» μέσα στον οποίο οι διηγήσεις αυτές λειτούργησαν, κατανοήθηκαν και τελικά διαεπικήθηκαν και διατηρήθηκαν μέχρι σήμερα. Μία τέτοια έδμηγνεία άσφαλώς διευκολύνει τη διεισδυτικότερη πρόσβαση του άναγνωστη στο θεολογικό περιεχόμενο των βιβλικών διηγήσεων και την έξαγωγή των (θεολογικών) μηνυμάτων που υποκρύπτονται κάτω από τις λεκτικές και παραστατικές/είκονικές διατυπώσεις του κειμένου.²⁶ Αν ό Ν. Γ. Πολίτης υποψιάζεται την παιδανωγική σημασία και τις θεολογικές συνέπειες της έδμηγνείας αυτής, σίγουρα δε θά έξεφραζέτο με έναν τέτοιο πολυεμικό και απόλυτο τρόπο για το ύπερφυσικό και θαιματοφυγικό περιεχόμενο όρισμένων βιβλικών διηγήσεων.

Όπως ήδη ελέχθη, τό συγκεκριμένο θέμα του τρώπου διδασκαλίας του μαθήματος της Ιστορίας, με τό όποιο άσχολήθηκαν έπισταμένα τά μέλη του Έλληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου σέ άρκετές είδικές συνελύσεις, δεν έπυχε όδυστική διεύθετσης.²⁷ Αντί όμως γι' αυτό, λίγο άργότερα ένα άλλο παρειαφές θέμα άπασχόλησε πάλι τά μέλη του Έλληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου. Τό θέμα συνίστατο στο γενικότερο πρόβλημα της θρησκευτικής μόρφωσης των έλληνοπαίδων στα σχολεία της μέσης εκπαίδευσης. Στις 30 Δεκεμβρίου 1881 τό διοικητικό συμβούλιο του συλλόγου μετέξυ των πρώτων ζητημάτων που άνακοίνωσε στα μέλη του για συζήτηση τό έπόμενο έτος 1882 ήταν τό ακόλουθο: «Διά τίμων μέσων και τρώπων δύναται νά έπιτευχθή σιγί έν λόγος, άλλ' έν τώ ήθει ή θρησκευτική και έθνική των έλληνοπαίδων μόρφωίς έν τώ σχολείω, συμφώνως τη προγονική άγνοία, τη χριστιανική διδασκαλία και τώ πνεύματι του άληθούς πολιτισμού;»²⁸ Η λεκτική διατύπωση του ζητήματος φαιίνεται ν' άνταποκρίνεται πληρέστερα στο πνεύμα της πρότασης, που είχε ύποβάλει διά του ύπομνηματός του ό Α. Μελός τό 1879 στο Συνέδριο των Έλληνοκων Συλλόγων.

Στις 18 Απριλίου 1882 σέ γενική συνέλευση των μελών του Έλληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου άποφασίστηκε ν' άνατεθεί στο διοικητικό συμβούλιο του συλλόγου ή έλδιολή είσηγητικών έπιτροπών για τά προκηρυχθέντα για συζήτηση θέματα της μέσης εκπαίδευσης. Πρόγμιατι στις 21 Απριλίου 1882 τά μέλη του διοικητικού συμβουλίου όδυσαν τριμελή έπιτροπή, ή όποια θά είσηγει τό παραπάνω θέμα τό σχετικό με ή θρησκευτική μόρφωση των έλληνοπαίδων.²⁹ Τά μέλη της έπιτροπής ήταν ό Χρήστος Παπαδόπουλος, Μιλτιάδης Βρατσάνος και Ιωάννης Ε. Μεσολωγός. Αν' αυτούς ό Χρήστος Παπαδό-

πούλος ήταν καθηγητής της Φιλολοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών (1880-1906) και πρώην διευθυντής και καθηγητής του μαθήματος της Ψυχολογίας και Φιλοσοφίας στο Διδασκαλείο Αθηνών (1878-1881).³⁰ Ο Μιλτιάδης Βρατσάνος ήταν διευθυντής του Διδασκαλείου Αθηνών. Ο Ιωάννης Ε. Μεσολωγός ήταν θεολόγος καθηγητής γυμνασίου καθώς και από τις 7 Φεβρουαρίου 1881 ύφηγητής του μαθήματος της Σημβολικής στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών.³¹ Στις 5 Ιουνίου 1882 τά μέλη της έπιτροπής κατέθεσαν την έκθεσή τους στο διοικητικό συμβούλιο του Έλληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου.³²

Η έκθεση της τριμελούς έπιτροπής χωρίζεται σέ τρία μέρη. Κάθε μέρος διαπραγματεύεται χωριστά τό θέμα της ήθικής, θρησκευτικής και έθνικής μόρφωσης των έλληνοπαίδων. Στόν πρόλογο της έκθεσης γίνεται προσπάθεια νά όδυστει ή διαφορά μεταξύ θρησκευτικής και ήθικής διδασκαλίας. Τονίζεται μετόξυ των άλλων ότι «ή ήθική γνώσις σπηρίζεται έπι άμεσου ένεργείας, ούδόλως δε χηίζει της θρησκευτικής γνώσεως πρός βεβαίωσιν και θεμελίωσιν αυτής». Βάβια τά μέλη της έπιτροπής δεν άρνούνται ότι «ή ήθική γνώσις ευρίσκειται έν στενωπάτη συναφεία πρός την θρησκευτικήν και ότι ή ήθική όφείλει νά λάβη έπι τέλους θρησκευτικήν μορφήν παρισταμένη ώς έκφρασις της βουλήσεως του Θεού...». Όμως, συνεχίζει ή έκθεση: «έν τη ήθική διδασκαλία της νεολαίας, όπως και έν τη έκθεσει της Ηθικής, άνάγκη ν' άναπτύσσονται αι ήθικαι ιδέαι άσχετως πρός τάς θρησκευτικές, ίνα μή τό κήδος και ή αβθενία προτρέχουσι της ίδιαις κλίσεως και παραβιάζονται ότω ή ήθική άναπτύξις και ή καθαρότης της ήθικής θεωρίας».³³

Η παιδαγωγική προσέγγιση των μελών της έπιτροπής στο θέμα της ήθικής μόρφωσης της μαθητιώσης νεολαίας διακρίνεται από τά όσα ύπογραμμίζονται στην έκθεση για τά μέσα, τά όποια συμβάλλουν στην ήθική μόρφωση των διδασκομένων. Τονίζεται μετόξυ των άλλων, ότι «ή ήθική κλίσις του παιδός πρέπει νά μορφωθή έν άπλάις ήθικαίς σχέσεσιν, ή όποια των όπολων δεν πρέπει νά μεταδίδεται εις αυτόν έν άφηρημένη μορφή άλλα νά ευρίσκηται ύπ' αυτό και ν' άναπτύσσεται έκ των ύπ' αυτό έπιτροπυμένων μερικων περιπτώσεων». Αυτό θά πραγματοποιηθεί κατά την κλίσις των μελών της έπιτροπής με τό «νά λάβη ό παις έπιπτερίαν της καλλονης και άπολύτου άξείας όδυσμένου φρονήματος, έν πρσγμιατικά ή ίδανικά προσώπω φέροντι άπόλυτον όξείαν. Ούδέποτε πρέπει νά προτάσσεται της ότω άποκτωμένης γνώσεως του μαθητου τό κήδος της Άγίας Γραφής, της Κατηχήσεως, της κοινής γνώμης, ποιητου ή σοφου τινος».³⁴ Στή συνέχεια όμως της έκθεσης τονίζεται, ότι: «Ο μαθητής πρέπει νά σχηματίσι την θρησκευτικήν και ήθικήν πεποίθησιν, ότι έάν αίτη την βασιλείαν του Θεου και την δικαιοσύνην, τά λοιπά προσηθήσεται αυτόν».³⁵

Τά μέλη της έπιτροπής δε διευκρινίζουν με έπιρική και παιστικό παιδαγωγικό και πρακτικό τρόπο πώς μπορεί νά πραγματοποιηθεί ή παραπάνω άκρω-

αίτιοδόξη προτροπή τους. Ασφαλώς ο γενικός άφοροισμός: «Έν τούτῳ τῷ πνεύματι πρῆτε ν' ἀναπτύσσεται καὶ ἐπιμηνεύεται οὐ μόνον ἡ Ἄγλια Ἰερὰ, ἀλλὰ καὶ πᾶς ἀναγνωσκόμενος ποιητῆς ἢ συγγραφεύς, πᾶσα ἱστορία ἱερὰ τε καὶ κοσμική, ὅπως παρὰσκευάζεται οὕτω ἢ μόρφωσις καὶ ἰσοπολιτισμοῦ τῶν ὀρθῶν ἠθικῶν κρίσεων καὶ πρακτικῶν ἀρχῶν»³⁶ δὲν ἀρκεῖ γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἐπιτευξῆς ἐκείνων, τὰ ὅποια τὰ μέλη τῆς ἐπιτροπῆς ἐπηγγέλλοντο. Τέλος γιὰ τὴν ἐπιτευξῆ τῆς ἠθικῆς μόρφωσης τῆς νεολαίας μεγάλη σημασία δίνεται ἀπὸ τὰ μέλη τῆς ἐπιτροπῆς στὴν προσωπικότητα τοῦ δασκάλου. Τονίζεται ἐμπνευστικά ὅτι: «Μόνον ἡ τελεία ἀφοσίωσις τοῦ δασκάλου εἰς τὸν ἠθικὸν προορισμὸν τοῦ βίου δύναται νὰ διαveygῆ καὶ παρὰ τῷ μαθητῇ ὁμοιον ἠθικὸν φρόνημα».³⁷

Ἡ θρησκευτικὴ μόρφωση τῆς νεολαίας, κατὰ τὶς ἀπόψεις τῆς τριμελοῦς ἐπιτροπῆς, μπορεῖ πρῶτα ἀπ' ὅλα νὰ ἐπιτευχθῆ «μόνον διὰ τῆς ἐπιμελοῦς ἀναπτύξεως καὶ ὡς οἶόν τε πολυμεροῦς συμπλοκῆς πᾶσις τῆς λαοπῆς μορφώσεως».³⁸ Ἡ ἠθικὴ, ἱστορικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ γνώση θὰ πρῆτε νὰ παρουσιάζεται καὶ ἀξιολογεῖται κατὰ τέτοιο τρόπο, ὥστε νὰ βοηθῆ τοὺς δασκόμενους ν' ἀναγομαι στὸ ἀπειρο, διαρκές καὶ τέλειο κάλλος τῆς θρησκευτικῆς θεώρησης τοῦ κόσμου.

Εἰδικότερα, ἡ διαδικασία αὐτὴ θὰ πρῆτε νὰ ἐπιμελοῦνται μὲ τὴν ἐκθεση «τῆς ἱστορικῆς βίσεως τῆς χριστιανικῆς πίστεως, τῶν πρῶξεων τῶν εὐσεβῶν ἀνδρῶν, ἐν αἷς ἐκδηλοῦνται ἐξωτερικῶς τὸ θρησκευτικὸν αὐτῶν φρόνημα καὶ παρῆσταται ἐν πληρῆει καθαρῶτη καὶ ἀτομικῶς ὄρωσιμῶν καὶ συγκεχυμένων τῶ αἰσίων ἰδανικῶν τῶ θρησκευτικῶ ἀνθρώπου. Ὁ βίος, ἡ δασκαλία καὶ τὰ πᾶθη τοῦ ζωτῆρος ἀποτελοῦσι τὴν κορονίδα καὶ τὴν προσωποποίηση τῆς ἐννοίας τοῦ θρησκευτικῶ αὐτοῦ». Στὴ συνέχεια τονίζεται, ὅτι «Ἐκ τούτου τῶ ἐποπτικῶ ἠθικῶ ὀφείλει νὰ μορφωθῆ ὁ μαθητῆς δι' ἀφαιρέσεως τῆν ἐννοιαν θρησκευτικῶ βίου». Καὶ τὸ ἀποτέλεσμα, τὸ ὅποιο θεωρεῖται ὅτι θὰ προκυφῆ ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς προτεινόμενης δασκατικῆς διαδικασίας, εἶναι τὸ ἀκόλουθο: «Ἄλλ' ἐν τῷ Χριστῷ ἐνοικεῖ τὸ πληρωμα τῆς θεότητος. Λοῦτον ἐκ τοῦ βίου, τῆς δασκαλίας καὶ ἐνεργείας αὐτοῦ πρῆτε νὰ ἐξυψηθῆ ὁ μαθητῆς εἰς τὴν ἐννοιαν τῆς θεότητος... Ἄντι ἢ ὄντως ἀποκτηθεῖσα ἐννοια τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ ἀναφορᾷ αὐτοῦ πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα ὀφείλει νὰ δῆξη διὰ πᾶσῶν τῶν ἐπιθυμῶν, πρῶξεων καὶ σκέψεων τοῦ ἀνθρώπου».³⁹

Τὰ μέλη τῆς ἐπιτροπῆς προτεινομαι στὴν ἐκθεσὶ τους ὅτι γιὰ τὴν ἐπιτευξῆ τῶν παρὰπάνω σκοποῦ συντελοῦν δυὸ πράγματα: α) «Ὁ θρησκευτικὸς βίος ἐν τῇ σχολῇ. Ἀνάγκη δασκῆ νὰ κατῆν ὁ μαθητῆς ἐν ἐαυτῷ καὶ παρὰ τοῖς ἄλλοις ὅποιαν δύναμιν ἔχει θρησκευτικὴ κοινότης, κοινὴ λατρεία τοῦ Θεοῦ, κοινὴ προσευχῆ» β) «Τὸ παρὰδειγμα τοῦ δασκάλου... Πρὸς τὴν θρηκειαν δύναται νὰ ἐξυψηθῆ μόνος ἐκείνος, τοῦ ὁποῖου ὁ βίος εἶναι δυναμικῆς λατρεία τοῦ Θεοῦ, ἄμεσος καὶ πιστὴ ἐκφρασις τῶν θρησκευτικῶν αὐτοῦ πεποιθήσεων, οὐχὶ δὲ

ἐκείνος, ὅστις πρὸς τῇ θρησκευτικῇ θεωρίᾳ τῶν πραγμάτων ἔχει καὶ ἄλλην κοσμικὴν ἐπιδῶσαν σχεδὸν ἀποκλειστικῶς ἐπὶ τῶν φρονημάτων αὐτοῦ».⁴⁰

Τέλος σύμφωνα μὲ τὶς ἀντιλήψεις τῶν μελῶν τῆς ἐπιτροπῆς, ἡ ἠθικὴ μόρφωση τῆς μαθητῶσε νεολαίας πραγματοποιεῖται μὲ τὴ γνώση τῆς ἠθικῆς φιλολογίας καὶ ἱστορίας. Εἰδικότερα ἡ πρόσβαση στὴν ἠθικὴ φιλολογία καὶ ἱστορία ἀπαιτεῖ τὴν καλὴ γνώση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας. Μέσω τῆς γλώσσας οἱ δασκόμενοι γίνονται μέτοχοι τῶν ἠθικῶν ἀξιών. Καὶ αὐτὸ, γιὰτὶ «ὁ μαθητῆς ἐπὶεργάζεται πνευματικῶς τὰ ἠθικὰ συγγράμματα τῶν δασκῶν ἐποχῶν καὶ ἀποκτᾷ οὕτω ὡς οἶόν τε ἄμεσον ἐπιπτεῖαν τοῦ βίου τοῦ ἔθνους. Μόνον διὰ τούτου αὐτενεργείας ἀπαιτᾷ ὁ μαθητῆς ἐνδασφῆγον διὰ τὸν ἠθικὸν βίον, ἀληθῆ ἠθικὴν μόρφωσιν».⁴¹

Τὸ περιεχόμενο τῆς ἐκθεσης τῆς τριμελοῦς ἐπιτροπῆς τοῦ ἑλληνικοῦ δασκαλικοῦ Συλλόγου γιὰ τὸ θέμα: «Διὰ τίνων μέσων καὶ τρόπων δύναται νὰ ἐπιτευχθῆ οὐχὶ ἐν λόγοις, ἀλλ' ἐν τῷ ἦθει ἡ θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ τῶν ἑλληνοταλίων μόρφωση ἐν τῷ σχολείῳ, συμφῶνως τῇ προγονικῇ άγωγή, τῇ χριστιανικῇ δασκαλίᾳ καὶ τῷ πνεύματι τοῦ ἀληθοῦς πολιτισμοῦ;» θὰ πρῆτε νὰ θεωρηθῆ ὡς ἄκρως θεωρητικὴ καὶ ἐν πολλοῖς ἀφηρημένο. Ἡ ἄκρως θεωρητικὴ προσέγγιση δὲν ἐπέτρεπε τὴ διατύπωση συγκεκριμένων προτάσεων, οἱ ὁποῖες θὰ συνέβδων στὴ σῆψηση γιὰ ἐξέυρεση πρακτικῶν τρόπων ἀντιμετώπισης τοῦ θέματος. Ἐξάλλου σὲ πολλὰ σημεῖα ἡ ἐπιχειρηματολογία τῆς ἐκθεσης γιὰ δασκαλιὰ μεταξὺ ἠθικῆς καὶ θρησκευτικῆς δασκαλίας παρουσιάζει ἀσάφεια. Ἐνῶ δασκῆ ὑποστηρίζεται ἡ αὐτοτέλεια τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν συγγᾶ γίνεται λόγος γιὰ τὴν κοινὴ πηγὴ τῶν ἠθικῶν καὶ θρησκευτικῶν ἀρχῶν καὶ ἀξιών.

Πάντως ἡ προσηπάθεια τῶν μελῶν τῆς ἐπιτροπῆς νὰ διαπραγματευτοῦν χωριστὰ τὴν ἠθικὴ ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ μόρφωση θὰ μποροῦσε ν' ἀξιολογηθῆ ὡς ἐνα πρῶτο βῆμα στὴν ἑλληνικὴ ἐκπαιδευση χειραφέτησης τῆς ἠθικῆς δασκαλίας ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ καὶ ἀντίστοφα. Ἡ προσηπάθεια αὐτῇ δὲν ἔτυχε συνέχειας μεταξὺ τῶν παιδαγωγικῶν κύκλων. Ἡ ἀδυσφορία συνέχισις τῆς προσηπάθειας γιὰ σαφῆ προοδισμό τῶν σκοπῶν καὶ τοῦ γόλου τόσο τῆς ἠθικῆς ὄσο καὶ τῆς θρησκευτικῆς μόρφωσης καὶ άγωγῆς θὰ μποροῦσε νὰ λερθεῖ, ὅτι ἦσαν (καὶ εἶναι) σὲ βῆρος τῆς ἐκπαιδευτικῆς δασκαλίας. Καὶ αὐτὸ, γιὰτὶ συχνὰ ἡ θρησκευτικὴ μόρφωση καὶ άγωγή ἐπικτῆτετο μὲ μᾶ γενικὴ καὶ ἀόριστη καθηκοντολογία καὶ ἄρετολογία, τῆς ὁποίας τὸ περιεχόμενο καθορίετο περισπαστέρο ἀπὸ φιλοσοφικῆς/ἠθικῆς (ἀνθρωποκεντρικῆς) παρὰ θεολογικῆς ἀρχῆς. Τὸ ἴδιο συνέβαινε καὶ γιὰ τὴν ἠθικὴ άγωγή, ἡ ὁποία ἄλλοτε ἐπεσκιάζετο ἀπὸ τὴν πληθωρικὴ παρουσία τῆς θρησκευτικῆς άγωγῆς καὶ ἄλλοτε ἐξηφανίζετο τελείως ἀπὸ τὴν ἐκπαιδευτικὴ δασκαλία, ὡς ἀνώφελη ἀνθρωποκεντρικὴ ἐνασχόληση.

Τέλος ἡ ἐνωτῶθεση ἐκ μέρους τῶν μελῶν τῆς ἐπιτροπῆς καθε ἐπίτιδος στοῦς

διδασκοντες για αποτελεσματική ήθικη και θρησκευτική μόρφωση των ελληνο-παιδων θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ούτοπια. Και αυτό, γιατί συστηματικά παραβλέπεται ότι πολλοί παράγοντες εμπλέκονται στη διαμόρφωση της προσομοιωτικής των διδασκόντων, όπως ασφαλώς και των διδασκωμένων. Ο κοινωνικός περιγύγος, ή εκπαίδευση και ό παιδαγωγικός καταγυγιός των διδασκόντων δεν εξασφάλιζαν πάντοτε ασφαλείς προϋποθέσεις για την παραδειγματική και ήθικη μόρφωση και άγνοιας της μαθητιώσας νεολαίας.

Τό πρόβλημα λοιπόν της αποτελεσματικότητας της ήθικης και θρησκευτικής άγνοιας στην εκπαίδευση (στοιχειώδη και μέση) θα έπρεπε ν' αντιμετωπιστεί πρωτίτως με τον καθορισμό κυριολών επιλογής και σαφή προσδιορισμό του κατάλληλου για την κάθε ηλικία διδακτικού ύλικού (μορφωτικό σπαστό) άπό τη σφαιρα της θρησκείας και της ήθικης. Σε τελευταία άνάλυση τό επιλεγόμενο και προσφερόμενο στό σχολείο διδακτικό ύλικό θα πρέπει να προοαλεί συζήτηση, προβληματισμό και δυνατότητα επιλογής στάσης ζωής και δράσης μεταξύ διδασκόντων και διδασκωμένων. Μία τέτοια διαδικασία θα μπορούσε να λεχθεί, ότι συμβάλλει ασφαλέστερα στην καλύτερη άφομοίωση του θρησκευτικού και ήθικου διδακτικού ύλικου και δημιουργεί θετικές προϋποθέσεις για βιωματική επιλογή θρησκευτικής και ήθικης σχέσης και πράξης.

Στις 14 Νοεμβρίου 1882 συγκαλήθηκε ή Α' ειδική συνέλευση των μελών του Έλληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου για την περίοδο 1882-83. Αντικείμενο της συζήτησης υπήρξε ή έκθεση της τριμελούς επιτροπής για τό θέμα: «Διά τίτων μέσων και τρόπων δύναται να έπιτευχθί ούχι έν λόγους, άλλ' έν τώ ήθει ή θρησκευτική και ήθικη των ελληνωπαίδων μόρφωση έν τώ σχολείω, σύμφωνας τή προγονική άγνοια, τή χριστιανική διδασκαλία και τώ πνεύματι του άλλου πολυτιμου;».⁴² Ηδη όμως άπό την Α' ειδική συνέλευση διαφάνηκε ή δυσκολία για συζήτηση μεταξύ των μελών του συλλόγου του θέματος της θρησκευτικής μόρφωσης της μαθητιώσας νεολαίας στη μέση εκπαίδευση, με βάση τό κείμενο της τριμελούς επιτροπής. Αίτια της δυσκολίας υπήρξε τό πολύ θεωρητικό περιεχόμενο της έκθεσης. Μετά άπό την άνάπτυξη διαφόρων άπόψεων τά μέλη της ειδικής συνέλευσης άπεφάσισαν «την έλευθεραν συζήτηση επί τή βίσει του θέματος» και όχι της έκθεσης της τριμελούς επιτροπής.⁴³

Οι έπιμέμενες δεκατέσσερις ειδικές συνέλεύσεις της περιόδου 1882-83 του Έλληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου άρμερωθήκαν όλες έκτος άπό μία (Η') στη συζήτηση του θέματος «πως πρέπει να γίνεται έν τώ σχολείω ή θρησκευτική και ήθικη μόρφωση των ελληνωπαίδων;». Εισηγητής της νέας διατύπωσης του θέματος ήταν ό παιδαγωγός και άντιπρόεδρος του Έλληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου Άδιστείδης Στάθης.⁴⁴ Η άπόφαση για τη νέα διατύπωση του θέματος άντι της «Διά τίτων μέσων και τρόπων δύναται να έπιτευχθί ούχι έν λόγους, άλλ' έν τώ ήθει ή θρησκευτική και ήθικη των ελληνω-

παιδων μόρφωσης έν τώ σχολείω, σύμφωνας τή προγονική άγνοια, τή χριστιανική διδασκαλία και τώ πνεύματι του άλλου πολυτιμου;», ελήφθη άπό τά μέλη της Β' ειδικής συνέλευσης (28 Νοεμβρίου 1882).⁴⁵

Στις έπιμέμενες ειδικές συνέλεύσεις του Έλληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου γνωστοί παιδαγωγοί της εποχής και διδάσκοντες τά «ιερά μαθήματα» σε ελληνικά σχολεία και γυμνάσια άνετίρως θέσεις και άπόψεις για την αποτελεσματικότερη όργάνωση και προσφορά της θρησκευτικής άγνοιας στη μέση εκπαίδευση. Μεταξύ των πρώτων άπόψεων που διατυπήθηκαν ήταν έκείνες του Βλ. Σκορδέλη (Γ' ειδική συνέλευση, 5 Δεκεμβρίου 1882). Ο Βλ. Σκορδέλης άνέπτυξε τις άπόψεις του για την αποτελεσματικότερη διδακτική προσφορά και έπιμεδωση της θρησκευτικής ύλης κατά τον ακόλουθο τρόπο:

«Ίνα ή θρησκευτική διδασκαλία έπιτυγχάνη του σκοπού αυτής και μη προσκωτώνται οι μαθηταί δι' αυτής ποσόν τι γνώσεων μόνον, άλλ' ίνα δύνηται αυτή να έντυπώ έχνη άνεξέλεπτα εις την ψυχήν των παιδων, άνάγκη να γίνεται άλλως ή ως συνήθως γίνεται. Ήτοι πρέπει να έραομώληται έν τή διδασκαλία έκείνο, όπερ ή διδακτική όνομάει χρήσιμον ή πρακτικήν έραομιον. Νά έραοπάται π.χ. ό μαθητής υπό του διδασκαλιου τί έραοξεν, ότε ερεθίσθ εις θέσιν όμοιαν τής δια του διδασκόντος μαθήματος περιγραφίσης, ή τί θα έραοξεν ή τί δύναται να πράξη εις όμοιαν τινά περιστασιν κτλ. Τοῦτο δέ μετ' ένδιαφέροντος πάντοτε γνώμενων και υπό του παραδειγματος του διδάσκοντος ένασχούμενον, συντελεί τά μέγιστα εις την μόρφωσιν του ήθους του μαθητου.»⁴⁶

Οι άπόψεις του Βλ. Σκορδέλη παροουαίζουν παιδαγωγική πρωτοτυπία για την εποχή που διατυπώθηκαν. Και αυτό, γιατί ό τρόπος με τον οποίο προτείνει να παροουαζεται τό διδακτικό ύλικό δεν άκοιλουθήσε την παραδεδομένη μέθοδο. Την άνάγκη δηλαδή και μονότονη προσφορά της ύλης (της περισοστέρες φορές με άπλή άνάγνωση της σχετικής διδακτικής ένότητας άπό τό διδακτικό έγχειρίδιο) με την ταυτόχρονη άπαιτηση του δασκάλου ν' άπομημηγυνεθεί αυτή ή ύλη άπό τους διδασκόμενους. Βέβαια ό Βλ. Σκορδέλης, όπως και όλοι οι παιδαγωγοί έκείνης της εποχής, άντιλαμβάνεται την όλη διαδικασία της σχολικής μάθησης και διδακτικής, ότι συνίσταται σχεδόν άποκλειστικά στην προσογωγή και καλλιέργεια της ήθικης γνώσης και συμπεριφοράς των διδασκωμένων. Ιν' αυτό και ό προτεινόμενος διδακτικός τρόπος προσφοράς του θρησκευτικού ύλικού φαίνεται να ύπονοεί τελικά την έξεγνώγη ενός ήθικου συμπεράσματος γενικά άποδοκτιό άπό διδάσκοντες και διδασκόμενους.

Στη συνέχεια της έκθεσης των άπόψεων του ό Βλ. Σκορδέλης άνετίρξε τη σημασία των ιδιαιτέρων γνωστικών θεολογικών κλάδων άπό τους όποιους τό διδακτικό ύλικό θα έπρεπε ν' άντλείται. Μ' άλλα λόγια, ό Βλ. Σκορδέλης ήταν υπέμαχος της συστηματικής παροουασίας της θρησκευτικής ύλης στη μαθη-

τιώσα νεολαία της μέσης εκπαίδευσης, σύμφωνα με τη σειρά: Παλαιά και Καινή Διαθήκη, Κατήχηση, Εκκλησιαστική Ιστορία. Στην προκειμένη περίπτωση όμως οι παιδαγωγικοί περιιοχιοί που παρουσιάζονται από τη συστηματική και άρηρημένη παρουσίαση του θρησκευτικού διδακτικού ύλικού δέ φαίνονται ν' άπασχολήσαν τον Βλ. Σκορδελή.

Οι περιιοχιοί αυτοί συνίστανται στη δυσκολία καλής των διδασκομένων να κατανοήσουν και ν' άφομοιώσουν τό θρησκευτικό διδακτικό ύλικό. Και αυτό, γιατί τό θρησκευτικό ύλικό εκλέγεται και προσφέρεται από τό χώρο της Ιστορίας και Θεολογίας της χριστιανικής Εκκλησίας κατά τόπο που κατά κανόνα δέ λαμβάνει ύπόψη τις άντιληπτικές και βιωματικές δυνατότητες των διδασκομένων. Κατά την έκλογή δηλαδή και παρουσίαση του διδακτικού ύλικού προς τους διδασκόμενους προσέχει τό κριτήριο της πιστής Ιστορικής και θεολογικής μετάδοσης του θρησκευτικού ύλικού. Κάθε προστάθείσα-δημιουργίας προϋποθέσεων μέσα του προσφερόμενου διδακτικού ύλικού για την κατανόηση και βίωση των θρησκευτικών δρωμένων εκ μέρους των διδασκομένων ή έρχεται σέ δεύτερη θέση ή παραμελείται τελείως. Πάντως, ό ένοχλαστικός ρόλος έκλογής και διδραξης του θρησκευτικού διδακτικού ύλικού κατά θέματα, τά όποια εμπλουτίζονται από τους διάφορους άκαδηματικούς θεολογικούς κλάδους και είναι προσορισμένα στην ήλικία και στις άντιληπτικές ικανότητες και βιωματικές και θρησκευτικές άνταξιοτητες των διδασκομένων, δέ φαίνεται νά νά προβληματίσε καθόλου τον Βλ. Σκορδελή.

Τό γενικότερο κοινωνικό κλίμα της χαλάρωσης των ήθων και ή έλλειψη Ικανού άριθμού δασκάλων για τη διδασκαλία των «λεγών μαθημάτων» ήταν τά άττία της κακής κατάστασης της σχολικής θρησκευτικής άγωγής κατά την άποψη του ύφηγητή της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών Γεωργίου Γ. Δέγβου. Ο Γ. Δέγβος ήταν καθήγητής γυμνασίου των «λεγών μαθημάτων» και γενικός γραμματέας του διοικητικού συμβουλίου του Έλληνικού Ανώτατου Σχολείου του έτους 1882-83. Κατά τον ίδιο όμιλητή, για την άδυναμία πρόληψης και θεραπείας της κακής κατάστασης της σχολικής θρησκευτικής άγωγής ύπεύθυνη ήταν ή πολιτική έξουσία. Κατά την όμιλία του στην Γ' ειδική συνέλευση (5 Δεκεμβρίου 1882) ό Γ. Δέγβος τόνισε μεταξύ των άλλων και τ' άκόλουθα:

«Οι διδάσκαλοι κληθέντες νά μορφώσωσι θρησκευτικώς και ήθικώς τους παύδας άποτυχάνουσι εις τόπο άως επί τό πλείστον πρώτον ένεκα της άδυναμίας των έκάστοτε κυβερνήσεων προς την πάτριν ήμάν θησκείαν. Τό έργον των διδασκάλων άνταρτείνεται υπό πολλών άντιπαρρότων. Τα σαρπηρικά φύλλα και άλλα παρρησίας συγγράμματα, μυθιστορήματα κτλ. άτίνα διαδίδουσιν ιδέας και άντιθρησκευτικές και διαφθοράς εμπλάτους και άτίνα μετά χαράς άνταγινώσκονται υπό των μαθητών συντελοούσι τά μέγιστα εις την χαλάρωσιν του τε θρησκευτικού

συνασθημάτων και των άγων ήθων των έλληνοπαίδων. Δεύτερον, διότι δέν υπάρχουσι πανταχοϋ ειδικοί διδάσκαλοι των λεγών, ότινες δύνανται έδραλως θρησκευτικώς πεπονηθείς νά έχωσι και νά εμπνεύσωσι εις τους παύδας αυτάς μετά πλείονος ένθουσιασμού, ή έκείνοι, εις ους τά λεγά μαθήματα άντιθέτται ως έπουσιώδη νά διδάξωσι. Διά ταύτα ή Σ. Κυβέρνησις όφείλει νά συντελέση τό καθ' έαυτήν εις τό έργον της θρησκευτικής και ήθικής μορφώσεως, άν θέλη νά διατηρηθή τό θρησκευτικόν συνασθημα ζώηρον και άμειών και νά μη έκλείπη όσημέρα, όστι άνευ αυτού ουδέποτε δύναται νά έχη καλούς πολίτας»⁴⁷

Είναι χαρακτηριστική ή έπισήμανση του Γ. Δέγβου, ότι ή χαριστική έξουσία έδειχνε μεγάλη άδιαφορία για την πλήρωση θέσεων διδασκαλίας των «λεγών μαθημάτων» από ειδικούς διδάσκοντες, οι όποιοι άσφαλώς θά έπρεπε νά ήταν άπόφοιτοι της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Η άπαιτησι αυτή φαίνεται ότι ικανοποιήθηκε από την κυβέρνηση Χ. Τρικοϋτη κατά τό έτος 1882, με τό διορισμό καθηγητών των «λεγών μαθημάτων» στα γυμνάσια. Τό πρόβλημα όμως δέν πρέπει νά είχε λυθεί και για τά έλληνικά σχολεία, τά όποια ήταν και περισσότερο. Γι' αυτό με προσβούλια της ίδιας κυβερνήσεως έκδόθη κε στις 2 Σεπτεμβρίου 1882 βασιλική διάταγμα «περί διδασκαλίας των λεγών μαθημάτων έν τολς Έλληνικολς σχολείοις», τό περιεχόμενο του όπολου είναι τό άκόλουθο:

«...Οι έν τολς ένταύθα Γυμνασίοις Καθηγηται των λεγών μαθημάτων θέλουσι διδάσκει ταύτα [τά λεγά μαθήματα] έκαστος και εις τό προσοχητήριον εις τό Γυμνάσιον, έν φ' είναι διακριόμενος, Έλληνικόν Σχολείον. Όμως και οι του Βαρχβασιου Ανκείου».⁴⁸

Με τό διάταγμα αυτό δέν έλυετο συνολικά και τελείως τό πρόβλημα της διδασκαλίας των «λεγών μαθημάτων» από ειδικευμένο προσωπικό στα έλληνικά σχολεία. Προφανώς έκείνο, τό όποιο έπεδίωκετο με την έκδοση του διατάγματος, ήταν νά έξυτηρηθη έκ των ένόντων και πολυό οικονομικά ή όλη κατάσταση. Πάντως είναι άξιοσημείωτο, ότι ή όλη προβληματική του Γ. Δέγβου άνεφερετο στα πρόληπτικά ή και άνασταλτικά μέτρα, τά όποια ή χαριστική έξουσία όφείλει νά λάβει για τη διδασκαλία των «λεγών μαθημάτων» στην έλληνική εκπαιδευση. Έθετέριτο δηλαδή δεδομένο από τον Γ. Δέγβο, ότι ή όλη δικαιοδουσία και εϋθύνη της όργάνωσης και προσφοράς της θρησκευτικής άγωγής στην εκπαιδευση άνηκε άποκλειστικά και μόνο στο κράτος. Ούτε ή Εκκλησία ή Σχολή Αθηνών με την κατάλληλη εκπαιδευση των φοιτητών, δέ φαίνεται νά εμπλάσκονται στον πρόβληματισμό του Γ. Δέγβου για τά θέματα της σχολικής θρησκευτικής άγωγής. Οι δυο αυτοί παράγοντες άγνωούνται ή παραουσιάζονται ουστηματικά από τον Γ. Δέγβο. Όμως οι παράγοντες αυτοί θά μπορούσαν νά

διαδραματίζουν ένα σημερινό γόλο στη βελτίωση της κατάστασης της θρησκευτικής άγνοιας στην ελληνική εκπαιδευση.

Η στάση αυτή του Γ. Δέβρου προκαλεί άποψια. Και αυτό γιατί, ως ύφηγητής της Θεολογικής Σχολής που ήταν, θα έπρεπε τουλάχιστο να γνώριζε πολύ καλά τις γενικότερες έλλειψεις που παρουσίαζε η σχολή σε διδακτικό προσωπικό.⁴⁹ Στην έλλειψη διδακτικού προσωπικού θα πρέπει να προστεθεί και η άποψια των καθηγητών της σχολής να προστείνουν στο ύπουργείο «έπι των Έκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδευσεως» την ίδρυση και πλήρωση ειδικών έδρων διδασκαλίας μαθημάτων, με τά οποία θα προστοιμαζόντο οι φοιτητές να διδάξουν τα «λεγά μαθήματα» στη μέση εκπαιδευση μετά την άποψιμή τους.

Στην Δ' ειδική συνέλευση (12 Δεκεμβρίου 1882) του Έλληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου, ο παιδαγωγός Άγιοςτείδης Σταθάκης ύπεστηρίξε και αυτός την αναγκαιότητα και χρησιμότητα της διδασκαλίας της θρησκευτικής ύλης στη μέση εκπαιδευση με βάση τη διαίρεση των ακαδημαϊκών-θεολογικών κλάδων. Έχτος όμως άπό τους θεολογικούς κλάδους/μαθήματα που είχε άναφέρει σε προηγούμενη συνέλευση ο Βλ. Σκορδέλης (Τερά Ιστορία, Κατήχηση και Έκκλησιαστική Ιστορία), ο Ά. Σταθάκης πρότεινε δυο άκόμη για να συμπληρωθεί προφανώς η διδασκαλία του κύκλου των ακαδημαϊκών-θεολογικών μαθημάτων και στη μέση εκπαιδευση! Τα μαθήματα αυτά ήταν κατά τον Ά. Σταθάκη η λειτουργική και η κατά Χριστόν ήθικη. Οι ά λόγοι μάλλον με τους όποιους ο Ά. Σταθάκης δικαιολογεί την πρόταση του είναι οι άκόλουθοι:

«...Πρέπει να προστεθώσι και δυο έτερα μαθήματα, άτινα ούκ όλιγον συμβάλλονται εις την θρησκευτικήν μόρφωσιν των παιδων. Ταυτα είναι η λειτουργική και η κατά Χριστόν ήθικη. Και τώ μών μάθημα της λειτουργικής διδάσκει τίνα είναι και τί δηλούναι τά εν τή εκκλησία όρθώμενα και τέλουμένα. Άνευ της γνώσεως της λειτουργικής ο παϊς έχόμενος εις την εκκλησίαν και μη έννοων τί σημαίνουσιν όσα εν τώ λεγώ ναή βλεπει και άκούει, ίσταται όλος άπαθής και άναιόθητος πρός τά όρθώμενα και τελούμενα. Τως είπη τις ότι ταυτα δύναται να διδαχθί ό παϊς έν τώ μαθηματι της Κατηχήσεως. Ό λέγων ταυτα άπατάται, διότι άλλος ό σκοπός της Κατηχήσεως και άλλος ό της λειτουργικής. Η Κατήχησις, σύντομος τις ούσα δογματική εξετάζει τώ τί πρέπει να πιστεψη ό άλλής χριστιανός, η δέ λειτουργική εξημενεί τον τρόπον, καθ' έν έκδηλω έξωραγικώς την έαυτου πίστιν ό χριστιανός».⁵⁰

Στό σημείο αυτό θά πρέπει να λεχθεί, ότι η πρόταση του Ά. Σταθάκη για τη διδασκαλία της λειτουργικής, ως ιδιαίτερου μαθήματος θρησκευτικής άγωγής στη μέση εκπαιδευση, ήταν καινοφανής στά ελληνικά εκπαιδευτικά χρονοικά. Τέτοιο μάθημα δεν προεβλεπτετο να διδάσκεται μέχρι τότε άπό τά Άνωάυτικά

Προγράμματα και τις σχετικές έγκυκλίους του ύπουργείου «έπι των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδευσεως» για καιμά βαθμίδα της εκπαιδευσης. Τό μάθημα όμως της λειτουργικής είχε ήδη διδαχθεί για εκπαιδευση στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Άθηνων άπό τον καθηγητή Παναγιώτη Ρομποτή μέχρι τό θάνατό του (1875). Ό Πανεργιώτης Ρομποτής συνέγραψε και ειδικό έγχειρίδιο με τον τίτλο «Λειτουργική της Όρθοδοξίας Άνωολικής Έκκλησίας», έν Άθήνας 1869.⁵¹

Όσον άφορά την πρόταση του Ά. Σταθάκη να διδάσκεται στη μέση εκπαιδευση τό μάθημα της κατά Χριστόν ήθικης, θά πρέπει να λεχθεί ότι έγκυκλίως του ύπουργείου «έπι των Έκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδευσεως» το έτους 1873 όριζε να διδάσκεται στην τελευταία τάξη του γυμνασίου τό μάθημα της «Ευαγγελικής η κατά Χριστόν Ήθικης».⁵² Άρα ο Ά. Σταθάκης στη πρότασή του φαίνεται άκόπως να ύπονοεί την άνάγκη έφαρμογής στην πρό-έτη —για όρισμένα τουλάχιστο γυμνάσια— της άνεφαρμοστής πιθανώς ύπουργικής διάταξης του έτους 1873. Η μπορεί να ήθελε να τονίσει για άλλή μιά φορά την αναγκαιότητα της διδασκαλίας της κατά Χριστόν ήθικης ως ιδιαίτερου μαθήματος στη μέση εκπαιδευση. Η τελευταία έκδοχή θά μπορούσε να θεωρηθεί ότι πήνυζε άπό την πρόθεση του Ά. Σταθάκη να διορθώσει την παύστη άναγκαιότητα και χρησιμότητα της διδασκαλίας της Χριστιανικής ήθικης ως ιδιαίτερου μαθήματος στη μέση εκπαιδευση.

Στη συνέχεια της έκθεσης των άπόψεών του για τό «πως πρέπει να γίνεται η θρησκευτική μόρφωσις των παιδων έν τή σχολείω», ο Ά. Σταθάκης τόνοισε τη μεγάλη σημασία της προσωπικότητας, του ήθους και γενικά της χριστιανικής συμπεριφορής των διδασκόντων. Για τό θέμα αυτό είπε μεταξύ των άλλων και τ' άκόλουθα:

«Ό διδάσκαλος πρέπει να συμπορευχηται μετά των παιδων έν λεγά κατανύξει· πρέπει να συνοδεύη αυτούς εις την εκκλησίαν· πρέπει να κοινωνή μετ' αυτού των άρχόντων μυστηρίων· πρέπει να συναρθείη αυτούς κατά πάσαν Κυριακήν όπως εξηγή εις αυτούς και άναπτύσση τό άνωνωσθέν Ευαγγέλιον και τό άναγνωσθέντα μέγη των άπιστόλων, έτι δέ όπως εξηγή εις αυτούς τον βίον των άγιων άνδρων».⁵³

Δεν ύπάρχει άμφιβολία ότι ο Ά. Σταθάκης, όπως και άλλοι παιδαγωγοί, άπέδιδε έξαιρετική βαρύτητα και άπόλυτη σημασία στην προσωπικότητα του δασκάλου για τη χριστιανική και ήθικη μόρφωση της μαθητιάσας νεολαίας. Η ύπερτασιοδότη όμως αυτή άντλήνη για την εικόνα των διδασκόντων θά μπορούσε να μετριάστει έν εξακρίβανοντο σοβαρά ύπόψη, οι άπομικές, κοινωνικές, παιδαγωγικές, μορφωτικές κ.ά. ιδιαίτερότητες, οι όποιες καθορίζουν σε

σημαντικό βαθμό το γόλο και τη θέση του δασκάλου μέσα και έξω από το σχολικό χώρο. Η έμπρακτη, διαρκής και σταθερή βοήθεια και ενθάρρυνση των ίδιουδίου παιδαγωγικών και κρατικών φορέων προς τους διδασκοντες για δημιουργική και υπεθθυνη παιδαγωγική εργασία πιθανώς ν' αποτελόυθε (και ν' άποτελεί άκόμη και σήμερα) τό άντιόδοτο στίς υπεργολικές δξιώσεις άυτών άρχιβώς των φορέων για μία έξιδανικευμένη επαγγελματική παρουσία και λειτουργία των διδασκόντων.

Στην Ε' ειδική συνέλευση (2 Ιανουαρίου 1883) ό Ίγνάτιος Μοσχάκης άνέπτυξε τις άπόψεις του για τη θρησκευτική μόρφωση της νεολαίας. Κατ' άρχήν ό Ίγν. Μοσχάκης έξέφρασε την άντίθεσή του στην πρόταση του Α. Σπαθόκη νά διδάσκαται ή λειτουργική ώς ιδιαίτερο μάθημα στό πρόγραμμα μαθημάτων της μέσης εκπαίδευσης. Η άντίθεση του Ίγν. Μοσχάκη δικαιολογήθηκε κατά τον άκόλουθο τρόπο:

«...Την σημασίαν καθόλου της λατρείας και των κυριωτέγων αΐτης μερών δύναται νά εκμάθη ό μαθητής έν τοίς λοιπούς θρησκευτικοίς μαθήμασι. Προστίθηναι δέ ότι ή διδασκαλία της λειτουργικής ώς ιδιαίτερου μαθήματος είνε φόβος μή έννοχότη έντ μάλλον την κοινώς παρὰ τή ήμετέρω λαφ έπικρατούσαν πρόληψιν, ότι ή λατρεία ή έξωτερική μόνη έξαγγίζει τον χριστιανόν ώς διά μαγικής δύναμώς. Η λειτουργική συντόμιας και περιεκτικώς πρέπει νά διδάσκαται ώς ίδιον μάθημα μόνον έν τοίς διδασκαλείοις χάριν των Δημοδιδασκάλων, τοϋτ' όπερ και γίνεται.»⁵⁴

Κατά την άντίληψη του Ίγν. Μοσχάκη, για την κακή κατάσταση της σχολικής θρησκευτικής άγωγής ευθύνοντο τρεις παράγοντες. Ο πρώτος παράγοντας ήταν ή έλλείψη γενικά ίκανών και μορφωμένων δασκάλων των «ιερών μαθημάτων». Στά πρακτικά της συζήτησης οι άπόψεις του Ίγν. Μοσχάκη γι' αυτό τό θέμα καταγράφονται, μεταξυ των άλλων, ώς άκόλουθος:

«Εάν ή θρησκευτική διδασκαλία χαλάινη, τοϋτο προέχεται οϋχι κυρίως έξ έλλείψεως μεθόδου ή έργχειριδίων, αλλά κατ' έξοχήν έξ έλλείψεως καταλλήλων και καλάς μεμορφωμένων διδασκάλων... Καλή διδασκαλία των ιερών μαθημάτων δέν είνε πράγμα εύκατόρθωτον· είνε πολώρ δυσχεροτέρα της των άλλων μαθημάτων· διότι ό διδάσκων τά ιερά έχει νά παλάση προς πολλιάς και ποικιλίας και άνυπεργβλήτους πολιλάμιας δυσχερείας· τοιαύται δέ είναι ό ύλισμός, ή ημιμάθεια, ή προς τά θεία ψυχρότης και ή θρησκευτική άδιαφορία, ή ήθική διαφθορά και έντ πάλιν αϋτή καθ' έαυτήν ή κανονική και σκοπίμος άνάπτυξις του θρησκευτικού αϊαθήματος... Η θρησκεία οϋτε ώς άλοον άντικείμενον έπιστημονικής έρευνας, οϋτε ώς χώρα άπρόσσιτος είς τον λόγον και την έπιστημην πρέπει νά παρίσταται. Έν τω μέσω των δυο τούτων όρων

Παιδαγωγική παρέμβαση, πολιτική άνταπόκριση και θρησκευτική άγνομή

έγκεται τό όρθόν και έπωφελές. Τοιαύτη δέ διδασκαλία δέν δύναται νά ύπαχθ ή είς κανόνες άρριωμένους, άλλ' έξαεργάται κυρίως και κατ' έξοχήν εκ του διδάσκοντος· ό διδάσκων άερα τά ιερά δέν άρκει μόνον νά έχη τό ήθος χρποτον, αλλά και τον νοΐν δξυδέσκη και πασατηρητικόν, και ευρημάθειαν, και πείραν κοινωνικήν και σύνεσιν, ίδίως δέ ήπλων ειλκιγινή και ένθουσιασμών ιερών ύπερ του έργου αϋτοϋ... Πώς θελόμεν νά τελεσφορήση ή θρησκευτική διδασκαλία παρ' ήμίν, άποθ οι έμπειροστευμένοι αϋτήν παραμορφοθι πολλιάς και παρρωγολίζουσι την ουσίαν και τον σκοπόν της θρησκείας και καθιστώσιν αϋτήν άντικείμενον χλεις και περιφρονήσεως μάλλον ή σεβασμοϋ και άγάπης; Τό μάταν είνε ή μόρφωσις καταλλήλων διδασκάλων.»⁵⁵

Ο δεύτερος λόγος της κακής κατάστασης της θρησκευτικής άγωγής ήταν κατά τον Ίγν. Μοσχάκη ή έλλείψη μορφωμένων κληρικών και μάλοτα έγγύμων. Πιά τό θέμα αϋτό τόνησε τ' άκόλουθα:

«Τίς πρόνοια έλήφθη περι της εκπαίδευσεως και άξιοτητοϋς συντηρήσεως του κατατέγου κλήρου, ήτοι των έγγύμων έρημερίων, οϋτινες είνε οι φυσικοί διδάσκαλοι της θρησκείας και έν τω σχολείω και έν τω οίκω και έν τή κοινωνίω.»⁵⁶

Η κρατική άδιαφορία ήταν ό τρίτος λόγος, κατά τον Ίγν. Μοσχάκη, που έπιδροϋσε άρνητικά στην προσφορά της θρησκευτικής άγωγής στη μέση εκπαίδευση. Ο Ίγν. Μοσχάκης τεμηρίωσε την άποψη του με μία πλήροφωρία για τη διδασκαλία των «ιερών μαθημάτων», της όποίας εύτυχώς τό περιεχόμενο δέ φαίνεται νά πραγματοποιήθηκε ποτέ. Η πλήροφωρία αϋτή ήταν ή άκόλουθη:

«Είς τινα των μελών της έπιτροπής έπι του προϋπολογισμού του κλάτους έπλήθεν ή ιδέα νά σώσωσι τό έθος άπο του οικονομικού ναυαγίου περικόπτοντα εκ του προϋπολογισμού τάς δλίγας χιλιάδας δραχμών τάς προοριζαμένους είς μισθοδοσίαν των διδασκόντων τά ιερά. Καί έφετος παμήρησι προτείνη την άπάλειψιν των ιερών μαθημάτων εκ των γυμνασίων έπι τω λόγω ότι "ή έν τοίς γυμνασίοις διδασκαλία των ιερών, ώς γίνεται, μάλλον συντελεί είς την χαλάθειαν των θρησκευτικών αϊσθημάτων ή είς την άνάπτυξιν και καλλιέργειαν αϋτών".»⁵⁷

Τέλος ό Ίγν. Μοσχάκης κατέληξε την άπόφασή του ώς άκόλουθος:

«...Οι άξιόμοδοι δέν φροντίζουσι παντάπαι περι της βελτιώσεως αϋτής [της διδασκαλίας των ιερών μαθημάτων], διά της εκπαίδευσεως και άξιοτητοϋς συντηρήσεως του κλήρου, έννοχόντες τοϋς έρημένους

ν' αποδυσθῶσιν εἰς τὴν ἐπιστημὴν τῆς θρησκείας. Τὴν ἡμέραν λοιπὸν καὶ συντόνον περὶ τούτου μέγιστον τῆς Κυβερνήσεως ἔχει καθῆκον νὰ ἐπιδαύξῃ διὰ παντός τῶτόπου ὁ ἡμέτερος Σύλλογος, ἂν θέλῃ νὰ θέσῃ στεγὰ θεμέλια τῆς ἀναμορφώσεως καὶ ἐνωχύσεως τῆς θρησκευτικῆς διδασκαλίας παρ' ἡμῖν ἐπ' ἀγαθῶν καὶ τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ ἔθνους».⁵⁸

Πῶστα ἐπ' ἄρα, ἡ ἀναφορά τοῦ Ἰνν. Μοσχάκη στὴν κατάλληλη μὲν φωνή καὶ ἐκπαίδευση τοῦ δασκάλου τῶν «ἑδῶν μαθημάτων» θὰ μπορούσε ν' ἀξιολογηθεῖ θετικά. Καὶ αὐτὸ, γιατί ὁ Ἰνν. Μοσχάκης ἀπέφυγε ν' ἀναφερθεῖ σὲ γενικές καὶ ἀόριστες ἀξιώσεις γιὰ τὸ ἦθος καὶ τὴν προσωπικότητα τοῦ δασκάλου τῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς. Ἀντίθετα προτίμησε νὰ τονίσει μὲ θεαλωτικό τῶστο τὴ σημασία ποῦ ἔχει μιὰ πολὺ συγκεκριμένη πτυχή τοῦ δασκαλικοῦ προτύπου, δηλαδή αὐτὴ τῆς μόρφωσης καὶ ἐκπαίδευσης.

Πάντως οἱ λόγοι τοῦς ὁποῖους ὁ Ἰνν. Μοσχάκης ἐξέθεσε, προκειμένου νὰ δείξει τὴν κακὴ κατάσταση τῆς σχολικῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς, ἴταν περιγραφικοί. Κατὰ τὴν ἀπόφασή του δὲν προσέβη στὴ διατύπωση προτάσεων, οἱ ὁποῖες θὰ συνεβάλαν στὴ συζήτηση γιὰ τὴ βελτίωση τῆς σχολικῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς στὴ μέση ἐκπαίδευση. Παρὰ ταῦτα οἱ διαπιστώσεις τοῦ Ἰνν. Μοσχάκη ἦταν εὐτόχες καὶ τολμηρές. Μ' ἄλλα λόγια, ὁ Ἰνν. Μοσχάκης δὲ δίστασε ν' ἀναφερθεῖ –τοὐλάχιστο ἐπιμεσά– στὴν ἀδιαφορία, τὴν ὁποία τὰ μέλη τῆς λεγαλίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἐδείχναν γιὰ τὴ μόρφωση τοῦ κλήρου. Ἡ ἀναφορά τοῦ Ἰνν. Μοσχάκη στὸ θέμα τῆς μόρφωσης τοῦ ἐγγυίου κλήρου οἰγούρα ἀπρηγοῦσε τὴν ἀποτυχημένη προσπάθεια τῆς «Συνδέσεως Περιφερέων» τοῦ ἔτους 1870.

Καὶ γιὰ τὸν Ἰνν. Μοσχάκη ἰσχύει ὅ,τι ἐλέχθη γιὰ τὸν Γ. Δέγβο. Ἐπειδὴ δηλαδή ὁ Ἰνν. Μοσχάκης ἴταν ὑφηγητῆς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν θὰ ἐπρεπε χωρὶς ἀμφιβολία νὰ γνώριζε τὴν ἑλληντὴ ἢ ἀντιπαρὰ παιδαγωγικὴ κατάπτωση τῶν φοιτητῶν τῆς σχολῆς. Καὶ ἔρα τὴν δόνα μιὰ τῶν ἀποροῦντων τῆς σχολῆς ν' ἀνταποκριθεῖν ἐπαρκῶς στὴς ἀπαιτήσεις τῆς ἐκπαιδευτικῆς διαδικασίας κατὰ τὸ διορισμὸ τους στὴ μέση ἐκπαίδευση. Παρὰ ταῦτα ὁ Ἰνν. Μοσχάκης οὔτε πρότεινε κατὶ σχετικὸ γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ, ἀλλ' οὔτε καὶ κατελόγησε εὐθύνες στοὺς διδάσκοντες καθηγητῆς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς γιὰ τὴς παιδαγωγικῆς ἐλλείψεις τῶν ἀποφοίτων αὐτῆς τῆς σχολῆς.

Ἀντὶ γιὰ ὅποιαδήποτε ἀναφορά στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ ὁ Ἰνν. Μοσχάκης προτίμησε νὰ ἐπιγράψει σχεδὸν ὄχις τίς εὐθύνες γιὰ τὴν κακὴ κατάσταση τῆς σχολικῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς στὴν πολιτικὴ ἐξουσία. Μ' ἄλλα λόγια, εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Ἰνν. Μοσχάκης, ὅπως καὶ προηγουμένως ὀμιλητῆς τῶν ἐιδικῶν συνέλεξε, ἐξ ὀλοκλήρου ἀξίωσε ἀπὸ τὴν πολιτικὴ ἐξουσία νὰ λύσει τὸ πρόβλημα τῆς σχολικῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς. Ἡ ἄμεση λύση φανερταὶ νὰ ἴταν ὁ διορισμὸς περισοτέρων δασκάλων τῶν «ἑδῶν μαθημάτων»

στὴν ἐκπαίδευση. Ἡ παραγματοποίηση δηλαδή τῶν ἀξιώσεων γιὰ μιὰ ἀποτελεσματικὴ πρόσφορὰ τῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς στὴ μέση ἐκπαίδευση φανερταὶ ὅτι ἐστῆριζέτο ἀποκλειστικά καὶ μόνο στὴν καλὴ θέληση καὶ διδῶση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας.

Στὴν ΣΤ' εἰδικὴ συνέλευση (16 Ἰανουαρίου 1883) ἀνέπτυξε τίς ἀπόψεις τῆς γιὰ τὸ θέμα τῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς τῆς μεθῆρτους νεολαίας ὁ Ἰωάννης Ἀγγυριάδης. Ὁ Ἰ. Ἀγγυριάδης ἴταν ἡμέτερος ἐκπαιδευτικός. Ἀποφοίτος τῆς Πιέριου ἐκκλησιαστικῆς σχολῆς (στὴν ὁποία φοίτησε ἀπὸ τὸ 1854 ἕως τὸ 1858) καὶ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, διετέλεσε καθηγητῆς γυμνασίου καὶ μέλος «τῆς ἐπι τῶν ἐν Ἀθήναις Γυμνασίων καὶ ἑλλοκωνικῶν σχολείων ἐφορείας». Μάλιστα τὸ ἔτος 1876 ὁ Ἰ. Ἀγγυριάδης συνέταξε καὶ δημοσίευσε περιστασιαστὴ ἐκθεση μὲ τὸν τίτλο: «Ἐκθεσις περὶ τῶν ἐν Ἀθήναις Γυμνασίων καὶ ἐλλοκωνικῶν σχολείων πρὸς τὸ ἐπὶ τῆς δημοσίας ἐκπαιδευσεως ἔμπροσθεν, ἀποσταλείσα μετὰ τῆς γενικῆς ἐξετάσεως τοῦ σχολιακοῦ ἔτους 1875-76». Ὁ ὀμιλητῆς τόνισε ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς ἑλλοκωνικῆς θρησκευτικῆς μόρφωσης τῶν δασκομένων στὰ σχολεῖα θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ, ὅταν ἐπιδεικνυέτο τὸ κατάλληλο ἐνδιαφέρον ἀπὸ τοὺς ἀξιολογούμενους φορεῖς γιὰ τὴν ἀγρία μόρφωση καὶ κατάπτωση τῶν δασκόντων τὰ «ἑδῶ μαθημάτων».

Ὁ Ἰ. Ἀγγυριάδης θεωροῦσε ὅτι ὁ βασικότερος φορέας μόρφωσης καὶ κατὰπτωσης τῶν δασκόντων τὰ «ἑδῶ μαθημάτων» ἴταν ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ἡ σχολὴ ὄμως αὐτὴ ἀδυνατοῦσε, σύμφωνα πάντοτε μὲ τὸν Ἰ. Ἀγγυριάδη, ν' ἀνταποκριθεῖ στὴν πρακτικὴ κυρίως κατάπτωση τῶν δασκόντων τὰ «ἑδῶ μαθημάτων» γιὰ δυὸ κυρίως λόγους. Ὁ πρῶτος λόγος ἴταν ἡ ἐλλειψη ἰκανοῦ ἀριθμοῦ καθηγητῶν καὶ ὁ δεύτερος ὁ θεωρητικὸς προσανατολισμὸς τοῦ προγράμματος σπουδῶν τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ὁ Ἰ. Ἀγγυριάδης διετύπωσε αὐτοῦς τοὺς λόγους κατὰ τὸν ἀκόλουθο τῶστο:

«...Παρ' ἡμῖν ἡ Θεολογικὴ σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου εἶναι ἐν τῶ γίνεσθαι ὅπουσαν δὲ αὐτὴ καταρτιθεὶ καλάς, τότε δυνάμεθα νὰ ἀπατησάμεν δικαίως, ἵνα ἔχωμεν καλῶς μεμορφωμένους δασκάλους τῶν ἑδῶν μαθημάτων. Διότι νῦν καὶ οἱ ὀλιγοὶ καλῶς μεμορφωμένοι προοῦται τῆς θεολογίας μόνον θεωρητικῶς εἶναι κατηγτισμένοι, δὲν ἔχουσι δὲ διδαχθῆ τίν τῶστω νὰ μεταδίδωσι τὰς γνώσεις, ἄς ἐν τῆ θεολογικῆ Σχολῆ ἀπέκτησαν διότι δὲν ἔχουσι τὸ μέτρον, καθ' ὃ θέλουσι ποιείσθαι χρῆσιν τῶν γνώσεων. Ἐάν οὖτοι ἠοκοντο πρακτικῶς ἐν τῆ Σχολῆ ὑπὸ Καθηγητοῦ, πῶς νὰ διδάσκωσι τοὺς μικροὺς παῖδας τῶν σχολείων ὡς καὶ τοὺς ἐν γυμνασίοις παιδευομένους, καὶ μετὰ ἐναυσίαν τῶστω πρᾶξιν προσηγόντο εἰς ἐξετάσεις, ἄλλως θὰ εἶχον τὰ τῶν διδασκόντων τὰ ἑδῶ μαθημάτων».⁵⁹

Ὁς ἔμπειρος ἐκπαιδευτικός πού ἦταν, ὁ Ἰ. Ἀγλυσιδῆς δὲν ἀρξέστηκε μόνον στὴν ἐπισημάνση τῆς ἀδυναμίας πού παρουσίαζε ἡ δομὴ τοῦ προγράμματος στοὺς ἑκπαιδευτικούς Σχολῆς τῆς ἐποχῆς του γιὰ τὴν προετοιμασία κατὰ-ἀληθινὰ ἐκπαιδευτικῶν, οἱ ὅποιοι θὰ διδάσκων ἀποτελεσματικά τὰ «ιερά μαθήματα» στὰ σχολεῖα. Ὁ Ἰ. Ἀγλυσιδῆς διετύπωσε καὶ τὴν ἀκόλουθη πρόταση:

«Νὰ ὑπάγῃ και πραγματικὸν κατηχητικὸν φροντιστήριον ἐν τῇ θεολογικῇ Σχολῇ διότι νῦν πολλοὶ τῶν ἐν τοῖς σχολείοις διδασκόντων τρέπονται εἰς μεταφυσικὰς θεωρίας και αὐτοῖς τούτοις πολλὰκις ἀκατα-ἀμήτους και τοῖς μαθηταῖς».⁶⁰

Ὁ Ἰ. Ἀγλυσιδῆς ἐπεσήμανε και ἕναν ἀκόμη ἀγνωπτικὸ λόγο, τὸν ὁποῖο θεώρησε ὅτι εἶναι σὲ βάθος τῆς δολοκληρωμένης καὶ ἀποτελεσματικῆς σχολικῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς τῆς νεολαίας. Ὁ λόγος αὐτός εἶναι ὁ ἀκόλουθος:

«Ἐν γένει και ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τῶν ἄλλων μαθημάτων ἀνωμαλῖαι τινὲς συμβαλίνουν. π.χ. τινὲς, διδασκόντες τοῖς Ἑλληνικῶν συγγραφεῖς λέγουσιν, ὅτι τὰ ἱερά μαθήματα τὰ διδασκόμενα δὲν ἔχουσι ἀξίαν τοιαύτην, οἷα αὐτοῖς ἀποδίδονται και οἱ τὰς φυσικὰς δὲ ἐπιστήμης διδασκόντες διεσάλευσαν ἀπειρίας ἔνεκα τὴν πρὸς τὰ ἱερά μαθήματα ἀγάπην τῶν μαθητῶν οὕτω δὲ προκίπτει σύγκρουσις μεταξὺ τῶν διδασκόντων ἐπὶ βλάβῃ τῶν διδασκόμενων».⁶¹

Στὴ συνέχεια ὁ Ἰ. Ἀγλυσιδῆς ἀναφερέθηκε στὸ θέμα τῆς ἐπιτοτείας τῶν διδασκόντων τὰ «ιερά μαθήματα» στὰ σχολεῖα. Ἡ ἀποψή του ἦταν νὰ ἐξευθεθῆ μὲ συνεργασία τῆς ἱεράς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδας και τοῦ ὑπουργείου «ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν και τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδευσεως» κατὰ ἀλλοθλως ἐπιτότης. Τὸν ἐπιτότη αὐτὸν ἀντελαμβάνετο ὡς: «ἀνόδρα ἀνωποκρίτου εὐσεβείας και ὑγιῶς μεμορφωμένον, ὅστις θὰ ἐπιβλέπῃ και θὰ καθοδηγῇ τοὺς διδασκάλους τῶν ἱερῶν διότι οἱ προοιτάμενοι τῶν γυμνασίων και τῶν σχολείων, και ἕαν δύνανται, δὲν ἔχουσι εἴθετον καιρὸν πρὸς ἐπιτοτείαν τοιαύτην».⁶²

Ἐξισοτημῖστη εἶναι ἡ ἀποψη τοῦ Ἰ. Ἀγλυσιδῆ, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία οἱ διδασκόμενοι τῶν ἀνώτερων τῶν ἱερῶν τῆς μέσης ἐκπαιδευσης θὰ πρέπει νὰ χρησιμοποιοῦν τὸ ἴδιο τὸ κείμενο τοῦ Ἐπιτοτείου στὸ μάθημα τῆς κατὰ Χριστὸν ἠθικῆς «ἕνα γνωσθῆ ὅτι αἱ μεταδιδόμενα θρησκευτικὰ ἀλήθεια εἶνε αὐτοῦ τοῦ ἱεροῦ Ἐπιτοτείου και οὐχὶ γνῶμαι και δοξασίαι τοῦ δεινὸς ἢ δεινὸς συγγραφέως ἠθικοῦ ἢ θρησκευτικοῦ βιβλίου». Ὁ Ἰ. Ἀγλυσιδῆς δικαιολογεῖ τὰς παρατεταμένη ἀποψη του ὡς ἀκόλουθος:

«Εἰς τὴν καρδίαν τοῦ νέου και τοῦ παιδὸς και ὄντως λαλοῦσι καλῶν αὐτὰ αἱ ἱεραὶ ἀλήθεια τοῦ Ἐπιτοτείου, αὐτὰ τὰ εὐλήπτως ἐκτεθεμένα ἐν τῷ ἱερῷ Ἐπιτοτείῳ».⁶³

Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν Ἰγν. Μοσχάκη, ὁ Ἰ. Ἀγλυσιδῆς δὲ δίστασε νὰ κατακρίνει εὐπερὸς τοῖς καθηγητῆς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν γιὰ τὴν ἀδιαφορία, τὴν ὁποία ἐπεδείκνυναν σὲ ὅ,τι ἀφοροῦσε τὴν πραγματικὴν κατάσταση τῶν φοιτητῶν τῆς σχολῆς σὲ θέματα διδασκτικῆς τῶν «ιερῶν γραμμάτων». Ὁ Ἰ. Ἀγλυσιδῆς εἶχε τὴν ἀποψη ὅτι ἡ πραγματικὴ κατάσταση τῶν φοιτητῶν τῆς θεολογίας σὲ θέματα διδασκτικῆς τῶν «ιερῶν γραμμάτων» θὰ ἔργερε νὰ πραγματοποιηθοῦν στὸν ἴδιο τὸ χώρο ὅπου ἐπιτελεῖται ἡ ἐκπαιδευτικὴ διδασκαλία, δηλαδή στὰ σχολεῖα. Ἦν αὐτὸ και ἡ πρότασή του γιὰ ἴδρυση πραγματικοῦ κατηχητικοῦ φροντιστηρίου θὰ πρέπει ν' ἀξιολογηθῆ ὡς θετικὴ και θεαλοιστικὴ.

Ἐπιτοτεῖς ἡ πρόταση τοῦ Ἰ. Ἀγλυσιδῆ νὰ διδασκονται τὰ παιδιὰ τῶν μεγάλων ἀντεργῶν τουλάχιστο τῶν ἱερῶν τῆς μέσης ἐκπαιδευσης θέματα ἠθικῆς ἀπὸ τὰ ἴδια κείμενα τῶν ἱερῶν Ἐπιτοτείων ἦταν σηματοδοτικὴ. Ἡ μελέτη κλασσικῶν κειμένων και ὁ σχολιασμός τους καθὼς και ὁ στοχασμὸς πάνω σ' αὐτὰ ἀπὸ διδασκόντες και διδασκόμενους εἶναι μιά πραγματικὴ, ἡ ὁποία μέχρι και σήμερα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον δὲν ἐνηθροῦνεται στὴν ἐλληνικὴ ἐκπαιδευση. Οἱ διδασκόμενοι ἐξασπῶνται δουρικὰ ἀπὸ τὸ διδασκτικὸ ἔγχειριδῖο και δὲν εἰδίζονται οὕτε προτρέπονται στὴν ἀνάγνωση, τὴ μελέτη και τὸ σχολιασμὸ πρωτογενῶν πηγῶν κατὰ τὴ διδασκαλία μᾶθησης. Ὁ Ἰ. Ἀγλυσιδῆς ὀρθὰ ἐπισημάνε ἐπισημάνε τὴν ἐλλειψη μελέτης πρωτογενῶν πηγῶν στὸ μάθημα τῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς και ὑπεργόμμος τὴν ἀνάγκη ἀναπλήρωσης τοῦ κενοῦ.

Ἐνὸ ὅμως ὁ Ἰ. Ἀγλυσιδῆς φαίνεται θεαλοιστῆς στὶς ἐπισημάνσεις και τίς προτάσεις του σχετικὰ μὲ τοὺς τρόπους βελτίωσης τῆς σχολικῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς, ἐντύπωση προκαλεῖ ἡ πρότασή του ν' ἀναλάβει ἡ ἱερά Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδας πρωτοβουλία γιὰ τὴ βελτίωση τῆς σχολικῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς. Καὶ αὐτὸ, γιὰτὶ ὁ ἴδιος εἶχε ἐπισημάνει σὲ ἕνα σημεῖο τῆς τοποθέτησης του ὅτι δὲν ὑπῆρχαν οὕτε κατηχητικοί ἱεροκηγῆτες γιὰ τὸ κήρυγμα τοῦ θείου λόγου οὕτε κατὰ-ἀληθινὰ πνευματικοὶ ἱερεῖς γιὰ τὸ μυστήριό τῆς ἱερῆς ἔξομολόγησης. Μ' αὐτὰ τὰ δεδομένα ἡ πρόταση τοῦ Ἰ. Ἀγλυσιδῆ θὰ πρέπει νὰ χαρακτηρηγοῦται ὡς μιά ὑπερασπιστικὴ εὐχή. Μ' ἄλλα λόγια, πιθανῶς ὁ Ἰ. Ἀγλυσιδῆς νὰ μὴν ἤθελε ν' ἀποδεχθῆ ἀπολύτως τὴν πραγματικὴ κατάσταση πού περιέγραψε στὴν προηγουμένη εἰδικὴ συνέλευση τοῦ συλλόγου ὁ Ἰγν. Μοσχάκης. Ὅτι δηλαδή ἡ Ἐκκλησία ἀδιαφοροῦσε συστηματικὰ ν' ἀναλάβει εἰθῶνες γιὰ τὴ μόρφωση τοῦ κλήρου. Ἦν αὐτὸ και ὁ Ἰ. Ἀγλυσιδῆς θελήσε νὰ ἐκφράσει τὴν ἐνδομυχο ἐπιθυμία του γιὰ ἀνάληψη ἐκ μέρους τῶν ἐπιτοτεῶν τῆς Ἐκκλησίας οὐσιαστικῶν πρωτοβουλιῶν γιὰ τὴν ὀργάνωση και βελτίωση τῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς τῶν ἐλληνοκρατιῶν.

Στὴν Ζ' εἰδικὴ συνέλευση (13 Φεβρουαρίου 1883) τοῦ Ἑλληνικοῦ Διδασκαλικοῦ Συλλόγου ὁ Π. Κορμηλιός ἀνέπτυξε ὀργανωμένες γενικὲς ἀπόψεις του γιὰ τὸ θέμα τῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς. Ὁ ὁμιλητῆς τόνισε μὲ ἔμφαση μεταξὺ τῶν ἄλλων καί τ' ἀκόλουθα:

«Χάριν έαυτης και του μεγαλείου του έθνους όφειλει ή Πολιτική άρχή μετά της έκκλησιαστικής να μεριμνήση περι κλήσου ευραϊδείου και άξιωτατου και περι ευσεβών της νεολαίας διδασκάλων, άποσκευαίοντα και ουχι μισθοδοτούσα τους μη τοιούτους τυχόν, άλλως τε και ώς μη γνησίους έλληνας. Διάτι γνήσιος έλλην δεν είναι δυνατός να ήναι άσεβής περι το πάτριον και πατριόον θήσκημα, εάν ένθυμηται ότι όφειλει αυτώ τιμηλίν όφειλήν».⁶⁴

Οι τρείς λόγοι για τους οποίους ό Έλληνας θά πρέπει να σέβεται ή θρησκεία του τόπου του είναι κατά τον Π. Κοιμνηό, πρώτο ή ύπεροχή του χριστιανισμού έναντι των άλλων θρησκειών. Δεύτερο, ή συμβόλη γενικά του χριστιανισμού στη διάσωση του έλληνισμού. Και τρίτο, ή άλόγητη διατήρηση χάριν της Έκκλησίας της έλληνικής ταυτότητας των Έλλήνων καθ' όλη την περίοδο της τουρκικής κατάκτησης.

Οι θέσεις του Π. Κοιμνηού άρέσχον πολύ άπό του να θεωρηθούν ότι θά μπορούσαν να συμβάλουν στη συζήτηση για ή βελτίωση της σχολικής θρησκευτικής άγωγής των έλληνοεταίδων. Θεωρητικοί και άφηγημένοι άφορμολογικοί μέ θέμα την άξια της θρησκευτικής άγωγής και του όφελόμενου σέβασμού άπέχοντι στην παραδεδομένη θρησκεία του τόπου άποτροσεσσωπολίζον κάθε συζήτηση, ή όποια θά είχε ως στόχο την έξευρεση κατάλληλων και συγκεκριμένων τρώπων για ή βελτίωση της άποτελεσματικότητας της σχολικής θρησκευτικής άγωγής. Άνισχυώς τέτοιοι είδους γενικεύσεις δεν έπαισαν να έκφερονται μέχρι και σήμερα άπό όρισμένους τουλάχιστο θεολόγους και παιδαγωγούς. Κύριο μέλημα των παιδαγωγών αυτών είναι ή άποτροπή κάθε έκσυγχρονιστικής και μεταρρυθμιστικής προστάθειας που άποβλέπει στη βελτίωση της ποιότητας και άποτελεσματικότητας της σχολικής θρησκευτικής άγωγής.

Στην ίδια είδική συνέλευση (Ζ') ό γενικός γραμματέας του Έλληνικού Λυδασκαλικού Σουλλόγου Γ. Δέββος έλαβε τό λόγο και κατέκρινε την πρόσταση των μελών της έπιτροπής της Βουλής έπί του πρόβληματος «Όπως είδικε και παρέρανω στην τοποθέτηση του Γεν. Μοσχάκη, ή πρόσταση των μελών της έπί του πρόβληματος έπιτροπής της Βουλής ήταν να κατασχημαθεί ή μισθοδοσία των διδασκόντων τά «ιερά μαθήματα» καθηγητών των γυμνασίων. Ο Γ. Δέββος φράινεται να παρέραιμει έπί λέξει στη δικαιολογία, ή όποια συνόδεσε την πρόσταση των μελών της έπιτροπής έπί του πρόβληματος της Βουλής για την κατάργηση της μισθοδοσίας. Η δικαιολογία αυτή ήταν, ότι «ικανολογηθίται των λέγων δεν ύπάρχουσιν, οι δε ύπάρχοντες συντέλουν μάλλον εις την χαλάσωση των θρησκευτικών αίσθημάτων ή εις την άνάπτυξιν και καλύτερίαν αυτών».⁶⁵ Όπως μάς πληροφοροεί ό Γ. Δέββος, ή δικαιολογία της πρόστασης στηρίχθηκε σέ έκθέσεις γυμνασιαρχών και έπιθεωρητών. Σύμφωνα με τίς έκθέσεις αυτές όλοι σχεδόν οι γυμνασιαρχές και οι έπιθεωρητές φράινεται

Παιδαγωγική παρέραιμια, πολιτική άνταπόκρυψη και θρησκευτική άγωγή

ότι έξέφραζαν άγνωπικά σφάλμα για ή διδασκαλία των καθηγητών των «ιερών μαθημάτων» στά γυμνάσια. Ο Γ. Δέββος άμφισβήτησε έντονα την άξιολογία των έκθέσεων των γυμνασιαρχών και έπιθεωρητών τονίζοντας τ' άκόλουθα:

«Αί έκθέσεις των Γυμνασιαρχών και Έπιθεωρητών, ως πάντες γνωόσκετε, είνε όλωσ τυπικά, ένιστε δε και μεγολήπτικαί κατά τό μέτρον των συμπταθειών και άνυπαθειών προς τους συναδέλφους των... Όπως αί έκθέσεις των Γυμνασιαρχών και Έπιθεωρητών έχωσι κύρος και αυθεντία, πρέπει όύτοι να παρίσταται δις τό μνηός εν ταίς τάξεσι των διδασκόντων καθηγητών και ν' άραδωνται της διδασκαλίας και ν' άντιλαμβάνωνται της μεθόδου αυτών, όπερ δυστυχώς δεν συμβάινει. Αλλά δυνατά τις να ειπη: οι Γυμνασιαρχαί και οι Έπιθεωρηταί κρίνουσι περι της άξιας των καθηγητών κατά την ήμεραν των γενικών έξετάσεων. Αλλά και τότρο δεν είναι άληθές. Διότι κατά τάς γενικάς έξετάσεις μόνον 4 ή 5 μαθηταί έξ έκάστης τάξεως δια κληρώσεως έξέρχονται εις τά λέγά, ίσορδιαν, λατινικά, μαθηματικά, γεωγραφίαν, πλην των έλληνικών και των Γαλλικών, εις ά έξέρχόνται πάντες οι μαθηταί. Αν δε τύχη νά κληρωθώσι 4 ή 5 οι χειρότεροι μαθηταί της τάξεως προς έξέτασιν, δυνατά τις εν τη έκθέσει του να ειπη, ότι όλη ή λοιπή τάξις, ή μη κληρωθείσα, χαλάινει εις τότρο ή εκείνο τό μάθημα. Ούδαμός. Έπί τουούτων λοιπόν άββαίον και άβασίμον έκθέσαν των Γυμνασιαρχών και Έπιθεωρητών ούδόλωσ όφειλε ή έπιτροπή της Βουλής νά στηρίχθη και νά έξενέγκη την μουμηήν».⁶⁶

Ο Γ. Δέββος στη συνέχεια της παρέραιμιας του παρρούσιασε ένδιαφερόντα στοιχεία, τά όποια όπως είπε είχε άντλήσει άπό τό ύπουργείο «των Έκκλησιαστικών και της Παιδείας». Τά στοιχεία αυτά άνεφερόντο στον άριθμό και τά πρόσοντα των ύπηγετούντων τότε καθηγητών «των λέγων μαθημάτων» στά γυμνάσια του κράτους. Τά στοιχεία, τά όποια κατέθεσε ό Γ. Δέββος, ήταν τ' άκόλουθα:

«Λογισμίοι Καθηγηταί των λέγων εν τοίς Γυμνασίοις του Κράτους είναι 21. Έκ τουτων οι 11 Καθηγηταί διακρίνονται έπί ίκανόττι, μορφώσει, συγγράμμασιν. Έκ των 11 τουτων οι 9 έσπουδάσαν ού μόνον ένταθα, αλλά και εν Έσπερία, 5 είναι ύψηλητα του Πανεπιστημίου, οι άλλοι ήρόστευσαν κατά τάς έξετάσεις. Πώς λοιπόν δυναμέθα να καλύτεμεν άνικάνους Καθηγητάς έκείνους, όστινες έκπατιασαν, είλόχθησαν, είδιδάξαν, σπνέγισαμιν;... Η έπιτροπή της Βουλής δεον να γνωρίξη, ότι άφ' ής έποχής ή Κυβέρνησις ώδισεν είδικήν έδραν των λέγων εν τοίς Γυμνασίοις και άνέγισαμει δι' αυτά εν τώ προύπολογισμώ την πιστωσίαν, έχομεν τους ίκανους και μεμορφωμένους καθηγητάς, ούς άνεφερον, ένώ πρόστρον διορίζοντό τινες, μη φέροντες θεολογικών διπλώμα, έτοιμένως

μη έχοντες άγκυράς θεολογικής γνώσεως, ως τουτο συνέβαινε και έν τη «Ελληνική γλώσση».⁶⁷

Τέλος ό Γ. Δέβρος εξέφρασε τό θαυμασμό του για τό γεγονός, ότι υπήρχαν Ικανοί και μορφωμένοι καθηγητές των «ιερών μαθημάτων», άν και ό μισθός τους ήταν εύτελής σε σύγκριση με άλλες ειδικότητες συναδέλφων τους. Μάλιστα ό όμιλητής στο σημείο αυτό υπεργράμμισε την ύπαρξη μιας πραγματικής, ή όποια φαινόταν ότι έφημιόζετο ευθέως την έποχή του. «Οτι δηλαδή «ένεκα του εφέδους τουτο μισθοί τινές σπουδασσαντες ένταυθα και έν Εσπερίδι θεολογίαν διαθήθησαν καθηγητά της Έλληνικής γλώσσης έν τοις Γυμνασίοις».⁶⁸

Δέν ύπόσχευ έμφηβολία ότι ό Γ. Δέβρος και ως θεολόγος αλλά και ως γενικός γραμματέας του Έλληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου αισθάνθηκε την ύποχρέωση να υπερασπιστεί όλους τους συναδέλφους του θεολόγους εκπαιδευτικούς από τις γενικές και όδριστες κατηγορίες, τις όποιες πολλοί γυμνασιάρχες και εκπαιδευτές φαινόταν ότι διεστρίψωσαν έκείνη την περίοδο σε έκθέσεις τους. Μάλιστα ή υπεράσπιση έκδινετο απόλυτως άπαράκλητη, άφου στις κατηγορίες αυτές στηρίχθηκαν τά μέλη της έπιτροπής της Βουλής επί του προτύπολογισμού να να προτεινόνυν στην κυβέρνηση την κατάργηση της μισθοδοσίας των διδασκόντων θεολόγων στα γυμνάσια. Ή πρόταση αυτή κέρθηκε από τον Γ. Δέβρο, ότως ήταν φυσικό, άδικη και άντιφαστική. Και αυτό, γιατί όταν ή κυβέρνηση Χ. Τρικούπη ανέλαβε την έξουσία (3 Μαρτίου 1882) απέησε τό μισθό των καθηγητών των «ιερών μαθημάτων» στα γυμνάσια. Ή αύξηση, άν και όχι τόσο σημαντική σύμφωνα με τις έκτιμήσεις του Γ. Δέβρου, ήταν μιά δίκαιη ένεργεία της κυβέρνησης Χ. Τρικούπη. Ή κυβέρνηση δηλαδή του Χ. Τρικούπη άνεγνώρισε, ότι πράγματι ό μισθός της συγκεκριμένης κατηγορίας των εκπαιδευτικών, ό όποιος θα πρέπει να είχε όδριστεί από την προηγουμένη κυβέρνηση Α. Κουμουνδούρου (13 Οκτωβρίου 1880 - 3 Μαρτίου 1882), ήταν εύτελειστος. Ή πρόταση ετοιμώς όλων άνεξαιρέτως των μελών της έπιτροπής της Βουλής επί του προτύπολογισμού για την κατάργηση της μισθοδοσίας μιάς μόνο συγκεκριμένης κατηγορίας εκπαιδευτικών, ότως ήταν αυτοί που δίδωσαν τά «ιερά μαθήματα», ήταν πράγματι περιεργη και άδικη. Δικαιολογημένα λοιπόν ό Γ. Δέβρος με τεκμηριωμένα έπιχειρήματα κατέκρινε την άδικία και τό περιεργό της ύπόθεσης.

Παρά όλα αυτά θα πρέπει να λεχθεί, ότι οι αιτιάσεις των γυμνασιαρχών και εκπαιδευτών για την άποταξομαστική διδασκαλία των «ιερών μαθημάτων» δε θα πρέπει να ήταν έντελώς άβάσιμες. Και αυτό, γιατί όπως ήδη έπιστημάνθηκε και άλλου σ' αυτή τή μελέτη, ή θεολογική κατάργηση των άποφοίτων της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών δε θα μπορούσε να χαρακτιριστεί, τουλάχιστο για έκείνη την περίοδο, ότι άνταπεκρίνεται στις παιδαγωγικές και διδακτικές άπαιτήσεις της εκπαιδευτικής διαδικασίας. Ή προβολή των άπαιτήσεων αυτών όλο και περισσότερο διεσπύνεται μετάξυ των εκπαιδευ-

τικών, έξαιτίας της έπιστροφής στην Ελλάδα μετά από σπουδές στη Γερμανία όδριμμένων παιδαγωγών, οι όποιοι θέλησαν να γνωστοποιήσουν τά σπύγχρονα, εθνωπατικά παιδαγωγικά και εκπαιδευτικά γερμματα έκείνης της έποχής και στους συναδέλφους τους.

Στό σημείο αυτό δύο μαρτυρίες για την κατάσταση της σχολικής θεοποιητικής άγνοιας της ύπό σύζητηση περιόδου είναι πολύ χαρακτηριστικές. Και οι δύο μαρτυρίες προέρχονται από διακεκριμένους παιδαγωγούς της έποχής. Ή πρώτη μαρτυρία είναι αυτή του Ί. Αγγυράδη, ό όποιος στην έκθεση του του έτους 1876 προς τό ύπουργείο «έπι των Έκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδευσεως», στηρίζόμενος σε σχετική έκφραση κάποιου γυμνασιάρχου, άναφέρει:

«Τά ιερά μαθήματα ου μόνον την άνάλογον δέν άποφέρουσι τοις μαθηταίς άφέλειαν, αλλά, τό δεινότατον, και υπό πάντων, ως ελπειν χλευάζονται και έν ούδειμιά τίθενται μοίρα».⁶⁹

Ή δεύτερη μαρτυρία είναι του Ιωάννη Πανταζίδου. Ο Ί. Πανταζίδης ήταν καθηγητής της ελληνικής φιλοσοφίας στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Ταυτόχρονα όμως ό Ί. Πανταζίδης υπήρξε ό πρώτος καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών, ό όποιος εισηγήσε στο πρόγραμμα μαθμάτων της Φιλοσοφικής Σχολής και δίδαξε παιδαγωγικά και διδακτική των μαθημάτων, τά όποια έδιδάσκοντο στη μέση εκπαίδευση. Ο έπίσημος τίτλος του μαθήματος των παιδαγωγικών ήταν «Γυμνασιακή παιδείαγια και διδασκαλία» και διδάχθηκε για πρώτη φορά τό άκαθ. έτος 1876-1877. Με ένέργειες του Ί. Πανταζίδου ίδρύθηκε άργότερα στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών τό Παιδαγωγικό φροντιστήριο, του όποιου υπήρξε και ό πρώτος διεθυντής.⁷⁰ Στο πολύ αξιόλογο για την έποχή του σύγγραμμα του Ί. Πανταζίδου με τον τίτλο «Γυμνασιακή Παιδαγωγική», τό όποιο εκδόθηκε τό 1889 για τίς άνάγκες των φοιτητών του Παιδαγωγικού φροντιστηρίου, άναφέρονται για τά «ιερά μαθήματα», μετάξυ των άλλων, τ' άκόλουθα έξειο-πρόσεκτα:

«Μέλιαν να διαλάβω περί της διδασκαλίας των λεγών μαθημάτων, όμολογώ ότι κατέχομαι υπό σφοδράς στενοχωρίας και λίπης· διότι πολλά μόν δύστυχώς ένε παρ' ήμιν τά κακώς διδασκόμενα, αλλά' ουδέν μάθημα άνεπαλώς της μεγάλης αυτού σπουδαιότητας τόσοσ κακώς διδάσκεται, όσον τά ιερά μαθήματα· έν ύπόχρωι που έξαιρέσεις, είνε βεβαίως πολλά άλίκυαι και σπανιώταται· ως επί τό πλείστον οι διδάσκαλοι των λεγών μαθημάτων βαττολογούσι, δέν διδάσκουσιν· ή διδασκαλία των λεγών μαθημάτων τοσούτον άπέστη του κυρίου αυτής σκοπού, ώστε φαίνεται ότι και πολίτεια και διεθυνται εκπαιδευτηρίων και διδάσκα-

λοι νομίζονταν αυτήν ως άπαράτητον μὲν, ἀλλ' ὡς ἀπλοὺν καὶ ψυχρὸν καθῆκον, ἀρελωμένον εἰς τὴν μητέρα ἐκκλησίαν διδάσκωμεν τὰ λεγόμενα ἐν τοῖς σχολείοις καὶ γυμνασίοις μετὰ τοιαύτου φρονήματος καὶ αἰσθημάτων, ὅπως παρῆχοντο εἰς τοὺς γηραιούς ἀγωνιστὰς πενητὰν τινα συντάξιν, διότι ὑπερέτησαν ἄλλοτε τὴν πατριδα, ἀλλὰ σήμερον εἶνε ἄχρηστοι· οὕτω φερόμεθα καὶ πρὸς τὴν θρησκείαν καὶ ἐκκλησίαν. Πρὸς τὴν αὐτῆς ἔχομεν εἰσλημμένην τὴν διδασκαλίαν τῶν λεγῶν εἰς πάντα ἡμῶν τὰ ἐκπαιδευτήρια· ἀλλ' οὕτε καργοποιεῖται τι ἐκ τῆς τοιαύτης διδασκαλίας, οὕτε προσδοκῶμεν ἀγαθὸν τι· ἀλλὰ καὶ ὅπου εὐδοκίμει ὁπωσοῦν ἡ διδασκαλία αὐτῆ, προδίδωμεθα γνώσεις τινὰς ἐκ τῆς παιδείας ἢ νέας διαθέτης, τὰς ὁποίας οὐδ' ὁπωσοῦν δυνάμεθα νὰ χρησιμοποιήσωμεν πρὸς τὸν ἀληθῆ σκοπὸν τῆς θρησκευτικῆς διδασκαλίας· τὸ πολὺ δὲ μανθάνομεν ἢ μᾶλλον ψιττακίζομεν καὶ δόγματα τινα κατὰ τὸ πλεῖστον ἀκατάληπτα ἐκ τῆς κατηχήσεως, χωρὶς μὴδὲ ταῦτα νὰ δυνηθῶσι νὰ φεραῖσι πρὸς τὸν ἀληθῆ σκοπὸν τῆς θρησκευτικῆς διδασκαλίας... Ἡ διδασκαλία ἡ θρησκευτικὴ ἢ περιολιζομένη μόνον εἰς τὴν μετέδωσιν τῶν γνώσεων τῶν ἐκ τῆς λεγῶς ιστορίας ἢ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ιστορίας ἢ εἰς τὸν ψιττακισμόν τῶν δογμάτων ἐκ τῆς κατηχήσεως, εἶνε οὐ μόνον μονομερής, ἀλλ' αὐτόχρημα νεκρά. Ὁ σκοπὸς τῆς διδασκαλίας τῶν λεγῶν μαθημάτων δὲν εἶνε ἡ μετάγγις γνώσεων, ἀλλ' ἡ διὰ τῶν γνώσεων τούτων ἐνίοχους τῆς πίστεως εἰς τὴν θρησκείαν τῶν πατέρων, καὶ ὁ ἐντορευνησμός τῶν σαπτηγαιῶν διδασκάλων τοῦ Εὐαγγελίου...»⁷¹

Ὁ Γ. Δέβρος φανταίνεται ὅτι ἀντιπαρήλαθε ἔντεχνα τὶς ὑπαρκτὲς τουλάχιστο αἰτιώσεις ἐναντίον τοῦ τῆς παιδαγωγικῆς ἀποτελεσματικότητας τῆς διδασκαλίας τῶν «λεγῶν μαθημάτων». Ἀσφαλῶς ἡ θεωρητικὴ του κατάρτιση καθῶς καὶ ἡ σχέση του μετὰ τὴν Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (ἦταν, ὅπως ἦδη ἐλέχθη, ὑφηγητῆς τοῦ μαθήματος τῆς Ἐκκλησιαστικῆς ιστορίας) τὸν ἐμπόδιζε ν' ἀποδεχθῆι τὶς κριτικὰς τῶν παιδαγωγῶν γιὰ τὶς δυσκολίες, τὶς ὁποῖες ἀντιμετώπιζαν οἱ θεολόγοι ἐκπαιδευτικοὶ κατὰ τὴν σχολικὴ ἐκπαιδευτικὴ διαδικασίαν. Οἱ δυσκολίες αὐτὲς θὰ πρέπει νὰ προήρχοντο πρωτίστως ἀπὸ τὴν ἄρκυος θεωρητικὴ καὶ ἀφρημημένη θεολογικὴ ἐκπαίδευση, τὴν ὁποία παρέχει ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν στους φοιτητῆς τῆς, καθὼς καὶ στὴν ἑλλειψὴν καὶ παιδαγωγικῆς κατάρτισης καὶ ἐπιμορφώσεως τῶν διδασκόντων τὸ μάθημα τῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς στὰ σχολεῖα.

Στὴν ἴδια εἰδικὴ συνέντευξη (Ζ') τοῦ Ἑλληνικοῦ Διδασκαλικοῦ Συλλόγου μετὰ τὸν Γ. Δέβρο τὸ λόγο ἔλαβε ὁ Ν. Ἀναστασίου. Σέ ἐκτενὴ τοποθέτησιν τοῦ ὁ Ν. Ἀναστασίου ἐπέλυσε συνοπτικὰ τὰ ὅσα συντελέστηκαν ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας γιὰ τὴν μόρφωση καὶ ἐκπαίδευση τῶν παιδιῶν τους ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας μέχρι τῶν ἡμερῶν του. Ὁ Ν. Ἀναστασίου μετὰ πολλὴν αἰσιοδόξον ἔρπνο ἀναφέρθηκε στ' ἀξιολόγητα ἐπιτεύγματα ποὺ πραγματοποιήθηκαν κατὰ καιρὸς

ἀπὸ τοὺς ἐκπαιδευτικούς τοῦ Ἑλληνικοῦ κράτους γιὰ τὴν μόρφωση τῶν Ἑλλήνων παιδῶν. Καὶ κατέληξε στὸ συμπέρασμα ὅτι: «Ἐξ ὅλων τούτων οὐδεὶς δικαιούται νὰ εἰπῆ ὅτι παρ' ἡμῶν δὲν συμβαδίζει οὐδὲν ὅπως ἡ παιδεία μετὰ τῆς ἀνατροφῆς, διότι δίδωκε ὀλόκληρον τὸ ἔθνος, ὅπως ἐν τῷ ὀλίγων δεκαετηρῶν ἐποήσαστο σπουδαίως προσόδου, ἐν ᾧ ἄλλα κράτη ὑπὸ τὴν ἐποχὴν τῆς ἐν γένει ἀναπτύξεως εὐρίσκοντα εἰς τὰ σπάργματα ἑτα.»⁷²

Στὴ συνέχεια ὁ Ν. Ἀναστασίου διετύπωσε τὴν ἀποψη ὅτι «ἄλλως δύναται ν' ἀνταρραφῆ ἐν δημοκρατοιομένη καὶ ἄλλως ἐν βασιλευσμένη ἐπικρατεῖᾳ ὁ πολίτης».⁷³ Τὴν ἀποψη ἴσως αὐτῆ ὁ Ν. Ἀναστασίου δὲν ἀνέπτυξε περισιότερο καὶ ἔτσι εἶναι ἀδύνατον νὰ διακριθῶθει τί νόημα ἀκριβῶς ἀπέδιδε στὴ σχέση μετὰ τὸ ἴδιον μορφῆς πολυτέματος καὶ ἐκπαίδευσης. Πάντως καὶ ὁ Ν. Ἀναστασίου πιστεύει, ὅπως καὶ οἱ περισιότεροι παιδαγωγοὶ τῆς ἐποχῆς του, ὅτι ἡ «ἀνατροφὴ» τοῦ παιδιοῦ ἐπιτυγχάνεται στὴν οἰκογένεια, τὸ σχολεῖο, τὴν ἐκκλησία καὶ τὴν κοινωνία. Εἶναι ὁμως σὺνκαταβάτικὸς σέ ὁ, τι ἀφορᾷ τὶς ἀδυναμίες ποὺ παρουσιάζουν ὀδυσμένο, ἐκπαιδευτικοὶ τῶν φορέων τῆς ἀνατροφῆς ποὺ ἀπαριθμῆσε. Τὴ σὺνκατάβαση τοῦ αὐτοῦ διετύπωσε ὡς ἀκόλουθος:

«Ἐὰν σήμερον ὑπάρχωσι γονεῖς, λεγεῖς καὶ διδάσκαλοι, ἀγνωστοὶ καὶ παραγνωσθέντες τὴν ὑψηλὴν ἀποστολήν, ἣν ἔχουσαν ἐν τῇ κοινωνίᾳ, δὲν ἔπεται ἐκ τούτου ὅτι καὶ πάντες οἱ γονεῖς, οἱ λεγεῖς καὶ οἱ διδάσκαλοι εἶναι ἄξιοι ψόγου, διότι πάντες οἱ κλάδοι ἔχουσι καὶ τὰ σαπρὰ αὐτῶν μέση».⁷⁴

Τέλος ὁ Ν. Ἀναστασίου διετύπωσε ὀδυσμένους προτάσεις γιὰ τὴν βελτίωση γενικὰ τῆς ἐκπαίδευσης. Μεταξὺ τῶν προτάσεων αὐτῶν, οἱ ὁποῖες σχετίζονται ἄμεσα μετὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν «λεγῶν μαθημάτων», εἶναι ἡ ἀκόλουθη:

«Νὰ γίνηται πρακτικὴ ἐγμνησία τοῦ κατὰ Κερυακὴν ἀναγνωστικῆς του εὐαγγελίου καὶ εἰς τοὺς μαθητὰς τοῦ ἑλληνικοῦ σχολείου καὶ εἰς τοὺς τοῦ γυμνασίου ὑπὸ εἰδικῶν διδασκάλων καὶ καθηγητῶν τῶν λεγῶν μαθημάτων».⁷⁵

Τὸ περιεχόμενο τῆς τοποθέτησης τοῦ Ν. Ἀναστασίου ἔχει σημασία, ἐπειδὴ γενικὰ διακρίνεται γιὰ τὸ διαδραματικὸ καὶ διαλεκτικὸ ἔργο μετὰ τὸν ὁποῖο προσεγγίζεται τὸ θέμα τῆς ἐκπαίδευσης. Μ' ἄλλα λόγια, ἡ ἑλληνικὴ ἐκπαίδευση καὶ εἰδικότερα ἡ θρησκευτικὴ ἐκπαίδευση δὲ θεωροῦνται ἀπὸ τὸν Ν. Ἀναστασίου ἐντέλως ἀποτυχημένες μορφωτικῆς διαδικασίας, ὅπως τουλάχιστο οἱ περισιότεροι ὁμιλητῆς ὑπενηχθήσαν ἡ ἀπροσάδυστα ἐξέφερασαν κατὰ τὶς εἰδικὲς συνεντεύξεις τοῦ Ἑλληνικοῦ Διδασκαλικοῦ Συλλόγου γιὰ τὸ θέμα τῆς θρησκευτικῆς ἐκπαίδευσης τῆς νεολαίας. Ἀκόμη μετὰ τῶν προτάσεων ποὺ διετύπωσε ὁ Ν. Ἀναστασίου γιὰ τὴν βελτίωση τῆς ἐκπαίδευσης σημαντικὴ εἶναι ἐκείνη ποὺ μὸλις ἀναφέρθηκε. Καὶ αὐτὴ, γιατί ἡ ἀφρημημένη θρησκευτικὴ

διδασκαλία γίνεται προοιτη κατά κάποιον τρόπο στους διδασκούμενους με την ανάγνωση και εξέγηση των ευαγγελικών και άποστολικών περικοπών που αναγνωσκονται κατά της Κυριακής και καθ' ὅλη τή διάρκειά του ἔκκλησιαστικῆς ἔτους. Μιά τέτοια διαδικασία θά μπορούσε ν' ἀπέβαλε μορφωτικά ἀρξάμηκ ἄν οἱ διδάσκοντες εἶχαν τῆς ἱκανότητος ν' ἀναλύσουν καί νά ἐξηγήσουν τό πλοῦσιο θρησκευτικό καί θεολογικό περιεχόμενο τῶν εὐαγγελικῶν καί ἀποστολικῶν περικοπῶν καί νά συνδέσουν τή θεωρία/θεολογία μέ τήν πράξη/βίωσι.

Αὐτοτυχῶς ἴσως ἡ ἐφαρμογή τῆς πρότασης τοῦ Ν. Ἀναστασίου θά πρέπει νά προσέχουμε ἀκριβῶς σ' αὐτή τήν ἀδυναμία. Στήν ἑλληνική δηλαδή εἰδικῆς θεολογικῆς καί παιδαγωγικῆς κατάρτισης τῶν διδασκόντων τά «ιερά μαθήματα» γιά ν' ἀνταποκριθῶν στην παιδαγωγική ἀπαιτιση γιά μιᾶ ζωντανή καί εὐληπτή παρουσίαση καί ἀνάλυση τῶν εὐαγγελικῶν καί ἀποστολικῶν μηνημάτων. Ἡ ἑλληνική αὐτή φαινεται νά ἦταν χροῖα. Καί αὐτό, γιατί καί ἄλλοτε εἶχε τονοῦται ἡ ἀνάγκη γιά ἀνάλυση τῶν εὐαγγελικῶν καί ἀποστολικῶν περικοπῶν τῶν Κυριακῶν στό σχολεῖα διά μέσου ὑπογραμμῶν κυρίως ἐγκυκλίων, ὅπως εἶδαμε στό τρίτο κυρίως κεφάλαιο αὐτῆς τῆς μελέτης. Πάντοτε ὅμως φέρεται ν' ἀπονοῦσε αὐτή ἡ προτοροπή στό σχολική πράξη. Ἐποῖ ἐξηγεῖται ἡ ἐπιανάληψη τῆς πρότασης ἀπό τόν Ν. Ἀναστασίου γιά πρακτική ἐπιμενεια «τοῦ κατὰ Κυριακήν ἀναγνωσκόμενου εὐαγγελίου» στό σχολεῖο.

Οἱ ἐπιμενεις εἰδικες συνεδριάσεις τοῦ Ἑλληνικοῦ Διδασκαλικοῦ Συλλόγου γιά τό θέμα τῆς θρησκευτικῆς μόρφωσης τῶν ἑλληνοπαίδων στό σχολεῖο ἀφιερώθηκαν στό συζήτηση, ἐγκριση καί ψήφισμα διαφόρων προτάσεων, οἱ ὅποιες διατυπώθηκαν ἀπό διάφορα μέλη τοῦ συλλόγου καί κυρίως ἀπό τοῖς Ἄ. Σταθάκη καί Ἰ. Ἀργυριάδη. Ἡ τελευταία εἰδική συνέλευση (1Δ' τῆς 10ης Ἀπριλίου 1883) ἀφιερώθηκε στην τελική ἐγκριση ἐπιτά προτάσεων, οἱ ὅποιες ἔγιναν παραμηνρεῖ δεκτές ἀπό τά μέλη τῆς συνέλευσης. Οἱ προτάσεις ποῦ ψηφίστηκαν ἐστάδησαν ὑπό μορφή ὑπομνήματος στόν ὑπουργό «ἐπί τῶν Ἑκκλησιαστικῶν καί τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως». Τό περιεχόμενο τοῦ ὑπομνήματος ποῦ ἐστάδη στό ὑπουργεῖο (παραλήπτῆς τοῦ ὑπομνήματος θά πρέπει νά ἦταν ὁ ὑπουργός Δ. Βουλαιώτης τῆς κυβέρησης Χ. Τρωκούτη) ἦταν τό ἀκόλουθο:

«Κατ' ἐντολήν γενικῆς ἀνελεύσεως τοῦ ἑλλ. διδασκαλικοῦ συλλόγου λαμβάνει τήν τιμὴν τὸ Διοικητικὸν Συμβούλιον αὐτοῦ νά ὑποβάλλῃ ὑμῖν τὰ πορίσματα τῶν συζητήσεων, τῶν γενομένων ἐν αὐτῶ περι τῆς ἐν τῶ σχολείῳ θρησκευτικῆς μορφώσεως τῶν νέων, καί παρακαλεῖ ὑμᾶς, ὅπως λάβητε ὑπ' ὄψει τὰῦτα:

α') Οἱ διδασκαλοὶ τῶν θρησκευτικῶν μαθημάτων πρέπει νά ἦναι χρηστοὶ καί ἀνεπιλήπτου ἤθους. Καί οἱ μὲν μέλλοντες νά διδάξωσι τὰῦτα ἐν τοῖς δημοτικῶς σχολείοις πρέπει νά ἔχωσιν ἀπολυτήριον

Διδασκαλίου, οἱ δὲ ἐν τοῖς Ἑλληνικοῖς σχολείοις καί γυμνασίοις, νά ἦναι προλῶται μὲν τῆς θεολογικῆς τοῦ Πανεπιστημίου σχολῆς, δεδιδόν- μένοι δὲ πρὸς τοῖς θεολογικοῖς μαθήμασι καί ἄπαντα τὸν κύκλον τῶν παιδαγωγικῶν μαθημάτων, ἠοκημένοι δὲ ἐν τῶ Κατηχητικῶ φροντιστηρίῳ, ἀποτελοῦντι μέρος τοῦ ἐν τῶ Πανεπιστημίῳ γενικοῦ παιδαγωγικοῦ φροντιστηρίου, ὅμοια δὲ εὐδοκίμως ἀφροστηκότες τήν πρακτικὴν ἐξέτασιν μετὰ ἐναύσιον πρακτικὴν ἀσκήσιν ἐν τιν τῶν γυμνασίων.

β') Τὰ πρὸς διδασκαλίαν θρησκευτικά βιβλία πρέπει νά περιλαμβάνωσιν ἐκείνας τὰς θρησκευτικὰς ἀληθείας καί γνώσεις, ἄς πᾶς ἀληθῆς χριστιανὸς ἀρεῖται νά ἐπίσταται καί ἀίτινες διαπλάττωσι κατ' ἐξοχήν τήν τῶν νέων καρδίαν.

γ') Ἡ θρησκευτικὴ διδασκαλία πρέπει νά ἦναι τοιαύτη ὅστε, χωροῦσα κατὰ λόγον τῆς διανοητικῆς τῶν παίδων ἀναπτύξεως, νά γνωρίζῃ μὲν αὐτοῖς τὸ ἀληθές τῆς ἡμετέρας Ἑκκλησίας πνεύμα μετὰ τῶν ἀπὸ τῶν ἄλλων Ἑκκλησιῶν διαφορῶν αὐτῆς, νά προβολῆξῃ δὲ κατὰ μί- κρον τοῖς νέους εἰς τήν κατὰ Χριστὸν ἠθικὴν ἐν τῶ βίῳ τελειότητα.

δ') Οἱ διδασκαλοὶ τῶν θρησκευτικῶν μαθημάτων πρέπει ὅμοια μὲν νά παρέχωσι τὸν βίον αὐτῶν πρότυπον χριστιανικῆς ἀρετῆς, ὅμοια δὲ νά καθοδηγοῦσι τοῖς νέους εἰς ἐκπληρώσιν χριστιανικῶν καθηκόντων.

ε') Οἱ μαθηταὶ πρὸς τοῖς θρησκευτικοῖς μαθήμασι πρέπει νά ἔχωσαν θάνασι κατὰ μέλος καί ἥμισυ ἐκκλησιαστικοῖς.

στ') Τὰ σχολεῖα πρέπει νά κοσμοῦνται καί δι' ἰερῶν εἰκότων, διεγερ- ρουσῶν ἐν ταῖς τῶν παίδων ψυχαῖς εὐσεβῆ συναισθήματα.

ζ') Οἱ διδασκαλοὶ ἀπάντων τῶν ἐν τοῖς σχολείοις διδασκόμενων μαθημάτων πρέπει οὐ μόνον νά μὴ ἀντιστασθεῖονται πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, ἀλλὰ καί νά συναλλάσσιν εἰς τήν ἐνίσχυσιν καί ἐμπέδωσιν τοῦ θρησκευτικοῦ τῶν νέων συναισθήματος.

Ἐν Ἀθήναις, τῆ 26 Σεπτεμβρίου 1883.

Εὐπειθέστατος

Οἱ ἀνγκυροτοῦντες τὸ Διοικητικὸν Συμβούλιον τοῦ Ἑλληνικοῦ

Διδασκαλικοῦ Συλλόγου

Ν. Χαλακίου Πρωτόδρος

Ἰω. Ἀργυριάδης Ἀντιπρωτόδρος

Ἄθ. Σταθάκης »

Χρ. Μαντζόκος Γεν. Γραμματεὺς

Γ. Ἰ. Δέγγος

Ἄχ. Γρηγοριανόπουλος

Γ. Μανουσόσης»⁷⁶

Στη διατύπωση των παραπάνω προτάσεων διαφαίνεται ο προβληματισμός που κυριαρχούσε κατά τη διάρκεια των συζητήσεων στις ειδικές συνελεύσεις του Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου για την εξέταση του θέματος της σχολικής θρησκευτικής άγωγης και μόρφωσης των έλληνοπαίδων. Στην πρώτη πρόταση υπογραμμίζεται η ανάγκη για κατάλληλη και συστηματική εκπαίδευση των ύποψιφρων δασκάλων των δημοτικών σχολείων και των διδασκόντων στα ελληνικά σχολεία και τά γυμνάσια.

Ο χρόνος που τό θέμα της σχολικής θρησκευτικής άγωγης ήρθε στο πρόγραμμα των συζητήσεων του Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου δεν ήταν τυχαίος. Αυτό τό τέλος της δεκαετίας του 1870 άργά αλλά σταθερά είχαν ήδη δημιοιργηθεί οι συνθήκες και στην Ελλάδα ώστε ν' αναληφθούν διάφορες πρωτοβουλίες για άλλες στην εκπαίδευση. Αποτέλεσμα των πρωτοβουλιών αυτών ήταν, μεταξύ των άλλων, ή ίδρυση πρώτα του Διδασκαλείου Αθηνών (1878) και στη συνέχεια (τό έτος 1880) των Διδασκαλείων Πελοποννήσου (έδρα Τρίπολη) και Επτανήσου (έδρα Κέρκυρα) και τό έτος 1882 του Διδασκαλείου Θεσσαλίας (έδρα Λάρισα) για την εκπαίδευση των μελών των δασκάλων.⁷⁷

Στό γενικότερο κλίμα άλλας της εκπαιδευτικών πραγμάτων, που επικρατούσε στην Ελλάδα κατά τό τέλος της δεκαετίας του 1870 και των άρχων της δεκαετίας του 1880, συνέβησαν άφραδάς και οι διάφορες παιδαγωγικές συζητήσεις. Οι συζητήσεις αυτές προσηγοπορήσαν κυρίως μεταξύ των μελών του Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου και άντικείμενό τους ήταν ή υιοθέτηση και εφαρμογή των νέων παιδαγωγικών μεθόδων και τόσων διδασκαλίας στην εκπαίδευση. Ως νέες παιδαγωγικές μέθοδοι και τόσος διδασκαλίαςθά πρέπει νά θεωρηθούν εκείνοι, οι οποίοι είχαν τότε άρκετά δοκιμαστεί στην πράξη στην Ευρώπη και ιδιαίτερα στη Γερμανία.

Τά περισσότερα μέλη του Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου ήταν εκπαιδευτικοί όλων των βαθμίδων εκπαίδευσης (δάσκαλοι, έλληνοδιδασκαλοί, καθηγητές γυμνασίου, καθηγητές των Διδασκαλείων, άκόμη και καθηγητές του Πανεπιστημίου), τά οποία είχαν σπουδάσει ή παρακολούθησει μεταξύ των άλλων και παιδαγωγικά μαθήματα κυρίως στή Γερμανία.⁷⁸ Η έπιθυμία λοιπόν των μελών του Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου για ή βελτίωση της σχολικής θρησκευτικής άγωγης, μέ βάση τά νέα παιδαγωγικά δεδομένα εκείνης της εποχής, είναι εύδιάκριτη ήδη από την πρώτη πρόταση του ύποψηφματος, τό οποίο έστράφη στον ύπουργό «έπι των Έκκλησιαστικών και της Δημοσίας Έκπαιδευσεως».

Μέ την πρώτη πρόταση υπογραμμίζεται ή ανάγκη νά διδάσκονται τά θρησκευτικά μαθήματα στα σχολεία από δασκάλους, οι οποίοιθά είχαν προηγουμένως φοιτήσει, στα νεοσυσταθέντα Διδασκαλεία Αθηνών, Τριπόλεως, Κερκυρας και Λάρισας. Έπίσης στα ελληνικά σχολεία και τά γυμνάσιαθά έπρεπε νά διδάσκονται τά θρησκευτικά μαθήματα μόνο από άπόφοιτους της

Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών και όχι από εκπαιδευτικούς άλλων ειδικοτήτων, όπως φαίνεται ότι συχνά συνέβαινε μέχρι τότε! Πιά πρώτη όμως φορά μέ τόση έμφαση γίνεται λόγος για την άνάγκη παιδαγωγικής κατάργ-
«λέγα γράμματα» στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Επίσης γίνεται νά διδάξουν τά έπιτακτικός λόγος για ίδρυση σέ πανεπιστημιακό επίπεδο ειδικού σωμαδός και κού φροντιστηρίου, στό οποίο οι φοιτητές της θεολογίαςθά εξέτασίδεοντο σέ θέματα θεολογίας και πρώξης της σχολικής θρησκευτικής άγωγης.

Ήδη από τό έτος 1837 προεβλέπετο μέ τό «περί συστάσεως του Πανεπιστημίου» βασιλικό διάταγμα ή ίδρυση ειδικού «Θεολογικού διδασκαλείου ή φροντιστηρίου». Τό «Θεολογικό διδασκαλείο» όμως σνδέποτε λειτούργησε. Ή εύθύνη γι' αυτό πιθανώς νά όφείλεται στην άδυναμία και άνεπαρκεία των τριών πρώτων καθηγητών της Θεολογικής Σχολής ν' αναλάβουν μιά τέτοια ύποχρέωση, ή οποίαθά προδοσείθετο στό ήδη αύξημένω διδακτικά τους καθήκοντα.⁷⁹ Την ίδια δυστυχώς τύχη είχε και τό σχετικά άπτημα του έτους 1883 των μελών του Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου. Τη φορά όμως αυτή τό μεγαλύτερο μέρος της εύθύνης έφερε ή κρατική-πολιτική έξουσία και λόγω το οι καθηγητές της Θεολογικής Σχολής. Και αυτό, γιατί τό ύπουργείο «έπι έλαβε ύπόψη του τό αίτημα του Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου για την ίδρυση του Κατηχητικού φροντιστηρίου. Ούτε όμως έχουμε πληροφορίες και ύπουργείο για την άσκηση πίεσης προκειμένου νά υλοποιηθεί ή άπόφαση των μελών του Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου. Είναι έξώλλω χαρακτηριστικό τό κó ότι οι καθηγητές της Θεολογικής Σχολής μόλις τό έτος 1899 εξέλεξαν τον πρώτο ειδικό κατά κάτω τόστο καθηγητή για τη διδασκαλία του μαθήματος της Κατηχητικής. Αυτός ήταν ό ήδη μνημονευθείς σ' αυτό τό κεφάλαιο Ήγνάτιος Μοσχάκης.

Ή δεύτερη πρόταση του Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου, ή οποία περιέχεται στό ύπόψηφμα προς τον ύπουργό, άντανανά τό πνεύμα των συζητήσεων, οι οποίες διεξήχθησαν σέ προηγουμένως κυρίως ειδικές συνελεύσεις (τό έτος 1880), που άσχολήθηκαν μέ τό θέμα του πώς πρέπει νά διδάσκειται ή λογία της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης στα σχολεία. Έμμεσα δηλαδή γίνεται λόγος για έπίλογη άπομυθοποιημένου θρησκευτικού διδακτικού ύλικού, τό οποίοθά πρέπει νά διατηράται «κατά έξοχήν την των νέων καρδία».

Από τίς ύπόλοιπες προτάσεις του Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου πληροφοροούνται οι διδασκόμενοι διά μέσου της σχολικής θρησκευτικής άγωγής τίς ύφιστάμενες διαφορές μεταξύ της Ορθόδοξης Έκκλησίας και των άλλων χριστιανικών Έκκλησιών. Τό θέμα της άποκλειστικής διδασκαλίας και

άναπτυξης των ιστορικών και δογματικών αλλαγών της Ορθόδοξης Εκκλησίας διά μέσου της σχολικής θεοκρατικής άγωσης θά πρέπει ν' άποσχολόντε πολύ έναν άριθμό παιδαγωγών. Μ' άλλα λόγια, δοσιμένοι παιδαγωγοί θά πρέπει νά ήταν συσχετισμένοι άπό τον άποκλεισμό της διδασκαλίας έστω και των διαφορών, οι οποίες ύφίστανται μεταξύ της Ορθόδοξης Εκκλησίας και των άλλων χριστιανικών Εκκλησιών. Αυτό πιστοποιείται σαφέστατα άπό τις παρατηρήσεις και κρίσεις του καθηγητή Ι. Πανταζίδου, ό οποίος στο βιβλίο του «Γλυπτασιακή Παιδαγωγική» άναφέρεται γι' αυτό τό θέμα τ' άκόλουθα:

«Ένωσεται ότι... έν γένει έν τή θεοκρατική διδασκαλία όφείλει ό διδάσκαλος νά μένη πιστός εις τά δόγματα της ημετέρας εκκλησίας, άποδεικνύων τούτων την όρθότητα. Άλλά έννε άνάξιον γυμνασιακού διδασκάλου νά φαινηται τοσούτον μισαλλόδοξος, όστε νηδ έμεις νά άξιοιτάς δόξας των άλλων εκκλησιών, ός νά φοβήται τι εκ της γνώμης των μαθητών προς άλλα δόγματα. Τούτο ού μόνον έν γένει έπιστημονικόν δεν έννε, αλλά και προς την χρησιότητα της ημετέρας εκκλησίας άνάδει, ήτις πεποιθυία εις την αλήθειαν των δογμάτων της άπέχεται τά άλλα ότρα. ούδεν έξ αυτής έχουσα νά φοβηθή: ύπερέχει δέ κατά τούτο πολύ της καθολικής εκκλησίας».⁸⁰

Ένωικά κινούμενες τόσο οι συζητήσεις των ειδικών συνελεύσεων όσο και οι προτάσεις του Έλληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου προς τό ύπουργείο «έπι των Έκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως» φαίνεται ότι έπηρεάσαν όσους παιδαγωγούς συνεδέοντο μέ τον έννο ή τον άλλο τρόπο μέ διάφορα πολιτικά/κρηβεννητικά κέντρα λήψης αποφάσεων εκπαιδευτικού σχεδιασμού. Αυτό συνάγεται έμμεσα άπό όμοιόμοια στοιχεία. Τό πρώτο άπό αυτά είναι ότι ή πρόταση για εισαγωγή του μαθήματος της λειτουργικής ότι σχολικό Άναλυτικό Προγράμμα (Α.Π.) τελικά υλοποιήθηκε τό έτος 1884. Όπως είδαμε παραπάνω, ή πρόταση αυτή είχε διατυπωθεί άπό τον παιδαγωγό Α. Σπασάκη στην Δ' ειδική συνέλευση του Έλληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου (12 Δεκεμβρίου 1882). Έπίσης μαζί μέ τη διδασκαλία του μαθήματος της λειτουργικής εισήχθη και ή διδασκαλία της έγμηνείας δοσιμένων ευαγγελικών και άποστολικών αναγνωσμάτων και περικοπών. Και αυτό τό θέμα είχε συζητηθεί στις ειδικές συνελεύσεις του Έλληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου.

Οι πληροφορίες για εισαγωγή των παραπάνω μαθημάτων άναδύνονται άπό τις σχετικές διατάξεις του βασιλικού διατάγματος «περί του προγράμματος των έν τοις Έλληνικίς σχολείοις και τοις γυμνασίαις διδασκτέων μαθημάτων», τό όποιο εκδόθηκε τό έτος 1884 μέ πρωτοβουλία της κυβένησης Χ. Τρικούτη (ύπουργός «έπι των Έκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως» Δ. Σ. Βουδλιούτης). Στο διάταγμα αυτό όρίζεται ότι στην Δ' τάξη του γυμνασίου θά έπρεπε νά διδάσκονται στο μάθημα των «Θεοκρατικών» (ή όνομασία

Παιδαγωγική πράξιβαση, πολιτική άναπόκρυψη και θεοκρατική άγωγή

«Θεοκρατικά» κάθιερωήθηκε για πρώτη φορά μ' αυτό τό βασιλικό διάταγμα σέ άντικείμεση της μέγχι τότε έν χρήσει όνομασίας «λέγα γράμματα» ή «λέγα μαθήματα» τ' άκόλουθα:

«Εγμηνεία της Καινης Διαθήκης. Εγμηνεία των περικοπών του Ευαγγελίου, των περιεχοσων την διδασκαλιαν του Ίησοϋ Χριστου. Ψαα Ι. Λειτουργική. Ψαα Ι».⁸¹

Πιά τή Β' τάξη του γυμνασίου όρίζεται ότι θά έπρεπε νά διδάσκαται, παραάλληλα μέ τό ήδη διδασκούμενο μάθημα της Χριστιανικής ήθικής (ώγα Ι), και «Εγμηνεία της Καινης Διαθήκης: Εγμηνεία της προς Κορινθίους και της προς Ρωμαίους έπιστολής Παύλου, Ψαα Ι».⁸² Πιά την Γ' τάξη του γυμνασίου θά έπρεπε νά διδάσκαται, παραάλληλα μέ τό ήδη διδασκούμενο μάθημα της Εκκλησιαστικής Ιστορίας (ώγα Ι), και «Εγμηνεία της Καινης Διαθήκης: Εγμηνεία των πράξεων των Άποστόλων» (ώγα Ι).⁸³

Μέ τις εισαγωγές των παραπάνω νέων μαθημάτων της θεοκρατικής άγωσης καταγράφηκε ή διδασκαλία στο γυμνάσιο των μαθημάτων της Ίεράς Ιστορίας (Παλαιάς και Καινης Διαθήκης) και της Κατηγήσεως, τά όποια άπό βασικό διδάγμα «περί του προγράμματος των έν τοις Έλληνικίς σχολείοις και τοις γυμνασίαις διδασκτέων μαθημάτων» του έτους 1884 ή διδασκαλία και των δυό αυτών μαθημάτων περιούλιση μόνο στο ελληνικό σχολείο.

Έδώ θά πρέπει έπίσης νά σημειωθεί, ότι μέ τό νόμο ΕΠΜΘ⁸⁴ «περί της στοιχειώδους ή δημοτικής εκπαιδύσεως» του έτους 1895 (κρηβένηση Θ. Δεληγάνη, ύπουργός «έπι των Έκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως» Δ. Γ. Πετρίδης) για πρώτη φορά όρίζεται ότι στα μαθήματα του του Ευαγγελίου» (άρθρα 2, 10 και 14).⁸⁴

Πάντως ή πρόταση του Έλληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου για την άμεγόλητη παραουσία τουλάχιστο των διαφορών που ύφίστανται μεταξύ Ορθόδοξης Εκκλησίας και των άλλων χριστιανικών Εκκλησιών φαίνεται ότι έπηρεάσε τον έτος 1897. Στο Α.Π. του έτους 1897 (κρηβένηση Δ. Πάλλη, Έπταζίας) όρίζονται σχετικά μέ τη διδασκαλία του μαθήματος της Εκκλησιαστικής Ιστορίας στην Γ' τάξη του ελληνικού σχολείου, μεταξύ των άλλων, τ'

«Εκκλησιαστική Ιστορία, έξαιρομένη των μεγαν αυτής εκείνων, έν οίς γίνεται λόγος περί της άναπτύξεως της διδασκαλίας της Εκκλησίας

και των διαφορών, των ύφισταταμένων μεταξύ της ορθοδόξου Εκκλησίας και των λοιπών Έκκλησιών».⁸⁵

Με το ίδιο Α.Π. εισήχθη για πρώτη φορά στην ελληνική εκπαίδευση η διδασκαλία ύπολυτικών (Οκτώμηγου, Δεσποτικών, Θεολογικών και έσορτών Άγιων) σε όλες τις τάξεις του ελληνικού σχολείου. Η άρτιση ν' άκοπούνται οι διδασκόμενοι στην εκμάθηση της μελωδίας όρισιμένων εκκλησιαστικών ήνων είχε άπασχολήσει, όπως είδαμε, τή μέλη του Έλληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου στις ειδικές συνελεύσεις των έτων 1882-3. Γι αυτό και άπετάσε το Έλληνικό Διδασκαλικό Συλλόγο του έτους 1883 προς τόν ύπουργό «έπι των Έκκλησιαστικών και της Δημοσίας Έκπαιδύσεως». Σύμφωνα με αυτό τό άρτημα οι διδασκόμενοι θά έπρεπε «νά έκμανθάνωσι κατά μέλος και ήμους εκκλησιαστικούς».

Η διδασκαλία ύπολυτικών στο Έλληνικό σχολείο καθώς και η διδασκαλία της έθιμνης έπιλεγμένων κειμένων από την Καινή Διαθήκη και στους δυό ύπολυτους σχολείων της μέσης εκπαίδευσης διατηρήθηκε μέχρι τό έτος 1931. Αυτό τό έτος αυτό ίσχυσε νέο Α.Π. με τό όποιο γυμνίστηκε διαφορετικά ή όλη όση και τό περιεχόμενο της διδασκτέας ύλης του μαθήματος των θρησκευτικών στη μέση εκπαίδευση.⁸⁶ Αυτό τό 1931 δηλαδή καταργήθηκε ή έμφραση, ή όποια είχε δοθεί με τό Α.Π. του έτους 1897, στη διδασκαλία και έθιμνη των βιβλικών και λειτουργικών κειμένων. Άντί για τη διδασκαλία άπό κείμενα έπέλεξε ή γνωστή μέχρι σήμερα μέθοδος της άυστηρης και συστηματικής κατά θεολογικούς κλάδους παρονοίασης και προσφοράς της θρησκευτικής διδασκαλίας (βιβλικός κλάδος: Ιστορία της Παλαιάς και Καινης Διαθήκης, Ιστορικός κλάδος: Έκκλησιαστική Ιστορία, συστηματικός και πρακτικός κλάδος: Κατήχηση, Λειτουργική, Χριστιανική Ήθική). Με τό Α.Π. της μέσης εκπαίδευσης του έτους 1931 άντικαταστάθηκε τό λειτουργικό και ήθικοπρακτικό κριτήριο, τό όποιο έπιχερατούσε άπό τό 1897 στην έπιλογή και προσέγγιση του θρησκευτικού διδασκτικού ύλικού, με τό ιστορικοσυστηματικό και άκαδημαϊκό/διανοητικό κριτήριο.⁸⁷ Οι νέες φιλοσοφικές, παιδαγωγικές και εκπαιδευτικές τάσεις και άντιλήψεις που έτεξεράτησαν λίγο πριν και μετά τόν Α΄ Παιδαγωγικό πόλεμο στον εύρωπαϊκό χώρο φαίνεται ότι είχαν ήδη έπηρεάσει σε μεγάλο βαθμό και τούς Έλληνες παιδαγωγούς εκείνης της έποχής.⁸⁸

Πάντως οι συζητήσεις και τά πορίσματα των ειδικών συνελεύσεων του Έλληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου του έτους 1882-83 δέν έβλεπον έπικώς τό θέμα της προσομοίωσης του θρησκευτικού διδασκτικού ύλικού στις άναπτυξιακές άντάγκες των διδασκόμενων. Γι' αυτό τό θέμα έγγιναν ελάχιστες μόνο και σποραδικές άνταφορές με άπορημή την άκαταλληλότητα και τό άμέθοδο κυρίως των διδασκτικών έγχειριδίων. Παρά τούτα θά πρέπει νά λεχθεί, ότι τό θέμα της προσομοίωσης του θρησκευτικού διδασκτικού ύλικού στις άναπτυξιακές άνά-

Παιδαγωγική παρέμβαση, πολιτική άνταπόκριση και θρησκευτική άγωγή

γκες των διδασκόμενων και ό διδασκτικός γόπος παρονοίασης του ήταν άπό τά σοβαρότερα προβλήματα που άντημετώπιζε ή θρησκευτική διδασκαλία στα σχολεία. Οι έκθέσεις των έπιθεωρητών του έτους 1883, άναφορά στις όποιες έγινε παρατάνα σ' αυτό τό κεφάλαιο, περιγράφουν την άθλια κατάσταση, ή όποια έπιχερατούσε όσον άφορά τη διδασκαλία των «έξων γρημμάτων» στα δημοτικά σχολεία του κράτους. Ένδεικτικό είναι τό παρακάτω σχόλιο του έπιθεωρητή Χαρίσιου Παπαμάργκου, ό όποιος ήταν τότε διευθυντής του νεοίγρυθου (1882) διδασκαλείου Έρτανήσου (με έδρα την Κέρκυρα), για τόν Άγράφον Κέρκυρας:

«Η μόνη μέθοδος της διδασκαλίας και έξετάσεως των έξων μαθημάτων και της γενωγραφίας είναι τό κατώτατον είδος της άποστηθίσεως, καθ' ό, ως γνωστόν, ό διδασκαλος λαμβάνει τό βιβλίον άνά χείρας, άνατυττην γεγραμμένην άπάντησιν».⁸⁹

Έπίσης ό έπιθεωρητής της έπαρχίας Βόλου Νικόλαος Γ. Πολίτης γράφει χαρακτηριστικά στα γενικά πορίσματα της έκθεσης του τ' άκόλουθα:

«Διδάσκονται όμως δυστυχώς πολλά, και γενωγραφίαν και ιστορίαν, και τά λέγα κλονόμενα μαθήματα, πάντα διά της μεθόδου της μηχανικής άποστηθίσεως, της προσομοιωτικής εις άποψήσαν τον του και μάθαν-σιν της άρτιθαλής κρισεως των παιδών».⁹⁰

Ο έπιθεωρητής των έπαρχιών Πατρών, Ηλείας και Ολυμπίας Χαρίσης Πούλας ήταν άναλυτικότερος και κανονικότερος στις κρισεις του για τ' άποτέλεσματα της θρησκευτικής διδασκαλίας στα δημοτικά σχολεία. Γράφει χαρακτηριστικά:

«Άλλά δυστυχώς, πλην όλυγίστων εξαγέσεων, δέν εύδοκόμεθα εις την εύάγεστον θέσιν νά έιπωμεν ότι τά δημοτικά ήμων σχολεία εκπληροούν τον ύψηλόν αυτόν σκοπόν, ήτοι ότι συντελοούν εις την ήθικην και θρησκευτικήν του λαού μόρφωσιν διά της ήθικής διαπλάσεως των νέων, την διανοητικήν αυτών άνάπτυξιν και την μετάδοσιν γνώσεων άναγκαίων παντι άνθρώπω διά τούτου καταλλήλου και μεθοδικώς. Άλλ' όσον μεν άφορά εις τό διδασκτικόν μέλος του σχολείου οι παδες ψιττακοί, μηδέν έννοούντες, διότι οι διδασκαλοι δέν διδάσκουσιν άλλ' έξετάσουσι μόνον. Όσον δέ άφορά εις την ήθικην και θρησκευτικήν των παιδων μόρφωσιν δύναται τις νά έπτη ότι τό σχολείον είναι πτώμα άψυχητόν, διότι, οι διδασκαλοι, ως έπι τό πάλι, άπαιτούντες παρά των μαθητόν αυτών τυπικώς και ψιττακοσι ν' άποκριώνονται εις τας έρωτήσεις

περιεχόμενό τους απ' όλους τους δασκάλους.⁹⁵ Ο Δ. Γ. Περγίδης πρoβέβη στη συγγραφή των «πραγματικών οδηγιών» για να βοηθήσει τους δασκάλους να προσαρμόσουν στην πράξη το διδακτικό ύλικό των διαφόρων μαθημάτων, σύμφωνα με τη «συνδιδασκατική» μέθοδο διδασκαλίας. Ής γνωστό από τό έτος 1830 στά δημοτικά σχολεία του κράτους έφημιόξετο ή άλληλοδιδασκατική μέθοδος διδασκαλίας. Η πλήρης κατάργηση της άλλοδοδιδασκατικής μεθόδου και ή αντικατάστασή της με τη συνδιδασκατική μέθοδο έγινε με την έκδοση βασιλικού διατάγματος μόλις τό έτος 1880 (κυβέγγηση Χ. Τρικούπη).⁹⁶

Τό Α.Π. του έτους 1894 χαρακτηρίζεται για την παιδαγωγική του πλήροσητα και τό σεβασμό στις άναπτυξιακές και νοητικές άνάγκες των διδασκόμενων στό δημοτικό σχολείο. Δυστυχώς όμως αυτό τό Α.Π. άντικαταστάθηκε τό έτος 1913 (κυβέγγηση Έλ. Βενιζέλου, ύπουργός «έπι των Έκκλησιαστικών και της Δημοσίας Έκπαιδεύσεως» Ί. Τσιριμώκος) με άλλο, του όποιου ή δομή και ή επιλογή του θρησκευτικής διδακτικού ύλικού εξέφρατήθηκε άπόλυτά από τους θεολογικούς άκοδηματικούς δάδους, σύμφωνα με τη σειρά: Παλαιά και Καινή Διαθήκη, Έκκλησιαστική Ιστορία, Κατήχηση, Δευτερογενή, Χριστιανική Ήθική.⁹⁷ Τό Α.Π. του έτους 1913 υπήρξε ή βάση όλων των άναλυτικών προγραμμάτων της θρησκευτικής άγωγής στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση, που σχεδιάστηκαν άπό τότε και μέχρι τό έτος 1991.⁹⁸

Στό σημείο αυτό θα πρέπει να λεχθεί ότι ή κατάταξη του θρησκευτικού διδακτικού ύλικού του Α.Π. του έτους 1913 επανέρχεται (άκοιούα ή έκούοια;) στό πρότυπο των «πραγματικών οδηγιών» (1881) του Δ. Γ. Περγίδη. Μ' άλλα λόγια, ή κατάταξη και ή επιλογή του θρησκευτικού διδακτικού ύλικού του Α.Π. του έτους 1913 ελάχιστα διαφέρει απ' αυτή που προτείνεται στις «πραγματικές οδηγίες» του Δ. Γ. Περγίδη. Η σημαντικότερη διαφορά είναι ότι τό θρησκευτικό διδακτικό ύλικό με τό Α.Π. του έτους 1913 διανέμεται σέ έξι τάξεις και όχι σέ τέσσερις, όπως προτεινεται στις «πραγματικές οδηγίες». Έπίσης τό Α.Π. του έτους 1913 έμπλουτίζεται με τη διδασκαλία της Έκκλησιαστικής Ιστορίας και της Δευτερογενής, ενώ γίνεται σαφέστερος διαχωρισμός της διδασκαλίας των Ιστοριών της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης κατά τάξη.

Η άνάλυση που προηγήθηκε σ' αυτό και τό προηγούμενο κεφάλαιο έδειξε νομίζω, μετάξυ των άλλων, την ύπευθυνότητα και τη σοφρότητα με την όποία τά μέλη του Έλληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου άντιμετώπισαν τό θέμα της σχολικής θρησκευτικής άγωγής στις δεκαετίες του 1880. Έπίσης για άλλη μια φορά διαπιστώθηκε ότι ή εκτελεστική άπόφαση για όποιοδήποτε θέμα άφοροόσε τη σχολική θρησκευτική άγωγή, όπως βέβαια και κάθε άλλο είδος της σχολικής άγωγής, άνήκε άποκλειστικά και μόνο στην κρατική/πολιτική έξουσία και όχι στην Έκκλησία. Γι' αυτό και ή διάθροση των μαθημάτων της θρησκευτικής άγωγής στό σχολικό πρόγραμμα άντάχθηκε στην ίδια διδασκαλία, ή όποία έφραγιάστηκε και στά ύπόλοιπα γνωστικά σχολικά άντικείμενα. Μ'

άλλα λόγια, όταν οι εκπαιδύοσωποι της κρατικής/πολιτικής έξουσίας συνειδητοποίησαν την άνάγκη σχεδίασμοθ -κατά τις δυό τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα- σύγχρονων άναλυτικών προγραμμάτων και για τις δυό βαθμίδες της εκπαίδευσης (πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας), ή διάταξη και ή επιλογή των μαθημάτων της θρησκευτικής άγωγής άκολούθησε την ίδια λογική, ή όποία επέκράτησε και για όλα τ' άλλα μαθήματα.

Πάντως, όπως ήδη άρχοθ-εργως άναφέρεθηκε παραπάνω, από την όλη προοπημείωση άναβάθμισης του μαθήματος των θρησκευτικών στά σχολεία, ή όποία άήποτε έπισημη άνάμειξη και ένασχόληση μ' αυτό τό έήτημα των έκκλησιαστικών άρχων και των κλήρητων της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Τή διερεύνηση τοθ θέματος αυτού, μετάξυ των άλλων, έπιχειροόμε στό κεφάλαιο που άκολουθεί.

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ, ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ
ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΑΓΩΓΗ

Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ, ΤΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΡΙΖΑΡΕΙΟΥ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΣΤΗΝ ΠΡΟΣΦΩΝΗ ΘΕΜΑΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ

Ο 19ος αιώνας θά μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ο αιώνας κατά τον οποίο τόσο οι εκπαιδευτικοί της Ορθόδοξης Ελληνικής Εκκλησίας όσο και οι καθή-
γητές της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών έδειξαν μιάν άσπυ-
χόδητη άδιαφορία για θέματα σχολικής θρησκευτικής άγωγής. Οι λόγοι αútης
της άδιαφορίας είναι άλλοι για τους εκπαιδευτικούς της Εκκλησίας και άλλοι
γιά τους καθήγητές της Θεολογικής Σχολής. Κατ' άρχήν οι εκπαιδευτικοί της
Εκκλησίας έπαιναυοντο στις διάφορες ένεργειες στις όποιες προέβαινε άπό
καιρού εις καιρόν ή κρατική/πολιτική έξουσία γιά τή σχολική θρησκευτική
άγωγή. Μεταξύ των ένεργειών αυτών θά πρέπει ν' άναφερθούν: ή κατανομή
και διενέτηρη τον θρησκευτικού διδακτικού ύλικού κατά τάξη, ή προκήρυξη
και διενέργεια διαγωνισμού γιά τή συγγραφή κατάλληλων σχολικών έγχειρι-
δίων, ή πρόσληψη και ή μισθοδοσία των διδασκόντων τό μάθημα των θρησκευ-
τικών κ.ά.τ. Τό μάθημα δηλαδή των θρησκευτικών και οι διδάσκοντες αυτό
άκολούθησαν τους ίδιους άκριβώς κανόνες, οι όποιοι καθόριζαν όλες τίς
ύπόλοιπες πτυχές του εκπαιδευτικού έργου.

Μ' άλλα λόγια ό,τι είχε σχέση μέ τό μάθημα των θρησκευτικών (κανονιστι-
κό ή παιδαγωγικό) άνηκε στην πλήρη άρμοδιότητα της έποπτεύουσας άρχής
του εκπαιδευτικού συστήματος, δηλαδή του ύπουργείου «έπι των
Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδέσεως». Ταυτόχρονα οι διδάσκο-
ντες τό μάθημα των θρησκευτικών διορίζοντο, έμισθοδοτούντο και έλέγχοντο
άπό τό ίδιο ύπουργείο. Οι διδάσκοντες τό μάθημα των θρησκευτικών ήταν δη-
λαδή ύπάλληλοι του ύπουργείου «έπι των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας
Εκπαιδέσεως» και ή Εκκλησία δεν είχε καμία άρμοδιότητα ούτε στην έπιλο-
γή ούτε σέ όποιουδήποτε άλλο θέμα, που άφορούσε τό μάθημα των θρησκευ-

Εκκλησιαστική εύθύνη, θεολογική εκπαίδευση και θρησκευτική άγωγή

τικών και τους διδάσκοντες αυτό. Ός γνωστό ή ίδια κατάσταση έξακολουθεί
νά ύφίσταται μέχρι σήμερα.

Η μόνη άρμοδιότητα της Εκκλησίας σέ ό,τι άφορούσε τό μάθημα των θρη-
σκευτικών ήταν ή έγκριση των διδακτικών έγχειριδίων του μαθήματος άπό την
Ιερά Σύνοδο. «Όπως ήδη έλέχθη στο προηγούμενο κεφάλαιο, ή πρώτη νομοθε-
τική διάταξη μέ την όποια άνατέθηκε έπίσημα στην Ιερά Σύνοδο της
Εκκλησίας της Ελλάδος τό δικαίωμα νά έγκρίνει τά διδακτικά έγχειρίδια γιά
τή διδασκαλία των «ιερών μαθημάτων» (στη μέση εκπαίδευση) χρονολογείται
τό έτος 1867. Η νομοθετική διάταξη του έτους 1867 όριζε σχετικά ό,τι:

«...Ουδέν βιβλίον... δύναται νά διδασχθή ή νά χρησιμεύση εις διδασκα-
λίαν έν τε τοις δημοσίαις και τοις ιδιωτικαίς εκπαιδευτηρίαις του
Κράτους, άν μη έγκριθή πρότερον ύπό της έξεταστικής των διδακτικών
βιβλίων επιτροπής, και άν άφορά εις την διδασκαλίαν των ιερών μαθη-
μάτων, ύπό της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος».¹

Βέβαια μέ τή διάταξη αυτή, είσηγητής της όποιας ήταν ό ύπουργός «έπι των
Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδέσεως» Χ. Χριστόπουλος, κατο-
χους μιά παρέρδοση της όποιας ή άρχή άνάγεται στην περίοδο της Τουρκο-
τήν εύθύνη έγκρισης όλων σχεδόν των βιβλίων (θρησκευτικών και μη), τά
δευτερο κεφάλαιο, τηρήθηκε και κατά την έτοχή του Ι. Καποδίστρια άπολυει-
στικά και μόνο γιά τά έκδοθέντα διδακτικά έγχειρίδια της θρησκευτικής διδα-
σκάλιας.

Μέ τό νόμο ΑΜΒ' του έτους 1882 «περί των διδακτικών βιβλίων της μέσης
και κατωτέρας εκπαιδέσεως» (κυβέργηση Χ. Τρικούνη) τροποποιήθηκε κά-
πως τό περιεχόμενο της παραπάνω νομοθετικής διάταξης του έτους 1867. Μέ
έγχειρίδιον του ύποχρεωμένου οι έκδότες και συγγραφείς διδακτικών
ομιό του ύπουργείου της Παιδείας γιά έγκριση διδακτικών βιβλίων, νά είχαν
τήν προηγούμενη έπιδοκιμασία της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της
Ελλάδος γιά τή δογματική όρθότητα του περιεχομένου των ύποβαλλόμενων
κειμένων τους στο διαγωνισμό του ύπουργείου. Τό περιεχόμενο του σχετικού
άρθρου του νόμου ήταν τό άκόλουθο:

«Τα πρός διδασκαλίαν των ιερών μαθημάτων εισακτέα βιβλία δεν
είναι δεκτά εις τον διαγωνισμόν, άν μη φέρωσι την έπιδοκιμασίαν της
Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος».²

Τό έκτελεστικό διάταγμα «περί διδακτικών βιβλίων της μέσης και κατωτέ-

ρας ἐκπαιδευσεως», τὸ ὅποιο ἐκδόθηκε με βίση τὸν παραπάνω νόμο (ΑΜΒ τοῦ ἔτους 1882) ἀπὸ τὴν ἴδια κυβέρνηση (Χ. Τρικουπῆ) περιέχει ἀνωλύτικότερο ἄρθρο γιὰ τὸ θέμα, τὸ ὅποιο ἀναφέρει τ' ἀκόλουθα:

«Ὁ συγγραφεὺς βιβλίων προοριζομένων διὰ τὴν διδασκαλίαν τῶν θρησκευτικῶν μαθημάτων συνπιβάλλει ἄλλωσιν τῆς Ἱερῆς Συνόδου βεβαίως ὅτι τὸ συγγραμμά αὐτοῦ οὐδὲν περιέχει ἀντικείμενον εἰς τὰ δόγματα τῆς ὀρθοδοξίας»¹

Μεταξὺ τῶν νομοθετικῶν διατάξεων τῶν ἔτων 1867 καὶ 1882 παρατηρεῖται μιὰ διαφθοροποίηση ὡς πρὸς τὸ θέμα τῆς ἐγκρισης τῶν διδασκτικῶν ἐγχειριδίων τῆς θρησκευτικῆς διδασκαλίας ἀπὸ τὴν ἱερά Συνόδο τῆς Ἑκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Μὲ τὴν διάταξὴ δηλαδὴ τοῦ ἔτους 1867 ἡ ἱερά Συνόδος ἐγκρίνει ἀπευθείας τὰ διδασκτικά ἐγχειρίδια γιὰ τὴν θρησκευτικὴν διδασκαλίαν, τὰ ὅποια ἐκείνη θεωρεῖ ὡς κατάλληλα γιὰ τὴν ἐκπαιδευση. Ἀντιθέτως, μετὰ τὸ νόμο τοῦ ἔτους 1882 δὲ δειομεθετα ἡ κριτικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ ὑπουργείου νὰ ἐπιλέξει τὸ ἐγκριζόμενον ἀπὸ τὴν ἱερά Συνόδο διδασκτικὸν ἐγχειρίδιον γιὰ τὴν θρησκευτικὴν διδασκαλίαν. Ἡ ἐπιτροπὴ τοῦ ὑπουργείου ἐπιλέγει ἐκείνο ἀπὸ τὰ ἐγκριζόμενα ἀπὸ τὴν ἱερά Συνόδο διδασκτικά ἐγχειρίδια τῆς θρησκευτικῆς διδασκαλίας, τὸ ὅποιο θεωρεῖ παιδαγωγικὰ ἀριστερότερο. Μέλη τῶν διαφόρων ἐπιτροπῶν ἐγκρισης διδασκτικῶν ἐγχειριδίων ἦσαν ἄτομα, τὰ ὅποια ὀφείλοντο ἀπὸ εἰδικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ ὑπουργείου. Στὴν εἰδικὴ ἐπιτροπὴ τοῦ ὑπουργείου γιὰ τὸν ὀρισμὸ τῶν μελῶν τῶν κριτικῶν ἐπιτροπῶν τῶν διδασκτικῶν ἐγχειριδίων συμμετεῖχε ὡς μέλος καὶ ἓνας καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς, ὁ ὅποιος ἐξελέγητο μεταξὺ τῶν διδασκόντων σ' αὐτὴ τὴ σχολή.¹

Τὸ ἔτος 1895 ψηφίστηκε ὁ νόμος ΒΤΓ' «περὶ διδασκτικῶν βιβλίων τῆς θεολογικῆς καὶ τῆς μέσης ἐκπαιδευσεως» (ὑπουργὸς Δ. Γ. Πετρίδης), μετὰ τὴν ἐπιτροπὴν καταργήθηκαν ὅλοι οἱ προηγουμένοι σχετικοὶ νόμοι. Τὸ ἄρθρο 12 τοῦ νόμου αὐτοῦ ὄριζε τ' ἀκόλουθα:

«Τὰ διδασκτικά βιβλία τῶν θρησκευτικῶν μαθημάτων, τὰ ἐν τοῖς ἑλληνικοῖς σχολείοις εἰσακτέα, κρίνει ἐπιτροπὴ ἐκ τριῶν ἐν τοῖς Γυμνασίοις καθηγητῶν τῶν θρησκευτικῶν μαθημάτων, ὑπὸ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἑθνικοῦ Πανεπιστημίου κατ' ἕτος ἐκλεγμένων, ἐκ τῶν μὴ συγγραφεῶν διδασκτικῶν βιβλίων»²

Πάντως καὶ μετὰ τὸ νόμο αὐτὸν ἀπαραίτητη προϋπόθεσις ἦσαν τὰ διδασκτικά ἐγχειρίδια τῆς θρησκευτικῆς διδασκαλίας, τὰ ὅποια ὑπεβάλλοντο στὸ διαγωνισμό κρισης, νὰ ἔχουν τὴν προηγουμένη ἐγκριση τῆς ἱερῆς Συνόδου. Τὸ ἄρθρο 22 τοῦ ἴδιου νόμου ὄριζε τ' ἀκόλουθα:

«Οὐδὲν βιβλίον θρησκευτικῆς μαθηματικῆς ἐπιτρέπεται νὰ εἰσαχθῆ ἐν τοῖς δημοτικοῖς καὶ ἑλληνικοῖς σχολείοις καὶ γυμνασίοις διδασκαλίας.

Ἑκκλησιαστικὴ εὐθηνία, θεολογικὴ ἐκπαιδευσις καὶ θρησκευτικὴ ἄγωση

οὐδ' ἐν τοῖς Γυμνασίοις, ἀνευ ἐγκρίσεως τῆς Ἱερῆς Συνόδου».

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ, ὅτι ἀπὸ τῆς πληροφορίας τοῦ ἀντὶλεξιμένου τόπου ἀπὸ τῆς ἐπίσημης ἐκθέσεως τῶν ἰδίων τῶν κριτῶν ὅσο καὶ ἀπὸ ἐναντίον τῆς κατὰ τὴν ἀποψὴ τους μεροληπτικῆς κρισης ὀριζομένων κριτικῶν που διολέγοντο ἀπὸ τὸ ὑπουργεῖο, οἱ κριτικὲς ἐπιτροπὲς ἐκρίναν τὰ ὑπεβάλλόμενα διδασκτικά ἐγχειρίδια ἐπὶ τῆς οὐσίας τοῦ περιεχομένου (δογματικὸ περιεχόμενον) καὶ ὄχι μόνο ἀπὸ τῆ σκοπιά τῆς παιδαγωγικῆς ἀποτελεσματικότητος αὐτῆς; Μ' αὐτὰ τὰ δεδομένα δὲ θὰ ἦταν παρακαίνθηνεμένο νὰ λεχθεῖ, ὅτι ἡ νομιμὴ κρισης διδασκτικῶν προηγουμένη ἐγκριση τῶν ὑπεβάλλομένων σὲ διαγωνισμό Συνόδο τῆς Ἑκκλησίας τῆς Ἑλλάδος θὰ πρέπει νὰ ἦταν μάλλον τυπική³.

Ἄνεξάρτητα πάντως ἀπὸ τὴν οὐσιαστικὴ ἢ μὴ συμμετοχὴ τῆς ἱερῆς Συνόδου στὴ διαδικασία ἐγκρισης κατὰλλήλων διδασκτικῶν ἐγχειριδίων τῆς θρησκευτικῆς ἄγωγῆς, κρισιὰς τὸ ἐνδιαφέρον τῆς Ἑκκλησίας γιὰ τὴν κριτικὴν διαπαιδαγωγικὴν τῆς νεότητος φαίνεται ὅτι ἱκανοποιεῖτο ὅταν κατὰ καιρὸς ἐξαπολύοντο ὑπογινικὲς ἐγκύκλιαι, μετὰ τῆς ὁποῖας ὑπενημιχέτο τὸ ἐκκλησιαστικὸν καὶ νὰ ἐξηγουν σ' αὐτοὺς τὸ εὐαγγέλιον τῆς Κυριακῆς τῆς προηγουμένης Ἑκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδευσεως»⁴. Ἄ. Παναγιωτόπουλος) ὡς τῶν μαθητῶν» (6 Ὀκτωβρίου). Στὴν ἐγκύκλιον, ἡ ὁποία ἀπηρτηνετο «πρὸς τοὺς κ. κ. γυμνασιαρχάς, διευθυντὰς γυμνασίων, σχολιαρχάς καὶ διευθυντὰς Ἑλληνικῶν σχολείων» ἀνεφέρεγοντο μεταξὺ τῶν ἄλλων καὶ τ' ἀκόλουθα:

«Ἐντελλόμεθα λοιπὸν ὑμῖν νὰ ἐπιβάλλητε εἰς τοὺς μαθητὰς τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὀφείοντες τὴν ἐκκλησίαν ἢ, ἐάν ἡ πόλις ἔχη μεγάλην ἐκταταύρ' ὑμῶν ἢ τινος τῶν κ. κ. καθηγητῶν ἢ διδασκτικῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ πρὸς τὸν δὲ περιττὸν νὰ ἐπιβάλλωμεν ἢ καὶ νὰ προτρέψωμεν ὑμῶς πρὸς τακτικὸν ἐκκλησιαστικόν, φρονοσύντην, ὅτι κατανοεῖτε τὴν ἠθικὴν ταύτην ὑποχρέωσιν, καὶ ὅτι τὸ παραδεξιμὸν ὑμῶν τὰ μέγιστα ἐπιδοῦν εἰς τὴν θρησκευτικὴν οὐ μόνον τῶν μαθητῶν ἀλλὰ καὶ τῆς κοινωνίας μέρουσιν.

Ἐπι δε κρίνομεν ἀφελίμον πρὸς θρησκευτικὴν καὶ ἠθικὴν μόρφωσιν τῶν μαθητῶν κατὰ Σάββατον, μετὰ τὸ πέρας τῶν μαθημάτων, νὰ ἐδμηνεύηται εἰς τοὺς μαθητὰς, παρόντος τοῦ συλλόγου, ἡ περικοπὴ τοῦ εὐαγγελίου τῆς Κυριακῆς καὶ νὰ γίνηται ὁμιλία παραίνετικὴ ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ τῶν ἱερῶν ἢ ἄλλου τινὸς τῶν κ. κ. καθηγητῶν καὶ διδασκτικῶν ἢ ὑπὸ τοῦ ἱεροκηρῆκος ἢ ἄλλου πεπαιδευμένου κληρικοῦ ἢ καὶ ὑπ'

αυτού του Άρχιερέως, εάν εὐδοκῆ ἢ Α. Σερβασιμότης».⁹

Τό περιεχόμενο τῆς παραπάνω ὑπουργικῆς ἐγκυκλίου καθόλου δέ διαφέρει ὡς πρὸς τὸ πνεῦμα ἀπὸ προηγουμένως ἐγκυκλίου, ποὺ ἐκδόθηκαν γιὰ τὸ ἴδιο θέμα. Ὅπως ἦδη ἀναφέρθηκε καὶ σχολιάστηκε στὸ τρίτο κυρίως, κεφάλαιο αὐτῆς τῆς μελέτης, ἡ ἐξαπόλυση ὑπουργικῶν ἐγκυκλίων μὲ θέμα τὸν τακτικό ἐκκλησιασμό τῶν φοιτητῶν στὰ σχολεῖα τοῦ κατότους συνέπλιτε κατὰ κανὸνα μὲ περιόδους κοινωνικοπολιτικῆς ἀστάθειας. Τίς περιεσσότερες δηλαδὴ φορὲς οἱ πολιτικὲς διαμάχες μετῴξυ τῶν κομμάτων προκαλοῦσαν τὸ συντηρητικότερο πολιτικὸ κοίμμα ποὺ ἦταν στὴν ἔξουσία νὰ προβεῖ διὰ μέσου τοῦ ἀξιωματικοῦ ὑπουργοῦ (πιθανῶς καὶ μὲ τὴν ἀθήση τῆς Ἐκκλησίας) στὴν ὑπενθύμηση γιὰ αὐστηρὴ ἐφαρμογὴ τοῦ τακτικοῦ σχολικοῦ ἐκκλησιασμοῦ. Μὲ τὴν πιστὴ τήρηση τοῦ θεσμοῦ τοῦ τακτικοῦ ἐκκλησιασμοῦ πιθανῶς ν' ἀνακένετο τόσο ἀπὸ τοὺς συντηρητικούς πολιτικούς ὅσο καὶ ἀπὸ τοὺς ἐκκλησιαστικούς παραγόντες ἢ αὐθόματα ἠθικοποίηση διδασκόντων καὶ διδασκωμένων!

Ἐάν αὐτὴ ἡ ἐξηγήση εἶναι ὀρθή τότε οἱ ἀξίες, οἱ ὁποῖες πηγάζουν ἀπὸ τὴν αὐθόμητη καὶ ἐνυνεύδητη συμμετοχὴ τῶν πιστῶν στὴ λατρεία τῆς Ορθόδοξης Ἐκκλησίας, εἶναι δύσκολο νὰ διακριθοῦν, νὰ προβληθοῦν καὶ τέλος νὰ διδοχθοῦν στοὺς μαθητὲς καὶ τίς μαθητρίδες τῶν σχολείων. Καὶ αὐτὸ, γιὰ τὴν περιπτώση τῆς τυποποιημένης ἐφαρμογῆς τοῦ θεσμοῦ, ὁ τακτικὸς ἐκκλησιασμὸς ἐκλαμβάνεται ὡς ἓνα σχολικὸ καθήκον, ἡ ἐπιβολὴ τοῦ ὁποῖου μεταίνει τὸ δέος, τὸ μυστήριο, τὴ σημασία, τὸ νόημα καὶ τὴ βιωματικὴ, τὴ συναισθηματικὴ καὶ τὴν ἀναγωγικὴ διάσταση ποὺ συνοδεύουν τὴν ἐνυνευδητὴ καὶ αὐθόμητη συμμετοχὴ τοῦ πιστοῦ στὴ λατρευτικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας.

Τὸ ὅτι ἡ λατρεία ἐκλαμβάνεται στὰ πλαίσια τοῦ σχολικοῦ ἐκκλησιασμοῦ ὡς «ἐξωτερικὴ πράξις», ἀπὸ τὴν ὁποία ἀφαιροῦνται ὅλα τὰ δυναμικὰ στοιχεῖα ποὺ μὸλις προηγουμένως ἀναφέραμε, ἀπερίφραστα τονίζεται σὲ ὑπουργικὴ ἐγκύκλιο τοῦ ἔτους 1905 (14 Μαγρίου) τοῦ ὑπουργοῦ Κ. Καρδαπάνου (κυβερνηστὴ Θ. Δεληγιάννη). Ἡ ἐγκύκλιος ἀπηθύνετο «πρὸς τοὺς κ. κ. ἐπιθεωρητὲς τῶν δημοτικῶν σχολείων» καὶ τὸ περιεχόμενό της εἶναι τὸ ἀκόλουθο:

«*Αἱ διὰ τοῦ σχολείου μεταδιδόμεναι εἰς τοὺς παῖδας περὶ τῆς θρησκείας-ἡθῶν γνώσεις καὶ τὰ διὰ τούτων ἐμπνεόμενα θρησκευτικὰ συναισθήματα δεόν νὰ ἐκδηλώνωνται καὶ δι' ἐξωτερικῶν πράξεων.*

Τοῦτο κατορθοῦνται ἐν ταῖς ἐκκλησίαις, ὅπου οἱ πιστοὶ τῆς Ὀρθόδοξου ἡμῶν Ἐκκλησίας, ἐν τῷ αὐτῷ τόπῳ ἤνωμένοι, ἐκδηλοῦσι καὶ ἐξωτερικῶς τὴν πρὸς τὸν Θεὸν λατρείαν.

Ὅθεν παραγγέλλομεν ἡμῶς νὰ μεριμνήσητε, ἵνα τὴν πρῶταν ἐκείνην Κυριακὴν οἱ μαθηταὶ συνερχόμενοι ἐν τῷ σχολεῖῳ τῶν ὀδηγηθῶσιν εἰς τὴν ἀδουμένην ἐκκλησίαν ἐν τάξει ὑπὸ τὴν ὀδηγίαν τῶν διδασκάλων τῶν, οὔτινες διὰ τοῦ παραδείγματος αὐτῶν θέλουσιν ἐμπνεύσει τὸ δέος.

Ἐκκλησιαστικὴ εὐθύνη, θεολογικὴ ἐκπαίδευση καὶ θρησκευτικὴ ἄγωγή

253

τὴν ἀνάπτυξη καὶ τὴν πρὸς τὸν Θεὸν λατρείαν.

*Ἀξιολογούμεν δὲ παρ' ἡμῶν τὴν αὐστηράν τήρησιν τοῦ μέτρου τούτου καὶ τὴν παραδειγματικὴν τιμωρίαν τῶν δημοδιδασκάλων ἐκείνων, οἵτινες τυχόν ἠθέλον παραλείπει νὰ συμμορφωθῶσι πρὸς τὴν διαταγὴν τούτην».*¹⁰

Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὸ περιεχόμενο ὑπουργικῶν ἐγκυκλίων, ὅπως ἡ παραπάνω, φανερώσει τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο οἱ πολιτικοὶ καὶ οἱ συμβουλοῦ τους παιδαγωγοὶ ἀντιλαμβάνοντο τὴν σημασία τοῦ τακτικοῦ σχολικοῦ ἐκκλησιασμοῦ. Μ' ἄλλα λόγια, ἐθεωρεῖτο ὅτι μὲ τὸν τακτικό ἐκκλησιασμό διδασκόντων καὶ διδασκωμένων αὐτόματα οἱ πρῶτοι θά ἐπέτρεον «τὸ σέβας, τὴν ἀγάπη καὶ τὴν πρὸς τὸν Θεὸν λατρείαν» στοὺς μαθητὲς καὶ τίς μαθήτρίδες τους! Περὶτὸ εἶναι νὰ λεχθεῖ ὅτι οἱ ἐκκλησιαστικοὶ παράγοντες ἐκείνης τῆς ἐποχῆς θά πρέπει νὰ ἐπέτρεοντο ἀπὸ ταυτοσημῆς ἀντιλήψεις. Θά πρέπει μάλιστα αὐθόνητος νὰ κριθῶς ἰκανοποιημένοι μὲ τέτοιου εἶδους παρεμβάσεις τῆς φανερώμεται ὅτι καθ' ὅλο τὸν 19ο αἰῶνα ἡ κρατικὴ/πολιτικὴ ἔξουσία εἶχε τὴν ἀπόλυτη εὐθύνη καὶ γυθίμζε κατὰ τὸ δοκονα (πάντα ὅμως μὲσα στὰ πλαίσια ἀφοροῦσε τὴ σχολικὴ θρησκευτικὴ ἄγωγή τοῦ τόπου) κάθε θέμα, τὸ ὁποῖο

Ἐάν οἱ ἐκπαιδευτικοὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἐπαναστατήσαν καθ' ὅλο τὸ 19ο αἰῶνα στὶς ἐνέργειες στὶς ὁποῖες κατὰ καιροὺς ἡ κρατικὴ/πολιτικὴ ἔξουσία προσέβη γιὰ γυθίμση θεμάτων σχολικῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς, δέ συμβαίνει τὸ ἴδιο μὲ ἀκρετοὺς καθηγητὲς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Οἱ τελευταῖοι δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ἰδούση τῆς σχολῆς (1837) προέφεραν τίς ὑπηρεσίες τους σὲ θέματα σχολικῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς μὲ τὴν ὀργάνωσιν καὶ τὴν ἐπιμελίαν ἐγγχειριδίων γιὰ τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν. Ὅπως ἦδη ἀναφέρθηκε στὸ τρίτο κεφάλαιο αὐτῆς τῆς μελέτης ὁ πρῶτος καθηγητὴς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ὁ ὁποῖος συνέγραψε ὀργανωτικὰ ἐγγχειρίδια γιὰ τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν, ἦταν ὁ γράφας διδασκτικῶν ἐγγχειριδίων ἀναδείχθηκε καὶ ὁ καθηγητὴς Ἀναστασίου Διομηδους Κυριακῶς.¹²

Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ ἄλλοι καθηγητὲς ἢ ὑφηγητὲς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἐκτός τῶν προσημιωμενῶν διαγωνισμοὺς ποὺ προκήρυσσε τὸ ὑπουργεῖο «ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως» γιὰ ἐγκαίνισιν διδασκτικῶν ἐγγχειριδίων τῆς πρῶτοβάθμιας καὶ δευτεροβάθμιας ἐκπαίδευσης. Οἱ καθηγητὲς αὐτοὶ ἦταν οἱ Π. Ρομπότης, Γ. Δέβρος Ἴ. Μεσολαῶς καὶ Ἰνν. Μοσχάκης.

Πάντως ἀπὸ τίς δημοσιευμένες ἐπίσημες ἐκθέσεις τῶν κριτῶν τῶν διαγωνι-

ομών, που κατά καιρούς προκήρυσσε τό ύπουργείο «ἐπί τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καί τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως» γιά ἔγκριση διδακτικῶν ἔγχειδρίων τῆς πρωτοβάθμιας καί δευτεροβάθμιας ἐκπαίδευσης, παρατηρεῖται τό ὄχι σπάνιο ἦταν ὑψηλότες ἢ καθηγίες τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς. Τοῦτο θά μπορούσε νά ση- μαινε κατ' ἀρχάς ὅτι ὄχι ὅλοι οἱ συγγραφεῖς διδακτικῶν ἔγχειδρίων ἦσαν ἡ- ποκριθοῦν ἑτασκάως στά κατά καιροῦς θεολογικά ἐγχειρίσματα συγγραμμά- τος θά μπορούσε ν' ἀποκαλύψει ἐνδιαφερόμενος θεολογικός καί παιδαγωγικός καί τά ἐκείσσοτε κριτήρια τοῦ ὑπουργείου «ἐπί τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καί τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως» καί τῶν μελῶν τῶν κριτικῶν ἐπιτροπῶν γιά τήν ἐπι- λογή καί ἔγκριση διδακτικῶν βιβλίων σχολικῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς.¹³

Ἄν καί ἀρκετοί καθηγίες τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν διακρίθηκαν ὡς συγγραφεῖς σχολικῶν διδακτικῶν ἔγχειδρίων, τῆς παραπάνω σχολικῆς κάθε σοβαρῆ θεωρητικῆς ἐνασχόληση (θεολογική καί παι- δαγωγική) μέ θέματα σχολικῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς. Ὀρισμένες παιδαγωγικές Καινῆς Διαθήκης, οἱ ὁποῖες καταγράφονται στον πρόλογο τοῦ σχολικοῦ του ἔγχειδρίου («*Σύντομος Κατηχητικῆ τῆς Γεράς Ἱστορίας ἐκ τῆς Παλαιῆς καί Νέας Διαθήκης*»), που ἐκδόθηκε ἀπό τό Βασιλικό τυπογραφεῖο τό ἔτος 1837 «πρὸς χορῆν τῶν ἐν Ἑλλάδι δημοτικῶν καί ἑλληνικῶν σχολείων», δέν εἶναι ἀρκετές γιά ν' ἀνατρέψουν τόν κανόνα τῆς ἑλληνικῆς θεωρητικοῦ θεολογικοῦ καί παιδαγωγικοῦ προβληματισμοῦ μετροῦ τῶν καθηγητῶν τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν γιά θέματα σχολικῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς.

Ὁ παραπάνω ἰσχυρισμός ἐνισχυέται καί ἀπό τό γεγονός ὅτι μόλις τό ἔτος 1872 δημοσιεύθηκε ἓνα ἄρθρο μέ τόν τίτλο: «*Περί θρησκευτικῆς παιδείας*» στό ἐπιστημονικό κήρυος περιοδικό «*Ἀθήναιον*», συγγραφέας τοῦ ὁποῖο ἦταν ὁ τότε καθηγητής τῆς Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς καί μετέπειτα τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (1875-1911) Ζήκος Ρώσης. Τό ἄρθρο, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ συντάκτης του, ἦταν ἀπόστασιμα «ἐκ τινος τῆς ἐπισημῆς καί ἀπληρέστου πρὸ ὀλίγων μηνῶν ἐν ταῖς ἐνωσιόσις ἔξετάσει τῆς Ριζαρείου Σχολῆς κατ' ἐντολῆν τοῦ συλλόγου τῶν καθηγητῶν αὐτῆς».¹⁴ Στό ἄρθρο αὐτό ἐπιχειρεῖται γιά πρώτη φορά ἀπό θεόλογο τῆς ἑλληνικῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης ν' ἀναλυθεῖ ἔστω καί στοιχειῶδως τό παιδαγωγικό ὑπό- βάθος τῆς θρησκευτικῆς καί θεολογικῆς διδασκαλίας γιά ἠλικίες παιδιῶν τῆς

Ἐκκλησιαστικῆ ἐθνήν, θεολογική ἐκπαίδευση καί θρησκευτικῆ ἀγωγή

στοιχειώδους καί μέσης ἐκπαίδευσης. Ἡ κεντρική παιδαγωγική θέση τοῦ συγ- γραφέα τοῦ ἄρθρου σέ σχέση μέ τή θρησκευτικῆ διδασκαλία φαίνεται νά εἶναι ἡ ἀκόλουθη:

«Δέν πρέπει νά ἐπιπέστωμεν εἰς τήν ψυχρῆν τοῦ παιδὸς ἀκατάλληλὸν τι εἰς τήν πνευματικὴν αὐτοῦ ἀνάπτυξιν, ἀλλὰ νά μεταδίδωμεν εἰς αὐτὴν ἕκαστα τὰ στοιχεῖα τῆς πίστεως, ἄμεσα δύνανται νά προσοικειωθῆ ἑαυτε- ρικῶς δι' αὐτενεργείας· νά προάγωμεν δὲ τὴν θρησκευτικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ παιδὸς κατὰ τοὺς ὁδούς καί τοὺς νόμους τῆς φυσικῆς ἀναπτύξεως, ὁμοιωμενοὶ ἐκ τῶν ἑξωτερικῶν παραστάσεων τῆς θρησκείας καί προχω- ροῦντες κατὰ μικρὸν εἰς τὴν ἑσωτερικὴν αὐτῆς οὐσίαν καί ἐνωσίαν».¹⁵

Τό ἄρθρο τοῦ Ζ. Ρώσης κατακλείεται μέ ὁρισμένες θεωρητικές προτάσεις προσαρμογῆς τῆς θρησκευτικῆς διδασκαλίας στό δημοτικό σχολεῖο, τό ἑλληνι- κὸν. Πιὰ τό δημοτικό σχολεῖο προτείνονται μετροῦ τῶν ἄλλων καί τ' ἀκόλου- θα:

«Ἡ θρησκευτικῆ παιδεία πρέπει νά προσαρμοζῆται εἰς τὰς ἀνάγκας τῆς καρδίας τῶν παιδιῶν, εἰς τὰς δυνάμεις καί τὴν ἐσωτερικὴν καί ἔξωτε- ρικὴν αὐτῶν πνεύσαν, εἰς τὰ ἀισθητά καί τὰς διαθέσεις, εἰς τὰς ἐκφάν- σεις τῆς αὐτοσυνειδήσεως, εἰς τὴν ἠθικὴν συνείδησιν, τὴν βούλησιν καί τὴν συναισθησιν, ἢνα ἀποβῆ ἑνάργης ἡ παραστατικῆ, καταληπτῆ καί καρ- πιφόρος. Ὁ φόβος τοῦ Θεοῦ, ἡ πρὸς τὸν Θεὸν καί τὸν πλησίον ἀγάπη, ἡ παιδὸς οὐχὶ διὰ ἔργων καί ἀρηρημένων διδασκαλιῶν, ἀς δέν δύναται ὁ παῖς νά ἀφομοιώσῃ πρὸς τὸ πνεῦμα αὐτοῦ, ἀλλὰ διὰ συγκεκριμένων δι- δασκαλιῶν, ἀναλόγων πρὸς τὰς ἀνάγκας καί τὰς δυνάμεις τῶν παιδιῶν ἐπιμένως δι' ἱστορικῶν διηγήσεων, διὰ παραβολῶν καί περιγραφῶν ἐκ καθομιλουμένη γλώσσης. Μετὰ τῶν περιγραφῶν τούτων δύναται νά συ- νεφθεῖται καί διάφοροι ἐκκλησιαστικοὶ ἔθνη καί ἠθικά τεμάχια ἐκ τῶν συγγραμμάτων τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας».¹⁶

Ἐποτοχα ὁ Ζ. Ρώσης ἐπισημαίνει τὴν ἀνάγκη ὅπως ἡ διδασκαλία τῆς λέγῶς ἱστορίας (Παλαιᾶ καί Καινῆς Διαθήκης) στό ἑλληνικό σχολεῖο ἔχει ὡς κέντρο τῆς ἔννοια τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν. Γράφει χαρακτηριστικῶς:

«Διὰ τῆς διδασκαλίας τῆς λέγῶς ἱστορίας πρέπει νά παρασταθῆ εἰς τοὺς μαθητὰς τῶν ἑλληνικῶν σχολείων πῶς ἡ ἰδέα τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν, ἥτις εἶναι τὸ κέντρον τῆς λέγῶς ἱστορίας, κατὰ μικρὸν προπα- ρεσκευάσθη καί ἀνεπτυχθῆ διὰ τῶν εἰς τοὺς πατριάρχους δοθεσῶν ἐπαγ- γελιῶν, διὰ τοῦ μασαϊκοῦ νόμου καί τῶν προφητειῶν, καί τέλος ἐπαγα-

ματοποιήθη επί της γής υπό του Σωτήρος της άνθρωπότητος δια της θεμελίωσης της Χριστιανικής Εκκλησίας».¹⁷

Οι θέσεις και απόψεις του Ζ. Ρώση για τη θρησκευτική διδασκαλία και άγωση, όπως αυτές αποτυπώνονται στο παράγωγο άρθρο του, δέ φαίνεται να είχαν συνέχεια. Ούτε όταν ο Ζ. Ρώσης διορίστηκε καθηγητής στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών (1875) φαίνεται ν' ασχολήθηκε με τη σχολική θρησκευτική άγωση. Η μόνη άναφορά στο όνομά του, η οποία ύστερα στην αντίληψή μας σχετικά με θέματα σχολικής θρησκευτικής άγωσης, γίνεται στή επίσημα πρακτικά των εκθέσεων της «τρίτης επιτροπείας» των κριτών στή σχολικών έγχειδίων της μεσης εκπαίδευσης του έτους 1888. Ο Ζ. Ρώσης ήταν μέλος της παράγγω επιτροπής και εισήγησε στην κρίση όμοιότιμων σχολικών έγχειδίων του μαθήματος των θρησκευτικών.¹⁸

Στό σημείο αυτό θα πρέπει να λεχθεί, ότι στη Ρίζαγιο Εκκλησιαστική Σχολή επιδείχθηκε, κατά την τελευταία κυρίως δεκαετία του 19ου αιώνα, ένα έλλοσιμωτο ένδιαφέρον για παιδαγωγική κατάργηση των φοιτώντων σ' αυτήν ιεροσπουδαστών. Η παιδαγωγική κατάργηση των ιεροσπουδαστών εκτίετο κατά καιρούς άναγκαία κυρίως μεταξυ εκκλησιαστικών κύκλων. Και έχουν τά άπαιτούμενα έφροδια για τό διορισμό τους ως δασκάλων σέ έπαγγελματικά δημοτικά σχολεία της επικράτειας.¹⁹ Στά πλαίσια αυτής της έπιθυμίας για παιδαγωγική κατάργηση των ιεροσπουδαστών εισάγονται για πρώτη φορά στόν όργανωσιμό-πρόγραμμα της Ρίζαγείου Σχολής του έτους 1893 τά μαθήματα όργανωσιμό-πρόγραμμα των ιεροσπουδαστών εισάγονται για πρώτη φορά στής κατηχητικής και της παιδαγωγικής. Αυτό πραγματοποιήθηκε επί κυβερνήσεως Σ. Σωτηροπούλου και άπό τόν ύπουργό «επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδευσεως» Αθ. Εύταξία, ό όποιος ήταν άπόφοιτος της Ρίζαγείου Σχολής.²⁰ Μετά την πτώση της κυβέργησης Σ. Σωτηροπούλου τό ίδιο έτος 1893 και την άνάληψη της έξουσίας άπό την κυβέργηση Χ. Τρικουτή, μέ πργάση του ύπουργού «επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδευσεως» Δ. Καλλιγρονά έκδόθηκε νέος όργανωσιμό-πρόγραμμα της Ρίζαγείου Σχολής και μέ αυτόν καταργήθηκε ή διδασκαλία των μαθημάτων της κατηχητικής και παιδαγωγικής.²¹

Όταν τό 1897 διετέλεσε ύπουργός «επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδευσεως» και πάλι ό Αθ. Εύταξίας (κυβέργηση Δ. Ράλλη) τά μαθήματα της κατηχητικής και της παιδαγωγικής εισήχθησαν έκ νέου στόν καταργηθέντα και ψηφισθέντα νέο όργανωσιμό-πρόγραμμα της Ρίζαγείου Σχολής.²² Στήν εισηγητική έκθεση του νέου όργανωσιμό-πρόγράμματος της Ρίζαγείου Σχολής του έτους 1897, την όποια ό Αθ. Εύταξίας υπέβαλε στή Βουλή των Έλλήνων, άναφέρονται μετόξυ των άλλων και τ' άκόλουθα:

«Εκ του πρακτικού κλάδου έλλείπει ή διδασκαλία της Κατηχητικής

Εκκλησιαστική εθνήνη, θεολογική εκπαίδευση και θρησκευτική άγωση

257

και του Κανονικού Δικαίου, άμφοτέγων άπολύτως άναγκαίων εις τους μέλλοντας λεροδιδασκάλους και έφημέριους. Ούτοι κέκλινται πρό πάρος να κατηχησώσι τά τέκνα του Έλληνικού λαού την πίστιν των πατέρων των αλλά πώς θα κατορθώσώσι, τούτο, άν θεωρητικώς και εμπειρικώς δέν διδοχθώσι τον τρόπον του κατηχής; ή πρέπει να έξασκωλήθησθεωσι δι' ής συνήθως δέν εξεγείρεται αλλά τούνηντιόν άπονενοδοται τό θρησκευτικόν του παιδός αϊόθημα;... Ο συστηματικός ή θεωρητικός κλάδος συμπληροδοται δια του άπαγαγότητου μαθήματος της Πολιμικής ή Αντιδρητικής, ό δε πρακτικός δια των μαθημάτων της Κατηχητικής και του Κανονικού Δικαίου. Έν τέλει παρατηρώ ότι εις τά φιλοσοφικά προσιθεται νην και τό της Παιδαγωγικής μάθημα...»²³

Η ύπογράμμιση και διαβεβαίωση(;) του Αθ. Εύταξία ότι τό μάθημα της παιδαγωγικής δέν έπρόκειτο να διδοχθεί «κατά τάς νην έλευθεργιάζούσας προς ένιασού φιλοσοφικής άρχάς, αλλά εν πνεύματι συντηρητικώ, εν πνεύματι συνάδοντι μάλλον πρός τάς αίωνους άληθείας της πίστεως ήμων της διαπαιδευγούσης εις Χριστόν»²⁴ άποκαλύπτει έναν άπό τους σημαντικότερους ίσως λόγους καχυποψίας που επικρατοήσε μετάξυ πολλών εκκλησιαστικών άνδρών και όμοιότιμων εκπροσώπων της έπιστημονικής θεολογίας άπένοντι στά μαθήματα του παιδαγωγικού και κατ' άκόλουθιαν κατηχητικού κλάδου! Τά μαθήματα δηλαδή του παιδαγωγικού και πρακτικού-κατηχητικού κλάδου έθεωροήντο πιθανώς άπό πολλούς εκπροσώπους της Έκκλησίας και της θεολογίας ως μαθήματα διά του παρεχόμενου των όμοιων μετεδιδετο και έκκαλλεργεήτο στους σπουδαστές και φοιτητές ένα φιλελεύθερο και κριτικό πνεύμα γνώσης.

Μέ τον όργανωσιμό-πρόγραμμα της Ρίζαγείου Σχολής του έτους 1900 (κυβέργηση Γ. Θεοτόκη, άξιόδοιος ύπουργός Σ. Στάης) καταργήθηκε ή διδασκαλία του μαθήματος της παιδαγωγικής.²⁵ Ένώ μέ τόν όργανωσιμό-πρόγραμμα του έτους 1906 (κυβέργηση Γ. Θεοτόκη, άξιόδοιος ύπουργός Α. Στεφανοπούλου) άκοιούθησε και ή κατάργηση της διδασκαλίας του μαθήματος του χημικής.²⁶ Μέ τόν όργανωσιμό του έτους 1918 (κυβέργηση Ελ. Βενιζέλου, άξιόδοιος ύπουργός Δ. Δίγκας), διά του όποίου ή Ρίζαγεις Σχολή έγινε πεντατάξιο λεροδιδασκαλείο, όρίστηκε ή διδασκαλία των μαθημάτων των παιδαγωγικών, της παιδαγωγικής ψυχολογίας, της λογικής και της διδακτικής, αλλά όχι και όργανωσιμό του έτους 1918 έξεκαλούθησε να ίσχυει για άρακτά χρόνια μετά, σχολικού έτους 1927-28.²⁸

Άν θεωρηθεί ότι μέ τό παρεχόμενο του μαθήματος της κατηχητικής οι φοιτητές εισάγονται και καταργίζονται στή θεογία και την πργάξη της Χριστιανικής διαπαιδευγούσης της νεότητας, τότε είναι πολύ ένδεικτικό τό γεγονός της πο-

νοείται, μεταβλήθηνεν τὰ παρ' αὐτῷ μεταβλήτεια, ἵνα τὸ ἔργον καταστῆ κατὰ πάντα σύμφωνον τῷ πνεύματι τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν και οὕτω συντελεσθῆ εἰς τὴν ὕψια χριστιανικὴν τῆς νεολαίας ἡμῶν μόρφωσιν, ἣς τὴν σημασίαν και σπουδαιότητητα οὐδεὶς βεβαίως ὑπάρχει ὁ ἀγνοῶν και ἀγνωμίμενος».³³

Ὁ Φ. Π. Παπαδόπουλος θεωρεῖ ὅτι ἔργο τῆς Καθηγητικῆς εἶναι «ἡ διδασκαλία τῶν νόμων και κανόνων, καθ' οὓς πρέπει νὰ ἐξασκήτῃαι ἡ κατηχητικὴ διακονία».³⁴ Μὲ βάση αὐτὴ τὴν ἀντίληψιν ἡ Κατηχητικὴ τοῦ Φ. Π. Παπαδόπουλου διαφεύγει ἀπὸ τοῦ μέγρι. Τὸ πρῶτο μέρος εἶναι τὸ θεωρητικὸ και διαπραγματεύεται περὶ τῆς κατηχητικῆς διδασκαλίας (κριτήρια ἐκλογῆς, κἀτανομῆς, δικταξίης και μετέδοσης τῆς κατηχητικῆς ὕλης). Τὸ δεύτερο μέρος εἶναι τὸ παιδαγωγικὸ και διαπραγματεύεται τὰ θέματα: «ἔθισμός τῶν κατηχομένων εἰς τὴν πραγματικὴν τῶν θρησκευτικῶν διδασκαλιῶν», «ἔθισμός τῶν κατηχομένων εἰς τὴν τῆς θείας Λατρείας ἄσκησιν», «ἔθισμός τῶν κατηχομένων εἰς τὴν πειθαρχίαν».

Τὸ παρεχόμενον και ἡ δομὴ τῆς Κατηχητικῆς τοῦ Φ. Π. Παπαδόπουλου φαίνεται ὅτι ἀνταπεκρίνεται πολὺ περισσότερο στις ἀνάγκης τῶν διδασκόντων ἀπὸ κατηχητικὰ σχολεῖα, τὰ ὁποῖα ἴσως δὲν εἶχαν ἀκόμη ἰδρυθεῖ και διαδοθεῖ στην Ἑλλάδα, παρὰ στις ἀνάγκης τῶν διδασκόντων ἀπὸ σχολεῖα πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας ἐκπαίδευσης. Ἡ ἐπιλογὴ ἐπιμέρους τοῦ Φ. Π. Παπαδόπουλου νὰ στηριχθεῖ, κατὰ τὴν δημοσίευσιν τῆς δικῆς του Κατηχητικῆς, ἀπὸ ἀντίστοιχο ἔργο τοῦ πραγματικοῦ θεολόγου Schlich δὲ θὰ πρέπει νὰ ἴταν και ἡ ἐπιτυχέστερη.

Πάντως τὰ ἐπιμένα συγγράμματα Κατηχητικῆς, τὰ ὁποῖα δημοσιεύθηκαν στην Ἑλλάδα ἀπὸ Ὀρθόδοξους θεολόγους τῆς τριτῆς πρῶτης δεκαετίας τοῦ παρὸντος αἰῶνα δὲ διαφέρουν πολὺ ἀπὸ τὴν Κατηχητικὴν τοῦ Φ. Π. Παπαδόπουλου. Τὰ ἑλληνικὰ δηλαδὴ συγγράμματα Κατηχητικῆς, τὰ ὁποῖα δημοσιεύθηκαν μετὰ τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ 1930 εἶναι ἐπιρρασιμένα κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς ἐθνοπατικῆς προτεσταντικῆς κατηχητικῆς κίνησης και προορίζονται περισσότερο γιὰ διδασκόντες ἀπὸ κατηχητικὰ σχολεῖα παρὰ γιὰ διδασκόντες ἀπὸ σχολεῖα τῆς ἑλληνικῆς πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας ἐκπαίδευσης.³⁵ Σημαντικὴ ἐξάιρεση ἀποτελεῖ ἡ ἐπινοητὴ μελέτη τοῦ Ἀμιλκᾶ Σ. Ἀλβιέρτου, ἡ ὁποῖα ἐκδόθηκε τὸ ἔτος 1912 μετὰ τὸν τίτλον: «Ἡ θρησκευτικὴ και κατηχητικὴ διδασκαλία» (Ἐν Ἀθῆναις, τυπογραφεῖον Δ. Γ. Εὐστρατιου και Δ. Δελῆ).³⁶ Τὸ παρεχόμενον τῆς μελέτης αὐτῆς εἶναι προσαρμωμένο στις ἀνάγκης τῆς ἑλληνικῆς σχολικῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς και οἱ προτάσεις, τοῦ συγγραφέα εἶναι εὐστοχες και γεωλοιστικῆς γιὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ διατυπώθηκαν.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀξίζει νὰ παραθεθῶν οἱ κρίσεις τοῦ διδάκτορος τῆς θεολογίας Δημητρίου Ι. Κουμουντοπούλου, οἱ σχετικῆς μετὰ τὴν κατάστασιν τῶν πανεπιστημιακῶν κατηχητικῶν σπουδῶν στην Ἑλλάδα ἀπὸ τὴν ἰδρυσιν τῆς θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν μετὰ τὸ ἔτος 1927. Οἱ κρί-

Ἐκκλησιαστικὴ εὐθύνη, θεολογικὴ ἐκπαίδευση και θρησκευτικὴ ἀγωγή

σεις διατυπώνονται στην ἐπινοητὴ κριτικὴ μελέτη τοῦ συγγραφέα μετὰ τὸν τίτλον: «Ἡ Κατηχητικὴ και ἡ ἐν τῷ παρόντι σημασία αὐτῆς παρ' ἡμῶν», ἡ ὁποῖα ἐκδόθηκε στην Ἀθήνα τὸ ἔτος 1927. Ὁ Δ. Ι. Κουμουντοπούλος γράφει, μετὰ τῶν ἄλλων, και τ' ἀκόλουθα:

«Ὁρεθόμενον νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι ἡ Κατηχητικὴ, ὡς κλάδος τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας, δὲν ἔχει παρ' ἡμῶν, ὡς ἔδει, ἐφελκυστὸν τὸ ἰδιαιτέγον ἐνδιαφέρον τῶν θεολόγων. Κατὰ τὴν ἐνεργηκονταετίαν, τὴν διαρρησασαν ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς ἐν τῷ Ἑθνικῷ ἡμῶν Πανεπιστημίῳ, ἐλάχιστα συστηματικῶς και κατ' ἀποφῶσιν ἐδιδάχθη τὸ μᾶθημα τοῦτο, οὐδὲ δ' ὀλοκλήρως ἀκαδημαϊκῶν ἐτῶν παρήλθεν, χωρὶς οὐδὲ ποσῶς νὰ διδαχθῆ. Κατὰ τὸ αὐτὸ χρονικὸν διάστημα ἡ κατηχητικὴ φιλολογία εἶνε ἀπολύτως πενήχρᾳ, οὐ μόνον ἐνεσθῆ τῆς ἔξῃης τοιαύτης ἀλλά και ἐν ἀναλογία πρὸς τὴν φιλολογίαν τῶν ἄλλων κλάδων τῆς παρ' ἡμῶν Θεολογικῆς Ἐπιστήμης».³⁷

Και ἀπὸ σχετικὴ ὑποσημείωση ὁ Δ. Ι. Κουμουντοπούλος ἀναφέρει τὰ παρακάτω:

«Ὅτι ἡ Κατηχητικὴ, ὡς εἰδικὸς τῆς πρακτικῆς θεολογίας κλάδος, οὐδεμιᾶς ἔτυχε σοβαρῆς προσοχῆς μέχρι στιγμῶν, τοῦτο εἶνε προδῶλλον εἰς πάντα ἀποδεκτότερον ἀσχιολούμενον μετὰ τὰ θεολογικὰ γράμματα. Ἡ σχετικὴ κατηχητικὴ φιλολογία και καθ' ἑαυτὴν και ἐν συγκρίσει πρὸς τοὺς ἄλλους τῆς θεολογίας κλάδους εἶνε τὸσον πενήχρᾳ, ἀπὸ τῆς ἔξῃης τοιαύτης δημοσιευθεῶν διατριβῶν και ἰδίως ἀρθρῶν —ἐλαχίστων ἄλλως ἐν τῷ συνόλῳ— εἶνε τὸσον αὐτοσχέδιοι και ἐπιρρασιμένοι, στερομένοινα ἐπιστημονικότητος, ὥστε, ἀν ὄντως ποθεύμεν νὰ ἰδομεν και παρ' ἡμῶν σοβαρὰν κατηχητικὴν κίνησιν, θεωρητικὴν τε και πρακτικὴν, εἶνε ἀνάγκη ἐκ θεμελίων ν' ἀρχίσωμεν, και ἡ ἐργασία αὐτὴ ἀνηκεῖ προφανῶς εἰς τὴν ἔδραν τῆς Κατηχητικῆς, δι' ἣς ἐπιστημονικῶς και περρωτισμένως θέλει ὑπηρετηθῆ και προαχθῆ».³⁸

Οἱ κρίσεις τοῦ Δ. Ι. Κουμουντοπούλου γιὰ τὴν κατάστασιν τῶν πανεπιστημιακῶν κατηχητικῶν σπουδῶν στὸν τόπο μας κατὰ τὸ 190 και τῆς πρῶτης δεκαετίας τοῦ παρόντος αἰῶνα εἶναι εὐστοχες και γεωλοιστικῆς.

Ἀνοστῶς οἱ παραπάνω κρίσεις ἐπιβεβαιώθηκαν πλήρως και ἀπὸ τὴν ἀνάληψιν τοῦ ἐπιχειρηθῆκε στὸ παρόν κεφάλαιο. Ἡ παροῦσα δηλαδὴ ἀνάληψιν, ἀπὸ συνδυασμοῦ και μετὰ ἄλλες σχετικῆς ἐπισημάνσεις τοῦ ἔγιναν ἀπὸ προνοημένα κεφάλαια αὐτῆς τῆς μελέτης, νομίζω ὅτι ἔδειξε ἐπαρκῶς τὴν σοβαρὴν ἐλλειψιν ἐνδιαφερόντων τῶν διδασκόντων στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καθ' ὅσον τὸ 190 αἰῶνα γιὰ οὐσιαστικὴν θεωρητικὴν και πρακτικὴν ἐνασχόλησιν μετὰ θέματα σχολικῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς. Εἶναι ἐπισης χαρακτηριστι-

λύ μεγάλης καθυστέρησης εισαγωγής στο πρόγραμμα διδασκαλίας της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών αυτού του μαθήματος! Όπως ήδη έλεγχθη και στο προηγούμενο κεφάλαιο, οι καθηγητές της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών μόλις τό έτος 1880 απεφάσισαν να εισαγάγουν τό μάθημα της κατηχητικής στό πρόγραμμα διδασκαλίας μαθημάτων της σχολής. Η διδασκαλία του μαθήματος της κατηχητικής άνετέθη στον ύφηγητή της εκκλησιαστικής επιτροπής (1877) της ίδιας σχολής και καθηγητή των θρησκευτικών στο Διδασκαλείο Αθηνών Ίγνάτιο Μοσχάκη. Στο έγγραφηγο μάθημα της κατηχητικής στη Θεολογική Σχολή (20 Ματίου 1880) ο Ίγν. Μοσχάκης διετύπωσε τον ακόλουθο όρισμό για την Κατηχητική:

«Κατηχητική και δη έν τή στενοτέρα της λέξεως σημασία είναι ή θεωρία του πώς δεί διδάσκειν τάς χριστιανικάς αρχάς τους μήτω διαχθέντας αυτάς, ίδια τους παιδιάς. Έν τή ευρύτερα όμως και πληροεστερά της λέξεως σημασία Κατηχητική είναι ή θεωρία του πώς δεί διδάσκειν και ανατρέφειν χριστιανικάς τους παιδιάς και οδηγείν αυτούς εις την χριστιανικήν τελειότητα. Κατά την τελευταίαν ταυτην σημασίαν ή Κατηχητική περιλαμβάνει την θεωρίαν ου μόνον της θρησκευτικής διδασκαλίας, αλλά και της διαμορφώσεως του ήθικου και θρησκευτικού βίου, ήτοι της θρησκευτικής των παιδών ανατροφής».²⁹

Στον παραπάνω όρισμό της Κατηχητικής έμπεριέχεται και ο σκοπός της, τον οποίο ο Ίγν. Μοσχάκης διατυπώνει ως ακόλουθος:

«Η κατηχησις δεν σκοπεί να διδάξη άλλας τους παιδιάς τάς χριστιανικάς αρχάς, αλλά και να διαπλάσση χριστιανικάς τάς καρδίας αυτών, να εξειλεψη έν αυτοίς και αναπτύξη την χριστιανικήν ζώην και οδηγηση αυτούς εις την χριστιανικήν τελειότητα. Κατά ταύτα ή Κατηχητική φέρεται άναγκάτως παιδαγωγικόν χαρακτήρα, διότι τό άντικείμενον αυτής, ή κατηχησις, είναι θρησκευτική ανατροφή έν τή ευρύτερα της λέξεως σημασία».³⁰

Όπως φαίνεται από τά παραπάνω παραθέματα, ο Ίγν. Μοσχάκης κατά βάση έλαμβάνει την Κατηχητική ως την τέχνη της χριστιανικής ανατροφής των παιδιών. Ο Ίγν. Μοσχάκης δεν άναφέρει ούτε άνάγει έστω και συνοπτικά τό περιεχόμενο των «χριστιανικών αρχών», τίς όποτες ο ίδιος θεωρεί σημαντικές για τη χριστιανική ανατροφή των παιδιών. Επίσης ο Ίγν. Μοσχάκης δεν άναφέρει καθόλου στον τόπο με τον οποίο ο «χριστιανικός άρχέξ» μπορεί και πρέπει να διδάσκονται στα παιδιά. Μ' άλλα λόγια, ο Ίγν. Μοσχάκης άν και παραδέχεται ότι ή Κατηχητική «φέρεται άναγκάτως παιδαγωγικόν χαρακτήρα», έντούτοις δεν προβάλει στη θεωρητική-παιδαγωγική θεμελίωση της μετέδοσης των αρχών του χριστιανικού μορφωτικού ιδεώδους στο

Έκκλησιαστική εθώνη, θεολογική εκπαίδευση και θρησκευτική άγωση κείμενο του έγγραφηγου μαθήματος του στην Κατηχητική.

Τό 1899 (12 Ιουνίου) ο Ίγν. Μοσχάκης εξέλεγη καθηγητής της πομπαντικής διδάξε μέχρη του ξαφνικου θανάτου του (5 Φεβρουαίου 1903). Πέρα όμως από τό δημοσιευμένο κείμενο του έγγραφηγου μαθήματος του στην Κατηχητική τό έτος 1880, ο Ίγν. Μοσχάκης δε φαίνεται να συνεγράφη καιιά θεωρητική μέλητη ή άρθρο που ν' αναφέρεται στην Κατηχητική. Όμως ο Ίγν. Μοσχάκης διακρίθηκε, όπως και άλλοι καθηγητές της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, ως συγγραφέας διδακτικών έργωνιδιών του μαθημαμαθήματος των θρησκευτικών. Ο Ίγν. Μοσχάκης συνέγραψε διδακτικά έργαίδια του και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, αλλά και για τους σπουδαστές των Διδασκαλαίων.³¹

Τό πρώτο θεωρητικό-δογματικό έργο Κατηχητικής που δημοσιεύτηκε στα έλληνακά ήταν του Φιλίππου Π. Παπαδοπούλου. Ο φ. Π. Παπαδοπούλος τό έτος 1918 εξέλεγη καθηγητής της πρακτικής θεολογίας και της συμβολικής στη Θεολογική Σχολή σε άντικατάσταση του άποθανόντος Ίγν. Μοσχάκη, χωρίς όμως να προλάβει να διδάξει, επειδή λίγους μήνες μετά τό διορισμό του άπεβίωσε.³² Τό δημοσίευμα του φ. Παπαδοπούλου έχει τον τίτλο: «Κατηχητική. Ητοι θεωρία και πράξις της χριστιανικοπροποσύς μαρφώσεως της νεολαίας ήμων. Προς χρήσιν των σπουδασόντων έν ταις Θεολογικαίς Σχολαίς και τοίς Διδασκαλείοις και διδασκόντων τά Ιερά έν τοίς Σχολείοις τοίς Δημοτικαίς, Ελληνικαίς και Γυμνασιαίς. Έκδοσις Βιβλιοπωλείου Αναστάσεως, Αθηναις έν τού τυπογραφείω Α. Ζ. Διοληιά, 1904». Όταν δημοσιεύτηκε τό παραπάνω έργο ο φ. Παπαδοπούλος ήταν ήδη καθηγητής της πρακτικής θεολογίας στη Ριζάγειο Έκκλησιαστική Σχολή και των «ιερών μαθημάτων» στα Διδασκαλεία του Αρσακείου.

Ο πρόλογος του έργου είναι άποκαλυπτικός όχι μόνο του γεγονότος ότι στη Ριζάγειο Έκκλησιαστική Σχολή εδιδάσκονετο τό μάθημα της κατηχητικής «από εκανου χρόνου...προς τους λοιπούς μαθήμασι της Πρακτικής Θεολογίας» από τον ίδιο τον φ. Παπαδοπούλο, αλλά και ότι δυστυχώς τό παραπάνω δημοσίευμα δεν άποτελεούσε πρωτοτύπη έγγεννητική εργασία του ύπογράφοντος αυτού. Τό κείμενο του προλόγου έχει ως ακόλουθως:

«Από εκανου χρόνου διδάσκοντες έν τή Έκκλησιαστική Ριζαγείω Σχολή προς τοίς λοιπούς μαθήμασι της Πρακτικής Θεολογίας και την Κατηχητικήν, την θεωρίαν δηλαδή και πράξιν της θρησκευτικής διδασκαλίας και άγωγής, και θέλοντες την παντελήν να θεγαυεύσωμεν παρ' ήμων έλλειψιν δοκίμου Έγχειριδίου αυτής, ένγνωμεν να προβώμεν εις την δημοσίευσιν του έργου τούτου, όπερ κατά τό πλείστον έλήφθη έν της Κατηχητικής του ένγκρίτου πρακτικού Θεολόγου Schlich. Ως οικθεν δε

στικό ότι ούτε η σχετική παιδαγωγική κίνηση που έμφανίστηκε για πρώτη φορά στην Ελλάδα την τελευταία εικοσαετία του 19ου αιώνα προκάλεσε την ανάλογη ώθηση και στους θεολογικούς πανεπιστημιακούς κύκλους, ώστε να ενδυναμωθούν κατά τρόπο συστηματικό με θέματα σχολικής θρησκευτικής άγωσης. Η ώθηση αυτή φαίνεται ότι προκλήθηκε πολύ αργότερα και για διαφορετικούς λόγους. Μόλις δηλαδή κατά το τέλος της δεκαετίας του 1920 και κατά τη διάρκεια της έπομενης και με άφοβη την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση (1929-1932) της κυβέρνησης Έλευθερίου Βενιζέλου άναπτύχθηκε ένας σοβαρός παιδαγωγικός διάλογος μεταξύ όδριομένων θεολόγων που άφρογυσε θέματα σχολικής θρησκευτικής άγωσης.³⁹ Η άνάλυση όμως θεμάτων σχολικής θρησκευτικής άγωσης που έμπίπτουν σ' αυτή την περίοδο έκφενγει των όδριων αυτής της μελέτης.

Πάντως η έλλειψη σοβαρής πανεπιστημιακής σπουδής και έπιστημονικής ένασχόλησης με θέματα σχολικής θρησκευτικής άγωσης τό 19ο αιώνα δέ θά πρέξει ν' άγνοηθεί κατά τον προοδισμοισμό και την άνάλυση των λόγων, ό όποιοι συνέβαλαν στην ίδρυση και λειτουργία κατηχητικών σχολείων στην Ελλάδα άπό τη δεύτερη δεκαετία του παρόντα αιώνα και μετά (1913 κ. έξ.), κατά τά προτεσαντικά όλονε πτότητα. "Όμως η άνάλυση και αυτό τό θέματος έμπίπτει άσφαλώς στη δικαιοδοσία ενός άλλου έξενηπτικού έγχειρήματος, τό ότοίο θ' άναφρέξει στη θρησκευτική άγωγή στην Ελλάδα του 20ού αιώνα.

Επίλογος

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η άνάλυση, η όποία έπιχειρήθηκε στά κεφάλαια που προηγήθηκαν, έδειξε πολλές και σημαντικές πτυχές του ιδεολογικού υποβάθρου και του τρόπου με τον όποιο η θρησκευτική άγωγή διαμορφώθηκε στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Επιδέκον η άνάλυση έπείσημάνε και άξιολόγησε τις παιδαγωγικές άρχές και κατευθύνσεις, τά μέσα και τους τρόπους, που συνέβαλαν στη δημιουργία και έξέλιξη της θρησκευτικής άγωσης στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Πολλές άπό τις αντίστοιχες ευρωπαϊκές πρακτικές της ίδιας ιστορικής περιόδου άποτέλεσαν τη βάση ενός άπό τά έθιμνευτικά κριτήρια άξιολόγησης των δεδομένων της παρούσας έρευνας. Καί αυτό, γιατί στους κόλπους του ευρωπαϊκού περιβάλλοντος έκτιγράφηκαν ιδέες και καταστάσεις, οι όποιες έπηρέασαν άλλοτε άμεσα και άλλοτε έμμεσα ιστορικές και παιδαγωγικές έξελίξεις της θρησκευτικής άγωσης στην Ελλάδα.

Σημειογραφικά θά μπορούσαν νά καταγραφούν έδώ και νά σχολιαστούν, όσο τό δυνατό συνολτικά, όδριομένες άπό τις σημαντικότερες πτυχές της προηγμένης σ' αυτή τη μελέτη άνάλυσης.

Πρώτα άπό όλα, η άνάλυση των καταβολών της θρησκευτικής άγωσης στον τόπο μας -βασιζόμενη όπωσδήποτε στη μελέτη των ιστορικών πηγών και βοηθούμενη άπό τ' άποτελέσματα της νηφάλιας ιστορικής έρευνας σέ θέματα του νεώτερου έλληνισμού- κατέδειξε μέ άδιαφιλονικητο τρόπο ότι η άγωγή αυτή άνέκαθεν ύπήρξε στενά συνδεδεμένη μέ τις ιστορικές, κοινωνικές, πολιτικές, ιδεολογικές κ.ά.τ. έξελίξεις και άνακαταστάσεις που σηματοδότησαν την πορεία του νεοελληνικού πολιτισμού. Μέσα σ' αυτά τά πλαίσια δέν προξενεί άπορία γιατί ήδη άπό την έποχή της Τουρκοκρατίας η θρησκευτική άγωγή άρχισε νά άποδυναμώνεται προοδευτικά άπό τις εκκλησιαστικές της γίξεις και καταβολές. Οι νέες κοινωνικοπολιτικές ιδέες και καταστάσεις, οι όποιες δημιουργήθηκαν στην Εύρώπη, κυρίως μετά τη Γαλλική Επανάσταση (1789), ήταν φυσικό νά έπιηρεάσουν την έλληνική διανόηση της άποχής (εκκλησιαστική και λαϊκή). Οι σημαντικότεροι έκπρόσωποι αυτής της διανόησης προσέβαλαν στην Εύρώπη για ν' άντλήσουν πρότυπα και παραδείγματα, τά όποια -κατάλληλα έρασιμώόμενα- θά συντελούσαν στην άφύπνιση των ύπόδουλων στους Τούρκους Έλλήνων για έλευθερία και δημοκρατικό τρόπο διακυβέλησης.

Μέσα σ' αυτό τό ιδεολογικό κλίμα ή θρησκευτική άγωγή θεωρήθηκε ως άγωγή, ή οποία μέ βάση τό χριστιανικό της περιεχόμενο θά μπορούσε νά συμβάλει στη δημιουργία καλών και ήθικών πολιτών. Προς αυτή την κατεύθυνση ήταν προσανατολισμένοι όχι μόνο οι εκπαιδευτικοί της πολιτικής εξουσίας αλλά κατά τό μάλλον ή ήσαν έκκόμη και οι εκπαιδευτικοί της διοίκησης και της παιδαγωγικής και εκπαιδευτικής θεωρίας και πράξης. Ήδη από την εποχή του Άγωνα της Έθνικής Άνεξαρτησίας και με άποκορύφωμα την καθιέρωση της άποχης ό,τι είχε σχέση με την παιδεία του λαού γενικά και ειδικά με τη θρησκευτική άγωγή πλήρως εδραιούετο και ήλεγχετο από την πολιτική και κυβερνητική εξουσία. Οι εκπαιδευτικοί της Έκκλησίας, κύριοι κατά τεκμήριο υπεύθυνοι της θρησκευτικής άγωγής του λαού και της νεότητος, είχαν σχεδόν άποκλειστέι άπό κάθε ούσιαστική διαδίκασία, ή οποία άφορούσε την εκπαίδευση των πολιτών.

Η προσοδευτική άπομάκρυνση των εκπαιδευτικών των εκκλησιαστικών άρχων από τά πολιτικά και κυβερνητικά κέντρα λήψης αποφάσεων για θέματα εκπαίδευσης των πολιτών έγινε κατά κάποιο τρόπο άδιαιωργήτητα. Η εκκλησιαστική δηλαδή ήρεσία άδυνατούσε ν' ανάλαβει πρωτοβουλίες με τίς όποιες θά παρείχε εξέγλυνα, ότι μπορεί νά επέμβει δυναμικά και άποτελεσματικά σέ κοινωνικά και εκπαιδευτικά θέματα, τά οποία άποσχολόνισαν την ελληνική κοινωνία του 19ου αιώνα. Οι λόγοι αυτής της κατάστασης άποτυπώνονται σέ πολλά κείμενα της εποχής. Κυρίως ή άδυναμία των εκπαιδευτικών των εκκλησιαστικών άρχων ν' άπαιτήσουν και ν' ανάλαβουν υπεύθυνα στάση στά έκπαιδευτικά και κοινωνικά θέματα του ύπο διαμείφωση ελληνικού κράτους των άρχων του περασμένου αιώνα όφειλετο στη διασάλευση των μηχανισμών της έσωτερικής εκκλησιαστικής διοίκησης και συνοχής. Η συνοχή αυτή είχε έσωτερικώς εκκλησιαστικής διοίκησης και συνοχής. Η συνοχή αυτή είχε άσασταστεί εξαιτίας των αντίξοων συνθηκών, οι όποιες έπιβλήθηκαν στό εκκλησιαστικό κέντρο της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους κατακτητές.

Η έγγενής άδυναμία των εκκλησιαστικών άρχων ν' ανάλαβουν πρωτοβουλίες για τη θρησκευτική διαπαιδαγώγηση του λαού και της νεότητος ένοσχετό και από την κατώτατα περί των σχέσεων κράτους και εκκλησίας αντίληψη των περιεσόμενων πολιτών του 19ου αιώνα. Οι Έλληνες δηλαδή πολιτικοί σχεδόν στο σύνολό τους υιοθετούσαν την περί των σχέσεων κράτους και εκκλησίας εύθροιακή αντίληψη του 19ου αιώνα. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτή σχεδόν όλες οι εκκλησιαστικές πράξεις και έγχειριες ύπόκειντο στον έλεγχο και την έγκριση της κρατικής και πολιτικής εξουσίας. Επιπλέον ό κρατικός έλεγχος για τά εκκλησιαστικά θέματα ύπαγορεύεταν και από έθνικές πολιτικές σκοπιμότητες, προκειμένου νά διατηρηθεί σέ έπιθυμητά και έλεγχομενα έπίπεδα ή λογροπία μετάξύ των σχέσεων Οικουμενικού Πατριάρχείου Κωνσταντινούπολης και Έκκλησίας του «Βασιλείου της Ελλάδος».

Μέ αυτά τά δεδομένα, ή ολοκληρωτική εϋθύνη για θέματα θρησκευτικής άγωγής του λαού και της νεότητος άποτελούσε μία από τίς πλέον άύπονοπτες διακιοδοσίες της έκώστερο πολιτικής και κυβερνητικής εξουσίας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα. Ο,τιδήποτε άφορούσε τη θρησκευτική άγωγή του λαού και της νεότητος έχεοδιδέετο και έκτέλετο από την πολιτική εξουσία. Οι εκπαιδευτικοί των εκκλησιαστικών άρχων ήσαν θεατές των τεκταινομένων. Μόνο σέ πολύ σέ διαβήματα προς την πολιτική εξουσία για θέματα θρησκευτικής άγωγής του λαού. Και στίς περιπτώσεις όμως αυτές τά περισσότερα θέματα θρησκευτικής άγωγής δέ θά μπορούσαν νά χαρακτηριστούν ως ούσιώδη. Ένα θέμα θρησκευτικής άγωγής, τό όποιο άπποχόλησε περισσότερο τους εκπαιδευτικούς των εκκλησιαστικών άρχων τίς πρώτες κύριως δεκαετίες από την ίδρυση του «Βασιλείου της Ελλάδος» ήσαν οι ύποψίες που έδημιουργούντο και οι καταγάρωστολοι στην Ελλάδα. Χαρακτηριστικό γνώρισμα των έγγενειών των εκκλησιαστικών άρχων γι' αυτό τό θέμα ήσαν ή καταφυγή τους στη συνδρομή της κρατικής εξουσίας.

Πάντως δέ χωρεί καμιά άπολυτως άμφιβολία ότι ή κρατική-πολιτική εξουσία σέ πολλές περιπτώσεις —όπως φάνηκε στην παρούσα έγρευνη— προέβη σέ πράξεις και έγχειριες με τίς όποιες άπέβλεπε στην ένδυνάμωση των μέσων και τίς όποιοι θρησκευτικής άγωγής του λαού και της νεότητος. Όμως οι πράξεις και οι έγχειριες αυτές τίς περισσότερες φορές δέ διεκρίνοντο για παιδαγωγική ευαισθησία και γνώση των συνθηκών κάτω από τίς όποιες τελείται ή εκπαιδευτική διαδίκασία. Άντίθετα ή πολιτική σκοπιμότητα κατά κανόνα θρησκευτική με άποτέλεσμα νά λαμβάνονται βεβιασμένες άποφάσεις για θέματα θρησκευτικής άγωγής. Γι' αυτό και ή άποτελεσματικότητα των έγγενειών της κρατικής-πολιτικής εξουσίας για θέματα θρησκευτικής άγωγής θά μπορούσε γενικά νά χαρακτηριστεί ως άκρας περιουρισμένη και εύκαιριακή. Τό πλέον ίσσο παράδειγμα τέτοιων βεβιασμένων πολιτικών έγχειριών είναι ή περίπτωση κατά την όποια προτάθηκε με τη μορφή νομοσχεδίου, ή άνάθεση της διαοκαλίας στά δημοτικά σχολεία σέ λέξεις. Και αυτό, έπειδή ήσαν παγκοίνως γνωστό ότι ήταν σχεδόν άδύνατο ν' ανταποκριθούν οι λέξεις στην άνάληψη μιας τέτοιας σοβαςής εϋθύνης, λόγω προφανώς της έλλειψης άκόμηση και των στοιχειωδών μορφωτικών προϋποθέσεων για την έπιτέλεση του διδαοκαλικού έγχνου.

Άσφαώς ένα μερίδιο εϋθύνης για την άποτυχημένη πολιτική πρόταση της άνάθεσης διδαοκαλίας στά δημοτικά σχολεία σέ λέξεις είναι δικαιο ν' άποδοθεί και σ' έναν άξιόμο διανοοιμένων, οι όποιοι φαίνεται ότι έγφορούντο από τη ρομαντική ιδεολογία της εποχής. Οι διανοοιμένοι αυτοί προοτοίμασαν τό έσοφος έτσι, ώστε μία συγκεχυμένη πολιτική-κυβερνητική παράταση νά προβεί

στη διατύπωση της πολιτικής πρότασης της ανάθεσης διδασκαλίας στα δημοτικά σχολεία σε έλεγες.

Στα περασμένα της ελληνικής διανοήσης του 19ου αιώνα θά πρέπει νά καταγραφεί και η προσπάθεια μιας άλλης όμάδας διανοουμένων (πρόκειται για τους έμπνευστες της ίδρυσης της «Ζυνάξεως Περσευτέων»), η οποία θέλησε νά επέμβει δυναμικά αλλά άνοστοτελεσματικά σε θέματα θρησκευτικής άγωγής του λαού και της νεότητος. Τό γεγονός αυτό φανερώνει ότι πέρα από τά καιρούς λόγω ύπερβολικού ήθλου σε κατεστάσεις, οι όποιες πολύ άγνο θρησκευτικής άγωγής μάς άποτελεσματικής και ούκοδομητικής άποτελεσματικοί στις παρεμβάσεις τους σε θέματα θρησκευτικής άγωγής, δέ συμβάινει τό ίδιο μέ τους καθ' ήλην άξιόδιους, δηλαδή τους παιδαγωγούς.

Είναί άξιολογητέο ότι από τά μέσα του 19ου αιώνα η παρεμβάση ενός άξιόμιου παιδαγωγών, οι όποιοί επέστρεψαν από σπουδές στην Εύρώπη και θρησκευτική διαπαιδαγώγηση της νεότητος, τά όποια άφορούσαν την θρησκευτική διαπαιδαγώγηση της νεότητος. Η πρώτη ούσιαστική παρεμβάση των παιδαγωγών υπήρξε εκείνη κατά την όποια άπεργάστη η ύλοποίηση της άνώριμης πολιτικής πρότασης της ανάθεσης διδασκαλίας στα δημοτικά σχολεία σε έλεγες. Χωρίς νά διακρίνεται κανένα έγχος ιδεολογικής προκατάληψης κατά της έπίσημης Εκκλησίας και της θρησκευτικής πίστης και παράδοσης του ελληνικού λαού, η συντηρητική πλειοψηφία των παιδαγωγών-μελών του Έλληνικού Διδασκαλικού Σύλλόγου, μέ σοβαρά και άξιώπιστα έπιχειρήματα, ύπερασπίστηκαν πρωτίστως τό μορφωτικό και τόν παιδαγωγικό χαρακτήρα που έχουν όλες οι βαθμίδες της εκπαίδευσης και άρα και η δημοτική πολιτικής σκοπιμότητας νά ιεροχωρηθεί ό χαρακτήρας της ελληνικής δημοτικής εκπαίδευσης.

Τό γενικότερο πρόβλημα της ήθικής διαπαιδαγώγησης της νεολαίας και η άνάγκη άντικατάστασης της παρωχημένης άλληλοδιδασκτικής μεθόδου διδασκαλίας στα δημοτικά σχολεία έδωσε άφορμή στους παιδαγωγούς ν' ασχοληθούν στις άρχές της δεκαετίας του 1880 και μέ την άποτελεσματικότητα της θρησκευτικής διδασκαλίας στη σχολική πράξη. Για τό λόγο αυτόν η ούσιαστική παρεμβάση των παιδαγωγών —διά μέσου του Έλληνικού Διδασκαλικού Σύλλόγου— συνεχίστηκε και σε θέματα, τά όποια άφορούσαν καθιάρά τον τρόπο έπιλογής, προσοφούς και διδασκαλίας του θρησκευτικού διδακτικού ύλικού στά σχολεία της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Ίδιαίτερα τό θέμα της έπίλογής και διδασκαλίας περικοπόν κυρίως από τά βιβλία της Πεντατεύχου της Παλαιάς Διαθήκης συζητήθηκε μέ τόσο που φανερώνει την παιδαγωγική εύαισθησία και την ύπευθυνότητα των παιδαγωγών

Έπίλογος

Εκείνης της έποχής. Έπίσης οι έκτενείς συζητήσεις των μελών του Έλληνικού Διδασκαλικού Σύλλόγου για τό περιεχόμενο της διδακτέας θρησκευτικής ύλης στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση φαίνεται, ότι σοβαρά έπηρεάσε τους ύπευθύνους σχεδιαστές των άναλυτικών προγραμμάτων της θρησκευτικής άγωγής της δεκαετίας του 1890.

Η δραστικότητα των παιδαγωγών-μελών του Έλληνικού Διδασκαλικού Σύλλόγου της τελευταίας εικοσαετίας του 19ου αιώνα —μετάξυ των όποιων ήταν και έξεχουσες θεολογικές προσωνυμίες της έποχής— δέ φαίνεται νά είχε συγκληνίσει έξίσου τους άξιόδιους φορείς, οι όποιοί θά μπορούσαν νά συμβάλουν θετικά και ύπεύθυνα στην προαγωγή θεμάτων θρησκευτικής άγωγής της νεότητος. Στους άξιολότερους φορείς συγκαταλέγονται χωρίς άμφωβλία οι εκπρόσωποι της Εκκλησίας και οι καθήγητες της θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Η άνάληση έδειξε ότι δύστυχώς οι εκπρόσωποι και των δύο άντων προέβαν δέν ένδιαφερόθηκαν ίκανο-άπονητά για τή συστηματική μελέτη και προαγωγή θεμάτων θρησκευτικής άγωγής της νεότητος. Η εύθύνη γι' αυτά τά θέματα θεοοούσαν ότι άυτονόητα άνηκε πρωτίστως στην κρατική έξουσία και δευτερευόντως στην παιδαγωγική κοινότητα. Πιθανώς ό έκρος θεορητικός προσανατολισμός του προγράμματος σπουδών της θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών καθ' όλο τό 19ο αιώνα καθώς και ό έξειδικευμένος έπιστημονικός έξοπλισμός των καθηγητών της ν' άποστραεί μά από τις πλέον εύλογα φανείς έξηγήσεις αυτού του φαινομένου.

Σέ ό,τι όμως άφορτά την εύθύνη των εκπροσώπων της Εκκλησίας της Ελλάδας για την έλλειψη σοβαρού ένδιαφερόντος σε θέματα θρησκευτικής άγωγής της νεότητος, η βάση της έξηγήσης θά πρέπει μάλλον ν' άποδοθεί σε προγενέστερες πρακτικές και περιλορισμούς, που έπιβλήθηκαν και έντεχνα δι- της Έθνικής Άνεξαρτησίας.

Η παρονομα άνάληση έδειξε ότι και ένας άλλος φορέας, η Ριζοείσιος Έκκλησιαστική Σχολή, άντιμετώπισε σοβαρά προβλήματα, όταν περί τό τέλος του 19ου αιώνα διατυπώθηκε και διακεκομμένα εφαρμόστηκε συγκεκριμένη πολιτική πρόταση νά εισαχθούν στό πρόγραμμα σπουδών παιδαγωγικά και κατηχητικά μαθήματα. Οι ύποστηρικτές αυτής της πρότασης ένεφερόντο από την όρθή αντίληψη ότι τά μαθήματα αυτά συμβάλλουν στην καλλιέργεια και την προώθηση της θρησκευτικής άγωγής. Πάντως άξιοσημείωτη είναι η αίτία της αντίδρασης κατά της πρότασης. Φαίνεται δηλαδή ότι η αντίδραση έστηρίχεντο στην άμφιλεγόμενη αντίληψη, που έπικρατούσε μετάξυ όμοιόμένων παισόφθιμάτων πως όθει φιλέυθεγες ιδέες και σκεπτικισμός, οι όποίες άποβάλλουν σε βάρος της χριστιανικής πίστης!

Τά παραπάνω γενικά συμπεράσματα υποδηλώνουν ότι τ' άποτελέσματα της έρευνας θά μπορούσαν νά συμβάλουν θετικά στην πληρέστερη κατανόηση της πορείας, την όποια άκολούθησε ή θρησκευτική άγωγή στην Ελλάδα άπό τις άρχές του παρόντα αιώνα μέχρι σήμερα. Με τή βοήθεια δηλαδή της θείωσης και άξιολόγησης της θρησκευτικής άγωγής στην Ελλάδα του 19ου αιώνα είναι δυνατό εύκολότερα νά συλληφθούν οι παράμετροι έκείνοι (έκκλησιαστικοί, πολιτικοί, κοινωνικοί, παιδαγωγικοί κ.ά.), οι όποιοι συνέβαλαν στην προόδο και εξέλιξη (θετική ή/και άρνητική) της σύγχρονης θρησκευτικής άγωγής στην Ελλάδα. Έπίσης τ' άποτελέσματα της άνάλυσης στά όποια κατέληξε ή παρούσα έρευνα θά μπορούσαν νά χρησιμοποιηθούν ως πεδία άναφορής γιά την όρθη άξιολόγηση κάθε μεταρρυθμιστικής προσπάθειας, ή όποια έπιχειρείται στό χώρο της σύγχρονης θρησκευτικής άγωγής της έλληνικής νεότητας.

Μ' άλλα λόγια, ή προσεκτική μελέτη των άποτελεσμάτων της παρούσας έρευνας είναι δυνατό νά προφωλάξει τους έπιφορτισμένους με την εϋθύνη της θρησκευτικής άγωγής στόν τόπο μιας σήμερα άπό άνεπιθύμητες και χωρίς άποτέλεσμα ένεργειες και καταστάσεις. Έτσιως δηλαδή καταστάσεις και ένεργειες, οι όποίες τις περισσότερος φορές δικαιώνουν ή επαναλαμβάνουν άπεριόριστα παραχρημένες τακτικές και μεθόδους ή σφάλματα και παραλείψεις του παλαιό-θόντος, που άφορούν πικίλια θέματα θρησκευτικής άγωγής.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΠΡΩΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

1. Βλ. G. Georgiades Amakis (1952), «The Greek Church of Constantinople and the Ottoman Empire», *Journal of Modern History*, (ο. 235-250), σ. 237. Πηβλ. και Ch. A. Frazee (1987), *Ορθόδοξος Έκκλησία και Έλληνική Άνεξαρτησία 1821-1852*. Μτφρ. Ι. Ροιλιάνης. Άθήνα: Έκδόσεις Δόμος, σ. 13 κ.έξ.
2. G. Georgiades Amakis (1952), ό. π., σ. 238.
3. Ο. π., σ. 238. Έπίσης Βλ. T. Ware (1964a), *The Orthodox Church*. London: Penguin Books, σ. 98. Τοϋ ίδιου (1964β), *Enstratus Argenti: A study of the Greek Church under Turkish Rule*. Oxford University Press, σ. 2. Ch. A. Frazee (1987), ό. π., σ. 14-15.
4. Βλ. G. Georgiades Amakis (1952), ό. π., σ. 242-243. Πηβλ. και Δ. Γ. Αποστολόπουλου (1995), *Οι έσεολογικοί προσανατολισμοί του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως μετά την Άλωση*. Άθήνα: Ίδρυμα Γουλανδρή - Χόρν.
5. K. N. Σάβα (1870), *Βιογραφικόν Σχέδιασμα περί του Πατριάρχου Ίερεμίου Β' (1572-1594)*. Έν Άθήναις, σ. 91. Πηβλ. και π. Γ. Δ. Μετάλλη (1988), *Τουρκοκρατία. Οι Έλληνες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*. Άθήνα: Έκδόσεις Άγκιτας, σ. 134-135.
6. Βλ. Μ. Ι. Γεδέων (1887-8), «Σχολεία και βιβλία κατά τον ΙΖ' αιώνα», περιοδικό *Έκκλησιαστική Άλήθεια*, έτος Η', τόμος 12ος. Έν Κωνσταντινουπόλει (Φωτοτυπική έπιπέδω-310-312. Βλ. και Γ. Παουμίδη (1972), «Σχολεία στην Ελλάδα σντηγρομμένα άπό κληροδοτήματα Έλλήνων της Βενετίας (1603-1797)», *Θρησκευτικά*. Περιοδικόν του Έλληνικού Ίνστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών. Βενετία. Τόμος 9, σ. 236-249.
7. Μ. Ι. Γεδέων (1887-8), ό. π., σ. 305.
8. Steven Runceian (1968), *The Great Church in Captivity*. Cambridge University Press, σ. 208-209. Πηβλ. και Α. Αγγελού-Χ. Πατριωλή (1974), «Η κατάσταση της παιδείας στις ύπόδουλες Έλληνικές χώρες», *Ίστορία του Έλληνικού Έθνους* Τόμος Γ'. Ο Έλληνομίος υπό Ίένη κυριαρχία (περίοδος 1453-1669). Τουρκοκρατία-Αυτονομοκρατία. Άθήνα: Έκδοτική Άθηνών, σ. 366-379.
9. Μ. Ι. Γεδέων (1887-8), ό. π., σ. 304. Πηβλ. και Α. Αγγελού (1975), «Η έκπαίδευση», 1669-1821) Τουρκοκρατία-Αυτονομοκρατία. Άθήνα: Έκδοτική Άθηνών, (σ. 306-328), σ. 306.
10. Βλ. Μ. Ι. Γεδέων (1976), *Η πνευματική κίνηση του γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*. Έκδοτική φροντίδα Άλκης Άγγελού-Φιλίππου Ήλιου. Άθήνα: Έκδοτική «Εγμής». Βλ. επίσης Γ. Παουμίδη (1972), ό. π. Α. Αγγελού (1975), «Η έκπαίδευση», *Ίστορία του Έλληνικού Έθνους*. Τουρκοκρατία, Η κοινωνική τους ανέλιξη και ή προετοιμασία των άπελευθερωτικών αγώνων του 1821», περιοδικό *Νέα Έστία* (αφιέρωμα στό Εικοσαέτιο), έτος ΜΔ', τόμος 88, τεύχος 1043, σ. 12-24. Ν. Γκ. Ζαχαρόπουλου (1991), *Η παιδεία στην Τουρκοκρατία*. Τόμος Α'. Θεσσαλονίκη: Έκδόσεις Π. Πουρνάρα.
11. Ολοκληρωτό δεύτερο μέρος του όργανισμού δημοσεύτηκε τό 1888 άπό τον Μ. Ι. Γεδέων. Βλ. Μ. Ι. Γεδέων (1976), ό. π., σ. 256-257.
12. Γ. Β. Μέγνονου (1979), *Κοσμά του Αιτωλίου Διοχάς*. Φιλολογική μελέτη-Κείμενα. Άθήνα: Έκδόσεις «Τήνος», σ. 142 και 209-210. Πηβλ. και Π. Β. Πάσχου (1985), *Κοσμάς ό Αιτωλός*. Άθήνα: Έκδόσεις Άγκιτας, κυρίως σ. 115-137.
13. Βλ. ένδεικτικά τά περιεχόμενα ένος Άδελφηταίου του έτους 1795 στό Μ. Ι. Γεδέων.

Σημειώσεις

και έδωσε ο Άδ. Κοραΐς, βλ. μετάξυ των άλλων: Κ. Θ. Δημηγιά (1975), ό. π., σ. 193-213.
 30. Τα έργα αυτά του Άδ. Κοραΐ είναι τ' ακόλουθα:

- α) *Ορθόδοξος Διδασκαλία... Πλάτωνος... μητροπολίτου Μόσχας, και μεταφρασθείσα... εις την ελληνοματαικήν διάλεκτον...* Έν Αθήναις... 1782.
- β) *Μιαρά Κατήχησις, ήτοι γνώσις και συντομος Ομολογία της μη ήνωμένης θρησκείας των συναρθρωθείσης... Συνόδου... μεταφρασθείσα δε νυν... εις την ελληνοματαικήν διάλεκτον.* Ένθητιού 1783...

γ) *Σύνοψις της Τεράς Ιστορίας και της Κατήχησεως, τυπωθείσα νυν πρώτον εις χάρτιν των κοινών σχολείων του Έλληνικού Έθνους.* Ένθητιού 1783...
 Βλ. την έκτενή Βιβλιογραφική άνωγραφη των έργων του Άδ. Κοραΐ από τον έπιμελητή της έκδοσης του έργου: Άδ. Κοραΐ, *Επιστολάι προς τον Πρωτομάστην* (Έπιλογία). Είσαγωγή, σημεία ο. κβ' -κθ'.

- 31. Άδ. Κοραΐ, *Ορθόδοξος Διδασκαλία, ό. π., σ. θ'* (από την τέταρτη έκδοση: Έν Αθήναις έκ της τυπογραφείας Άνδρέου Κορομηλά, 1851).
- 32. *Ό. π., σ. ια'*
- 33. *Ό. π., σ. ια'*
- 34. Άδ. Κοραΐ, *Σύνοψις της Τεράς Ιστορίας και της Κατήχησεως, ό. π., σ. 13* (από τη δεύτερη έκδοση, η όποια έγινε «φιλολογική έκδοσιν της Άδελφότητος Ζωοικιάδων». Έν Βενετία πιαρά Νικόλαου Πλυνει τώ έξ Ιωαννίνων, 1834»).
- 35. *Ό. π., σ. 15.*
- 36. *Ό. π., σ. 17.*
- 37. *Ό. π., σ. 17.*
- 38. *Ό. π., σ. 25-26.*
- 39. *Ό. π., σ. 26-27.*
- 40. Πηβλ. την ένδοξαφύρουσα μέλητη τον Δ. Σ. Μπαλάκου (1920α), *Αί θρησκευτικαί ιδέαι του Άδελφάντου Κοραΐ* Αθήνα: Έκδότης Ι. Ν. Σιδέρης, ιδιαιτέρα σ. 54-58.

- 41. Άδ. Κοραΐ, «Προλεγόμενα εις τή Άουστορέλιου Πολιτικά. Έν Παρισίους 5 Σεπτεμβρίου 1821», περιέχεται στο Γ. Βαλέτα, έπιμέλεια (1964), *Κοραΐς, Άπαντα τά πρωτότυπα έργα*, Τόμος Α1. Αθήνα: Έκδοσης Δωδώνης, σ. 307-308.
- 42. *Ό. π., σ. 307.*
- 43. *Ό. π., σ. 306.* Για τήν άλληλοδιδασκική μέθοδο διδασκαλίας γίνεται έκτενέστερος λόγος στο έπιόμενο κεφάλαιο.
- 44. Άδ. Κοραΐ, «Σημειώσεις εις τό προσορισμόν πολιτεία της Ελλάδος του 1822 Έτους» στο Γ. Βαλέτα, έπιμέλεια (1964), ό. π., σ. 400.
- 45. Άδ. Κοραΐ, «Προλεγόμενα εις τή Άουστορέλιου Πολιτικά», ό. π., σ. 306-307.
- 46. Κ. Θ. Δημηγιά (1975), ό. π., σ. 207.
- 47. Για τον Πατριάρχη Γρηγόριο βλ. μετάξυ των άλλων τη μέλητη του Ν. Γρ. Ζαχαροπούλου (1974), *Γρηγόριος Ε'. Σαφής έκφρασις της έκκλησιαστικής πολιτικής επί Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη.
- 48. Ολόκληρο τό κείμενο του Συνδικού Τόμου άναδημοσιεύεται στο Κ. Θ. Δημηγιά, έπιμέλεια (1953), *Ό Κοραΐς και ή έποχή του*, Βασιική Βιβλιοθήκη άγιού. 9. Αθήνα: Έκδοτ. όίκου Ιωάννου Ν. Ζαχαροπούλου, σ. 299-304.
- 49. *Ό. π., σ. 300.*
- 50. *Ό. π., σ. 303.*

- 51. Πηβλ. Χουα Α. Παπαδοπούλου (1950), «Η Έκκλησία Κωνσταντινουπόλεως και ή μεγάλιη Ερανεία της του 1821», περιολοικό *Θεολογία*, τόμος ΚΑ', (σ. 305-324 και 477-505), σ. 503.

5. Π., σ. 150-151. Πηβλ. έπισης τήν ένδοξαφύρουσα διδακτορική διατριβή της Α. Γ. Κέλη-Νικολαοπούλου (1993), *Τά Μαθηματικά των Έλληνικών σχολείων της 19ης αιώνας. Διδασκόμενα κείμενα, σχολικά προγράμματα, διδακτικές μέθοδοι. Συμβολή στην έπιμελεια*. Αθήνα: Σύλλογος προς διάδοσιν ώφελήμων βιβλίων.

Βλ. Μ. Ι. Γεβών (1970), *ό. π.*, κυρίως σ. 115-124. G. P. Henderson (1971), *The revival of thought 1620-1830*. Edinburgh and London: Scottish Academic Press. Έπισης Εν: Νικολαΐδη του αΐωνος, Νεφτις, Έξισμηνισμός ομολογιώδης" και διαφωτισμός. Οι έπιστημες στον ελληνισμολογία, τεύχος 1, σ. 99-120.

Βλ. Α. Άγγελου (1975), «Η έκταθένση», *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΑ', ό. 306-310.

Βλ. Κ. Θ. Δημηγιά (1975), *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Άπό τις πρώτες κρίτες έποχή μας*. Αθήνα: Ήκαρος, έκρη έκδοσι, σ. 99 κ. έξ.

Πηβλ. Μ. Ι. Γεβών (1970), ό. π., σ. 1. Άρ. Βακαλόπουλου (1970), ό. π., σ. 13-15.

Βλ. Steven Runciman (1968), ό. π., σ. 223-224.

Πηβλ. Α. Άγγελου (1975), «Η έκταθένση», *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΑ', σ. 319-320 και 323. Άρ. Βακαλόπουλου (1970), ό. π., σ. 15-16.

1. Ιωσήφου του Μουσιούδακος (1779), *Πραγματεία περί παιδων άγωγής ή Παιδαγωγία*, έκη «Έπιμης», 1976. Πηβλ. και Π. Μ. Κιτρομυλάδη (1985), *Ίστοριος Μουσιούδαξ. Οι συντε-Ίστοριος του Μουσιούδακος (1779)*, ό. π., σ. 58 και 77-78. Τά προγράμματα είναι ελλημεμένα μελέτη του Π. Μ. Κιτρομυλάδη (1985), ό. π., σ. 36.

Βλ. Α. Καταργεΐ (1970), *Τά Εργασκόμενα*. Έκδότης Κ. Θ. Δημηγιάς. Αθήνα: Έκδοσης ης». Έπισης Α. Καταργεΐ (1974), *Δοκίμια*. Έπιμέλεια Κ. Θ. Δημηγιάς. Αθήνα: Έκδοτική

Α. Καταργεΐ, «Σχέδιο της άγωγής των παιδων Ρωμηών και Βλάχων, που πρέσει να γένε- και τό χρόνο συγγράφης του δοκίμιου βλ. Α. Καταργεΐ (1974), ό. π., σ. 22-24. Καταργεΐ (1974), *Δοκίμια*, ό. π., σ. 28-30.

Πηβλ. Δημητρίου Νικολάου του Δαδβέρεως (1811), «Πραγματείες τινές και σημειώσεις εις διδακτικής μεθόδου και της διορθώσεως των Σχολείων», περιολοικό *Έπιμης ό Λόγιος*, τό-15. Αργιόλου, σ. 122-128 και Ι Μάϊου, σ. 147-150 (Φωροντυπική άνατύπωσις: Έπιμελεια άναδωγνικου έργου του Δ. Ν. Δάββαρη, βλ. Χρ. Κ. Παύσαου (1992), «Δημητρίου Ν. ης (ΑΝΝΑ): προδρομος της νεοελληνικής παιδαγωγικής σκέψης και της διδακτικής λογίας», περιολοικό *Νέα Παιδεία*. Τρίμηνη έκδοσι παιδαγωγικού προβληματισμού, έτος 160, σ. 72-86.

Τίσις ηβλ. και ένα σχετικό προάθεμα από τήν «Ανθολογία» του Άδ. Κοραΐ: «Ό δ-λος και τό σχολείον δημοσίαν όλως τους άλλου διδασκάλους και τά σχολεία της τότε όσον έφύθονα έξυλοκοπουμένα, ώστε ό άδελφός μου μη ύποφείθων πλέον, παραστήτη τήν κήν παδέναι και πιαρά τήν γνήνη των γονέων μας» (σταρά Π. Μ. Κιτρομυλάδη, 1985, ό. π., 1985, ό. π., σ. 33.

Ίστοριος Μουσιούδαξ (1780), *Άπολογία*, ό. π., σ. 25-28.

Α. Καταργεΐ (1974), ό. π., σ. 33.

Fraser (1987), ό.π., σ. 38.

3λ. τή σχετικά κείμενα στό Ν.Α. Γ. Κουριακοπούλου, έπιμέλεια (1960), *Τά Συντάγματα τής Ελλάδος*. Ήθνηνα: Τυπογραφείο. Ολοκλήρω κείμενα κείμενα δημοσιεύονται καί σ' άλλες συν-
Αρ. Β. Δασκαλάκη (1968), *Κείμενα-Πηγά τής Ιστορίας τής 'Ελληνικής Επανάστασης*.

4. *Τά περί παιδείας (Η εκπαιδευτική προσπάθεια των επαναστατικών κυβερνήσεων*
Καποδίστρια - Κανονισμοί και προγράμματα - σχολεία και δασκάλου) Μέγος Πόστον.
(σ. 29-30), σ. 29. Βλ. καί Α. Δηλαδά, έπιμέλεια (1973), *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*.
Τα 'Εκπαιδευτικά κατά τον Άγωνα», περιοδικό Νέα Έστια: (αφιέρωμα στό Ελευθέριου),
, τόμος 88, τεύχος 1043, σ. 51-59.

Αρ. Β. Δασκαλάκη (1968), *Κείμενα-Πηγά τής Ιστορίας τής 'Ελληνικής*
παιδείας...Τά περί παιδείας... Μέγος Πόστον, ό.π., σ. 29.
Ο.π., σ. 33.

Α. Δηλαδά, έπιμέλεια (1974), *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (Τεχνίματα Ιστορίας)*. Τόμος
-1967). Άθνηνα: Έκδοτική «Έγιης», σ. 303-304.
Ο.π., σ. 304.

3λ. τή κείμενο τού διορισμού τού Θ. Φραγκιαδί, τó όποιο ύπογράφεται άπό τόν άντροπό-
δ Βουλευτικού μητροπολίτη Βρεσέβης Θεοδώρητο, στό Άρ. Β. Δασκαλάκη (1968),
-Πηγά τής Ιστορίας τής 'Ελληνικής Επανάστασης...Τά περί παιδείας... Μέγος
Πόστον, ό.π., σ. 38. Χρήσιμα βιογραφικά γιά τή δράση τού Θ. Φραγκιαδί κατά τήν περίοδο τής
1. (Χειρογράφας έφημερίδες 1821-1822, Σάββατο 'Ελληνική 1821, Έφημερίς Άθηνών
26). Άθνηνα: Έκδοτική «Έγιης», σ. 53-54.

3λ. τή κείμενο τού διεφθάραιος έργοτής τού Βουλευτικού Σουλτατ, μέ τó όποιο άπο-
κα τó σχέδιο τής πενταμελούς έπιτροπής στό Έκτελεστικό Σώμα, στό Άρ. Β. Δασκαλάκη
1.π., σ. 47.

3λ. όλοκληρο τó κείμενο τού σχεδίου «διοργανωτικό τής κοινής εκπαιδευτικής» στό Άρ.
Δελιάκη (1968), ό.π., σ. 47-53. Η Έλένη Μρελιά ύποστηρίζει ότι τó κείμενο τού σχεδίου
νολού τής κοινής εκπαιδευτικής είναι μετργενέστερο. Σύντάχθηκε δηλαδή κατά τήν έπι-
Κυβερνητή Ιωάννη Καποδίστρια. (Βλ. Έλένης Μρελιά, «Ανεόδοτος πτωχό
νομισμó» τής εκπαιδευτικής κατά τήν Καποδιστριακήν περίοδο», Παιδαγωγική Πρωτο-
βουλία κατά τημηνών εκδόσεων, περίοδος δεύτερα, τόμος Θ' [1967], άριθ. 2, σ.
1. Πρώτατα έπαλληθε στο θέμα τής χρονολόγησης τού σχεδίου «διοργανωτικό τής κοινής
παιδείας» ό Δημήτριος Μανουσοπούλης, ό όποιος σέ σχετικά άρθρο του ύποστηρίζει τήν
τι τó κείμενο θέ πρέπει όπωδοίποτε νά συντάχθηκε μετά τó έτος 1826. Ο ίδιος λογιζό-
τηντά τής τού κείμενου όά πρέπει νά θεωρηθεί ό συνεργάτης τού Κυβερνήτη Ιωάννη
Ραία στό εκπαιδευτικά θέματα. Ιωάννης Κοκκαίνης (Βλ. Δ. Μανουσοπούλη, «Τά σχέδια
παιδείας τού 1824 γιά τήν όργάνωση τής ελληνικής εκπαιδευτικής καί τού άνώνημος "πρωτο-
παιδείας"», Παιδαγωγική Έπιθεώρηση, Περιοδική έκδοση τής Παιδαγωγικής
Έλλάδος, τεύχος 22, 1995, σ. 43-58).
Αρ. Β. Δασκαλάκη (1968), ό.π., σ. 48.
Ο.π., σ. 51.

1. Δασκαλάκη (1879), *Ιστορικά Άναμνησεις*. Τόμος Α' καί Β'. Έπιμέλεια Α. Άγγελου.
Έκδοτική «Έγιης», 1973, σ. 163. Έκτός άπό τήν έκτενή εισαγωγή τού Α. Άγγελου στό
κείμενο έργο, βλ. γιά τήν προσοικωκότητα τού Ν. Δασκαλάκη καί τήν άκόλουθη μελέτη: Α.

Σημειώσεις

Άγγελου (1971), *Οι Λόγιοι καί ό Άγώνας*. Άθνηνα: Σύνλογος πρós διάδοσαν όργανικών βιβλίων,
σ. 122-123, ύποσ. 16, 4.

65. Βλ. όλοκληρο τó κείμενο στό Άρ. Β. Δασκαλάκη (1968), *Κείμενα-Πηγά τής Ιστορίας τής*
'Ελληνικής Επανάστασης...Τά περί παιδείας... Μέγος Πόστον, ό.π., σ. 68-70.
66. Ο.π., σ. 69.

67. «Οι Έπίτροποι τών Σχολείων [Άθηνών] πρós τó σεβαστόν Βουλευτικό Σώμα»,
Έφημερίς Άθηνών, άριθμός 63, 12 Ματίου 1825, στό Αικ. Κομματσαίου, έπιμέλεια, (1971), Ο
Τύπος στόν Άγωνα 1821-1827, Τόμος Α', ό.π., σ. 166-167.
68. Χρυσ. Α. Παπαδοπούλου (1920), *Ιστορία τής 'Ελληνικής τής 'Ελλάδος*. Τόμος Α'.
Τόμος καί όργάνωση τής Αντροπερβάλου Έκλήσιος τής 'Ελλάδος. Έν Άθνηνας, Τυπογραφείο
Π. Α. Πετρόκου, σ. 24.

69. Βλ. Χρυσ. Α. Παπαδοπούλου (1920), ό.π., σ. 29-32. Καί Έμμ. Ι. Κωνσταντινίδου (1970),
Η έν 'Ελλάδι Έκκλησία. Κατά τήν επαναστατικήν καί τήν μέχρη τής άρξείας τού Όθωνος μετά-
βατικήν έποχήν (1821-1833). Διάρρηξη επί ύψηλικά. Έν Άθνηνας, σ. 16-52.
70. Πόβλ. Ch. A. Fraser (1987), ό.π., σ. 95-96.
71. Τετάρτου, μητροπολίτου Παλαιών Πετρών (1975), *Απομνημονεύματα*. Έπιμέλεια: εισα-
γωγή - έύετηρησαν Ιωάννης Τσαναγοπούλου καί Τόσου Αθ. Γουστοπούλου. Φωτοτυπική έκδοση
δουκίς (έν τής β' έκδοσης). Άθνηνα: Έκδοσεις τής Δημοτικός Βιβλιοθήκης τής Σχολής
Δημοτώνης, σ. 179.

72. Ο.π., σ. 180.
73. Ο.π., σ. 181.
74. Βλ. Χρυσ. Α. Παπαδοπούλου (1920), ό.π., σ. 31-33. Έπίσης Έμμ. Ι. Κωνσταντινίδου
(1970), ό.π., σ. 44-52, όπου καί τά σχετικά κείμενα.
75. *Τά 'Ελληνικά Συντάγματα 1822-1952*. Άλεξάνδρου Σπύλου «Η Συνταγματική Ιστορία
τής 'Ελλάδος», Εισαγωγή-Έπιμέλεια Δουκίς Άξελός. Άθνηνα: Έκδοσεις Στοιχατής, 1972, σ. 96.

76. «Έκθεση περί παιδείας συνταχθείσα τώ 1825 ύπό τού "έφορου τής παιδείας" Γε-
λαλληνικών κουλτρών τής Εύρώπης», στό Άρ. Β. Δασκαλάκη (1968), *Κείμενα-Πηγά τής*
Ιστορίας τής 'Ελληνικής Επανάστασης...Τά περί παιδείας... Μέγος Πόστον, ό.π., σ. 70-74.
77. Βλ. Αικ. Κομματσαίου, έπιμέλεια, (1971), «Ο Τύπος στόν Άγωνα 1821-1827, Τόμος Α'.
Χειρογράφας έφημερίδες 1821-1822, Σάββατο 'Ελληνική 1821, Έφημερίς Άθηνών 1824-1826),
Τόμος Β' ('Ελληνικά Χρονικά 1824-1826), Τόμος Γ' ('Ο φάος τού Νόμου 1824-1827, Γενική
Έφημερίς τής 'Ελλάδος 1825-1827, Άνεξάρτητος Έφημερίς τής 'Ελλάδος 1827), Άθνηνα:
Έκδοτική «Έγιης», Πόβλ. καί Α. Άγγελου (1971), *Οι Λόγιοι καί ό Άγώνας*, ό.π., σ. 73-85.

78. Άρ. Β. Δασκαλάκη (1968), *Κείμενα-Πηγά τής Ιστορίας τής 'Ελληνικής Επανάστασης...*
Τά περί παιδείας... Μέγος Πόστον, ό.π., σ. 73.
79. Ο.π., σ. 74.
80. Παρά Ch. A. Fraser (1987), ό.π., σ. 88-89.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΔΕΥΤΕΡΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

- 1. Α. Δηλαδά, έπιμέλεια (1973), *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (Τεχνίματα Ιστορίας)*. Τόμος
Α' (1821-1894). Άθνηνα: Έκδοτική «Έγιης», σ. 24.
- 2. Βλ. κυρίως Έλένης Ε. Κοκκαίου (1958), *Ο Καποδίστριας καί ή Παιδεία 1803-1822*. Α' Η
φιλολογικός Έταρεία τής Βιέννης. Διδακτορική διατριβή. Άθνηνα, ύδατρεγα τó Α' κεφάλαιο
(«Τό εκπαιδευτικό έργο τού Καποδιστριακού έν Έτρανήσος»).

3. Πηβλ. W. Boyd and E. J. King (1975), *The History of Western Education*. London: Adam and artes, Black, έκδοση ενδεκάτη, σ. 330 κ. έξ. R. Ulich (1965), *Education in Western Culture*. New York: Harcourt, Brace and World, Inc., σ. 86 κ. έξ.
4. Βλ. κυρίως Έλένης Ε. Κοϊνίκου (1987), *Ο Καποδιστριας και η Παιδεία 1827-1832*. Β' Τά μαθητικά έγγραφα της Αθήνας, Αθήνα, σ. 59-102.
5. «Επιστολή προς τον Έννεκδοον εις Γενευν, 22 Μαρτίου 1828 έξ Αθηνών», Γ. Α. Καποδιστρια (1841), *Επιστολάι (Διπλωματικά, διοικητικά και ιδιωτικά, γράμματα από 8 Ιουλίου 1827 μέχρις 26 Σεπτεμβρίου 1831)... μεταρραφείσαι έκ του γαλλικού πινάκ Μύχαση Γ. ινά, τόμος Α'.* Αθήνην, τύποις Κωνσταντίνου Παλάη, σ. 371.
6. Απ. Β. Δασκαλάκη (1968), *Κείμενα-Πηγαί της 'Ιστορίας της Ελληνικής Έπαιναστάσεως: Ιπεί Καποδιστρια - Κανονισμοί και προγράμματα - σχολεία και διδασκαλίαι*, Μέγος Πιότων θήνα, (σ. 201-202), σ. 201.
7. «Επιστολή Καποδιστρια προς Κ. Α. Παπαδόπουλον εις Πόρον, 14 Μαρτίου 1828 έκ ηρου», Γ. Α. Καποδιστρια (1841), *Επιστολάι, τόμος Α'.* ό. π., (σ. 367-368), σ. 367. Πηβλ. και Διπλωμά, έπιμέλεια (1973), ό. π., σ. 19-20.
8. «Καθηγήσεως προς τον Κ. Α. Παπαδόπουλον, Πόρον 14 Ματίου 1828», Γ. Α. Καποδιστρια (1841), *Επιστολάι, τόμος Β'.* ό. π., (σ. 89-90), σ. 89. Πηβλ. και Β. Γ. Πατριεργαίου (1932), «Επι κριτικώσεως, έτος Α'. Αθήνα: Έκδοτικός οίκος Δημητρίου Α. Ε., (σ. 279-285), σ. 283-284.
9. Γ. Α. Καποδιστρια (1841), *Επιστολάι, τόμος Β'.* ό. π., σ. 90.
10. «Ο. π., σ. 90.
11. Βλ. τό ύστερα «προς διοικησεως του 'Οργανοτροφείου» της 16 (28) Ματίου 1829, στο Β. Δασκαλάκη (1968), *Κείμενα-Πηγαί της 'Ιστορίας της Ελληνικής Έπαιναστάσεως... Τά πει- παιδείας... Μέγος Πιότων, ό. π., σ. 201-202.*
12. «Αναφορά του Κωνσταντά δια την λειτουργίαν του 'Οργανοτροφείου» και «Αέτιολογία υποβρυχίως», στο Απ. Β. Δασκαλάκη (1968), *Κείμενα-Πηγαί της 'Ιστορίας της Ελληνικής Έπαιναστάσεως... Τά πει παιδείας... Μέγος Πιότων, ό. π., (σ. 213-218), σ. 215.*
13. «Ο. π., σ. 215.
14. Απ. Β. Δασκαλάκη (1968), *Κείμενα-Πηγαί της 'Ιστορίας της Ελληνικής Έπαιναστάσεως... πει παιδείας... Μέγος Δεύτερον, ό. π., σ. 1331-1332.*
15. «Ο. π., σ. 1332.
16. «Ο. π., σ. 1332.
17. Βλ. W. Boyd and E. J. King (1975), ό. π., τό μεράδαλο Χ: «The Eighteenth Century», σ. 280-281.
18. Βλ. ό. π., σ. 291-301. Πηβλ. επίσης Ρωξάνης Άγγυροπούλου-Αουγγή (1980), «Η άπτήχησι ό έγγου του Ρουσσώ στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό», περιοδικό 'Ο Έξανιστής, έτος ΙΒ', τό- 5 11/1974, σ. 197-216.
19. Απ. τήν παύση βιβλιογραφία για τον Ρεσταλοζι βλ. κυρίως W. Boyd and E. J. King (1975), ό. π., σ. 319-328. Έπίσης Γ. Ν. Παλαολόγου (1953), *Ίσάνης Έγγίως Πειταλότρης, Η και τό έγγου του*. Έν Αθήναις, ΆΔ. Κοσιόπουλου (1971), *Τό Παιδαγωγικό Ίμερολόγιο τ Πειταλότρου, Βιογραφικό σημάτεια - έπιλογή κειμένων - μετέρασαι*, Αθήνα, Π. Μαρτίνα 93), *Πειταλότρου, Ο μετέρασι δασκάλος της άγίας Ζοή - έργο - παιδαγωγικές ιδέες*. Αθήνα: οδός Μιχ. Π. Γρηγόρη.
20. Πηβλ. S. J. Curtis and M. E. A. Bouliwood (1965), *A Short History of Educational Ideas*. London: University Tutorial Press Ltd, σ. 344.
21. Βλ. W. Boyd and E. J. King (1975), ό. π., σ. 306-307. Keith Evans (1975), *The Development f Structure of the English Educational System*. London: University of London Press, σ. 17-18. Τά

Σημειώσεως

275

- μάς σέ βιβλίο ιστορική άνάλυση της δάλληδοδουκτικής μεθόδου σέ σχέση με την εισαγωγή της στην Ελληνική εκπαιδευση του 19ου αιώνα βλ. Ανδρία Παπαδόκη (1992), *Η δάλληδοδουκτική μεθόδος διδασκαλίας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*. Άθήνα: Έκδοσεις «Αδωνών» - Ίδρυμα Έρευνών για τό Παιδί.
22. Βλ. Έλένης Καλάφατη (1988), *Τά σχολικά κείμενα της προποβίθμιας εκπαιδευσης 1821-1929*. Απ. τής προδιάρραφές στον προγραμματισμό. Άθήνα: 'Ιστορικό Άγείο Ελληνικής Νεολογίας, Παιική Γραμματεία Νέας Γενιάς, σ. 27-28.
 23. Βλ. Έλένης Ε. Κοϊνίκου (1958), ό. π., σ. 29-30. Έπίσης Άλέξανδρος Δαμπερζαν-Παρισού (1989), *Τό ύπόκρημα του Γ. Καποδιστρια για τά εκπαιδευτήγια της Ηαΐνυλ (Εισαγωγή, μετέρασαι- Έπαιναστάρτα, σ. 190*, ύποσ. 26.
 24. Πηβλ. Γ. Ν. Παλαολόγου (1953), ό. π., σ. 139-140.
 25. Βλ. Α. Δαμπερζαν-Παρισνού (1989), ό. π., σ. 32-38.
 26. Πηβλ. ό. π., σ. 26-31 και σέ πολλά σημάτεια του ίδιου του ύποκρημάτος (σ. 122-177).
 27. Βλ. άναφορά για τή θεμελιώδη άνοιξη των παιδιών στο Ά. Δαμπερζαν-Παρισνού (1989), τής πινέας βλ. στο ίδιο ύποκρημα σ. 150-154 και 171.
 28. Πηβλ. ό. π., σ. 199, ύποσ. 44.
 29. Βλ. ό. π., σ. 15-19 και 48-57. Έπίσης Έλένης Ε. Κοϊνίκου (1958), ό. π., σ. 25-30. Τά τής δι- παιδαγωγικές άποστολές και δροστηριότητες του Γ. Καποδιστρια βλ. άντι άλλων: Γ. Καποδιστρια, (1868/1986), *Άπομνημονεύματα*. Έπαιναστάρτα της πολιτικής μου σταδιοδρομίας. Μετέρασαι Μιχ. Θ. Δάσκαρης. Άθήνα: Έκδοτικός οίκος Μιτάίου, 1986.
 30. Βλ. Έλένης Ε. Κοϊνίκου (1958), ό. π., σ. 29.
 31. Πηβλ. Α. Δαμπερζαν-Παρισνού (1989), ό. π., σ. 178-180.
 32. Βλ. έκθεση της 18ης Ματίου 1830 του προέδρου «της επί του 'Οργανοτροφείου Έπιτροπής» Α. Μουστουζούη «προς τον επί των Έκπαίδευτικών και της Δημοσίου Παιδείας Γραμματέα» για την κακή κατάσταση του 'Οργανοτροφείου, στο Απ. Β. Δασκαλάκη (1968), *Κείμενα-Πηγαί της 'Ιστορίας της Ελληνικής Έπαιναστάσεως... Τά πει παιδείας... Μέγος Δεύτερον, ό. π., σ. 947-950*. Έπίσης Ά. Δημητά, έπιμέλεια (1973), ό. π., σ. 30-44.
 33. Γενική Έπιμελεις της Ελλάδος, άριθ. 73, έτος Δ', έν Αθηνών, Σάββατο 26 Οκτωβρίου 1829, σ. 294.
 34. Πηβλ. Έλένης Καλάφατη (1988), ό. π., σ. 45, ύποσ. 5 και σ. 46, ύποσ. 2.
 35. Τά τον Ν. Νικητόρα βλ. Ά. Διπλωμά (1980), «Νεόφυτος Νικητόρας (1795-1846) Τά ένα δάλληδοκτικά Ελληνικά σχολεία», περιοδικό 'Ο Έξανιστής, έτος ΙΒ', τόμος 11/1974. Άθήνα: Έπιτροπή, σ. 323-332.
 36. Αναφορά της 9ης Φεβρουαρίου 1830 του Ν. Νικητόρα «προς την πει Πρωταείας δάλληδοδουκτική μεθόδου των δασκάλων, οι όποιοί άνταποκρίθησαν σέ σχετική έκκληση των μελών της «επί της Πρωταείας Έπιτροπής». Τό κείμενο τής άναφοράς περιλέγεται στο Απ. Β. Δασκαλάκη (1968), *Κείμενα-Πηγαί της 'Ιστορίας της Ελληνικής Έπαιναστάσεως... Τά πει παι- δέας... Μέγος Δεύτερον, ό. π., (σ. 761-772), ίδιάρτα σ. 763-764 και 772.*
 37. Επιστολή του Γ. Καποδιστρια «Πει της δάλληδοδουκτικής Μεθόδου, έν Ιαταίο της Μολδαβίας 1820 κατά μήνα Αύγουστον», περιοδικό Έγμης ό Λόγιος, φύλλο 22, 15 Νοεμβρίου 1820, σ. 675-687.
 38. Βλ. νεοοοοοία-βιογραφία του Γ. Καποδιστρια, στο Γενική Έπιμελεις της Ελλάδος, άριθ. 62, έτος Γ', 25 Αύγουστου 1828. Αναδημοσιεύεται στο Απ. Β. Δασκαλάκη (1968), *Κείμενα- 2078-2080*, σ. 2079.

39. Ο. π., σ. 2079-2080. Περισσότερα βιογραφικά στοιχεία για τον Γ. Κλεβούλιο βλ. Γ. Κ. Ζαχαρά (1956), *Γεώργιος Κλεβούλιος "ο φιλελευπονολόγος"*. Ο πρώτος Έλληνας επιστήμιον και άρνησιμος παιδαγωγός. Άθηναι.
40. Βλ. τις απόψεις των δασκάλων εκείνης της εποχής στην Άναφορά της 9ης Φεβρουαρίου 1830 του Ν. Νικητοπούλου «αγός την περί Περιοδικής Έπιτροπής», στο Άρ. Β. Δασκαλάκη (1968), *Κείμενα-Πηγές της Ιστορίας της Ελληνικής Έπιανεστώσεως... Τά περί παιδείας...* Μέρος Δευτέρον, ό. π., σ. 761-772.
41. Βλ. «Πειδαγωγία της γενουέμης άναφοράς εις την επί της προπαιδείας έπιτροπήν περί του έγγεγιδίου του διά τ' αλληλοδιδασκτικά σχολεία της Γαλλίας συνταχθέντος υπό του κ. Κ. Σαζαρέιν (Sazarin)... υπό Ι. Π. Κοκακών (έν Αθήναι, την 30 Ιανουαρίου 1830)». Δημοσιεύεται Σαζαρέινου... έν Αθήναι, έν τή Εθνική Τυπογραφεία, διευθυνομένη υπό Γ. Αρστολάου Κοκμήτου, 1830.
42. Ο. π., σ. 26 (ή άξιόβληση της Άναφοράς του Ι. Κοκακών είναι άνεξάρτητη άπό την άξιόβληση των σεαίων του Έγγεγιδίου).
43. Ο. π., σ. 29-30.
44. Ο. π., σ. γ (σημειώνω με την άξιόβληση των σεαίων του Έγγεγιδίου).
45. Ο. π., σ. γ-δ.
46. Για τήν παλαιά μεθόδο σέ σχέση με τή νέα μεθόδο διδασκαλίας βλ. Κ. Μ. Κοΐμια, «Παιδαγωγία. Περί παιδείας και σχολείων», περιοδικό Δόγμος Έγμής, 0' (1819), (σ. 730-748), ίδιαιτερα σ. 740 και 746-747 (άνταρτησιση άπό τήν Έταιρεία Ελληνικόχ Δογοτεχνικόχ και Ιστορικόχ Άγέλιος, Αθήναι, 1990). Μ. Ι. Ρεδών (1976), *Η πνευματική κρίση και τήν ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*. Έκδοτική φροντίδα Άλκιος Άγγέλου-Φιλίππος Ηλιού. Άθηναι: Νέος Έλληνισμός (1669-1812), τόμος 2. Θεσσαλονίκη, σ. 152-153.
47. Έγγεγιδίον διά τ' αλληλοδιδασκτικά σχολεία ή Οδηγός της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου (1830), ό. π., σ. σ'.
48. Βλ. Α. Κοραή (1984) *Προλεγόμενα στους Άρχαίους Έλληνες συγγραφείς και ή σύμβολο-γγρασία του*. Προλόγος Κ. Θ. Δηλαγιά, τόμος Α'. Άθηναι: Μορφωτικό Ίδρυμα Έθνικής Γρατείης, ίδιαιτερα τίς σ. 351-354 του προσησώμενου στην έκδοση των Παράλληλων Βίων του Πλουταρχού κειμένου με τόν τίτλο: «Στοιχημαίοι αυτόσχέλοι περί τής ελληνικής παιδείας και γλώσσης» (1809).
49. Βλ. Φ. Ήλιου (1988), *Τηγάσιον Κύβηε τόν λαόν σου. Οι προσησαστατικές κρίσεις και ό Νικόλαος Πικκόλιος*. Άθηναι: Έκδόσεις Πιργεία, σ. 72. Πιργά. και Έλένης Καδάσάτη (1988), ό. π., σ. 31-32.
50. Κ. Μ. Κοΐμια, «Παιδαγωγία. Περί παιδείας και σχολείων», περιοδικό Δόγμος Έγμής, 0' (1819), ό. π., σ. 740.
51. Ο. π., σ. 740.
52. Ο. π., σ. 746-747.
53. Πιργά. για τό θρησκευτικό ύποβάρδο της εκπαιδευτικής και έκκλησιαστικής πολιτικής του 1. Καροδοιούρου σ' άκόλοθα δημοσιεύματα: Ν. Ι. Ξεσχοπούλου (1917), *Δόγμος περί της εκπαιδευτικής και θρησκευτικής δράσεως του Καροδοιούρου*. Έν Άθηναι, Χρυσ. Α. Παπαδοπούλου (1920), *Ιστορία της Ελλάδος*. Τόμος Α'. Ίδρυση και άρχή της Απκοκεφάλου Έκκλησίας της Ελλάδος. Έν Άθηναι, Τυπογραφείον Π. Α. Πετράκου, σ. 33-49. Εμμ. Ι. Κωνσταντινίδου (1970), *Η έν Ελλάδα Έκκλησία. Κατά τήν έπιανεστωτικήν και τήν μέχρη τής άρχίσεως του Όθωνος μεταβατικήν έποχήν (1821-1833)*. Διατρίβη επί ύψησιεία. Έν Άθηναι, σ. 53-102. Τοΐ ίδιου (1977), *Ίσάινης Καροδοιούρου και ή έκκλησιαστική του πολιτική*. Άθηναι, κυκλίας σ. 58 κ. έξ. Ι. Χρ. Κωνσταντινίδου (1976), *Ο Ίσάινης Καροδοιούρου θεμελιώ-*

- της τής έκκλησιαστικής εκπαιδύσεως. Άθηναι. Εμμ. Γ. Πιροποιάτη (1977), *Ίσάινης Καροδοιούρου*. Άθηναι: Έταιρεία των Φίλων του Λαού, κυκλίας σ. 56-59. Ch. A. Fraze (1987), *Οργάνος Έκκλησία και Ελληνική Άνεξαρτησία 1821-1852*. Μιτρο. Ι. Ροηλίδης. Άθηναι: Έκδόσεις Δόμος, σ. 96-118. Ι. Β. Τσίγκια (1992), *Η θρησκευτική δράση στο εκπαιδευτικό έργο του Ίσάινης Καροδοιούρου*. Άθηναι: Βιβλιοπωλείον Νεκτάριος Παναγιώτουλος, ίδιαιτερα σ. 103 κ. έξ.
54. Άρ. Β. Δασκαλάκη (1968), *Κείμενα-Πηγές της Ιστορίας της Ελληνικής Έπιανεστώσεως... Τά περί παιδείας...* Μέρος Πρώτον, ό. π., (σ. 323-325), σ. 324-325.
55. Έγγεγιδίον διά τ' αλληλοδιδασκτικά σχολεία ή Οδηγός της αλληλοδιδασκτικής μεθόδου (1830), ό. π., σ. δ.
56. Βλ. Έλένης Καδάσάτη (1988), ό. π., τόν πίνακα ΙΙ, σ. 51 καθώς και σ. 104-113.
57. Βλ. Ά. Χ. Γενική Έπιμειρίς της Ελλάδος, 31 Απριλιού 1829, 2 Ιανουαρίου 1830, 29 Ιανουαρίου 1830 Πιργά. Έπισης Άρ. Β. Δασκαλάκη (1968), *Κείμενα-Πηγές της Ιστορίας της Ελληνικής Έπιανεστώσεως... Τά περί παιδείας...* Μέρος Δευτέρον, ό. π., σ. 1146. Έπισης τόν ίδιου (1968), *Κείμενα-Πηγές της Ιστορίας της Ελληνικής Έπιανεστώσεως... Τά περί παιδείας...* Μέρος Τρίτον, ό. π., σ. 1512 και 1780-1781.
58. Βλ. τήν έκθεση του «προβόδου της επί του Όργανοτύπου έπιτροπής έφόδου και διευθυντοΐ του Έθνικού Μουσείου και έφόδου του Κεντρικού σχολείου κ.λπ.» Ά. Μουστοξύδη, της 31 Δεκεμβρίου 1830, στο Άρ. Β. Δασκαλάκη (1968), *Κείμενα-Πηγές της Ιστορίας της Ελληνικής Έπιανεστώσεως... Τά περί παιδείας...* Μέρος Τρίτον, ό. π., (σ. 1583-1592), σ. 1592.
59. Πιργά. Μ. Ι. Ρεδών (1976), ό. π., σ. 210 κ. έξ.
60. Για τό έργο της πεντημελούς έπιτροπής των άρχαίων βλ. Χρυσ. Α. Παπαδοπούλου (1920), ό. π., σ. 34. Τάσος Θ. Γουστοπούλου (1954), *Η ύπό του Καροδοιούρου διαμορφώσα πνευματική έκκλησιαστική έπιτροπή και τό έργον αυτής*. Έν Άθηναι (άνταρτηση άπό τό περιοδικό Έκκλησία, έτος Α' [1953] και ΔΑ [1954], Κ. Θ. Δηλαγιά, 1962), «Καροδοιούρου-Μουστοξύδης-Κουρτιουμουσιανός (Βιβλιογραφικός και άλλες άνεξήγητες)», *Θησαυρολόγια Περιοδικόχ της Έλληνικής Ίστοριούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών*. Βενετία, Τόμος Ι, άριθ. 1, σ. 14-62.
61. Α. Δηλαγιά, Εμπέλια (1973), *Η μεταρρύθμιση που δέν έγινε*. (Τεχνηία Ιστορίας). Τόμος Α' (1821-1894). Άθηναι: Έκδοτική Έγμής, (σ. 27-28), σ. 28.
62. Για τό θέμα των σχέσεων μεταξύ έπισκόπων του Ελλαδικού χώρου και του Οικουμενικού Πατριούχέιου Κωνσταντινουπόλεως κατά τήν καροδοιούρου έποχή βλ. Χρυσ. Α. Παπαδοπούλου (1920), ό. π., σ. 33-49. Εμμ. Ι. Κωνσταντινίδου (1970), ό. π., σ. 53-102. Τοΐ ίδιου (1977), ό. π., σ. 58 κ. έξ. Ch. A. Fraze (1987), ό. π., σ. 96-118.
63. Πιργά. Β. Γ. Πατριεύργιου (1932), «Έπί μιός έκαιουτετηγίδος Ίσάινης Καροδοιούρου και εκπαιδύσεως», *Έπιτηρίς Δημοτικής Εκπαιδύσεως*, έτος Α', ό. π. Ά. Δηλαγιά (1986), «Τά θέ-προσθεσις», *Δελτίο της Έταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας*, άριθ. 9. Άθηναι: Σχολή Μορατίη, σ. 122-126.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΤΡΙΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

1. Ch. A. Fraze (1987), *Οργάνος Έκκλησία και Ελληνική Άνεξαρτησία 1821-1852*. Μιτρο. Ι. Ροηλίδης. Άθηναι: Έκδόσεις Δόμος, σ. 133.
2. Παρά Εμμ. Ι. Κωνσταντινίδου (1970), *Η έν Ελλάδα Έκκλησία. Κατά τήν έπιανεστωτικήν και τήν μέχρη τής άρχίσεως του Όθωνος μεταβατικήν έποχήν (1821-1833)*. Διατρίβη επί ύψησιεία.

Εν Αθήναις, σ. 111. Κρίνεται σκόπιμο να παραθεθεί στη συνέχεια έκτερες απόψεις από το άνωνημο άρθρο με τον τίτλο «περί του κλήρου της Ελλάδος», που δημοσιεύτηκε στο έργο δημοτικού έντυπου της εποχής *Εθνική Εφημερίς*, έτος Α' (1832), ἀριθμ. φ. 16, 11 Ιουνίου, σ. 90-92, —όπου και υπερθολώκων—, οι όποιες διετυπώνονται έκαινη την εποχή γιά την κατάσταση στην οποία εβρίσκειτο ο κλήρος της Εκκλησίας της Ελλάδος:

«Εβλόκεται και ο κλήρος της Ελλάδος, καθώς μέχρι τούδε και όλα τα Έλληνικά πργματα, άστατος, άδίκτατος, άσχημίσσιμος· όποιος δε είναι αυτός, τό πλείστον μέρος, κατά τε τό ήθη και την παιδείαν, είναι γνωστόν τοις πασι, και διάφορος δυσκόλια ήμποροίηε να ήτοι κατά την έθνηνη κατάσταση, και κατά την επικρατούσαν τάξειν της προβιβάσεως του επί της τουποκομίας. Κοινή ευχή ήτον και είναι τό να βελτιωθή ή τάξις αυτή, ήτις είναι διοικητική πρὸς άλλους και εις τό να ήται διάδοκαλος και παρθένηια της ήθικης. Κατά τόν έπταετή πόλειμον πρηνίς περί διατάξεως της εκκλησίας και βελτιώσεως του κλήρου δεν ήμποροίηε να γενή διά τήν εκ του πολέμου άταξίαν διεδοχθή ή Καποδιστριακή Κυβέρνησις. Πολλά κατά εδύνατο να γενώσιν επί αυτής διά την εισαγωγήσαν ήτοιχίαν, διά την άσφαλείαν, διά τήν άφθονίαν των χρημάτων επί αυτής διά την εκολαίειαν κατά τας ενήξας του έθνους. Πόσον έσφαλεί πόσον ήπτητη-Καποδιστριας να μεταχειρισθή και αυτόν τόν κλήρον παρά τόν λεγον και ήτηλον διορισμόν του· και όσοι άρχαιότερος ήτον ο κλήρος, τόσο επιτηδαιότερος έφαινετο πρὸς τους σκοπούς και τό τελή αυτού, Ελήθηε και μεταξυ αυτού, και ειγε και εις αυτόν εικόλιας, καθ' ήν εβλόκετο ήθικην κατάσταση, άθρησκίαν μοχθήρησι, επιτιθείλους εις τό να συναλείουσα διά πέντος τέρτου πρὸς επιτυχίαν των άδειθόλων εις τό Έλληνικόν έθνος σκοπούον του, και τοις εκ φήσεως ή έξ έθους διεφθεμένους εκάστης τάξεως εκκλησιαστικῶν διεφθειρον επί μέλλον κατά τό καταργώλιον συστη-έπισκόπων αυτών. Είηαι γνωστόν τής κατασκευίας τό σύστημα του Καποδιστριακού εις τόιους μέ-τενεργίθη και εκκλησιαστικῶς, και αυτοις τοις επί της έξομολογήσεως διαφυγμένους πρεσβυτέ-άτουχος, και πολλοί έταδον κακάς προδοθημένοι παρ' εκαιτων, εις τοις όποιους επιτείνοντο ελακρινώς την συνειδησίαν των· (σ. 90). «Όσοι έπισκοποι ήβον άλιόθεν εις την Ελλάδα, όλοι ον εις τό έξησι, Αλλ' έχει χρέος ή παύχ ή Ελλάς να γρέψη κρηνηας, και άμείβεις τό πλείστον μέ-εκκλησίας. Αλλ' είναι άληθινόν, ότι τοιοῦτοι είναι και πολλοί των επί σοφισμένων εκ των πρὸ της έπαναστάσεως Έλλήνων επισκόπων, και τινες μάλιστα αυτών δεν είναι τέλει ούδε χολίγον βο-οκoi, όχι λογικών πρεσβυτων ποιητές να ήτοι, και διά την άμείβειαν των και διά τά φαντα ήθη των γνωστιά σκάνδαλον εις τους χριστιανούς. Αλλά διά τόιτο δεν είναι φρόνιμον να πολλαπλα-αύξεται τό ήριθμον κακόν διά της προδοχής και άλλων τοιοῦτων άναξίων έπισκόπων. Εις τήν εκλογήν και τόν διορισμόν των επισκόπων άπαιτείται μεγάλη προσοχή, και τόιτο συνιστάται εις την Έλληνικήν Κυβέρνησιν... (σ. 92). Αι Έλληνικαι Κυβερνήσεις πρὸ της Καποδιστριακής έργό-ντισον ν' άπαρτηθώσιν την νέαν πρεσβυτεριον και δικαίων χειριστοριαν διά λόγους φρονιμο-τάτους και δικαιοτάτους· ή διαταγή αυτή δεν έργαζόθη, καθώς, κατά θυτυχίαν, και πολλά άλλαι συνήθου διαταγαι. Πολλοί των επισκόπων, έμπαρθημένοι και τήν χειριστοριαν, καθώς και τήν άλλας λεγας τελετας, έγέμισαν χωρίς τινας άνάγκης την Ελλάδα πρεσβυτερων και δικαίων, άδικαίως χειριστορημένον, άφθούτων άμαθεστάτων, και πολλών μάλιστα έπισκόπων επί κακον-

Σημειώσεις

θεία, πρὸς άξιοκαταθέτον άγρηγορόλιον (σ. 92)».

3. Παρά Εμμ. Ι. Κωνσταντινίδου (1970), δ. π., σ. 108-109.

4. Παβλ. Ch. A. Frazee (1987), δ. π., σ. 134-139.

5. Παβλ. δ. π., σ. 170-178.

6. Π. Ι. Κλάδου (1860), *Εκκλησιαστικά και Έκπαιδευτικά. Ήτοι νόμοι, διατάγματα, έγκυκλί-οι, όδηγία κ.λπ. άποβλέποντα εις την Έκκλησίαν και την δημοσίαν εκπαίδευσαν εν Ελλάδι*.

Αδεία του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Υπουργείου εκδόθητα.

Αθήναι. Εκ τού τυπογραφείου Ιωάννου Άγγελουόυλου, (σ. 12-18), σ. 15.

7. Ο. π., σ. 112-113.

8. Ο. π., σ. 29-30.

9. Βλ. β. διάταξη «περ' ουστάσεως επιτροπής πρὸς διοργάνωσιόν των σχολείων», 22

Μαρτίου (3 Απριλίου) 1833, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ἀριθμ. 11, 31 Μαρτίου 1833. Παβλ. και

Δ. Αντωνίου (1992), *Οι άπαρχές του εκπαιδευτικού σχεδιασμού στο νεοελληνικό κράτος: Τό σχε-*

διο της επιτροπής του 1833. Αθήνα: Έκδοσις Πατάκη.

10. Δ. Αντωνίου (1992), δ. π., σ. 91 και 93.

11. Ο. π., σ. 94.

12. Ο. π., σ. 95-96.

13. Ο. π., σ. 98.

14. Ο. π., σ. 104.

15. Ο. π., σ. 85-86.

16. Παβλ. πρεσβ. Γ. Μεταλίανου (1977), *Τό ήθημα της μεταρρύσεως της Άγίας Γραφής εις*

την νεοελληνικήν και τόν Ιερό αιώνα. Διατριβή επί διδακτορίας. Αθήνα, χορδής σ. 71-119, 356-

409. Τού ίδιου (1983), «Ή κατά την Άνωτολήν Δοξή», Ο «μετακωνωντικός» γόλιος των Δυτικών

Μισοσημιόλων στό Έλληνικό κράτος», περιοδικό Συναξη. Τριμηνιαία έκδοσι οπουδήξ στην

Ορθοδοξία, τεύχος 8, σ. 23-55. Αρ. Άνδρέου (1987), *Ίδιαιτική Έκπαίδευσι. Προσανατολισμός*

διδακτικής και τομής (ιστορική προσέγγισή). Άντυπο από τό περιοδικό Θέσις, τεύχος 20. Γ. Δ.

Αδάνα (1972), *Ιονιάς Κίλη (1792-1869)*. Άμερικανός λεγαπόστολος, φιλελληνη, εκπαιδευτικός, θε-

ολόγος. Αθήνα.

17. Δ. Αντωνίου (1992), δ. π., σ. 150.

18. Ο. π., σ. 151-152.

19. Ο. π., σ. 152.

20. Βλ. Α. Δημαρά (1977), «Έκπαίδευσι», *Ιστορία Έλληνικου Έθνους*, τόμος ΙΓ' (Νεώτερος

Έλληνισμός από 1833 ως 1881), Έκδοτική Αθηνών, (σ. 484-491), σ. 484.

21. «Νόμος περί δημοτικών σχολείων», 6 (18) Φεβρουαρίου 1834, *Εφημερίς της*

Κυβερνήσεως, ἀριθμ. 11, 3 Μαρτίου 1834. Παβλ. και Α. Δημαρά, *Επιμέλεια* (1973), *Ή μεταρρυθμί-*

ση που δεν έγινε. (Τεκμήρια Ιστορίας). Τόμος Α' (1821-1894). Αθήνα: Έκδοτική «Εστής», (σ. 45-

50), σ. 45.

22. Παβλ. τήν «δηλοποίησιν» τής άντιβασιλείας (*Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ἀριθμ. 2, 22

Φεβρουαρίου 1833, σ. 8-9) ή όμοια άνωφέρεται στην προσάρτησι νέον έκδοσιν στο «Βασιλείον της

Ελλάδος». Στή «δηλοποίησι» μεταξυ των άλλων άναφερόνται και τ' άκόλουθα: «...δεν θέλιον

λείπει να δώσωμεν και εις τους πρεσβυτεριους την Όθωμανικήν ήθηκίαν, όσοι ήθελάν προτιμη-

σει να διαμείνουν εις τό Βασιλείον μας, πτόσαν υπεράσπισιν, την όποιαν πρέπει να περιμεινωσιν

από ήμεις όλοι επίσης οι ύπηκοοί μας όποιουδήποτε και άν ήτοι θρησκείας, και ότι θέλιον άπο-

νέμει εις αυτούς την εντελέστατην, ως πρὸς τας θρησκευτάς των δοξάσις, έλευθερίαν». Παβλ.

έπίσης και την υπουργική έγκυκλία τού έτους 1855, «περ' του μαθητάτος της Καττήχσεως εις τους

επαρθεόδους» στο Π. Ι. Κλάδου (1860), δ. π., σ. 608-609.

23. Βλ. υπό τόν τίτλο «Διοδομίαι», *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ἀριθμ. 11, 3 Μαρτίου 1834, σ.

88. Επίσης Γ. Δ. Μάουρεν (1835/1976), Ο Έλληνικός Λαός. Δημόσια, ιδιωτικά και εκκλησιαστι-

Εξουσία και θρησκευτική άγωγή στην Ελλάδα του 19ου αιώνα

όλοιο από την έναρξη του αγώνα για την ανεξαρτησία ως την 31 Ιουλίου 1834. Τόμος Α' και Β'.

Χαϊδεάβριανη 1835. Μετάφραση από τα γερμανικά Όλγα Ρομπάρκη. Εισαγωγή, έπιμέλεια, 24. Σ. Μ. Περγίου (1884). Άνωτέρα και Μέση Εκπαίδευσις. Ήτοι συλλογή των διαπόντων την

εκπαιδευτικών και της Δημοσίας Εκπαιδευσεως Υπουργείου. Από του 1833-1884. Εν Ηνωίας. Έκ του τυπογραφείου ο «Πολυαριθμός», σ. 223.

25. Στ. Γωνιοπούλου (1901), Συλλογή των έργων της Τεργός Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος μετά των οικείων νομίμων. Β. διαταγμάτων, ύπουργικών έγγραφων, οδηγιών κτλ. από 1833 μέχρι σήμερα. Εν Αθήναις. Έκ του τυπογραφείου Α. Καλαδάκη, σ. 443-444.

26. Θ. Φορμακιάδου (1840), Άπολογία. Εν Αθήναις. Έκ της τυπογραφίας Άγγελου γιάδου, σ. 176-177.

27. Ό. π., σ. 178.

28. Π. Ι. Κλάδου (1860), ό. π., σ. 276.

29. Πηβλ. Κωνσταντινού (πρεσβυτέρου και οικονομίου) του Ξ Οικονομίον (1864). Τά έθιμα Εκκλησιαστικά Συγγράμματα. Έκδόσεως Σφοδαίου Κωνσταντινού του Ξ κωνόμου. Άθήνησ, τόμος Β', σ. 301-305, 387-389 και 393. Έπισημ. Αθ. Γρ. Περούμυχάου της Επιστημονικής Επιτηθείδος της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1883). Ν. Δ. Κουλοφλάτου (1983), Η διαμάχη Θεολογικήτου Φαγκαλάκη - Κωνσταντινού κωνόμου και η διαμόρφωση του παιδαγωγικού ιδεώδους του νεώτερου ελληνισμού. Διδασκαλική επιθρή. Roma: Pontificio Instituto Orientale. Βλασίου Φειδά, «Το πρόβλημα του σκοπού της Ιδελίας στο νεώτερο ελληνισμό», περιοδικό Συνέτη, τεύχος 8, σ. 11-22. Έπισημ. Κ. Κ. Πουλάδη (1980), «Ρωσικό ενδιαφέρον για την Εκκλησία της Ελλάδος την εποχή του Όθωνα. Βάση έγγραφου του αρχείου Ξεωτεργικής πολιτικής της Ρωσίας», περιοδικό Θεολογία, τόμος 57, χος 4, σ. 765-776.

30. «Πρόνοια περί των έργων μεθιημάτων», Ορθόδοξος Έπιθεώρησις, έτος Β', άριθ. 18, 26 και 1871, σ. 189-190.

31. Ό. π., σ. 191.

32. Βλ. βασιλικό διάταγμα «περί κανονισμού των Έλληνικών σχολείων και Γυμνασίων», 31 έπιθίου 1836 (12 Ιανουαρίου 1837). Εφημερίδες της Κυβερνήσεως, άριθ. φ. 87, 31 Δεκεμβρίου 6. Πηβλ. και Α. Δημητρά, έπιμέλεια (1973), τόμος Α', ό. π., σ. 60-67. Δ. Άντωνίου (1987), Τά γράμματα της μέσης εκπαίδευσης (1833-1929). Τόμος Α'. Άθήνα: Ιστορικό Άρχείο Άνωτης Νεολογίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, σ. 84-109.

33. Πηβλ. Δ. Σ. Μπακίτσου (1931), Η Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών τριτοκλή επισκόπου 1837-1930. (Άνωτέρως έκ των «Ένοσιόμιον» τιμητικού τόμου επί τη ηολή του Μπα. Άρχιεπισκόπου Αθηνών Χρυσοστόμιου). Εν Αθήναις, σ. 8.

34. Δ. Άντωνίου (1987), τόμος Α', ό. π., σ. 110-111.

35. Βλ. άναλυτικό χρονονόμο για τον άριθμό των άποφοίτων της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών μέχρι του έτους 1886-87 στο Γ. Παναγίδου (1889α). Χρονικών της πρώ- πεντηκονταετίας του Έλληνικού Πανεπιστημίου. Κατ' έντολήν της Ακαδημαϊκής Συγκλήτου δεικτών του Έθνικου Πανεπιστημίου. Άθήνησ. Τυπογραφείον «Παλιγγενεσία» του γελουπόλου, κυρίως πικιακός Β' του παρθετηματος. Πηβλ. έπισημ. Έπιμ. Π. Περγιάη (1992), οηικές πτυχές της ελληνικής παιδαγωγικής θεολογικής παιδείας. Άθήνα. (Άνάρτυρο από έπισημικό Θεολογία, τόμος ΣΤ', τεύχος Δ', σ. 735-791), κυρίως σ. 11-12.

36. Βλ. άναλυτικά για το θέμα του διδακτορικού διατάματος και τις συνέπειές του για την θρησκευτική και έπιμειμιατική έξέλιξη των άποφοίτων της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Άθηνών τον 19ο αιώνα στη μελέτη: Έπιμ. Π. Περγιάη (1992), ό. π.

Σημειώσεις

37. Βλ. όλοκλήρω τό κείμενο της έγκυκλίου στην έφημερίδα Ορθόδοξος Έπιθεώρησις, έτος Β', άριθ. 18, 26 Ιουνίου 1871, σ. 190-191.

38. Ό. π., σ. 190.

39. Βλ. ύπουργικές έγκυκλίους των έτων 1848, 1854 και 1855, με τις όποίες άνακοινώματα στους εκπαιδευτικούς η άπαγόρευση της χρήσης της ρουκής του γαβδιολογίου και της μαστιγώσης των διδασκόμενων, στο Π. Ι. Κλάδου (1860), ό. π., σ. 353-354, 583 και 605-606 αντίστοιχα.

40. Ό. π., σ. 569-570.

41. Ό. π., σ. 582-583.

42. Α. Δημητρά, έπιμέλεια (1973), τόμος Α', ό. π., σ. 8-10.

43. Ν. Δραγοβιλή (18792), Ιστορικά Άντιμνησίσεις. Τόμος Α'. Έπιμέλεια Α. Άγγέλου. Άθήνα: Έπιθεωρητική «Εγμήσις», 1973, σ. 167-168.

44. Χ. Παμπούνη (1852), Οί σφάξιμενοι λόγοι μετά προλεγομένον περί συνθέσεως. Εν Αθήναις: Έκ του τυπογραφείου Χ. Νικολαΐδου φιλαδαλάφους, σ. 206. Πηβλ. και Κ. Θ. Δημητρά (1982), Έλληνικός Ρομμαντισμός. Άθήνα: Έπιθεωρητική «Εγμήσις», σ. 389.

45. Ο ίδιος ό Μ. Άποστολίδης φαίνεται ότι άνεργάσθη τη δυσκολία την όποία άντιμετώπι- Παιδείας και Νέας Διαθήκης». Γ' αυτό προέβη στη σύνταξη έπιτομής του παρθετάτω έγχειριδίου, η όποια έκδόθηκε τό 1850 με τον τίτλο: «Έπιτομή της Τεργός Ιστορίας, προς χρήση των Δημοτικών και Έλληνικών Σχολείων έκ των θεοσυνειτότων βιβλίων της Παλαιάς και Καινης Διαθήκης, υπό Μισοθλή. Άποστολίδου, Άρχιμανδρίτου και Κρήνηροϋ της Θεολογίας

Έγκληθίαισα δέ ύπό της Τεργός Συνόδου του Βασιλείου της Ελλάδος, και του επί των δαριών Σ. Κ. Βλαστού. Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Κατ' έπιθεωρία τό πρώτον Πόνοτος και τό έγγχειρίδιο αυτό του Μ. Άποστολίδη, όπως και τό προηγουμένο, άνεγέρητο στις έκδόσεις των έτων 1850 και 1860 του Όδηγοϋ του Γ. Κωνσταντή ως βοηθημα για τους διδάσκοντες και όνι για τους διδασκόμενους. Είδικά για τη δράση του άρχιμ. Μ. Άποστολίδη ως συγγραφέα σχολικών διδακτικών έγχειριδίων και γενικότερα για τη συμβολή του στην εξέλιξη της σχολικής θρησκευτικής άγωγής στην Ελλάδα, βλ. Έπιμ. Π. Περγιάη (1994), Χριστιανική άγωγή και Στήργονος κόμοσις. Θέματα θεολογίας και πρέξης της χριστιανικής άγωγής. Άθήνα: Έκδόσεις Άγιός, σ. 166-170.

46. Βλ. ύπουργικές έγκυκλίους και τιμοκαταλόγους των σχολικών διδακτικών έγχειριδίων για τά έτη 1850-1855 στο Π. Ι. Κλάδου (1860), ό. π., σ. 564-566, 574-579, 588-590, 592-596. Για τό «Βασιλικόν Βιβλιοπωλείον» βλ. β. διάταγμα «περί οριστέσεως βιβλιοπωλείου εν τη Β. Τυπογραφία» 1 (13) Άργαίου 1836, Εφημερίδες της Κυβερνήσεως, άριθ. φ. 13, 13 Άργαίου 1836. Πηβλ. και Χρ. Δερα (1942), Ιστορία της Λημιοτικής/ Εκπαιδευσεως. Εν Αθήναις: Οργανισμός Έκδόσεως Σχολικών Βιβλίων, σ. 319-321.

47. Τα σχετικά Ιστορικά στοιχεία για την άνεργάσθηση του άποκεφάλου της Εκκλησίας της Ελλάδος από τό Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως τό 1850 βλ. Χρυσ. Α. της Άποκεφάλου Εκκλησίας της Ελλάδος. Τόμος Α'. «Ίθρυσις και όργάνωσις Ι. Κωνσταντινού (1974), Η άνακηρύξις του άποκεφάλου της εν Ελλάδι Εκκλησίας (1850) και η θέσις των μητροπόλεων των «νέων χωρών» (1928). Εν Αθήναις: Ch. A. Farnze (1987), Ορθόδοξος Εκκλησία και Έλληνική Άνεξαρτησία 1821-1852, ό. π. Γ. Μεταλληνού (1989), Ελλάδα και Άποκεφάλου παρθετεμένη. (Μελέτη Ιστορικοκοινωνιολογική). Άθήνα: Έκδόσεις Δόμος, δεύτερη έκδοση άναθεωρημένη και πλουτισμένη με νέο άρχείο όλοιο.

48. Πηβλ. Κυριακής Μάριου (1981), «Άγώνες του Οικουμενικού Πατριαρχείου κατά των μισοσημαίων», Μνημοσύνη, Έτήσιον περίοδικον της Έταρχείας Ιστορικών Σπουδών επί του νε- οτέρου Έλληνισμού, τόμος 8ος, σ. 179-212. Έπίσημ της ίδιας (1985), «Τό Οικουμενικό

- Πατριωτικό και ό Κοσμοεισιτικός», Όμιλησιον Πνευματικών Κέντρων. *Πρακτικά Συνεδρίου «Κορσής και Χίος»* (Χίος, 11-15 Μαΐου 1983), τόμος Β', Άθήνα, σ. 185-197.
49. Για τό ύβολογικό και θρησκευτικό ύπόβιβθο της ελληνικής κοινωνίας τών άρχών και μέσων του 19ου αιώνα βλ. Κ. Θ. Δημαρά (1982), ό. π., σ. 325-404 και ιδιαίτερα σ. 374-376 και 388-390. Έπίσης πββλ. Δ. Κυρίτσα (1987), «Η θρησκευτική έξισση στην Ελλάδα στó μέσα του 19ου αιώνα. Η μετρία του Μαρτυριάννη για τους μηκανισμούς διάχυσης τών θρησκευτικών ύβολογίων», *Ελληνική Κοινωνία*, Έπετηρίς του Κέντρου Έρευνας της Ελληνικής Κοινωνίας, Άθήνα: Άκαδημία Άθηνών, 1, σ. 183-207.
50. Π. Ι. Κλάδου (1860), ό. π., (σ. 392-393), σ. 392.
51. Ό. π., σ. 499-502. Έπίσης Ά. Δημαρά, έπιμέλεια (1973), τόμος Α', ό. π., σ. 157-160. Δ. Άντωνίου (1987), τόμος Α', ό. π., σ. 143-147.
52. Πββλ. Θ. Β. [Θ. Βελαντίησι, «Χριστοπούλος Χαράλαμπος», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος 24ος. Έκδοτικός οίκος Φοινιέ (Δουριδάκης), έκδοσις β', σ. 723.
53. Βλ. τί σχετικό κείμενα στó Π. Ι. Κλάδου (1860), ό. π., κυρίως σ. 173-213, 383-386 και 605-606.
54. Έκθεση περιληπτική προς την Α. Μεγαλειότητα του Υπουργού τών Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαίδευσος κ. Χ. Χριστοπούλου, περί της εν Ελλάδι Μ. Έ. Άπό του 1829 μέχρι τέλους του 1855 μετά στατιστικών σημειώσεων και παρατηρήσεων. Άθήνησι 1856, σ. 6.
55. Βλ. Γενική έκθεση προς την Α. Μεγαλειότητα του Υπουργού τών Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαίδευσος κ. Χ. Χριστοπούλου περί της καταστάσεως της Δημοσίας Εκπαίδευσος εν Ελλάδι κατά τό λήξαν σχολιακόν έτος 1855-1856 μετά στατιστικών σημειώσεων και παρατηρήσεων. Άθήνησι 1857, σ. 20.
60. Π. Ι. Κλάδου (1860), ό. π., (σ. 623-630), σ. 624.
61. Ό. π., (σ. 654-658), σ. 655.
62. Ό. π., σ. 657-658.
63. Ό. π., σ. 682.
64. Ό. π., σ. 653-654.
65. Γενική έκθεση προς την Α. Μεγαλειότητα του Υπουργού τών Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαίδευσος κ. Χ. Χριστοπούλου περί της καταστάσεως της Δημοσίας Εκπαίδευσος εν Ελλάδι κατά τό λήξαν σχολιακόν έτος 1855-1856 μετά στατιστικών σημειώσεων και παρατηρήσεων. Άθήνησι 1857, σ. 15.
66. Ό. π., σ. 27.
67. Ά. Α. Κυριακού (1874), *Δοκίμιον Εκκλησιαστικής Ιστορίας*. Χάριν τών περί της Θεολογίας σπουδάζόντων. Έν Άθήναις. Τύποις Χ. Ν. Φιλιδελφείως. Έκδοσις δεύτερά έπισημημένη, σ. 356-357.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΤΕΤΑΡΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

1. Το πρώτο παράθεμα είναι ελλιπμένο από τό έργο Κ. Θ. Δημαρά (1982), *Ελληνικός Ρομαντισμός*. Άθήνα: Έκδοτική «Έγμης», σ. 6. Καί τό δεύτερο από τό Κ. Θ. Δημαρά (1975), *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Από τίς πρώτες γίξες ώς την έποχή μας. Άθήνα:

Σημειώσεις

1. Κάδος, έτη έκδοσις, σ. 272. Βλ. και Κ. Μοσχού (1988), *Εισαγωγή στην Ιστορία του κινήματος της έγνατικής τξής*. Η διαμόρφωση της έθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα. Άθήνα: Έκδοσις Καστανιώτη, τρίτη έκδοσις, σ. 99-118 και ιδιαίτερα σ. 106-107. Άλ. Πολίτη (1993), *Ρομαντική γλώσσα*. Ήθολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880. Άθήνα: Έταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού-Μνήμων. Πββλ. έπίσης Χριστίνα Κοιλιούδη (1992), «Έθνικά στερεότυπα και ελληνική έθνική ταυτότητα στó σχολείο του 19ου αιώνα», *Αφιέρωμα στην πανεπιστημιακό δόξαλο Βασ. Βλ. Σπυρόδερα* από τους μαθητές του. Άθήνα: Έκδοσις Ανύχνος, σ. 323-341. Για μία εισηγορτη άλλα περιεκτική ιστορική άνσφαση της έπίδοσης του ρομαντισμού στó εθνοατατικά γόδιματα και τίς τέχνες βλ. Thomas H. Greer (1972), *A Brief History of Western Man Since 1500*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, second edition, σ. 377-388.
2. Π. Ι. Κλάδου (1860), *Εκκλησιαστικά και Εκπαιδευτικά Ήτοι νόμοι, διατάγματα, εγκυκλίαι, όδηγία κ.λπ. άποβλέποντα εις την Εκκλησίαν και την δημοσίαν εκπαίδευσιν εν Ελλάδι*. Άδεια του έπι τών Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαίδευσος Υπουργείου έκδοθέντα. Άθήνησι. Έκ του τυπογραφείου Ιωάννου Άγγελόπουλου, (σ. 137-140), σ. 138-139.
3. Ό. π., σ. 140.
4. Βλ. τό κείμενο της προκήρυξης στó Δ. Σ. Σπυροπούλου (1855), *Τό Μέλλον*, ήτοι περί άναρροφής και παιδεύσεως. Έν Άθήναις. Έκ του τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστού, σ. 3-4, ήτοι: 1. [2]τό έσοδολόγο του βιβλίου ό τίλος διαρροφισμειται ώς προς τό έπίγραμμα ήτοι, τό όποίο άντιλαμβάνεται με τό διακεντρικό σνδεσμο ή].
5. Ό. π., σ. 19.
6. Για τίς κυριαρχές άντιλήψεις περί κάρτους τόν 19ο αιώνα στην Ελλάδα βλ. τί συντομικά αλλά περιεκτική άνάλυση του Νικηφόρου Διαιτανοπούλου (1984α) στó άρθρο του με τίλο: «Κράτος και Κοινωνία στή νεότερη Ελλάδα», *Δελτίο της Έταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας*, άριθ. 6. Άθήνα: Σχολή Μωραΐτη, (σ. 62-76) κυρίως σ. 66-68.
7. Δ. Σ. Σπυροπούλου (1855), ό. π., σ. 19-20.
8. Ό. π., σ. 35-36.
9. Πββλ. για τό ύβολογικό και θρησκευτικό κλίμα της περιόδου στó Κ. Θ. Δημαρά (1982), ό. π. Έπίσης Π. Κιτρομυλήδη (1984), «Ήθολογικά γένηματα και πολιτικά αίτήματα: Προσπατιές από τόν ελληνικό 19ο αιώνα», Δ. Γ. Τσαούτη, έπιμέλεια, Όμης της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα. Άθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Έστιας», σ. 23-38. Για μία εισηγορτη ιστορική άνσφαση στó κωνόδεσμη (1970), *Εκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος*. Τόμος Β'. Από τών άρχών του έτηξημένη, σ. 250-253.
10. Βλ. Ά. Α. Δημαρά, έπιμέλεια (1973), *Η μεταστροφή που δέν έγινε*. (Τεμάχια Ιστορίας). Τόμος Α' (1821-1894). Άθήνα: Έκδοτική «Έγμης», σ. 18', ήτοι: 1.
11. Πββλ. Γενική έκθεση προς την Α. Μεγαλειότητα του Υπουργού τών Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαίδευσος κ. Χ. Χριστοπούλου περί της καταστάσεως της Δημοσίας Εκπαίδευσος εν Ελλάδι κατά τό λήξαν σχολιακόν έτος 1855-1856 μετά στατιστικών σημειώσεων και παρατηρήσεων. Άθήνησι 1857, σ. 31-32, όπου πληροφοροποιείται τό ακόλουθα: «Κατά την και την γνώμην ειδικών περί τά εκκλησιαστικά γόδιματα και την δημοσίαν εκπαίδευσιν λογίων άνσφατην έκ τών προλνυμιων αύτων συμβουλιών. Διό και όρεθίω να όμολογήσω αύτους όδε μολίως χάρητας».
12. Ά. Φαρσέα (1856), *Σκέψεις έπι της Δημοσίας και Ήθολογικής Εκπαίδευσος τών Νέων Ελλήνων*. Προς τόν ύπουργόν της Δημοσίας Εκπαίδευσος. Άθήνησι, τύποις Νικολάου

- Υφελίδου, Μεγας Β', σ. 10.
13. 'Ο. π., σ. 10.
 14. 'Ο. π., σ. 10.
 15. 'Ο. π., σ. 10-11.
 16. 'Ο. π., σ. 12.
 17. 'Ο. π., σ. 11-12.
 18. 'Ο. π., σ. 12.
 19. Π. Ι. Κλάδου (1860), *ό. π.*, σ. 653-654.
 20. Στ. Παυνοπούλου (1901), *Σύλλογη των έργων των Ηρώδων της Γεωρίας Δυνάδου της Εκκλησίας της Ελλάδος μετά των οικείων νόμων, Β. διαταγμάτων, υπουργικών εγκυκλίων, οδηγιών κ.λπ. από το 1833 μέχρι σήμερα*. Εν Αθήναις. Εκ του τυπογραφείου Α. Κολαράκη, σ. 325-326.
 21. 'Ο. π., σ. 326.
 22. Γι' αυτό το θέμα πβλ. Γ. Ε. Πηγουλιτάκη (1988), «Ακόμα και κοινωνοβουλευτικός στην δεσφωτική επανέλευση στην Ελλάδα», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 71, σ. 200-235. για γιά τις κοινωνοβουλευτικές συνθήκες της μεσοβασίλειας (1862-1864) και τις επιπτώσεις της της περιόδου στη λειτουργία του κοινωνοβουλευτικού συστήματος στην Ελλάδα του 19ου ηγοβουλευτικού στην Ελλάδα και η λειτουργία του κατά τον 19ο αιώνα», Δ. Γ. Τσοτσόμ, *έν. 55-71*. Χρ. Ανδριανή (1987), «Πολιτική και πελατειακό σύστημα στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», *Ελληνική Κοινωνία*. Έρευνας του Κέντρου Έγερσης της Ελληνικής Κοινωνίας. *Ελλάδα, 1864-1909. Ίδεολογία και πράξη της καθολικής ψηφοφορίας*. Αθήνα: Θεμέλιο, D. ακίν (1989), *Η έννομιότητα της Ελλάδας, 1770-1923*. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Έρευνας, μετρε. Α. Σαφειρόπουλος γ' έκδοση, ιδιαιτέρως σ. 154-158.
 23. Γ. Γ. Παπαδοπούλου (1864), «Περί της έν Ελλάδι Δημοκρατίας Έκπαιδευτικής», περιοδικό *ανόμοια*, τόμος Η', (άρθρ. 342, σ. 149-156 και άρθρ. 343, σ. 161-166), σ. 153.
 24. 'Ο. π., σ. 153.
 25. 'Ο. π., σ. 161.
 26. Ν. Ι. Σαβιτόλου (1865), *Υπόμνημα περί του καταπέυου κλήρου και περί εκπαίδευσης έν Αθήναις, έν του τυπογραφείου Α. Δ. Βαλλιαγιά, σ. 5-6*. Πβλ. και τό άρθρο του Χ. Νούτσου *Βολογία και Εκπαιδευτική Πολιτική*. Αθήνα: Θεμέλιο, σ. 13-34. Βιογραφικά στοιχεία για τον Ι. Σαβιτόλο βλ. Δ. Α. Δημητριάδου (1916), *Απάνθισμα Βιογραφικών. Των από της συστάσεως του Έλληνικού Πανεπιστημίου εκλεπτύσαν τον βίον καθήγητων αυτοί 1837-1916*. Πιτυουάνα Γ. Μεσοκιά, Αθήνησ, σ. 131-138.
 27. Ν. Ι. Σαβιτόλου (1865), *ό. π.*, σ. 6.
 28. 'Ο. π., σ. 8.
 29. 'Ο. π., σ. 8-9.
 30. 'Ο. π., σ. 9.
 31. 'Ο. π., σ. 9-10.
 32. 'Ο. π., σ. 16.
 33. 'Ο. π., σ. 16.
 34. Δ. Στ. Μαυροκοοδόττου (1871), «Υπόμνημα των περί εκπαίδευσης του λαού, *οι οργανωτικές Κήρυξ*, περιοδος Β', έτος Γ', τεύχος 4 (σ. 333-361) και τεύχος 5 (σ. 433-454), σ. 449.
 35. Γι'α την ιστορία του σχολείου και τη σημασία του σε θέματα παιδείας του έθνους βλ. 'Ο έν

Σημειώσεις

285

Αθήνας Σχολικός πρύος διάδοσαν των Έλληνικών Γραμμάτων (1970), *Η δράση του Σχολείου κατά την κατοχική περίοδο 1869-1909*. Αθήνα [έκδοση του ιδιωνόμου Σχολείου]. Πβλ. και 'Α. Δημάδ, *επιμέλεια* (1973), *ό. π.*, σ. λη' - λθ'.

36. *Περί καταπέυας και μέσης παιδείας έν Ελλάδα*, *ή ό έπι του θέματος τούτου διαγωνισμός*. Γραμμάτων Σχολείου, Αθήνησ, τύπος Άνδρέου Κορομηλά, 1872, σ. 80.

37. Στ. Παυνοπούλου (1901), *ό. π.*, σ. 283. Στην ίδια σελίδα δημοσιεύεται και η διεφθαρτική δεσφωτική κληρικώς ελεσδότρια της Ελλάδας «περί του μη επιβαλλέν τούς δημοδ- 38. 'Ο. π., σ. 283.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΠΕΜΠΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

1. Βλ. Σύνθεσις Πρεσβυτέρων (1870), *Έρωτα των έργων έρωτων της ελεσθίας και δολής ελληνικής γυλής Κληρικά σχολεία. Κοσμικό κλήρου άνοδοσίας*. Αθήνησ, έν του τυπογραφείου της Θεμέλιος Ιω. Σχάβια.

2. 'Ο Άδελφός Οικονόμου, θιασώτης ένος κοινωνιακού οίκοσινολογίου, χαλασθητέται άπό τον Κ. Μοσχάδ άς κλήρος έκπασης στην Ελλάδα τον έδων του ούποτικού οοσιαλομίου του Γάλλου Comte de Saint-Simon (1760-1825), όπως αυτός οι έδές διαμορφώθηκαν άπό τό μαθητή του γαμμάτια του Saint-Simon, Γάλλο κοινωνιολόγο Auguste Comte (1798-1857). 'Ο ελεσθίας θεωρείται άς εισηγητής του οοσιαλοτικού θεματικού. 'Ο Auguste Comte συνεμείλετο την άποψη του Saint-Simon, ότι δηλαδή με κοινωνία εημερετέ όταν κυβερνέται άπό τους «ειδικούς» (έπιστήμονες, μηχανικούς και βιομηχανούς) (τέχνοκράτες). 'Ο Comte όμως πίστευε ότι οι ειδικοί θά έργαζε να διαδέχον περιουσιόετη γνώση, καθόσον άραγοι γενικά οι ειδικοί χαρακτηζή τον οχέσις, άπό όση φαίνεται ότι στην προσηματωμένη αυτού οι ειδικοί χαρακτηζή του. Σύμφωνά με τον Comte ή πιο χηρήχη γνώση είναι έκείνη, ή όποια βασίζεται σε έμπειρικά δεδομένα, «θεματική» γνώση. 'Ο Α. Οικονόμου, ό όποιος διαφήνει άπό τό 1873 έως τό 1888 τό Έλλάδα, υπήρξε πολυάπλευρη και δεσπότης προσοστικότητα με έκσυγγρονιστικές άντιλήψεις και τάσεις στο κοινωνικό, οικονομικό και πολιτικό πεδίο. Γι' αυτό και ό Α. Οικονόμου χαρακτήρισε στα μετρώ των προποστών Έλλήνων του 19ου αιώνα, όί όποιοι ανεβόλαν στη «γένεση της κοινωνικής προβληματικής», σήμωνα με τη σχετικά άνάληση του Κ. Μοσχάδ. Βλ. Κ. Μοσχάδ και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα. Αθήνα: Έκδόσεις Καστανιώτη, τόση έκδοση, σ. 153-156. Πβλ. έπίσης Βασίλη Καδόμα (1995), «Κρατική παρέμβαση και γυλελεθεσμός: Γ. τεύχος 8, Δεκέμβριος, σ. 55-83. Γι'α τούς Comte de Saint-Simon και Auguste Comte βλ. Thomas H. Greer (1972), *A Brief History of Western Man. Since 1500*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, second edition, σ. 409-410 και 423.

3. Βλ. Σύνθεσις Πρεσβυτέρων (1871α), *Συνέλευσις των Έπιτημών μελών. Διακριτικά (της συνεδριάσεως της 7 Μαγίου 1871)*. Στενογραφική άνά Ν. Τσαγκά, Γ. Έν Αθήναις, έν του τυπογραφείου της Θεμέλιος Ιω. Σχάβια, σ. 9-10, όπου ό Α. Οικονόμου διαφέρεται τό περιστατικό της φεσται με τό άρχικό Α. (συνγγραφέας του όποιου θά πρέπει να ήταν ό Άδελφός Οικονόμου) με άντιφά 15 Μαγίου 1871.

4. Σύνθεσις Πρεσβυτέρων (1870), *ό. π.*, σ. 9.

5. *Αύριο*.
6. *Ο. π.*, σ. 11.
7. *Ο. π.*, σ. 14-15.
8. *Ο. π.*, σ. 15-17.
9. Ολόκληρο το κείμενο της έπιστολής δημοσιεύτηκε στην *Εκκλησιαστική Εφημερίδα Ορθόδοξος Έπιθεώρησης*, έτος Β', άριθ. 3, 16 Νοεμβρίου 1870, σ. 18-19. Πββλ. και Παθθενίου Πολάκη (1922), «Πρώτα άυτόπτετα πρὸς άνορθωσιν τοῦ ἐφημεριακοῦ κλήρου», *Εκκλησιαστικός Φάρος*, Έπιστημονικὸν θεολογικὸν συγκροτήμα, τόμος 21, (σ. 441-508), σ. 452-453.
10. Το κείμενο της έπιστολής τοῦ Μητροπολίτη Ἀθηνῶν δημοσιεύεται στην *ἐκκλ. ἐφημερίδα Ορθόδοξος Έπιθεώρησης*, ὁ. π., σ. 19. Έπίσης Σινώδεις Πρεσβυτέρων (1871α), ὁ. π., σ. 12-13.
11. Για την προσημειωμένη και τὸ ἐκκλησιαστικὸ και ἔθνικὸ ἔργο τοῦ Μητροπολίτη Κυριότητοῦλου Έν Ἀθηνῶν, σ. 83-88. Έπίσης Γ. Χ. Κωνσταντινίδου (1972), «Θεοφάνης Βλαχουτσιώδουλος, μητροπολίτης Ἀθηνῶν (1862-1873)», περιοδικὸ θεολογικὸ, τόμος ΜΓ', σ. 671-681.
12. Το κείμενο της έπιστολής πρὸς τοὺς ἐφόδους δημοσιεύεται στην *ἐκκλ. ἐφημερίδα Ορθόδοξος Έπιθεώρησης*, έτος Β', άριθ. 6, 30 Δεκεμβρίου 1870, σ. 44-45.
13. Βλ. τὰ ὄμοια τὸν διοριζόμενων ἐφόδων τὸν Κυριακῶν σχολείων ἀπὸ τὸ ἐκτενὲς *Έπιθεώρησης*, ὁ. π., σ. 43-44.
14. Παθθενίου Πολάκη (1922), ὁ. π., σ. 456-457.
15. *Ο. π.*, σ. 457. Πββλ. και σ. 453-454 ὅπου ὁ Π. Πολάκης ἀναφέρει τὰ ἴδια δημοσιευμένα βιβλία τοῦ Α. Μελά, τὰ ὅποια φαίνεται ὅτι οἱ πρωτεργάτες της «Σινώδεις Πρεσβυτέρων» εἶχαν στόση τον να χρησιμοποιησιν κατὰ τὴ διδασκαλία στα Κυριακὰ σχολεῖα. Βλ. βιογραφικὰ ἱζητήματα (1970), *Ἡ δόξα τοῦ Σπυλάγου κατὰ τὴν ἑκατονταετιαν 1869-1969*. Ἀθῆνα, ἔκδοσι τοῦ ὁμοσυνίου Σπυλάγου, σ. 153-154. Για τὸν Α. Μελά ὡς συγγράφα παιδικῶν βιβλίων γενικά, βλ. Α. Λέκου (1991), *Ἰστορία της Ἑλληνικῆς Παιδικῆς Λογοτεχνίας*. Ἀπὸ τὸν *ἸΘ' αἰώνα ἕως σήμερ.* Ἀθῆνα: Ἐκδόσεις Διημ. Ν. Πατσάση, ἔκδοσι θ', βελτιωμένη και συμπληρωμένη, σ. 33 κ. ἔ.
16. *Εφημερίδα Ἀκρίν*, 22 Φεβρουαρίου 1871. Ένα μέρος της έπιστολής τοῦ Μητροπολίτη Θερμαίου δημοσιεύεται και στὸ Παθθενίου Πολάκη (1922), ὁ. π., σ. 458-461.
17. Ἡ έπιστολή-ἀναφορὰ πρὸς τὸν Μητροπολίτη Θεοφάνη της διοικητικῆς ἐπιτροπῆς της «Σινώδεις» με ἡμερομηνία 23 Φεβρουαρίου 1871 δημοσιεύτηκε ἀργότερα στην ἐφημερίδα *Παλιγγενεσία* της 12ης Ματίου 1871. Πββλ. Παθθενίου Πολάκη (1922), ὁ. π., σ. 462-463.
18. Έπιστολή-τροπολοση τὸν μέλαν της διοικητικῆς ἐπιτροπῆς της «Σινώδεις» με ἡμερομηνία 24 Φεβρουαρίου 1871, ἡ ὁποία ἀνηρθυνοτο πρὸς τὰ ἔπιτιμα μέλη και δημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸν *Πρεσβυτέρων* (1871α), ὁ. π., (σ. 3-7), σ. 4-5. Ἀπὸ τὸ περιεχόμενο της έπιστολής αὐτῆς διακρίνεται τὴ «Σινώδης» καθὼς και τὰ ὅσα συζητήθηκαν στην ἑκτακτη συνέλευση τὸν τοκτικῶν μέλαν της «Σινώδης» της 22ας Φεβρουαρίου 1871. Πββλ. και Παθθενίου Πολάκη (1922), ὁ. π., σ. 463-465.
19. Ορθόδοξος Έπιθεώρησης, έτος Β', άριθ. 10, 28 Φεβρουαρίου 1871, (σ. 75-76), σ. 75.
20. Σινώδεις Πρεσβυτέρων (1871α), ὁ. π., σ. 6-7.
21. Βιογραφικὰ στοιχεία γιὰ τὸν Π. Καλάνα βλ. Κ. Α. Γεωργιάδη (1965), «Καλάνας Πανάος, ἑθνοκριτική και ἠθική Ἐκπαιδευτική, τόμος 7ος, στ. 236-237.
22. Σινώδεις Πρεσβυτέρων (1871α), ὁ. π., σ. 20.
23. *Ο. π.*, σ. 27-28.

Σημειώσεις

24. Εφημερίδα *Έθνογραφία* έτος Γ', άριθ. 2187, 26 Ματίου 1871.
25. *Αύριο*.
26. Εφημερίδα *Εκλεκτική*, έτος Γ', άριθ. 115, 9 Ματίου 1871, σ. 63.
27. Εφημερίδα *Κεραυνός*, έτος Γ', άριθ. 55, 10 Ματίου 1871.
28. Εφημερίδα *Έθνογραφία*, έτος Γ', άριθ. 2181, 16 Ματίου 1871.
29. Σινώδεις Πρεσβυτέρων (1871β), *Συνέλευσις τὸν Ἐπιτίμων μέλαν Πρακτικά* (της συνεδριάσεως της 30 Ματίου 1871). Συναρθερημένα ὑπὸ Ν. Τσιρκάκη. Π. Ἐν Ἀθῆναις, ἐκ τοῦ τυπογραφείου της Θείμωδου Ἰω. Σπλάτα, σ. 4-5.
30. *Ο. π.*, σ. 9-10.
31. *Ο. π.*, σ. 11.
32. *Ο. π.*, σ. 11-12.
33. *Ο. π.*, σ. 14.
34. *Ο. π.*, σ. 14.
35. *Ο. π.*, σ. 35.
36. *Ο. π.*, σ. 40-41.
37. *Ο. π.*, σ. 43-45.
38. Πββλ. κubiό ἄρθρο, προφανῶς τοῦ καθηγητῆ της Θεολογικῆς σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Ἀν. Δ. Κυριακοῦ ἔκδοσι και διευθύνει της ἐκκλησιαστικῆς ἐφημερίδας *Ορθόδοξος Έπιθεώρησης*, με τὸν τίτλο: «Ἀντίκρια της Ἐκκλησίας, Ορθόδοξος Έπιθεώρησης, έτος Β', άριθ. 12, 31 Ματίου 1871, σ. 89-92. Στὸ πρῶτο φηλά τοῦ άριθ. 12 (σ. 89) της ἐφημερίδας ἀνεργάγετο να ἐκταθευθῆ ὁ κλήρος και να μεταδιορθῆ. 2. Πέρεται να εἰσάβῃ πενταχοῦ και πάντοτε ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τὸ κήρυγμα τοῦ Εὐαγγελίου. 3. Πέρεται να κομῆθῆ ἡ λατρεία, ἰδίως να βελτιωθῆ ἡ ἐκκλησιαστικὴ μουσική».
39. Για ἑκτενή ἱστορικὴ ἀνάληψη τοῦ Ἀναγεωσκῶθ θέματος βλ. Στ. Β. Μαρκέλη (1966), *Α.Ε.*, τόμος δευτέρος: «Ἡ Συνταγματικὴ Βασιλεία 1863-1909», κερφάλαιον ἔκτον: «Τὸ Ἑλληνικὸ ἔθνος, τόμος ΓΓ', Ἐκδοτικὴ Ἀθῆνων, 1977, σ. 312-314. Χρήστου Μιχαήλου και Εὐαγγελίας Βουγενά (1995), «Ἡ ἐκπετάλωση τοῦ νεότερου Ἀναγίου και ἡ δημοσυνία τοῦ Ἀναγεωσκῶθ ἱρημῆτος 1855-1873», *Τὸ Βῆμα τὸν Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν*. Τριμηνιαία ἔπιση-μονική ἐπιθεωρησι, τόμος Δ', τεῦχος 16, Ἰούνιος, σ. 205-238.
40. Εφημερίδα *Έθνογραφία*, έτος Γ', άριθ. 2188, 31 Ματίου 1871.
41. Εφημερίδα *Κεραυνός*, έτος Γ', άριθ. 61, 7 Ἀπριλίου 1871.
42. Ἡ μητροπολιτικὴ ἐγκύκλιος δημοσιεύτηκε στην ἐφημερίδα *Έθνογραφία*, έτος Γ', άριθ. 2180, 15 Ματίου 1871.
43. Εφημερίδα *Έθνογραφία*, έτος Γ', άριθ. 2188, 31 Ματίου 1871.
44. Ορθόδοξος Έπιθεώρησης, έτος Β', άριθ. 13, 15 Ἀπριλίου 1871, σχόλιο με τὸν τίτλο: «Οἱ καθήγοροι της «Σινώδεις τὸν Πρεσβυτέρων», (σ. 98-102), σ. 101-102.
45. *Ο. π.*, σ. 102.
46. Περισσότερα γιὰ τὴ διδασκαλία τὸν προτεστάντων-καθολικῶν (πρεσβυτεριανῶν) βλ. ἐνδεικτικὰ ἀπὸ τὴν πλοοία βιβλιογραφία στὸ θέμα: Β. Κ. Στεφανίδου (1970), *Εκκλησιαστικὴ Παιδαγωγικὴ ἔπιση μέλει σήμερον*. Ἀθῆνα: Ἐκδοτικὸς οἶκος «Ἀστὴρ» Ἀλ. και Ε. Churches. London: Ward Lock Educational, κηλοῖς σ. 30-34.
47. Π. Γ. Μπαρτσιώτου (1951), «Ο Πανάος Καλάνας ὡς χριστιανὸς ἐπιστήμιον (1814-1896)», περιοδικὸ θεολογικὸ, τόμος ΚΒ', (σ. 26-39), σ. 35. Για περισσότερα βιογραφικὰ στοιχεία γιὰ τὸν Π. Καλάνα βλ. Κ. Α. Γεωργιάδη (1965), «Καλάνας Πανάος, ἑθνοκριτική και ἠθική

Εγκυκλοπαίδεια, τόμος 7ος, σσ. 236-237.

48. Πηγή. Owen Chadwick (1975), *The Secularization of the European Mind in the Nineteenth Century*. London: Cambridge University Press, και κυρίως το 5 κεφάλαιο με τον τίτλο: «The rise of anticlericalism», σ. 107-139.

49. Η ουστηματική ίδρυση Κατηχητικών σχολείων στην Ελλάδα χρονολογείται από το έτος 1913. Η χρονολογία αυτή είναι συνδεδεμένη με το πρώτο πομπιατικό έργο του εφημερίου του όριος θεωρείται ο κύριος έμπνευστής της ιδέας ίδρυσης ορθόδοξων ελληνικών Κατηχητικών σχολείων στον αιώνα μας. Περισσότερα γν' αυτό το θέμα βλ. Π. Παπαϊωάννου Μαρτυρολόγιον τμήκος 242 (σ. 85-86), 243 (σ. 106-107), 244 (σ. 122-123), 247 (σ. 166-167), 252 (σ. 236-237), 258 (σ. 308-309), Γ. Σ. Μικαηλ πρωτοσεβαστήριου (1934), «Τα Κατηχητικά σχολεία. Μικρά ιστορικά (ανασκόπησις, περιουδικό μέρος Συνέσιμος, έτος Ζ' (περίοδος Ε')), άριθ. 33, 22 Μαΐου, σ. 257-258. Έριση Κ. Κοιχουλά (1965), *Το Κατηχητικόν Σχολείον εν τη Εκκλησία της Ελλάδος (Ιστορία αυτού και χροσική εξ έπισημης ορθόδοξου)*. Αθήνα 1965 (άκτύπου εκ της Θεολογίας ΑΕ').

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΕΚΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

1. Γεωργίου Βενθούλου (1884), *Θεολογίον της Δημοτικής Εκπαιδευτικής συναρχής και έκδοθεν έργαίαι του επί των Εκκλησιαστικών και της δημ. Εκπαιδευτικής Υπουργείου 1833-1883*. Εν Αθήναις, παρά τῶν έκδοτην Σ. Κ. Βάστωρ, τόμος Α, σ. 158-159.
2. *Απόδη.*
3. Ο Α. Βολγένης κυβέρνησε ως πρωθυπουργός της Ελλάδος γιά ὄσον και τελευταία φορά βολές των δικαίων πολιτικών της εποχής βλ. D. Dakin (1989), *Η ένοποίηση της Ελλάδος έκδοση, κυρίως σ. 154-156, 190-192 κ. ά.*
4. Βλ. το κείμενο του νομοσχεδίου και την εισηγητική έκθεση που τό συνοδεύει στο Έφημερίδ των Σύντησεων της Βουλής. Περίοδος ΣΤ'. Σύνοδος Α'. Προεδρία Ιωάννου Ζάγκου (25 Αθίνας. Έκ του Εθνικού τυπογραφείου, 1875, σ. 24-32. Πηγή. και Α. Δημαρά, έπιμέλεια (1973), *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε (Τεκμήρια Ιστορίας)*. Τόμος Α (1821-1894). Αθήνα: Έκδοτική «Επίλη», σ. 10' -11'. Απ. Άνδρέου (1990), *Σχέδια νόμων γιά την εκπαιδευση, 1870-1880*. Αθήνα (Ανάγνωστο από τό περιουδικό Θέσις, τμήκος 26, 27, 28 (1989), σ. 29-34.
5. *Έφημερίδ των Σύντησεων της Βουλής*. Περίοδος ΣΤ'. Σύνοδος Α'. Προεδρία Ιωάννου Ζάγκου (25 Ιουλίου - 3 Δεκεμβρίου 1874), ό. π., σ. 25.
6. *Απόδη.*
7. Ο Ν. Ι. Σαβίτιος πειθυγάρει την έκδοση των δικαίων από την έκδοσι πολιτική και κομπιατική έξουσία —κατά τη μετά την επανάστατική άπορομή του βασιλιά Όθωνα από την Ελλάδα (1862) έποχή— με τον ακόλουθο ρητορ: «Τίς έστιν ὁ εν Ελλάδι δημοδιδάκαλος; Ουδέν ύπηρτική αυτού καταστάσις βραχέως τινας ύποχλήσις σιγίσις, τόν δ' όδον διδασθεύς, τίς οίδε πος έξερσασθείς, διά τινόν δε μέσον τό πτυχίου άξιωθείς, και προστρία Πληγέξουσιου ύποσχεσί ότι καθ' όλον τόν μέλλοντα αυτού βίον θέλει έξυμνησεί του προστρίου του τό σιμψέ-

Σημειώσεις

- γοντα. Τοστρος λοιπόν ὁ δημοδιδάκαλος πρίν ἡ διορηθῆ διορηθείς δε μή γιά διαλεθευθότα; Ιονάωντιον ἡ δευτέρα αυτού δουλεία και της πρώτης διορηθείς δε μή γιά έξαστάται από παντός, οίον Έπαύγου, Δημάργου, δημοτικού σιμβούλου, Βουλευτρού, Διευθυντρού των δημοτικών σχολείων και τόσων άλλων. Ουδέν άνωδικόν άντῆ έπιτεγέταται πρῶ- νημια, ὁ δε διορηθός μετανοεί ότι άφῆκε την ύπνυν όσος εἴη άσπασί βίον όβίωτρον. Τίνας λοιπόν άγεταί δύναται να έμπευση είς τοῦς μαθητίς αυτού ὁ συνβίος πύσθ άγετής άμοιος διδάκα- λος ούτος; Ανάγκη λοιπόν ἡ δημοτική παιδείσις να τροπολογηθῆ καθ' ύποχλήσιμον, Ν. Ι. Ζαγρούλου (1865), *Υπόμνημα περί του καταπέου κλήρου και περί εκπαιδευτικής*. Εν Αθίνας, Πατριδοπολιος χροσκήριε το δάσκαλο της μετά τό 1862 έποχής: «Η έννοια του δάκκαλου, άπόστολον της πατρίδος εν τη των πατέρον κοινωτία ως περιβραβημένην λεγοσύνην τινα, ός ύποδάρλου, ήκισια είς τόν ήλικόν νόμον πιστεδοντος; άμύοντος προσαγωγής, διά την αἰέτησιν της εὔσταθείας, και τέλος μεταβαλόντος τό λεγόν έργο εν εὔτελής τι έπιτεδευμας», Γ. Γ. άριθ. 441, 1 Αύγουστον, (σ. 161-170), σ. 168. Πηγή. και Βασιλείου Φαροῦ (1868), *Η Δημοσία παι- δευσις και τό δάσκαλικόν εν Ελλάδι*. Εν Πάτρσις, τμήκος Ε. Π. Χροστοδούλου, κυρίως σ. 12-13.
8. Έφημερίδ των Σύντησεων της Βουλής. Περίοδος ΣΤ'. Σύνοδος Α'. Προεδρία Ιωάννου Ζάγκου (25 Ιουλίου - 3 Δεκεμβρίου 1874), ό. π., σ. 26-27.
 9. Ο. π., σ. 29.
 10. *Απόδη.*
 11. *Απόδη.*
 12. *Απόδη.*
 13. Ο. π., σ. 30.
 14. Βλ. W. Boyd and E. J. King (1975), *The History of Western Education*. London: Adam and Charles Black, έκδοση ένδεκάτη, κυρίως κεφάλαιο ΧΙΙ: «The second half of the nineteenth century», σ. 330 κ; έξ Πηγή. και Owen Chadwick (1975), *The Secularization of the European Mind in the Nineteenth Century*. London: Cambridge University Press.
 15. Τις μιά άσπυρη άναφορά στην Ιστορία του Ελληνικού Διδασκαλικού Σώλλόγου βλ. Παν. Ν. Νέση, «Σύλλογον Διδασκαλικός, *Μεγάλη Παδιοργακή Εγκυκλοπαίδεια*. Αθήνα: Έκδοτικός Έργοσ Ελλάς, τόμος πέμπτος, (σ. 87-89), κυρίως σ. 87. Έρσιση Παν. Κ. π., τόμος τέταρτος, (σ. 520-523), κυρίως σ. 520-521.
 16. *Πρακτικά των ειδών συνελύσεων του εν Αθίνας Ελληνικού Διδασκαλικού Σώλλόγου*, έτος Β' - 1874. Εν Αθίνας, εκ του τυπογραφείου άδαλάφου Περγῆ, 1874, σ. 7-8. Πηγή. και Α. Δημαρά, έπιμέλεια (1973), Α', ό. π., σ. 218-219.
 17. *Πρακτικά των ειδών συνελύσεων του εν Αθίνας Ελληνικού Διδασκαλικού Σώλλόγου*, έτος Β' - 1874, ό. π., σ. 4.
 18. Ο. π., σ. 11-13.
 19. Ο. π., σ. 15-16.
 20. Ο. π., σ. 16-17.
 21. Ο. π., σ. 21-23.
 22. Ο. π., σ. 23-24.
 23. Ο. π., σ. 26.
 24. Τις μιά έύσπυρη άλλά πρικήτική άνάληση της Ιστορικής έξέλιξης της έννοιας του ελληνικού κοινωτιομ βλ. Ν. Ι. Παπαϊωάννου (1993), *Ο ελληνικός κοινωτιομ και ἡ νεολλη- νική κοινωτική παιδείσι*. Αθήνα: Έκδόσις Παγουσία.

25. *Πρακτικά των ειδικών συνελεύσεων του εν Αθήναις Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου*, έτος Β' - 1874, ό. π., σ. 26-27.
26. Για να γίνει πλήρης άντλησις ός χαρακτηρισμός της πρότασης του Ν. Αριστοκλή ως ομιλητής, πρβλ. την έμπειροστατομένη άνάλυση του ίεσολογικού ύψόβηθου της δομής και λειτουργίας καθός και της πορείας που άκολούθησε τό εκπαιδευτικό σποτηρια στην Ελλάδα του 19ου αιώνα στο Κ. Τουνγκαλά (1977), *Εξέλιξη και άναπαράγωγη. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*. Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο, κυρίως τό μέρος δεύτερο, σ. 381-576.
27. *Πρακτικά των ειδικών συνελεύσεων του εν Αθήναις Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου*, έτος Β' - 1874, ό. π., σ. 38.
28. *Ό. π.*, σ. 39-40.
29. *Ό. π.*, σ. 41.
30. *Ό. π.*, σ. 43.
31. *Ό. π.*, σ. 44-45.
32. *Ό. π.*, σ. 87, Πηγή και Α. Δημαρά, έπιμέλεια (1973), Α', ό. π., σ. 220.
33. *Πρακτικά των ειδικών συνελεύσεων του εν Αθήναις Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου*, έτος Β' - 1874, ό. π., σ. 88-89. Πηγή και Α. Δημαρά, έπιμέλεια (1973), Α', ό. π., σ. 221.
34. Βλ. Α. Δημαρά, έπιμέλεια (1973), Α', ό. π., σ. μ', ύποσ. 1. Πηγή και Γ. Ι. Κωνσάντη (1970), *Εκπαιδευτική Ιστορία της Ελλάδος*. Τόμος Β'. Από των άρχων του Η' αιώνασ μέχρι των καθ' ημάς χρόνων εν έπιτομή. Εν Αθήναις, έκδοσις δεύτερα βελτιωμένη και έπισημμένη, σ. 258.
35. *Πρακτικά του Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου του έτους 1875*. Αθήνησ, έκ του τυπογραφείου της φιλοκαλίας, 1876, σ. ζ'. Βιογραφικά στοιχεία για τον Μ. Ι. Βρατσάνο βλ. Γ. Γ. Έκδοσις Ελληνικά Γράμματα, 1989, τόμος δεύτερος, στ. 1038-1039. Για τό χρόνο φοίτησης του Μ. Ι. Βρατσάνου στη Ριζάρειο Εκπαιδευτική σχολή βλ. Χρυσ. Παπαδοπούλου (1919), *Ιστορία του πατριωτισμού ΙΙ*, Α. Πετρόκου, σ. 227.
36. Γεωργίου Βενθούλου (1884), *Θεολογίων της Δημοτικής Εκπαίδευσεως*, τόμος Α', ό. π., σ. 185.
37. Για τό πολιτικό κλίμα μέσα στο όποιο έξδρασε και τίς πολιτικές και νομιματικές έπιλόγις του Α. Κομμουνόδου, σέ σχέση με αυτές των άλλων πολιτικών της εποχής του, βλ. D. Dakin (1989), *Η ένοποίηση της Ελλάδος (1770-1923)*, ό. π., κυρίως σ. 216-220. Πηγή και τό σχετικά άρθρου του διατυπώνονται για την εκπαιδευτική πολιτική του Α. Κομμουνόδου στο Άρ. Ανδρέου (1990), *Σχέδια νόμων για την εκπαιδευτική 1870-1880*, Αθήνα (Άνάρτυρο άπό τό περιοδικό Έσπερος, τεύχος 26, 27, 28 (1989), κυρίως σ. 76.
38. Γεωργίου Βενθούλου (1884), *Θεολογίων της Δημοτικής Εκπαίδευσεως*, τόμος Α', ό. π., σ. 180.
39. *Ό. π.*, σ. 180-181.
40. Χ. Ν. Φιλιάδαράφειος (1876), *Τά Αρσολύβια άπό των Σχολείων Βιθλίου*. Εν Αθήναις, σ. 1-2.
41. *Ό. π.*, σ. 13-14.
42. *Ό. π.*, σ. 15-16.
43. Είναι χαρακτηριστικό ότι την Ιη Σεπτεμβρίου 1876 ό Απόστολος Μιχαήλσ ίδρυσε στην Αθήνα την «φιλοσοφική και εκπαιδευτικήν των έλληνοεταίρων σχολήν». Ο βασικός λόγος ίδρύσεως της σχολής ήταν η έπιβλήμα του Α. Μακράκη να προσφιλίσει τους νέους, που θά έπέλεγαν να παρακολουθήσουν τά μαθήματα της σχολής, άπό τους μανδύονες τους όποιοις θεωρούσε ότι διερχαν άπό την άντιθρονοκρατική και ψευδοφιλολοσοφική μόρφωση εκείνης της εποχής. Τό μέρ-

γρημα της σχολής διεκρίνετο για τον έλληνοκεντρικό προσανατολισμό και την έπιμονή του σπινάχου του στη διδοσκαλία της Ορθόδοξης χριστιανικής πίστης, όπως τουλάχιστο ό Τόμος ό Α. Μιχαήλσ άντελεξιβήντο και ζώσε αυτή την πίστη. Περισσότερα γν' αυτό τό θέμα βλ. Δ. Σ. Μιχαήλσ (1920β), Ο Απόστολος Μιχαήλσ (1831-1905), Εν Θεσσαλονίκη, τύπος «Αγκύρας» - Ίωάννου Κουμέλου, κυρίως σ. 24.

Γιά μετ έμπειροστατομένη συζήτηση των προεκτάσεων και των έπιδράσεων της διδοσκαλίας του Α. Μακράκη στον κοινωνικό και έργατικό χώρο κατά τό τέλος του 19ου αιώνα, βλ. Θανάση Κολαράτη (1993), «Θρησκευτικότητα και κοινωνική διαμαρτυρία: Οι όραδοί του Αριστοκλου Μιχαήλσ στη βορειοδυτική Πελοπόννησο (1890-1900)», *Τά Ιστορικά*. Περιοδική έκδοσις Ιστορικών σπουδών, τόμος 10ος, τεύχη 18-19, (έκδοτικός όίκος «Μέλισσα»), σ. 113-142.

44. *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, άριθ. 73, 18 Δεκεμβρίου 1867.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΕΒΔΟΜΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

1. Ολόκληρο τό κείμενο του ύπομνηματος του Α. Μετά δημοσιεύτηκε στα πρακτικά του συνεδρίου των Ελληνικών Συλλόγων: Συνέδριον των Ελληνικών Συλλόγων, *Πρακτικά της πρώτης αήτου συνεδρίου ανηραγοσθήσεως εν Αθήναις εν έτει 1879*. Εν Αθήναις έκ του τυπογραφείου Πέτρου Πιερίη, 1879, σ. 168-169. Τό ίδιο κείμενο άναδημοσιεύτηκε και στο: *Ό εν Αθήναις Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων (1970)*, *Η δόξα*σ του Συλλόγου κατά την *επισημειωμένην 1869-1969*. Αθήνα [έκδοσις του ίδιωνώνου Συλλόγου], σ. 86-87.

2. Βλ. Συνέδριον των Ελληνικών Συλλόγων, *Πρακτικά της πρώτης αήτου συνεδρίου ανηραγοσθήσεως εν Αθήναις εν έτει 1879*, ό. π., σ. 40-41 και 45. Για τό συνέδριο των Ελληνικών Συλλόγων, τό όποιο συνήλθε στην Αθήνα άπό 23 Μαρτίου 1879 - 9 Απριλίου 1879, ό Κ. Θ. Βερόλινο έπιμαρτοσε η έντιπωση, στην Ελλάδα, ότι ό έλληνομοσ έκαθίστασε την συγγενότητα των ένόπητα θά κατορθωνε να έπιτύχει στο μέγιστον έννοική την προβλεπόμενη διασφάλιση των έλληνοεταίρων συνοδών. Ένας άπό τους λόγους για την ειγνητική αυτήν έπιβλήση έθεσθησε ότι θά μπορούσε να είναι και τό συνέδριο των Συλλόγων, που θά συνεκέντρωνε έκαρσοσί τους άπό όλη την έλληνική Άνατολή. Η όκέψη δεν έκτισ προσηταιές τους προς την ένόπητα, έίχαν όργανώσει γεγραμμένα, οαδβικά, ιταλικά συνέδρια. Στην Ελλάδα δύσκολο είναι να ύποστηριχθεί ότι τό συνέδριο (23 Μαρτίου 1879 - 9 Απριλίου 1879) άνταποκρίθηκε στις προσδοκίες των όργανωτών του: έγινε άπορημη βιολών άντεργαλήσεων, και δεν τό έδόθηκε συνεκτασ. Άπό τό έισογνητικό σημείωμα του Κ. Θ. Δημαρά στην έκδοσι: *Κωνσταντίνος Παπαρηγόπουλος, Προλεγόμενα*. Επιμέλεια Κ. Θ. Δημαράσ (1970), σ. 25.

3. *Ό εν Αθήναις Σύλλογος προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων (1970)*, *Η δόξα*σ του Συλλόγου κατά την *επισημειωμένην 1869-1969*, ό. π., σ. 86.

4. *Ό. π.*, σ. 86-87.

5. *Ό. π.*, σ. 87.

6. *Άνάρτυρο*.

7. Πηγή, *Πρακτικά των Γενικών Συνελεύσεων του έτους 1878-1879 του Ελληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου*. Παράρτημα του περιοδικού «Πλάτωνος». Εν Αθήναις 1880 (έκ του τυπογραφείου Χ. Ν. Φιλιάδαράφειος), σ. 22.

8. *Ό. π.*, σ. 40.

9. Τά πρακτικά των γενικών και ειδικών συνελεύσεων των συλλογικών έτών Ζ' και Η',

- 1879-1881 του Ελληνικού Λυδασκαλείου Συλλόγου δημοσιεύτηκαν στο επίσημο περιοδικό του *Παιδαγωγικό Πλάττων*, τόμος Γ'. Σεπτέμβριος και Οκτώβριος 1881, τεύχη ΙΑ' και ΙΒ', σ. 353-406.
10. Βλ. ό. π., σ. 368. Ολοκληρωτό κείμενο της εισήγησης του Π. Οικονομίου δημοσιεύτηκε μετέτα θρησκευτική φωνή έξέδιδαν ό καθήγητής της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών Αναστάσιος Δ. Κυριακός και ό διηγητής της ίδιας Σχολής Γενάτιος Μοσχάκης.
11. Βιογραφικά για τον Π. Οικονομίον βλ. Αντ. Τσηνήνη, «Οικονομίου Πανουργίας», *Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*, Αθήνα: Έκδοτικός όίκος Ελληνικά Γράμματα, 1968, τόμος τέ- (1992), *Τά Διδασκαλεία και ή άνάπτυξη της παιδαγωγικής σχέσης 1875-1914*, Αθήνα: Έκδοσεις Οδυσσεύς.
13. Βλ. περιοδικό *Πλάττων*, τόμος Γ', Σεπτέμβριος και Οκτώβριος 1881, τεύχη ΙΑ' και ΙΒ', σ. 372.
14. Βιογραφικά για τον Γενάτιο Μοσχάκη βλ. Δ. Α. Δημητριάδου (1916), *Απάνθισμα θρητικών ατόων 1837-1916*, Πρωτανεία. Γ. Ε. Μεσολώρα. Αθήνησι, σ. 69-72. Επίσης Δ. Σ. 1837-1930), Έν. Αθήνας, τίτλος «Φωνικός» (άνωτιστοις έκ των «Εκπαιδευτικών», τιμητικού τίτλου επί τη 35η ημερίδα του Μουσ. Αρχαιολογικού Αθηνών Χρυσοστόλιου), σ. 13.
15. Ολοκληρωτό κείμενο της γνωμίστησης της πενταμελούς έπιτροπής δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Πλάττων*, τόμος Γ', Σεπτέμβριος και Οκτώβριος 1881, τεύχη ΙΑ' και ΙΒ', σ. 374-376.
16. Ό. π., σ. 375.
17. Βλ. περιοδικό *Πλάττων*, τόμος Γ', Σεπτέμβριος και Οκτώβριος 1881, τεύχη ΙΑ' και ΙΒ', σ. 385-391.
18. Βιογραφικά για τον Μ. Α. Καλαμοβέκη βλ. Μιχ. Β. Κυριακίση (1985), *Πρωτοπρωσία και πρωτοπρωσία*, Αθήνα: Έκδοση περιοδικού «Ασκή της Άντρολίας», σ. 11-15 και 85-88. Για τό παιδικό περιοδικό «*Εφημερίς των παιδιών*», τό όποιο εξέδιδε ό Μ. Α. Καλαμοβέκης, βλ. Δημήτριον Αθήνα: Έκδοσεις Δημ. Ν. Παπαδίση, έκδοση θ', βελτισμένη και συμπληρωμένη, σ. 38 και 44 έξ- Έπίσης Βίκυ Πιτσιου (1987), *Η Διδασκαλία των παιδιών (1879-1922)*, *Τό πρώτο και ή συνέχεια της του*, Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολογίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, σ. 95-96.
19. Περιοδικό *Πλάττων*, τόμος Γ', Σεπτέμβριος και Οκτώβριος 1881, τεύχη ΙΑ' και ΙΒ', σ. 386.
20. Ό. π., σ. 387.
21. *Απόθ.*
22. Βλ. ό. π., σ. 389. Ολοκληρωτό ή σχετική καταγραφή στά πρακτικά της συνεδρίασης έχει ός κολοιόγος: «Μετά δε ταύτα λαβών τον λόγον ό κ. Μοσχάκης είπεν ότι πρός το ύπαιθυμιόν του .. Καταρούδιόν ότι τό διδασκαλείον των λέγων πολλακώς δεν πιστευούσιν έκείνα τά όρασία των παιδιών, διαμαρτυρείται, λέγει, διά πάσης της δύναμώς του ως τυγχάνων διδασκάλος των λέγον- αθημάτων έν τώ Λυδασκαλείω προοίσις δε ότι θεωρεί άνοξιστοιγείς τά παιδαγωγία είς την συ- υνεδρίασιν».
23. Βλ. περιοδικό *Πλάττων*, τόμος Γ', Σεπτέμβριος και Οκτώβριος 1881, τεύχη ΙΑ' και ΙΒ', σ. 389.
24. Οι έκθέσεις των δεκατριών έκτακτων έπιθεωρητών των δημοτικών σχολείων δημοσιεύτη- αν ός ατύπωτες φυλλάδιο με τον τίτλο: *Έκθέσεις των κατά τό 1883 πρός έπιθεωρησιν των δη- 19*

Σημειώσεις

1. *Μοσχάκης* ογκολετών άποσταλάζοντων έκτακτων έπιθεωρητών Αθηνών, Χ.Χ.

25. Ό. π., σ. 71-73. Πηβλ. και Α. Δημαρά, έκμέλεια (1973), *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε* (Τεχνίματα Ιστορίας), Τόμος Α (1821-1894), Αθήνα: Εκδοτική «Επίμης», σ. 249-250.

26. Πηβλ. την ένδοξαφέρουσα σύγχρονη έπιχειρηματολογία του Ν. Π. Μαρμαριώτου ύπερ της πρής της Παιδαγ. Διεθνής στο δημοσίευστά του: *Η Παιδαγ. Διεθνή ως Αγία Γραφή*, Ολίγη τό περιοδικό *Εκκλήσιον*.

27. Πάντως τό πνεύμα των συζητήσεων του Ελληνικού Λυδασκαλείου Συλλόγου του έτους 1880 για τό θέμα του πώς πρέπει να διδασκείται ή ιστορία της Παιδαγ. και της Καινής Διαθήκης φαίνεται, άιμνδρά, άντανακλάται, στα όσα ό ύποτιγός «έπι των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Έκπαιδύσεως» Κ. Λομβάρδος (υπεβλήθη Χ. Τρικούρη) έπισημαίνει, μετάξυ των άλλων, στους γενικούς όρους του προηγούμενου έτος 1882 διαγωνισμού συγγραφής διδα- κτικής βιβλίου: «Ανάγκη πάσα όι μέν συγγραφείς των διά τά λέγα μαθήματα ύποβλήθησόμενων τούτων των δογμάτων είναι τά εμπιπτότερα είς τους μαθητάς και τίνα τά δύναμενα μάλαστα να βηματίων έκθέσεως» («Επί τελέσεως διαγωνισμού πρός συντάξιν διδακτικών βιβλίων της μέσης Νοεμβρίου 1882, (σ. 1158-1161) ημερίδα σ. 1161).

28. Βλ. τό κείμενο της προκήρυξης του διοικητικού συμβουλίου του Ελληνικού Λυδασκαλείου Συλλόγου στο περιοδικό *Πλάττων*, έτος Δ', Ιανουαρίου και Φεβρουαρίου 1882, τεύχη Γ' και Δ', σ. 104-105.

29. Βλ. περιοδικό *Πλάττων*, έτος Δ', Μάρτιος και Απριλίου 1882, τεύχη Ε' και ΣΤ', σ. 173-174.

30. Για τίς χρονολογίες που ό Χρ. Παπαδόπουλος φέρει ότι διετέλεσε διευθυντής του Λυδασκαλείου Αθηνών και καθήγητής της φιλοσοφικής σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών βλ. άντίστοιχα: Έθνομών και Κατοδύργικων Πανεπιστημίων Αθηνών, *Έκδοσις 1837-1937*, Αθήνα: Πηυρός, Α.Ε., σ. 60. Π. Παπακωνσταντινίου και Αντ. Ανδρέου (1992), ό. π., σ. 135.

31. Ό Γ. Μεσολώρας διετέλεσε άργότερα και καθήγητής της Θεολογικής σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών (1898-1923), βλ. Δ. Σ. Μπαλάδου (1931), ό. π., σ. 12-13.

32. Ολοκληρωτό κείμενο της έκθέσης της τριμελούς έπιτροπής δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Πλάττων*, έτος Δ', Ιουλιος και Αύγουστος 1882, τεύχη Θ' και Ι', σ. 248-255.

33. Ό. π., σ. 248-249.

34. Ό. π., σ. 249-250.

35. Ό. π., σ. 250.

36. *Απόθ.*

37. Ό. π., σ. 251.

38. Ό. π., σ. 252.

39. Ό. π., σ. 252-253.

40. Ό. π., σ. 253.

41. Ό. π., σ. 255.

42. Τα πρακτικά των ειδικών συνελεύσεων για τό συγκεκριμένο θέμα δημοσιεύτηκαν αύτο- τελώς με τη φροντίδα του διοικητικού συμβουλίου του συλλόγου και με τον τίτλο: *Σύζησεις* *του Ελληνικού Λυδασκαλείου Συλλόγου περί του πώς πρέπει να γίνηται ή θρησκευτική μάθησις* *ου των παιδιών έν τώ σχολείω*, Ειδημέλεια έκ των Πρακτικών, Έν. Αθηνών, έκ του τυπογραφεί- 43. Ό. π., σ. 6.

44. Ο Άγιοστρέϊδης Σταθάκης (1837-1897) ήταν καθήγητής των παιδαγωγικών στη Ριζάγειο

- Εκκλησιαστική σχολή της οποίας ήταν και ύπόφοτος. Είχε οπουδήποτε παιδαγωγικά με ύποτρο-
τού Πανεπιστημίου Αθηνών. Περισσότερα βιογραφικά για τον Α. Σπαθόλη βλ. Δ. Γ. Στίμου,
Ήθροτικός οίκος Έλληνας Γράμματα, 1968, τόμος πέμπτος, σ. 20.
45. Βλ. Σιδηρήσεις του Έλληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου περί του πώς πρέπει να γίνεται η
θρησκευτική μόρφωση των παιδιών εν τῷ σχολείῳ, ὁ. π., σ. 11.
46. Ὁ. π., σ. 13. Ὁ Βλ. Σκορδέλης ήταν καθηγητής των παιδαγωγικῶν και διευθυντής (1880-
1883) του Διδασκαλικοῦ Γραφείου στην Πελοπόννησο, πηβλ. Π. Παπακωνσταντίνου καὶ Αἰρ.
Ἀνδρέου (1992), ὁ. π., σ. 136-137.
47. Σιδηρήσεις του Έλληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου περί του πώς πρέπει να γίνεται η
θρησκευτική μόρφωση των παιδιών εν τῷ σχολείῳ, ὁ. π., σ. 16.
48. Β. διάταγμα «περὶ διδασκαλίας τῶν λεγῶν μαθημάτων» 2 Σεπτεμβρίου 1882, βλ. Σ. Μ. Παρίση (1884), Ἄνωτέρα καὶ Μέση Ἐκπαίδευσις. Ἡτοι συλλογὴ
ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαίδευσεως Ὑπουργείου. Ἄπὸ τοῦ 1833-1884. Ἐν
Ἀθῆναις. Ἐκ τῆς τυπογραφείου ὁ «Παλαμίδης», σ. 428.
49. Βλ. Δ. Σ. Μπαλάκου (1931), ὁ. π., σ. 12.
50. Σιδηρήσεις του Έλληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου περί του πώς πρέπει να γίνεται η
θρησκευτική μόρφωση των παιδιών εν τῷ σχολείῳ, ὁ. π., σ. 18-19.
51. Βλ. Δ. Α. Δημητριάδου (1916), Ἄκτινθια Βιογραφικῶν, ὁ. π., σ. 37-40. Δ. Σ. Μπαλάκου
(1931), ὁ. π., σ. 7.
52. Ἐγκύκλιος «περὶ διδασκαλίας τῶν λεγῶν μαθημάτων», 3 Σεπτεμβρίου 1873, βλ. Σ. Μ.
Παρίση (1884), ὁ. π., σ. 378. Περισσότερα γι' αὐτὸ τὸ θέμα βλ. Ἐμμ. Π. Περεσέλη (1994),
Ἐπιστολικὴ ἄγνοια καὶ Στήριχος κόποις. Θέματα θεολογίας καὶ πράξης τῆς χειριστικῆς
53. Σιδηρήσεις του Έλληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου περί του πώς πρέπει να γίνεται η
θρησκευτική μόρφωση των παιδιών εν τῷ σχολείῳ, ὁ. π., σ. 21.
54. Ὁ. π., σ. 22.
55. Ὁ. π., σ. 22-23.
56. Ὁ. π., σ. 24.
57. Αἰτιολογία.
58. Αἰτιολογία.
59. Ὁ. π., σ. 27.
60. Ὁ. π., σ. 27-28.
61. Ὁ. π., σ. 28.
62. Αἰτιολογία.
63. Ὁ. π., σ. 29.
64. Ὁ. π., σ. 31.
65. Ὁ. π., σ. 32.
66. Ὁ. π., σ. 32-33.
67. Ὁ. π., σ. 33-34.
68. Ὁ. π., σ. 34.
69. Γ. Ἀγγινιάδου, Ἐκθέσεις περὶ τῶν ἐν Ἀθῆναις Γυμνασίων καὶ ἑλληνικῶν σχολείων πρὸς
σχολικὸν ἔτος 1875-6. [Ἐν Ἀθῆναις, 1877], σ. 25. Πηβλ. καὶ Γ. Β. Κογνουλῆ (1985), Τὸ μάθημα
καταδείξεως. Θεσσαλονίκη: Ἐκδοτικός οἶκος Ἀφῶν Κυριακίδου, σ. 37-38. Ἐπίσης Ἐμμ. Π.

Σημειώσεις

- Περεσέλη (1994), ὁ. π., σ. 172.
70. Βλ. Γ. Παναγιώτου (1889β), Γυμνασιακὴ Παίδευτικὴ Πρὸς κῆρην τῶν τε φοιτητῶν τῆς
φιλολογίας καὶ πᾶντων ἐν γένει τῶν διδασκάλων τῆς μέσης Ἐκπαίδευσεως. Ἐν Ἀθῆναις: Ἐκδόσεις
Ἀνεστής Κωνσταντινίδης, σ. 18. Ἐπίσης «Πρόγραμμα τῶν ἐπὶ τὸ χειμεριῶν ἐξάμηνον 1876-
1877 διδασκαστέων ἐν τῷ ἐθνικῷ Πανεπιστημίῳ μαθημάτων», Ἀθῆναιον. Στήριχος οἶκος
δὲ κατὰ ἑλληνικὴν ἐκδοτικὴν συμμαχίαν πολλῶν λογίων. Ἐτος Ε'. 1876, τόμος 505, (σ. 341-
351), σ. 348.
71. Γ. Παναγιώτου (1889β), Γυμνασιακὴ Παίδευτικὴ, ὁ. π., σ. 71-72.
72. Σιδηρήσεις του Έλληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου περί του πώς πρέπει να γίνεται η
θρησκευτική μόρφωση των παιδιών εν τῷ σχολείῳ, ὁ. π., σ. 37-38.
73. Ὁ. π., σ. 38.
74. Ὁ. π., σ. 38-39.
75. Ὁ. π., σ. 39.
76. Ὁ. π., σ. 55.
77. Γὰρ μὰ τὸ συντοκτικὴ ἱστορία ἰδούσης καὶ ἐξέλιξης τῶν Διδασκαλίων γὰρ τὰ διδασκόμενα
μαθήματα ὄν' ἀπὸ τῆς παιδαγωγικῆς μεθόδου πρὸ ἐφαρμοστικῶν, κ.λπ. βλ. Π. Παπα-
φίης 1875-1914. Ἀθῆναι: Ἐκδόσεις Οὐδυσσεύς. Ἐπίσης Αἰρ. Ἀνδρέου (1991), Τὸ Διδασκαλίο
θεολογίας (1882-1906), Βόλος (κέντρο ἀπὸ τὸν Ἐ. Τόμο του Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλικῶν Μεταίων).
78. Πηβλ. τὰ σχολία τοῦ Παν. Κ. Γεωργιωνίδου τὰ σχετικά μὲ τὸ σκοπὸ ἰδούσης τοῦ
Ἑλληνικοῦ Διδασκαλικοῦ Συλλόγου (1873), τὰ ὅποια διατυπώνει σὲ εἰδικὸ ἄρθρο μὲ τὸν τίτλο:
«Πλάτων» (περιοδικὸν ἀντικείμενον) στὴ Μεγάλῃ Παίδευτικῃ Ἐγκυκλοπαίδειᾳ. Ἀθῆναι:
τοῦ περιοδικοῦ Πλάτων (1879-1890), τευχματικὸν ἀρθρῶν τοῦ συλλόγου: «Ὁ ἐκδοτὴς τοῦ
περιοδικοῦ Ἑλληνικοῦ Διδασκαλικοῦ Συλλόγου συνεκοιτήθη κατὰ τὸ 1873 ἀπὸ τῶν καθηγητῶν
καὶ τῶν διδασκάλων τῆς Μέσης καὶ τῆς Στοιχειώδους Ἐκπαίδευσεως. Ἡ συγκατάθεσις τοῦ
Συλλόγου ἠπείξε πρὸ τῆς τῆς τῆς τῆς τῆς τῆς τῆς τῆς τῆς τῆς τῆς τῆς τῆς τῆς τῆς τῆς τῆς τῆς τῆς
παρουσίας πολλῶν νέων ἐκπαιδευτικῶν ἀνδρῶν οἰκονομαστῶν εἰς τὴν Ἐπιτροπὴν καὶ ἔχοντων
τὴν περὶ τὸν ἑθνικὸν τὸ Ἐκπαιδευτικὸν Σχῆμα ὡς ἀνεπτυγμένον συνολικὸν δύναμι καὶ συμβῆλη εἰς τὴν
ἠρεσὴν τῶν ἐκπαιδευτικῶν Σχημάτων τοῦ ἔθνους τοῦ. Ἡ ἐπακολούθησα νομοθετικὴ δια-
στροφὴ καὶ ἰδίᾳ οἱ νόμοι ΧΘ (11-1-1878) καὶ ΩΝΕ (6-5-1880) περὶ συστάσεως Διδασκαλίων
ἐν Ἀθῆναις καὶ περὶ συστάσεως διδασκαλίων ἐν Πελοποννήσῳ καὶ Ἐπικρήσῳ ὁμοίων ἐν γὰρ
τῶς πῶς αἱ τάξεις τῶν δευτερίων ἐκείνων καὶ φωτισμένων ἐκπαιδευτικῶν ἐπέτυχον νὰ
καταποροποιήσων» (σ. 520).
79. Περισσότερα γι' αὐτὸ τὸ θέμα βλ. Ἐμμ. Π. Περεσέλη (1992), Ἰστορικὴς πτυχὴς τῆς
ἑλληνικῆς πανεπιστημιακῆς θεολογικῆς παιδείας (Ἄνωττο ἀπὸ τὸ περιοδικὸν Θεολογία, τόμος
ΕΓ', τεύχος Δ', σ. 735-791), κυρίως σ. 17-18.
80. Γ. Παναγιώτου (1889β), Γυμνασιακὴ Παίδευτικὴ, ὁ. π., σ. 79.
81. Β. διάταγμα «περὶ τῶν προγράμματος τῶν ἐν τοῖς Ἑλληνικοῖς σχολείοις καὶ τοῖς γυμνασί-
οις διδασκτέων μαθημάτων», 23 Ἰουνίου 1884, Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως, ἀριθ. 267, 27 Ἰουνίου
1884, Πηβλ. καὶ Δ. Ἀντωνίου (1987), Τὰ προγράμματα τῆς μέσης Ἐκπαίδευσεως (1833-1929), Τόμος
Α'. Ἀθῆναι: Ἰστορικὸ Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς Νεολογίας. Γενικὴ Γραμματεία Νέας Γενιάς, (σ. 243-
250), σ. 249.
82. Δ. Ἀντωνίου (1987), ὁ. π., σ. 251.
83. Ὁ. π., σ. 252.
84. Νόμος ΒΤΜΘ «περὶ τῆς στοργειώδους ἢ δημοτικῆς Ἐκπαίδευσεως», 27 Σεπτεμβρίου
1895, Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως, ἀριθ. 37, τεύχος Α', 5 Οκτωβρίου 1895.
85. Β. διάταγμα «περὶ προγράμματος τῶν ἐν τοῖς ἑλληνικοῖς σχολείοις καὶ τοῖς γυμνασίοις

διδασκείαν μαθημάτων», 11 Σεπτεμβρίου 1897, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ἀριθμ. 130, τεύχος Α', 12 Σεπτεμβρίου 1897. Πιργά και Δ. Αντωνίου (1987), *ό. π.*, σσ. 341-369, σ. 351.

86. Βλ. Προεδρικό διάταγμα «περί άναλυτικού προγράμματος διδασκείαν μαθημάτων σχολείων μέσης εκπαιδεύσεως», 18 Νοεμβρίου 1931, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ἀριθμ. 12, τεύχος Α', 13 Νοεμβρίου 1932.

87. Περιστατικά για τις επιπτώσεις των καινοτομιών που εισήχθησαν στη δομή του Α.Π. του μαθημάτων των θρησκευτικών του έτους 1932 σε σύγκριση με τα παλαιότερα Α.Π. βλ. Εμμ. Π. Πετρούλη (1994), *ό. π.*, σσ. 160-161.

88. Για το ιδεολογικό κλίμα που επικρατούσε εκείνη την εποχή σε σχέση με τις άλλες των εκπαιδευτικών προγραμμάτων στην Ελλάδα βλ. Α. Φραγκουδάκη (1977), *Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και φιλελευθέρου διασπορευμένοι. Άγνοια άγνοια και ιδεολογικά κλίματα στο μεσοπολέμο*. Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο. Χ. Νούτσου (1979), *Προγράμματα μέσης εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος (1931-1973)*. Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο, κυρίως σσ. 215-246. Ά. Δημητρά (1980β), «Προβλήματα των πρώτων κυβερνήσεων Βενιζέλου (1910-1913) στα εκπαιδευτικά. Ένοσηφεις από τον Βενιζέλο και την εποχή του», Αθήνα: Εκδόσεις Φιλιατρίτη, σσ. 21-47. Βλ. επίσης γενικά για την κοινωνικοοικονομική κατάσταση της Ελλάδας τον άρχοντο του αίμα το άθροιο του Ν. Μουζέλη, «Οικονομία και κλάτος την εποχή του Βενιζέλου», *ό. π.*, σσ. 3-19.

89. *Εκθέσεις των κατά τό 1883 προς επιθεωρητή των δημοτικών σχολείων άποστολλέντων επίτακτων επιθεωρητών*, *ό. π.*, σ. 9.

90. *Ό. π.*, σ. 70.

91. *Ό. π.*, σ. 88-89.

92. *Ό. π.*, σ. 117.

93. Ο Χρυσόστομος Πατριάρχης (1844-1906) σπουδάζει παιδαγωγικά και φιλοσοφία στη Γερμανία (Göttingen) ως μεταπτυχιακός υπότροφος (1871-1875) του «ν. Αθήνας προς διάδοση των Έλληνικών Γραμμάτων Σηλαδίου». Περιστατικά βιογραφικά για τον Χ. Πατριάρχη βλ. Νικ. Γ. Δημητροκάλη, «Πατριάρχης, Χαρίσιος», *Μεγάλη Πατριστασία Έγκυκλοπαίδεια*. Αθήνα: Εκδοτικός όικος Έλληνικά Γράμματα, 1968, τόμος τέτατος, σ. 407-408.

94. Βλ. β. διάταγμα «Αναλυτικόν πρόγραμμα των μαθημάτων του τετρατάξιου δημοτικού σχολείου των άρχων», 12 Ματίου 1894, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ἀριθμ. 28, τεύχος Β', 21 δημοτικού σχολείου των θηλέων», 29 Απριλίου 1894, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ἀριθμ. 44, τεύχος Β', 9 Ματίου 1894.

95. Πιργά. Χθ. Λέγα (1942), *Ιστορία της [δημοτικής] Εκπαιδεύσεως*. Έν. Αθήνας: τέτατος έκδοσης Σχολικών Βιβλίων, σ. 91-97. Ο Δ. Γ. Περγίδης ήταν εκπαιδευτικός (δικαιώτων σχολείων. Το 1885 εξέλεξη βουλευτής Κορινθίας και το 1895 διετέλεσε υπότροφος «έπι των Εκπαιδευτικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως» (31 Ματίου 1895-23 Νοεμβρίου 1896) στην κυβέρνηση του Θ. Δεληγιάννη. Βιογραφικά για τον Δ. Γ. Περγίδη βλ. Θ. Β., «Περγίδης, Δημητρίος», *Μεγάλη Έλληνική Έγκυκλοπαίδεια*, τόμος 20ός, εκδοτικός όργανισμός «Ό Φοίνιξ», έκδοσης δεύτερη, σ. 122.

96. Η άλληλοδιδασκτική μέθοδος καταργήθηκε με τό β. δ. «περί μεθόδου διδασκαλίας έν τοις δημοτικώς σχολείοις», 3 Σεπτεμβρίου 1880, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ἀριθμ. 97, 15 Σεπτεμβρίου 1880. Στην εισαγωγή του β. δ. για την κατάργηση της άλληλοδιδασκτικής μεθόδου άναφέρεται ότι άποφασίστηκε «να άπαλλάξωμεν τά ηλιότερα σχολεία της Άλληλοδιδασκτικής μεθόδου, ήν ως πάντη μηγεννήτην και της του πνεύματος άναπτύξεως κοιλνυτικήν καταδικάσαν ή άποφασίστην». Στην κατάργηση της άλληλοδιδασκτικής μεθόδου σημαντικός ρόλο έπαιξε ό Έλληνας άδικοδικακός Σάλλογος, τά μέλη του όποιου είχαν προβεί σε τεκμηριωμένες συζητήσεις και προ-

Σημειώσεις

τάσεις για την άκαταληκτικότητα της μεθόδου και την άνταρτατάση της με τη λέξη «συνδιδασκτική» μέθοδο. Η συνδιδασκτική μέθοδος, μετέξυ των άλλων, άρπαιούσε ό δόξακλος γ διδάσκει και ν' άπρεθίνεται προς όλα τά παιδιά και όχι ν' άκροθίβεται ένα σημαντικό μέρος τ διδασκαλίας σε συνολικούς των διδοσκομένων (τους πρώτοσχολούς), όπως συνέβαινε με τ άλληλοδιδασκτική μέθοδο.

97. Βλ. β. δ. «περί όρισμού των μαθημάτων, του δι' έκαστον ποίτων προς διδοσκαλίαν άναλυτικού χροίνου, και περί της κατά τάσεις κατονομής της διδασκτέας ήλης εις τά πρώτη δημοτικά σχολεία άρχοντων και θηλέων», 1 Σεπτεμβρίου 1913, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ἀριθμ. 177, τεύχος Α', 10 Σεπτεμβρίου 1913.

98. Άπό τό έτος 1991 και μετά σχεδίαστηκαν και τέθηκαν σε έφαρμογή τ' άκόλουθα νέα άναλυτικά προγράμματα του δημοτικού σχολείου: α) «Αναλυτικό Πρόγραμμα Ορθόδοξης Χριστιανικής Άγωγής (Θρησκευτικών) της Γ' τάξης του Δημοτικού Σχολείου», προεδρικό διάταγμα υπ' αριθμ. 374, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ἀριθμ. 133, τεύχος Α', 4 Σεπτεμβρίου 1991. β) «Αναλυτικό Πρόγραμμα Ορθόδοξης Χριστιανικής Άγωγής (Θρησκευτικών) της Δ' τάξης του Δημοτικού Σχολείου», προεδρικό διάταγμα υπ' αριθμ. 120, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ἀριθμ. 52, τεύχος Α', 9 Απριλίου 1993. γ) «Αναλυτικό Πρόγραμμα "Θρησκευτικών (Ορθόδοξης Χριστιανικής Άγωγής)" των τάξεων Ε' και ΣΤ' Δημοτικών», προεδρικό διάταγμα υπ' αριθμ. 40, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ἀριθμ. 172, τεύχος Α', 4 Οκτωβρίου 1993.

Πιργά, και τ' άκόλουθα δυο άρθρα με τά όποια οι συγγραφείς τους έψηφισαν τη φιλοσοφία των νέων άναλυτικών προγραμμάτων και των έλεγχειόδιων του δημοτικού σχολείου, άντίστοιχα: ΆΔ. Νικα (1993), «Τό νέο Αναλυτικό Πρόγραμμα του θρησκευτικού μαθήματος στην Α' βήθη εκπαιδεύσεως», στο περιοδικό *Σύνεση*. Τομηνιαία έκδοση σπουδής στην Ορθόδοξία. Τεύχος 4, Τεύχος 4-Σεπτεμβρίου, σσ. 109-119. Ντάνη Στέλιου (1994), «Μία γλιτική άναθεώρηση. Τά νέα έγχευμένα όρθόδοξης Χριστιανικής άγωγής στο δημοτικό», περιοδικό *Κοινωνία*, ΑΖ', τεύχος 4, σσ. 391-397.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΟΤΑΝΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

1. Νόμος ΣΜΘ' «περί διδασκτικών βιβλίων», 24 Νοεμβρίου 1867, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ἀριθμ. 73, 18 Δεκεμβρίου 1867, άρθρο 1.
2. Νόμος ΑΜΒ' «περί των διδασκτικών βιβλίων της μέσης και κατωτέρας εκπαιδεύσεως», 2 Ιουνίου 1882, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ἀριθμ. 61, 6 Ιουλίου 1882, άρθρο 3.
3. Β. διάταγμα «περί διδασκτικών βιβλίων της μέσης και κατωτέρας εκπαιδεύσεως», Σεπτεμβρίου 1882, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ἀριθμ. 94, 5 Σεπτεμβρίου 1882, άρθρο 6.
4. Τό άρθρο 11 του β. διατάγματος «περί διδασκτικών βιβλίων της μέσης και κατωτέρας εκπαιδεύσεως», 4 Σεπτεμβρίου 1882, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ἀριθμ. 94, 5 Σεπτεμβρίου 1882, άρθρο 6. «Οι κριτάι διορίζονται διά Β. Διατάγματα έντος όεκα ήμερών από της άΐσεως της ένάουτου προθεσμίας κατά τετραετία, έπι τη προτάσει του κεντρικού συμβουλίου της εκπαιδεύσεως. Μέχρι δε της συστάσεως τουούτου συμβούλου οι κριτάι διορίζονται έπι τη προτάσει έπιτροπείας συγκαμμένης έν τον ήμεροαρχών της μέσης και κατωτέρας εκπαιδεύσεως, τοις καθήκοντι του διδοσκοντος την παιδαγωγικήν έν τή Πανεπιστημιά, τριών καθήκοντων της φιλοσοφικής σχολής, έκλεπομένων υπ' αυτής, ένός καθήκοντι της Θεολογικής σχολής, έκλεγόμενου υπ' τουούτου ύπουργείου και του Διευθυντού της σχολής των τεχνών. Ίνα δε ή έπιτροπεία αυτή προβή εις γνώμοδότησιν περί των διορυστέων κριτών, άπαιτείται να έινε προνόμια έν τη συνέδριά αυτής τοιάόχιστον έπιτά μέλη».

Θεολογικές Σχολές και τους Διδασκαλείους και διδασκόντων τα *Τερά εν τοις Σχολείοις τοις Δημοτικαίς, Ελληνικαίς και Γυμνασιαίς*. Έκδοσις Βιβλιοπωλείου Αναστάσιους. Έν Αθήναις εκ του τυπογραφείου Α. Ζ. Διαδημητρά, σ. 5.

34. Ό. π., σ. 13.

35. Βλ. Κλεάνθους Ν. Στρατιώτου (1929), *Κατηχητική ή θρησκευτική διδασκαλία και άγωγή κατά τας άρχάς της Ορθοδόξου Ανατολικής Εκκλησίας*, Τόμος Α' αυτοεπίδη. Έν Θεσσαλονίκην. Π. Ν. Τριταλία (1931), *Κατηχητική ή Ιστορία και θεωρία της Κατηχησεως*. Άθηναι. Έκδοσις Διδεκτήριος Θεολόγων ή Ζωή», Πηβλ. κριτικές παρατηρήσεις γιά τά δυο άνω συγγράμματα στό Δ. Ν. Μωραΐτου (1935α), *Θρησκευτική και Ηθική Άγωγή*. Έν Αθήναις, τύπος «Φοίνικος», σ. 47-48. Βλ. όμως και Κλεάνθους Ν. Στρατιώτου (1922), *Περί της άναγκασιόττης της θρησκευτικής διδασκαλίας εν τοις σχολείοις*. Έν Αθήναις τύπος «Προμηθεός», όπου τό περιεχόμενο της μετέθις αυτής μελέτης, άν και άκρος θεωρητικό, είναι περισσότερο προσομοιωμένο στην προβαλλομένη της θρησκευτικής άγωγής στό σχολεία. Τά δυο άναφερόνται γιά την Κατηχητική στις σελίδες 119-141 του βιβλίου του Γ. Ε. Μεσολωτά (1911), *Πρακτική Θεολογία. Εισαγωγή*. Έν Αθήναις εκ του τυπογραφείου «Νομαής», έχουν άλλως Ιστορικό και πληροφροτικό χάρακτα. Άναφερόνται δηλαδή κυρίως στην Ιστορική εξέλιξη του θεομύ της εκκλησιαστικής κατήχησης και μόνο περιεπιτητόντως γίνεται λόγος γιά τή σύγχρονη σχολική θρησκευτική διδασκαλία και άγωγή.

36. Τό έτος 1919 ό 'Α. Αλιβιζάτος εκλέχθηκε και διορίστηκε τακτικός καθηγητής του Κανονικού Δικαίου και της Πολιτιστικής της Θεολογικής σχολής του Πανεπιστημίου Άθηνών. Βλ. Δ. Σ. Μπαλάτου (1931), *Η Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Άθηνών*, ό. π., σ. 17.

37. Δημητρίου Γ. Κουλουροπούλου (1927), *Η Κατηχητική και ή εν τώ παρόντι σημασία αυτής παρ' Ημίν*. Έν Αθήναις, σ. 16-17.

38. Ό. π., σ. 42.

39. Βλ. κυρίως τή μελέτη Δ. Ν. Μωραΐτου (1935β). Τό πρόβλημα των θρησκευτικών εις τά σχολεία. *Διδασκτική ήλη και πρόγραμμα*. Έν Αθήναις, τύπος «Φοίνικος», όπου και σχετικά έλληνική βιβλιογραφία έκείνης της περιόδου. Πηβλ. και Γ. Β. Κογκοΰλη (1985), ό. π. Έντοης Έμμ. Π. Πετροεή (1994), ό. π., σ. 159-161.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ*

- ΑΓΓΕΛΟΥ Α.-ΠΑΠΡΙΝΕΔΗ ΧΡ., (1974), «Η κατάσταση της παιδείας στις ύπoδoυές ελληνικές χώρες», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Τόμος Γ' : Ο Έλληνοεπισμός ύπό ξένη κυριαρχία (περίοδος 1453-1669). Τουγκοχαγιά-Αιτωνοχαγιά. Άθηναι: Έκδοτική Άθηνών, σ. 366-379.
- ΑΓΓΕΛΟΥ Α., (1971), *Οι Άδoγιοι και ό Άγώνας*. Άθηναι: Σύλλογος πρoς διάδοσιν όφελιμων βιβλίων.
- , (1975), «Η εκπαίδευση», *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους*, Τόμος ΙΑ' : Ο Έλληνοεπισμός ύπό ξένη κυριαρχία (περίοδος 1669-1821). Τουγκοχαγιά-Αιτωνοχαγιά. Άθηναι: Έκδοτική Άθηνών, σ. 306-328.
- ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ Δ. Σ., (1912), *Η θρησκευτική και κατηχητική διδασκαλία*. Έν Άθηναις, τυπογραφείον Δ. Γ. Εδοτγατίου και Δ. Δελή.
- ΑΜΑΡΡΙΣΤΟΥ Μ., (1937), *Ιωάννης Γ. Κορκώνης*. Ο πρώτος μας παιδαγωγός. Άθηναι: Έκδοσις Άλεξ. Γ. Κορκώνη.
- ΑΝΔΡΕΟΥ Α., (1987), *Ιδιωτική Εκπαίδευση*. Προσανατολισμός, διάγκειες και τομές (Ιστορική προσέγγιση). Άντίτυπο ύπό τό περιοδικό *Θέσεις*, τεύχος 20.
- , (1990), *Σχέδια νόμων γιά τήν εκπαίδευση, 1870-1880*. Άθηναι (Άντίτυπο ύπό τό περιοδικό *Θέσεις*, τεύχος 26, 27, 28 (1989).
- ΑΝΤΩΝΙΟΥ Δ., (1987/1988/1989), *Τά προγράμματα της μέσης εκπαίδευσης (1833-1929)*. Τόμοι Α', Β' και Γ'. Άθηναι: Ιστορικό Άρχείο Έλληνικής Νεολογίας. Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς.
- , (1992), *Οι άπαρχές του εκπαίδευτικού σχεδιασμού στό νεοελληνικό κράτος: Τό σχέδιο της επιτροπής του 1833*. Άθηναι: Έκδοσις Πατάκη.
- ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ Μ., άρχιμανδύτης, (1837), *Σύνοψις Κατηχητική της Τεράς Ιστορίας εκ της Διαλαίας και Νέας Διαθήκης*. Έκδοθείσα ύπό του Βασιλικού Βιβλιοπωλείου πρoς χρήση τών εν Έλλάδι δημοτικών και Έλληνικών σχολείων. Έν Αθήναις εκ της Βασιλικής Τυπογραφίας.
- ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΟΥ Δ. Γ., (1995), *Οι ιδεολογικοί προσανατολισμοί του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως μετά τήν Άλωση*. Άθηναι: Ίδρυμα Γουλιανδη-Χόρν.

* Έδώ καταχωρούνται μόνο οι κυριότεροι τίτλοι τών μελετών, οι όποίες χρησιμοποιήθηκαν κατά τήν έκπόνηση της παρούσης μελέτης. Στις ύποσημειώσεις τών επί λέγουσ κεφαλαίων αναγράφονται έκτος αυτών και έπιπλέον σχετικοί με τά έκάστοτε αναττυσοόμενα θέματα βιβλιογραφικοί τίτλοι και όποιοδήποτε οι τίτλοι τών πρωτογενών πηγών.

5. Νόμος ΒΠΓ «περί διδασκασίων βιβλίων της τε δημοτικής και της μέσης εκπαίδευσης», 12 Ιουλίου 1895, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ἀριθ. 14, τεύχος Α', 14 Ιουλίου 1895.
6. Πιθβλ. Υπουργείον των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδευσεως, *Εκθέσεις των κριμάτων των διδασκασίων βιβλίων της μέσης και κατωτέρας εκπαίδευσεως*, Εν Αθήναις, Έκ του τυπογραφείου του Υπουργείου των Εσωτερικών και του Εθνικού τυπογραφείου, 1884. Έριτος *Ύψους της συναδεί τῶ ἀρθρω 5 του ΑΜΒ Νόμου και τῶ ἀρθρω 9 του περι διδασκασίων βιβλίων Β.Δ. της 4 Σεπτεμβρίου 1882 διοδεύσεως ῥητης επιροπτης των κριτων των διδασκασίων βιβλίων της μέσης εκπαίδευσεως πρὸς τὸ Σ. Υπουργείον των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδευσεως*, Εν Αθήναις τῆ 11 Ματίου 1888. Έκ του Εθνικού Τυπογραφείου (σελίδες 47).
7. Πιθβλ. Δ. 1. Χαϊμάντα (1913), *Τα διδασκασικά βιβλία του Γεωργίου Ι. Δεσβου τακτικού καθηγητοῦ της θεολογίας εν τῷ Πανεπιστημίῳ*, Εν Αθήναις, εκ του Αθηναϊκού τυπογραφείου. Δ. Σ. Μιτάδανου (1915), *Ἡ κρίσις των κατηχησεων*, Εν Αθήναις, τύπος Π. Δ. Σακελλαρίου. Στο τελευταίο δημοσίευμα ὁ Δ. Σ. Μιτάδανος κατακρίνει ἀπόρρητη της πλειοψηφίας κριτών ἐπιροπτης κρίσεως διδασκασίων βιβλίων του ὑπουργείου «ἐπὶ των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδευσεως» γὰ την ἐγκρισιν του σχολικοῦ διδασκατικοῦ ἐργασίου της Κατηχησεως των καθηγητῆ της θεολογίας σχολῆς του Πανεπιστημίου Αθήνων Ν. Παπαγιαννοπούλου. Με την ἰδια ἀπόρρητη της πλειοψηφίας των κριτων της επιροπτης, που συστήθηκε τὸ ἔτος 1913, εἴνε ἀπορροφῆται τὸ ἐργασίδιο Κατηχησεως του ἰοίου συγγραφέως ἦταν ὁ Δ. Σ. Μιτάδανος, ὑφηγητης τότε της θεολογίας σχολῆς του Πανεπιστημίου Αθήνων.
8. Πιθβλ. τίς ἀντιπαλαγές ἀπόρρητων και τίς θεολογικές συζητήσεις, που ἀφοροῦσαν τὸ πνευχό-μενο ὀργανισμόν σχολικῶν διδασκασίων ἐργασίδιων, στὸ παλαιάτο ἄρθρω διὸ ὑψηνητῶν τότε της θεολογίας σχολῆς του Πανεπιστημίου Αθήνων. Κ. 1. Δουβουλιώτου, «Τὰ παρῆ ἡμῖν διδασκασικά βιβλία των θρησκευτικῶν μαθημάτων», περιοδικὸ *Ἔργος Σίνδου*, ἔτος Θ' (1905), περιοδὸς δευτέρα, ἀριθ. 2, 1 Ιουνίου, σ. 1-6. Δ. Σ. Μιτάδανου, «Περί των κατηχησεων», περιοδικὸ *Ἔργος Σίνδου*, ἔτος Θ' (1905), περιοδὸς δευτέρα, ἀριθ. 4, 1 Ιουλίου, σ. 1-6. Τοῦ ἰδίου, «Περί των κατηχησεων», περιοδικὸ *Ἔργος Σίνδου*, ἔτος Θ' (1905), περιοδὸς δευτέρα, ἀριθ. 11, 15 Οκτωβρίου, σ. 4-6.
9. Σ. Χ. Δημητρίου (1899), *Συλλογή των περι μέσης εκπαίδευσεως ἰδία λοχυσῶντων νόμων*, Β. διατυπώτων, ἐγκυκλιῶν διαταγῶν κ.λπ. ἀπὸ του 1833-1899 ἔτους ἐκδοθεῖσα ἐγκρίσει του Υπουργείου των Εκκλησιαστικῶν και της Δημοσίας Εκπαιδευσεως, Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Π. Δ. Σακελλαρίου, σ. 224-225.
10. Ν. Μερτάδα (1915), *Ἡ παρῆ ἡμῖν λοχύουσα νομοθεσία της στοιχειώδους ἢ δημοτικῆς εκπαίδευσεως*, Εν Αθήναις, ἐκδοται Ἀνεγνωστοπόλουος και Περράκος, σ. 285.
11. Πιθβλ. τῆ μακροσκελή ἐγκύκλιο του ἔτους 1896 της ἰεργς Σίνδου της Εκκλησίας της Ελλάδος «περί ἀγασίση της Κυριακής και των ἑορῶν» στὸ Στ. Παναποπούλου (1901), *Συλλογή των ἐγκυκλιῶν της ἱεργς Σίνδου της Εκκλησίας της Ελλάδος μετὰ των ὁκειῶν νόμων*, Β. διατυπώτων, ὑποηρικῶν ἐγγράφων, ὁητων κ.λπ. ἀπὸ του 1833 μέχρι σήμερον, Εν Αθήναις, Έκ του τυπογραφείου Α. Καλαράνη, σ. 406-412.
12. Γὰ τῆ δόση των καθηγητων της θεολογίας Σχολῆς του Πανεπιστημίου Αθήνων ἀρχιμ. Μισοῦ, Ἀριστοπόλου και Ἀν. Δ. Κριουκίου ὡς συγγραφεῶν διδασκασίων ἐργασίδιων βλ. Εμμ. Π. Περσέλη (1994), *Χριστιανική άγνομή και Σὴνδουος κόμοιος*, *Θέματα θεολογίας και πρῆξης της χριστιανικής άγνομης*, Αθήνα: Εκδόσεις Ἀδριός, σ. 165-177.
13. Βλ. παρῶντα ὑποημειώσεις με ἀριθ. 6-8. Ἐριτος και τίς ὁητες του ὑπουργου Κ. Λομβάρδου (καθῆγητη Χ. Γραδύτη) «περί τελέσεως διαγωνισμοῦ πρὸς ὀντήεῖν διδασκασίων βιβλίων της μέσης και κατωτέρας εκπαίδευσεως», 23 Νοεμβρίου 1882, *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, ἀριθ. 174, 23 Νοεμβρίου 1882. Πιθβλ. και 1. Β. Κογκουλή (1985), *Τὸ μάθημα των θρησκευτικῶν στη Μεση εκπαίδευση (1833-1922)*, *Συμβολή στην ιστορία της Νεοελληνικής εκπαίδευσης*, Θεσσαλονίκη: Εκδοτικός ὀκος Ἀφῶν Κυριακίδη, σ. 115-126.

14. Ζ. Ρωση (1872), «Περί θρησκευτικῆς παιδείας», *Αθήναιον*, Σύνγραμμα περιοδικῶν κατὰ διημερια ἐκδοόμενων συμπερῆε πολίων λογίων, Τόμος Α', τεύχος γ' (σ. 177-190), Αθήνηων, εκ του τυπογραφείου Ἐγίου, σ. 177.
15. Ὁ. π., σ. 183.
16. Ὁ. π., σ. 188-189.
17. Ὁ. π., σ. 189.
18. Βλ. Ἐκθεσις της συναδεί τῶ ἀρθρω 5 του ΑΜΒ Νόμου και τῶ ἀρθρω 9 του περι διδασκασίων βιβλίων Β.Δ. της 4 Σεπτεμβρίου 1882 διοδεύσεως ῥητης επιροπτης των κριτων των διδασκασίων βιβλίων της μέσης εκπαίδευσεως πρὸς τὸ Σ. Υπουργείον των Εκκλησιαστικῶν και της Δημοσίας Εκπαιδευσεως, Εν Αθήναις τῆ 11 Ματίου 1888. Έκ του Εθνικού Τυπογραφείου (σελίδες 47).
19. Γὰ τῆ Ριζέρεο Εκκλησιαστικῆ σχολῆ βλ. μετῶ ἄλλων: Χρυσ. Α. Παπαδοπούλου (1919), *Ιστορία της Ριζέρεο Εκκλησιαστικῆς Σχολῆς ἐπὶ τῆ ἐβρομικονταετητητιδι απτης*, Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Π. Α. Περράκος, 1. 1. Κωνιδίου (1969), *Ιστορία της Ριζέρεο Εκκλησιαστικῆς Σχολῆς*, Αθήνα. Σ. Δ. Δωλή (1982), *Ἡ Ριζέρεος Εκκλησιαστικῆ Σχολῆ ὡς εκπαιδευτικὸν ἰδρυμα*, Αθήνα.
20. Βλ. ὀλοκληρη τὸ κείμενο του ὀργανισμοῦ-προηγήματος στὸ Δ. Ἀντωνίου (1988), *Τὰ προηγήματα της μέσης εκπαίδευσης (1833-1929)*, Τόμος Β', Αθήνα: Ἴστορικο Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς Νεολογίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, σ. 464-479.
21. Ὁ. π., σ. 480-489.
22. Ὁ. π., σ. 499-516.
23. Ὁ. π., σ. 501-502, 504.
24. Ὁ. π., σ. 504.
25. Ὁ. π., σ. 522-531.
26. Ὁ. π., σ. 540.
27. Ὁ. π., σ. 555-580.
28. Βλ. Δ. Ἀντωνίου (1989), *Τὰ προηγήματα της μέσης εκπαίδευσης (1833-1929)*, Τόμος Γ', σ. π., σ. 288-289.
29. Γ.ν. Μοσχάκη (1880), «Ἐνεργητικὸς εἰς τὸ μάθημα της Κατηχητικῆς», *Θρησκευτικῆ Φωνῆ*, Εφημερίς ἐκκλησιαστικῆ, ἔτος Α', ἀριθ. 5, σ. 52-56 και ἀριθ. 6, σ. 61-64, ἰδιαιτέρα σ. 56.
30. Ὁ. π., σ. 56.
31. Βλ. χῶρις γὰ εἶναι ἐξαρτητικὸς τον ἀκόλουθο κατάλογο διδασκασίων ἐργασίδιων, των ὁποίων συγγραφεῶς εἶναι ὁ Γ.ν. Μοσχάκης: α) γὰ τὰ δημοτικά σχολεία: Ὀρθόδοξος Χριστιανική Κατηχησις, Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Ἀνέστη Κωνσταντινίδου, 1892. β) γὰ τὰ Ἑλληνικά σχολεία: *Τὰ Ἀπολυτηρια, ἦτοι συλλογή και ἐξηγησις των ἀπολυτηριῶν της Ὀρθοῦχου, των Δεσποτικῶν και Θεμητορικῶν ἐορῶν και των ἑορῶν των Ἀγίων*, Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Ἀνέστη Κωνσταντινίδου, 1897. *Ἔργα ἱστορίας της Κανῆς Διαθήκης μετ' ἐκδότων*, Εν Αθήναις, ἐκδοτης Ἰωάννης Ν. Σιδερίης, 1906. γ) γὰ τὰ γυμνάσια: *Ἐργημελία εἰς ἠλικίας περικοπῆς των ἐπιστολῶν του Ἀποστόλου Παύλου*, Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Ἀνέστη Κωνσταντινίδου, 1899. *Ἐργημελία εἰς περικοπῆς των Εὐαγγελίων και τῶν Πρῆσεων και Ἐπιστολῶν των Ἀποστόλων*, Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου των καταστημάτων Ἀνέστη Κωνσταντινίδου, 1903.
32. Βλ. Δ. Σ. Μιτάδανου (1931), *Ἡ θεολογική Σχολῆ του Πανεπιστημίου Αθήνων*, (ἱστορικῆ ἐπιροπτης 1837-1930), Εν Αθήναις, τύπος «Φοίνικος» (ἀνατύπωση εκ των «Ἐναστικῶν», τυπικῶν τόμων ἐπὶ τῆ 35τηριδι του Μασ. Ἀδελφισκότου Αθήνων Χρυσοστόμου), σ. 16.
33. Φ. Π. Παπαδοπούλου (1904), *Κατηχητικῆ*, Ἡτοι θεολογία και πρῆξης της χριστιανοηρετουῆς μαρφάσεως της νεολογίας ἡμῶν. Πρὸς χῆσην των ἀπουδαζόντων εν ταῖς

- ΑΡΓΥΡΙΑΔΗΣ Ι., Έθνευς περί των έν Άθηναις Γυμνασίων και ελληνικών σχολείων προς τό επί της δημοσίας εκπαιδευσεως ύπουργείον, άποσταλμένα μετά τας γενικάς έξετάσεις του σχολικού έτους 1875-6. [Έν Άθηναις, 1877].
- ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΔΟΥΓΛΤΗ Ρ., (1980), «Η άληψηση του έργου του Ρουσσώ στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό», περιοδικό 'Ο Έγανιστής, έτος ΙΒ', τόμος 11/1974, σ. 197-216.
- ARNAKIS G. GEORGIADIS (1952), «The Greek Church of Constantinople and the Ottoman Empire», *Journal of Modern History*, σ. 235-250.
- ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ Α., (1970), «Η οικονομική άνωδος των Έλληνων επί Τουρκοκρατίας. Η κοινωνική τους άνάληη και η προετοιμασία των άρκελευθρωτικών άγώνων του 1821», περιοδικό Νέα Έστία (άρχιζόμια στο Είκοσιένο), έτος ΜΑ', τόμος 88, τεύχος 1043, σ. 12-24.
- , (1977), Πηγές της Ιστορίας του Νέου Έλληνισμού (1669-1812), τόμος 2. Θεσσαλονίκη.
- ΒΑΛΕΤΑΣ Γ., έπιμέλεια (1964), Κοραής. Άτανα τα πρωτότυπα έργα. Τόμος ΑΙ. Άθήνα: Εκδόσεις Δοκίμος.
- ΒΕΝΟΥΛΟΣ Γ., (1884), *Επιολόγιον της Δημοτικής Εκπαιδευσεως συνταχθέν και έκδοθέν έργαίει επί των Έκκλησιαστικών και της Δημ. Εκπαιδευσεως Υπουργείον 1833-1883*. Τόμος Α'. Έν Άθηναις, παρά τώ έκδοτή Σ. Κ. Βλαστώ. BOYD W. and KING E. J., (1975), *The History of Western Education*. London: Adam and Charles Black. έκδοση ένδεκτέτη.
- CHADWICK O., (1975), *The Secularization of the European Mind in the Nineteenth Century*. London: Cambridge University Press.
- CURTIS S. J. and A. BOUTWOOD M. E., (1965^d), *A Short History of Educational Ideas*. London: University Tutorial Press Ltd.
- ΠΙΛΑΕΟΝ Μ. Ι. (1887-8), «Σχολεία και βιβλία κατά τον ΙΖ' αιώνα», περιοδικό Έκκλησιαστική Άθήνας, έτος Η', τόμος 120ς. Έν Κωνσταντινουπόλει (Φωτοτυπική έκτακδοσης έπιμέλεια Πατριάρχικου Ίδρυμάτος Πατριαρχικών Μελετών. Θεσσαλονίκη, 1986).
- , (1976), *Η πνευματική κίνηση του γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα*. Έκδοτική φροντίδα Άλκης Άγγέλου-Φιλίππος Ήλιου. Άθήνα: Εκδοτική «Εγής».
- ΠΙΝΙΚΗ έκθεσις προς την Α. Μεγαλειότητα του Υπουργού των Έκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδευσεως κ. Χ. Χριστοπούλου περί της καταστάσεως της Δημοσίας Εκπαιδευσεως έν Έλλάδι κατά τό λήξαν σχολιακόν έτος 1855-1856 μετά στατιστικών σημειώσεων και παρατηρήσεων. Άθήνη: 1857.
- ΠΕΡΜΑΝΟΣ, μητροπολίτης Παλαιών Πατρών (1975), *Απομνημονεύματα*. Έπιμέλεια - είσαγωγή - εγερτηρίον Ιωάννας Παναγοπούλου και Τάσου ΑΘ. Γυρσοπούλου. Φωτοτυπική έκτακδοσις (έν τής β' έκδόσεως). Άθήνα: Έκδόσεις της Δημοσίας Βιβλιοθήκης της Σχολής Δημητσάνης.
- ΠΕΡΟΜΙΧΑΛΟΣ Α. ΓΡ., (1964), *Ο Κωνσταντίνος Οικονόμος ό έξ Οικονόμων και η έποχή του*. Θεσσαλονίκη (Άνδρτυον έν τής Έπιστημονικής Έρετηγίδος της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, 1963).
- ΠΕΡΠΟΥΧΑΗΣ Κ. Α., (1965), «Καλλιώς Παύλος», *Θρησκευτική και Ήθική Έγκυκλοπαίδεια*. Άθήνα: Έκδοτής ΑΘ. Μαγνίτης, τόμος 7ος, στ. 236-237.

- ΠΙΑΚΟΣ Δ., (1991), *Ιστορία της Έλληνικής Παιδείης Λογοτεχνίας*. Από τον ΙΘ' αιώνα έως σήμερα. Άθήνα: Έκδόσεις Δημ. Ν. Παπαδημία, έκδοσις θ'. βελτιωμένη και συμπληρωμένη.
- ΠΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ Σ., άρχιμανθόλτης, (1901), *Συλλογή των έγκυκλιών της Τεγώς Συνοδου της Έκκλησίας της Ελλάδος μετά των οικείων νόμων, Β. διαταγμάτων, ύπουργικών έγγράφων, όδηγών κτλ. από τον 1833 μέχρι σήμερα*. Έν Άθηναις. Έν του τυπογραφείου Α. Καλαρόκη.
- ΠΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ Τ. Θ., (1954), *Η υπό του Καροδίστρια διουθεσία πνευμειής εκκλησιαστική έπιτροπή και τό έργον αυτής*. Έν Άθηναις (άνδρτυον από τό περιοδικό Έκκλησία, έτος Α' (1953) και ΛΑ' (1954).
- GREEK T. H., (1972), *A Brief History of Western Man Since 1500*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, second edition.
- ΔΑΡΒΑΡΗΣ Δ. Ν., (1811), «Παδατηρήσεις τινές και σημειώσεις περί της διδακτικής μεθόδου και της διορθώσεως των Σχολείων», περιοδικό *Εγής ό Αόγιος*, τόμος Α', 15' Άρθούλου, σ. 122-128 και 1 Μάϊου, σ. 147-150. (Φωτοτυπική άνδρτυώση: Έπιταγία Έλληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Άγχείου, Άθήνα, 1988).
- ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ Α. Β., (1968), *Κείμενα-Πηγές της Ιστορίας της Έλληνικής Έπιστάσεως*. Σελιά τέλη. Τά περί παιδείας (Η εκπαιδευτική προοπάθεια των έπαναστατικών κυβερνήσεων και επί Καροδίστρια - Κανονισμοί και προγράμματα - σχολεία και διδασκαλία), Μέρος Πρώτον, Μέρος Δεύτερον και Μέρος Τρίτον. Άθήνα.
- ΔΗΜΑΡΑΣ Δ., (1970), «Τά Έκπαιδευτικά κατά τον Άγώνα», περιοδικό Νέα Έστία: (άρχιζόμια στο Είκοσιένο), έτος ΜΔ', τόμος 88, τεύχος 1043, σ. 51-59.
- , έπιμέλεια (1973/1974), *Η μεταρροδόμηση που δέν έγινε*. (Τέμνητα Ιστορίας). Τόμος Α' (1821-1894). Τόμος Β' (1895-1967). Άθήνα: Έκδοτική «Εγής».
- , (1977), «Έκπαιδευση», *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους*, τόμος ΙΓ' (Νεώτερος Έλληνισμός από 1833 ως 1881), Έκδοτική Άθηνών, σ. 484-491.
- , (1980α), «Νεόφυτος Νικητότάδος (1795-1846) Γρά έντα άλλοιότερο ελληνικό σχολείο», περιοδικό 'Ο Έγανιστής, έτος ΙΒ', τόμος 11/1974. Άθήνα: Έκδοτής «Ομίλος Μελέτης Έλληνικού Διαφωτισμού» (ΟΜΕΔ), σ. 323-332.
- , (1980β), «Προθέσεις των πρώτων κυβερνήσεων Βενζέλου (1910-1913) στα έκπαιδευτικά και κυβερνητικές προθέσεις», Δελτίο της Έταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, άριθ. 9. Άθήνα: Σχολή Χρή του. Άθήνα: Έκδόσεις Φιλολογία, σ. 21-47.
- , (1986), «Τά θέματα της εκπαιδευσης στα χρόνια του Καροδίστρια: Ναϊκές προοδικές και κυβερνητικές προθέσεις», Δελτίο της Έταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, άριθ. 9. Άθήνα: Σχολή Μιαούτη, σ. 122-126.
- ΔΗΜΑΡΑΣ Κ. Θ., έπιμέλεια (1953), *Ο Κοραής και η έποχή του*. Βασική Βιβλιοθήκη άριθ. 9. Άθήνα: Έκδοτ. οίκος Ίωάννου Ν. Ζαχαροπούλου.
- , (1962), «Καροδίστριας - Μουτροέδης - Κουρλουμουσιανός», (Βιβλιογραφικές και άλλες άναζητήσεις)», *Θησαυρίσματα*. Περιοδικό του Έλληνικού Ίνστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών. Βενετία. Τόμος 1, άριθ. 1, σ. 14-62.
- , (1975), *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Από τις πρώτες ρίζες ως την έποχή

- μας. Άθινα: Ίκαρος, 6ητη έκδοσι.
 1982). *Ελληνικός Ρωμαντισμός*. Άθινα: Έκδοτική «Εγμής».
- ΜΗΤΡΙΑΔΗΣ Δ. Α., (1916). *Ανάθλιμα Βιογραφικών*. Τὸν ἀπὸ τῆς συστάσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Πανεπιστημίου ἐκλιπόντων τὸν βίον καθήγητῶν αὐτοῦ 1837-1916. Πυρρανεῖα Ἰ. Ε. Μεσολοῦρα. Ἄθινα.
- ΜΗΤΡΙΑΔΗΣ Δ. Α., (1899). *Συλλογὴ τῶν περὶ μέσης ἐκπαίδευσεως ἰδία λογυόντων νόμων Β. διαταγμάτων, ἐγκυκλίαν διαταγῶν κ.λ.π. ἀπὸ τοῦ 1833-1899 ἔτους ἐκδοθέντα ἐγκρίσει τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἑκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαίδευσεως*. Ἐν Ἀθίνας, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Π. Δ. Σακελλαρίου.
- ΜΑΝΤΟΥΡΟΣ Ν., (1984α), «Κράτος καὶ Κοινωνία στὴ νεότερη Ἑλλάδα», Δελτίο τῆς Ἐταγείας Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καὶ Γενικῆς Παιδείας, ἀριθ. 6. Ἀθίνα: Σχολὴ Μισοῦτη, σ. 62-76.
- (1984β), «Ἡ ἐγκυθλίθουση τοῦ κοινοβουλεύτισμοῦ στὴν Ἑλλάδα καὶ ἡ λειτουργία του κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα», Δ. Γ. Τσαούση, ἐπιμέλεια, *Ὅψεις τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας τοῦ 19ου αἰῶνα*. Ἀθίνα: Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἐστίας», σ. 55-71.
- ΜΙΑΣ Γ. Δ., (1972), *Ποιτὴς Κίρκη (1792-1869)*. Ἀμερικανὸς λεγατολόγος, φιλόλογη, ἐκπαιδευτικός, θεολόγος. Ἀθίνα.
- ΜΟΥΜΗΣ Ν., (18792), *Ἱστορικαὶ Ἀνεκμνήσεις*. Τόμος Α' καὶ Β'. Ἐπιμέλεια Ἀ. Ἀγγέλου. Ἀθίνα: Ἐκδοτικὴ «Εγμής», 1973.
- ΟΒΟΥΝΙΣΤΗΣ Κ. Ι., «Τὰ πρῶτ' ἡμερὶν διακτικὰ βιβλία τῶν θρησκευτικῶν μαθημάτων», περιοδικὸ *Ἰερός Σύνδεσμος*, ἔτος Θ' (1905), περιοδὸς δευτέρου, ἀριθ. 2, 1 Ἰουνίου, σ. 1-6.
- ΚΙΝ Δ., (1989), *Ἡ ἐνοποίηση τῆς Ἑλλάδος, 1770-1923*. Ἀθίνα: Μορφωτικὸ Ἴδρυμα Ἑθνικῆς Γραμμῆς, μετφρ. Α. Ευσθόπουλος, γ' ἔκδοσι.
- ΚΕΙΡΙΑΔΙΟΝ ΔΙΑ Τ' Ἀλληλοδιδασκτικὰ σχολεῖα ἢ Ὀδηγὸς τῆς Ἀλληλοδιδασκτικῆς μεθόδου ὑπὸ Στραζίνου... ἐν Ἀθίνα, ἐν τῇ Ἑθνικῇ Τυπογραφίᾳ, διεθυνομένη ὑπὸ Γ. Ἀποστολίου Κορητοῦ, 1830.
- ΘΕΣΕΙΣ τῶν κατὰ τὸ 1883 πρὸς ἐπιθεωρητῶν τῶν δημοτικῶν σχολείων ἀποσταλλέντων ἐκτάκτων ἐπιθεωρητῶν. Ἀθίνα, χ.χ.
- ΘΕΣΙΣ πεδαγητικὴ πρὸς τὴν Α. Μεγαλειότητα τοῦ Ὑπουργοῦ τῶν Ἑκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαίδευσεως κ. Χ. Χριστοπούλου, περὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι Μ. Ε. Ἀπὸ τοῦ 1829 μετὰ τὸν 1855 μετὰ στατιστικῶν σημειώσεων καὶ παρατηρήσεων. Ἀθίνα 1856.
- ΘΕΣΙΣ τῆς συναρὰ τῶ ἀριθμῶ 5 τοῦ ἈΜΒ Ἰόμου καὶ τῶ ἀριθμῶ 9 τοῦ περὶ διδασκτικῶν βιβλίων Β. Δ. τῆς 4 Σεπτεμβρίου 1882 διορισθείσης ῥετίης ἐπιτορῆς τῶν κλητῶν τῶν διδασκτικῶν βιβλίων τῆς μέσης ἐκπαίδευσεως πρὸς τὸ Σ. Ὑπουργεῖον τῶν Ἑκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαίδευσεως. Ἐν Ἀθίνας τῇ 11 Μαΐου 1888. Ἐκ τοῦ Ἑθνικοῦ Τυπογραφείου.
- ΑΡΧΟΠΟΥΛΟΣ Ν. Ι., (1917), *Λόγος περὶ τῆς ἐκπαιδευτικῆς καὶ θρησκευτικῆς οὐδέσεως τοῦ Καποδιστριαίου*. Ἐν Ἀθίνας.
- ΑΝΣ Κ., (1975), *The Development and Structure of the English Educational System*. London: University of London Press.
- ΧΑΡΟΠΟΥΛΟΣ Ν. ΓΡ., (1974), *Γρηγόριος Ε' Σαφῆς ἔκφρασις τῆς ἐκκλησιαστικῆς πολιτικῆς ἐπὶ Τοιροκοκρατίας*. Θεσσαλονίκη.

- , (1991²), *Ἡ παιδεία στὴν Τοιροκοκρατία*. Τόμος Α'. Θεσσαλονίκη: Ἐκδόσεις Π. Πουραγῶ.
- ΗΛΙΟΥ Φ., (1988), *Ἐργάσιον Κίριε τὸν λαὸν σου*. Οἱ προεπαναστατικὲς κλίσεις καὶ ὁ Νικόλαος Πικαῖος. Ἀθίνα: Ἐκδόσεις Πιροεῖα.
- HENDERSON G. P., (1971), *The revival of Greek thought 1620-1830*. Edinburgh and London: Scottish Academic Press. (Καὶ σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση ὑπὸ Φ. Κ. Βώγου, μετ' ὅν τίτλο: *Ἡ ἀναβίωση τοῦ ἑλληνικοῦ στοχασμοῦ 1620-1830*. Ἀκαδημία Ἀθῶνων: Κέντρο Ἐρευνῆς τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, β' ἔκδοσι, 1994).
- ΚΑΛΑΦΑΤΗ Ε., (1988), *Τὰ σχολικὰ κείμενα τῆς πρωτοβάθμιας ἐκπαίδευσῆς 1821-1929*. Ἀπὸ τῆς προδιαιγγραφῆς στὸν προγραμματισμὸ Ἀθίνα: Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Ἑλληνικῆς Νεολάτιας Γενικῆς Ἰραμματεία Νέας Γενιάς.
- ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ Ι. Α., (1841), *Ἐπιστολαὶ (Διτλαοιατικαὶ, διοικητικαὶ καὶ ἰδιωτικαὶ, γραφεῖσαι ἀπὸ 8 Ἀπριλίου 1827 μετὰ 26 Σεπτεμβρίου 1831)*. μεταφρασθεῖσαι ἐκ τοῦ γαλλικοῦ παρὰ Νικόλη Γ. Σχινᾶ, τόμος Α' καὶ τόμος Β'. Ἀθίνασιν, τῶπος Κωνσταντινου Πέλλη.
- , (1868/1986), *Ἀπομνημονεψματα*. Ἐπικοκίτησι τῆς πολιτικῆς μου σταδιοδρομίας. Μετάφραση Μγ. Θ. Λάσκαρις. Ἀθίνα: Ἐκδοτικός οἶκος Μτάρηον, 1986.
- ΚΑΤΑΡΤΖΗ Δ., (1970), *Τὰ Ἐύροκίριενα*. Ἐκδότης Κ. Θ. Δημαγῶς. Ἀθίνα: Ἐκδόσεις «Εγμής».
- , (1974), *Δοκίμια*. Ἐπιμέλεια Κ. Θ. Δημαγῶς. Ἀθίνα: Ἐκδοτικὴ «Εγμής».
- ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ Π. Μ., (1984), «Ἰδεολογικὰ ρεψματα καὶ πολιτικὰ ἀτήρηματα: Ποσοτικὲς ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ 19ο αἰῶνα», Δ. Γ. Τσαούση, ἐπιμέλεια, *Ὅψεις τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας τοῦ 19ου αἰῶνα*. Ἀθίνα: Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἐστίας», σ. 23-38.
- , (1985), *Ἰσπριος Μοισοῖδου*. Οἱ συντεταγμένες τῆς βαλκανικῆς σκέψῆς τὸν 18ο αἰῶνα. Ἀθίνα: Μορφωτικὸ Ἴδρυμα Ἑθνικῆς Γραμμῆς.
- ΚΛΑΔΟΣ Π. Ι., (1860), *Ἑκκλησιαστικὰ καὶ Ἐκπαιδευτικὰ*. Ἦροι νόμοι, διατάγματα, ἐγκύκλιοι, ὀδηγία κ.λ.π. ἀποβλεπόντα εἰς τὴν Ἑκκλησίαν καὶ τὴν δημοσίαν ἐκπαίδευσιν ἐν Ἑλλάδι. Ἀδειὰ τοῦ ἐπὶ τῶν Ἑκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαίδευσεως Ὑπουργεῖου ἐκδοθέντα. Ἀθίνα. Ἐκ τοῦ τυπογραφείου Ἰωάννου Ἀγγελουποῦλου.
- ΚΛΕΒΟΥΛΟΣ Γ., (1820), «Περὶ τῆς Ἀλληλοδιδασκτικῆς Μεθόδου, ἐν Ἰασιῶ τῆς Μοδαβίας 1820 κατὰ μήνα Αὐγούστου», περιοδικὸ *Ἐγμής ὁ Λόγος*, φύλλο 22, 15 Νοεμβρίου, σ. 675-687.
- ΚΟΤΚΟΥΛΗΣ Ι. Β., (1985), *Τὸ μῦθημα τῶν θρησκευτικῶν στὴ Μέση Ἐκπαίδευσιν (1833-1932)*. Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς ἐκπαίδευσῆς, Θεσσαλονίκη: Ἐκδοτικός οἶκος Ἀφῶν Κυριακίδη.
- ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ Γ. Ἰ., (1969), *Ἱστορία τῆς Ριζοσέλιου Ἑκκλησιαστικῆς Σχολῆς*. Ἀθίνα.
- , (1970), *Ἑκκλησιαστικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος*. Τόμος Β'. Ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Ἡ αἰῶνος μετὰ τῶν καθ' ἡμῶς χρόνων ἐν ἐπιτομῇ. Ἐν Ἀθίνας, ἔκδοσις δευτέρου, βελτισμένη καὶ ἐπιτημένη.
- ΚΟΡΑΗΣ Α., (1834), *Σύνοψις τῆς Ἰεράς Ἱστορίας καὶ τῆς Κατηγήσεως...εἰς χρῆσιν τῶν κοινῶν σχολείων τοῦ Ἑλληνικοῦ Γένους*... [δευτέρου ἔκδοσις τυπωθεῖσα]

- φιλολογία δασκλήν τῆς Ἀδελφότητος Ζωσιμάδων. Ἐν Βενετία παρὰ Νικολάου Πανκί τῷ ἐξ Ἰουστινιανών.
- (1851), *Ὁρθόδοξος Διδασκαλία...* Πλάτωνος... μητροπολίτου Μόσχας, μεταφρασθεῖσα... εἰς τὴν ἑλληνογλώσσην διάλεκτον... Ἐν Ἀθήναις ἐκ τῆς τυπογραφίας Ἀνδρέου Κορομηλά, τετάρτη ἐκδόσις.
- (1984), *Προλεγόμενα στὸς Ἀρχαίους Ἑλληνες συγγραφεῖς καὶ ἡ ἀυτοβιογραφία του*. Παρόλοισ Κ. Θ. Δημάδα, τόμος Α'. Ἀθῆνα: Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπέζης.
- ΟΣΜΟΠΟΥΛΟΣ Α., (1971²), *Τὸ Παιδαγωγικὸ Ἡμερολόγιον τοῦ Πετραλοῦ*. Βιογραφικὰ σημεῖα – ἐπιλογὴ καμμένων – μεταφρασαί. Ἀθῆνα.
- ΟΥΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ Α. Ι., (1927), *Ἡ Κατηχητικὴ καὶ ἡ ἐν τῷ παρόντι σημασία αὐτῆς παρ' ἡμῶν*. Ἐν Ἀθήναις.
- ΟΥΚΚΟΥ Ε. Ε., (1958), *Ὁ Κατοδιστριας καὶ ἡ Παιδεία 1803-1822*. Α' Ἡ φιλομουσος Ἐταιρεία τῆς Βιέννης: Διδασκαρικὴ διατριβή. Ἀθῆνα.
- (1987²), *Ὁ Κατοδιστριας καὶ ἡ Παιδεία 1827-1832*. Β' *Τὰ ἐκπαιδευτικὰ ἰδρύματα τῆς Ἀθήνης*. Ἀθῆνα.
- ΟΥΛΟΥΓΛΙΩΤΗΣ Ν. Δ., (1983), *Ἡ διαμικρὴ Θεολογικὴ Φαρμακικὴ – Κωνσταντίνου Οἰκονομοῦ καὶ ἡ διαμόρφωσις τοῦ παιδευτικοῦ ἰδεώδους τοῦ νεώτερου ἑλληνισμοῦ*. Διδασκαρικὴ διατριβή. Roma: Pontificio Instituto Orientale.
- ΟΥΛΟΥΡΗ Χ., (1992), «Ἑθνικὰ στερεότυπα καὶ ἑλληνικὴ ἔθνη ταυτότητα στὸ σχολεῖο τοῦ 19ου αἰώνας», *Ἀρχαῖα ἀνακτορὰ στὸν πανεπιστημιακὸ δάκτυλόν Βασ. Βλ. Σημειώματα ἀπὸ τοὺς μαθητῆς του*. Ἀθῆνα: Ἐκδόσεις Ἀνύχους, σ. 323-341.
- ΟΥΜΑΣ Κ. Μ., «Παιδαγωγία. Περί παιδείας καὶ σχολείων», περιοδικὸ Ἄλφειος Ἐφήης, θ' (1819), σ. 730-748.
- ΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ Α., ἐπιμέλεια (1971), *Ὁ Τύπος στὸν Ἄγωνα 1821-1827*. Τόμος Α' (Χειρῶγραφες ἐφημερίδες 1821-1822. Σάββατο ἔξ Ἑλληνικῆ 1821, Ἐφημερίδες Ἀθηνῶν 1824-1826). Τόμος Β' (Ἑλληνικὰ Χρονικὰ 1824-1826). Τόμος Γ' (Ὁ φῶλος τοῦ Νομοῦ 1824-1827. Γενικὴ Ἐφημερίς τῆς Ἑλλάδος 1825-1827. Ἀνεξάρτητος Ἐφημερίς τῆς Ἑλλάδος 1827). Ἀθῆνα: Ἐκδοτικὴ «Ἐφήης».
- ΟΥΡΚΟΥΛΑΣ Κ., (1965), *Τὸ Κατηχητικὸν Σχολεῖον ἐν τῇ Ἑκκλησίᾳ τῆς Ἑλλάδος (Ἱστορία αὐτοῦ καὶ χαρακτῆρ ἔξ ἐπιφύσεως ὀρθοδόξου)*. Ἀθῆνα 1965 (ἀνάτυπον ἐκ τῆς Θεολογίας ΔΕ.).
- ΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Η. Γ., ἐπιμέλεια (1960), *Τὰ Συντάγματα τῆς Ἑλλάδος*. Ἀθῆνα: Ἐθνικὸν Τυπογραφεῖον.
- ΥΡΙΑΚΟΣ Α. Δ., (1874), *Δοκίμιον Ἑκκλησιαστικῆς Ἱστορίας*. Χάρις τῶν περὶ τὴν Θεολογίαν σπουδάζόντων. Ἐν Ἀθήναις, Τύποις Χ. Ν. Φιλιάδαδάφειος. Ἐκδόσις δευτέρα ἐπισημμένη.
- ΥΡΥΤΑΣ Δ., (1987), «Ἡ θρησκευτικὴ ἔξαρσις στὴν Ἑλλάδα στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα. Ἡ μυστικὴ τοῦ Μακρυγιάννη γιὰ τοὺς μιτρωσμοὺς διὰ τῆς τῶν θρησκευτικῶν ἰδεολογιῶν», *Ἑλληνικὴ Κοινωνία*. Ἐστῆσις τοῦ Κέντρου Ἑβουνης τῆς Ἑλληνικῆς Κοινωνίας, Ἀθῆνα: Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, 1, σ. 183-207.
- ΖΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ Ε. Ι., (1970), *Ἡ ἐν Ἑλλάδι Ἑκκλησία. Κατὰ τὴν ἐκπαιδευτικὴν καὶ τὴν μέγχι τῆς ἀπίξεως τοῦ Ὁθωνος μεταβατικὴν ἐποχὴν (1821-1833)*. Διατριβὴ ἐπὶ ὑψηλοῖα. Ἐν Ἀθήναις.

Βιβλιογραφία

- , (1974), *Ἡ ἀνεκτιμῆσις τοῦ αὐτοκεφαλίου τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἑκκλησίας (1850) καὶ ἡ θέσις τῶν μιτροπολίτων τῶν «νέων χωρῶν»* (1928). Ἐν Ἀθήναις.
- , (1977), *Ἰωάννης Καποδιστριας καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ του πολιτικὴ*. Ἀθῆνα.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ Ι. ΧΡ., (1972), «Θεοφύλακος Βλαχοδαπανδοπούλου, μιτροπολίτης Ἀθηνῶν (1862-1873)», περιοδικὸ Θεολογία, τόμος ΜΠ', σ. 671-681.
- , (1976), *Ὁ Ἰωάννης Καποδιστριας θεμελιωτῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐκπαιδεύσεως*. Ἀθῆνα.
- ΛΑΜΠΡΑΚΗ-ΠΑΠΑΝΟΥ Α., (1989), *Τὸ ὑπόμνημα τοῦ Ι. Καποδιστρια γιὰ τὰ ἐκπαιδευτικὰ τῆς Ἠοφνῆς (Εἰσαγωγή, μετάφρασι, σχόλια. Προλόγημα με ἀνεκδότους ἐπιστολὰς Καποδιστρια – Feltenberg)*. Ἀθῆνα: Ἐκδόσεις Ἐπιταυροτότητα.
- ΛΕΦΑΣ ΧΡ., (1942), *Ἱστορία τῆς [Δημοτικῆ] Ἐκπαιδεύσεως*. Ἐν Ἀθήναις: Ὀργανισμὸς Ἐκδόσεως Σχολικῶν Βιβλίων.
- ΛΥΡΙΝΤΖΗΣ Χ., (1987), «Πολιτικὴ καὶ πεδατευτικὸ σύστημα στὴν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰώνας», *Ἑλληνικὴ Κοινωνία*. Ἐστῆσις τοῦ Κέντρου Ἑβουνης τῆς Ἑλληνικῆς Κοινωνίας, Ἀθῆνα: Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, 1, σ. 157-182.
- ΛΩΛΗΣ Σ. Δ., (1982), *Ἡ Ριζόγειος Ἑκκλησιαστικὴ Σχολὴ ὡς ἐκπαιδευτικὸν ἰδρυμα*. Ἀθῆνα.
- ΜΑΚΡΗΣ Γ. Σ., πρῶτοεργεβτήριος, (1934), «Τὰ Κατηχητικὰ σχολεῖα. Μικρὰ ἱστορικὴ ἀνασκόπησις», περιοδικὸ Ἰερός Συνέδριος, ἔτος Ζ' (περίοδος Ε'), ἀριθ. 33, 22 Μαΐου, σ. 257-258.
- ΜΑΝΩΝΗ Κ., (1981), «Ἄγωνα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου κατὰ τῶν μισιοινοῦσίων», *Μνημοσύνη*, Ἐτήσιον περιοδικὸν τῆς Ἐταιρείας Ἱστορικῶν Σπουδῶν ἐπὶ τοῦ νεώτερου ἑλληνισμοῦ, τόμος 8ος, σ. 179-212.
- , (1985), «Τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο καὶ ὁ Κοροναϊσμός», Ὀμιλῆιον Πνευματικῶν Κέντρου Πρακτικὰ Συνεδρίου «Κοροναῖ καὶ Χίος» (Χίος, 11-15 Μαΐου 1983), τόμος Β', Ἀθῆνα, σ. 185-197.
- ΜΑΝΤΖΑΝΑΣ Π., (1993), *Πετραλότου. Ὁ μέγχιος δάσκαλος τῆς ἀγίας. Ζοή – ἔργο – παιδαγωγικὲς ἰδέες*. Ἀθῆνα: Ἐκδόσεις Μικ. Π. Γρηγόρη.
- ΜΑΟΥΡΕΡ Γ. Δ., (1835/1976), *Ὁ Ἑλληνικὸς Λαός. Δημοσίον, ἰδιωτικὸ καὶ ἐκκλησιαστικὸ δίκαιο ἀπὸ τὴν ἐκδοξὴ τοῦ ἀγωνα γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία ὡς τὴν 31 Ἰουλίου 1834*. Τόμοι Α' καὶ Β'. Χαϊδεβέβρη 1835. Μετάφρασι ἀπὸ τὰ γερμανικὰ Ὀλγα Ρομπάκη. Εἰσαγωγή, ἐπιμέλεια, σχολιασμός, Τάσου Βουγνά. Ἀθῆνα: Ἐκδόσεις Τολλῆ, 1976.
- ΜΑΡΚΕΖΙΝΗΣ Σ. Β., (1966), *Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Νεωτέρας Ἑλλάδος 1828-1964*. Ἀθῆνα: «Πάτριος-Γραφικὰ Τέχνη Α.Ε.», τόμος δευτέρος: «Ἡ Συνταγματικὴ Βασιλεία 1863-1909».
- ΜΑΥΡΟΚΟΡΝΑΤΟΣ Δ. ΣΤ. (1871), «Υπομνηματίον περὶ ἐκπαιδεύσεως τοῦ λαοῦ», *Ἐπισημικὸς Κήρυξ*. Συγγράμμα θεολογικῶν, ποιμαντορικῶν, περιλαμβάνων ἔνιστε φιλολογικὰς καὶ φιλοσοφικὰς πραγματείας, ἐκδοθῆμενον κατὰ διημιάν, περίοδος Β', ἔτος Γ', τεύχος 4, σ. 333-361 καὶ τεύχος 5, σ. 433-454.
- ΜΑΥΡΟΣΚΟΥΦΗΣ Δ., «Τὰ σχέδια τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ 1824 γιὰ τὴν ὀργάνωσι τῆς ἑλληνικῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ ὁ ἀνώνημος "πῖνὸς παραστήτων τῶν διοργανισμῶν τῆς κοινῆς ἐκπαιδεύσεως κατὰ τοὺς τρεῖς βαθμοὺς τῆς παιδείας": Μία ἱστορικὴ ἀποκατάστασις», *Παιδαγωγικὴ Ἐπιθεώρησις*. Περιοδικὴ ἔκδοσις τῆς Παιδαγω-

- γικής Έταιρείας Ελλάδος, τεύχος 22, 1995, σ. 43-58.
- ΥΝΟΣ Ι. Β., (1979), *Κοσμά του Αιτωλίου Διδάχες*, Φιλολογική μελέτη-Κείμενα. Αθήνα: Εκδόσεις «Τήνος».
- ΥΔΡΑΣ Ι. Ε. (1911), *Πρακτική Θεολογία. Εισαγωγή*. Έν Αθήναις έκ. του τυπογραφείου «Νομική».
- ΛΑΗΝΟΣ Γ. Δ., πρσφ. (1977), *Τό ζήτημα της μεταφάσεως της Αγίας Γραφής εις την νεοελληνικήν κατά τον Ιω' αιώνα Διατριβή επί διδακτορία*. Αθήνα, 183, «“Η κατά την Ανατολήν Δύσις”· Ο “μεταεσωτικός” ρόλος των Αντιικών Μισιοναρίων στο Έλληνικό κράτος», περιοδικό *Σύναξη*. Τριμηνιαία έκδοσι σπουδής στην Ορθοδοξία, τεύχος 8, σ. 23-55.
- 988), *Τουρκοκρατία. Οι Έλληνες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*. Αθήνα: Εκδόσεις Αρχαίας.
- 989), *Ελλάδικου Αυτοκράτου παραλειπόμενα. (Μελέτη ιστορικοφιλολογική)*. Αθήνα: Εκδόσεις Δόμος, δεύτερη έκδοσι άναθεωρημένη και πλουτισμένη με νέο αρχαιολογικό υλικό.
- ΕΑΣ Ν., (1915), *Η παρ' ήμιν ίσχύουσα νομοθεσία της στοιχειώδους ή δημοτικής εκπαίδευσως*. Έν Αθήναις, έκδοσι Ανταγωνιστούλου και Περγάκος.
- ΙΟΥΔΑΞ Ι., (1779), *Προγραμματία περί παιδων άγωγής ή Παιδαγωγία*. Εφεσίησι, 180), *Άπολογία*. Επιμέλεια Α. Αγγελού. Αθήνα: Εκδοτική «Εστής», 1976.
- ΚΣΦ Κ., (1988), *Εισαγωγικά στην Ιστορία του κινήματος της άργετικής τάξης· Η διαμόρφωσι της έθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*. Αθήνα: Έκδόσεις Καστανιώτη, τρίτη έκδοσι.
- ΚΑΚΗΣ Ι., (1880), «Ένεργητός εις τό μέθημα της Κατηχητικής», *Θρησκευτική φωνή*. Εφημερίς εκκλησιαστική, έτος Α', άριθ. 5, σ. 52-56 και άριθ. 6, σ. 61-64.
- ΛΑΝΟΣ Δ. Σ., (1905α), «Περί των κατηχητών», περιοδικό *Τερός Σύνδεσμος*, έτος Θ', περίοδος δεύτερη, άριθ. 4, 1 Ιουλίου, σ. 1-6.
- 905β), «Περί των κατηχητών», περιοδικό *Τερός Σύνδεσμος*, έτος Θ', περίοδος δεύτερη, άριθ. 11, 15 Οκτωβρίου, σ. 4-6.
- 920α), *Δι θρησκευτικά ιδέα του Άδελφάντιου Κοραή*. Αθήνα: Έκδοτης Ι. Ν. Σιδέρης.
- 1920β), *Ο Ατίστολος Μαχάρης (1831-1905)*. Έν Θεσσαλονίκη, τύπος «Αγκύρας» - Ιωάννου Κουμμένου.
- 931), *Η Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών (Ιστορική έπισκόπησις 1837-1930)*. (Άνατύποις έκ των «Έκδοσιών» τυπωτικό τόμου επί τη 35τησίδι του Μαικ. Αρχιεπισκόπου Αθηνών Χρυσοστόμου). Έν Αθήναις.
- ΜΙΔ Ε., (1967), «Ανέκδοτος πίναξ “Διοργανισμού” της εκπαίδευσως κατά την Κατολιστριακήν περίοδον», *Παράσαςος*. Περιοδικόν σύγγραμμα κατά τριμηνίαν εκδιδόμενον, περίοδος δεύτερη, τόμος Θ', άριθ. 2, σ. 303-311.
- ΥΓΑΤΣΟΣ Ν. Θ., (1974), *Βιβλιογραφία Έλληνικού Θρησκευτικού Τύπου (1826-1966)*. Αθήνα (άντυπον έκ της Θεολογίας).
- ΑΤΣΙΩΤΗΣ Ν. Π., (1996), *Η Παιαία Διαθήκη ως Αγία Γραφή*. *Όλγια περί της αγάσεως της πρός τον ελληνισμόν και την Ορθοδοξίαν*. Έν Αθήναις (άντυπον έκ του περιοδικού *Εκκλησία*).
- ΑΤΣΙΩΤΗΣ Π. Ι., (1920), «Τό Κυριακόν Σχολείον έν Ελλάδα», περιοδικό

- Εκκλησιαστικός Κήρυξ*, τόμος ΙΑ', άριθ. τεύχους 242 (σ. 85-86), 243 (σ. 106-107), 244 (σ. 122-123), 247 (σ. 166-167), 252 (σ. 236-237), 258 (σ. 308-309).
- , (1951), «Ο Παύλος Καλλίγας ως χροστισανός έπιστήμων (1814-1896)», περιοδικό *Θεολογία*, τόμος ΚΒ', σ. 26-39.
- ΜΩΡ ΔΙΤΗΣ Δ. Ν., (1935α), *Θρησκευτική και Ήθική Άγωγή*. Έν Αθήναις, τύπος «Φοίνικος».
- , (1935β), *Τό πρόβλημα των θρησκευτικών εις τά σχολεία*. *Διακτική ήλη και πρόγραμμα*. Έν Αθήναις, τύπος «Φοίνικος».
- ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ Ε., (1994), «Ορθοδοξία, θρησκευτικός σιμασμός” και διαφωτισμός. Οι έπιστήμες στον ελληνισμό του 18ου αιώνα», *Νεός*. Έξιμηνιαίο περιοδικό Ιστορίας και φιλοσοφίας της έπιστήμης και της τεχνολογίας, τεύχος 1, σ. 99-120.
- ΝΟΥΤΣΟΣ Χ., (1979), *Προγράμματα μέσης εκπαίδευσης και κοινωνικός έλεγχος (1931-1973)*. Αθήνα: Εκδόσεις Θεμέλιο.
- , (1986), *Ιδεολογία και Εκπαιδευτική Πολιτική*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Ο έν Αθήναις Σύλλογος πρός διάδοσιν των Έλληνικών Γραμμάτων (1970), *Η δράσις του Συλλόγου κατά την έκαιοναετίαν 1869-1969*. Αθήνα [έκδοσι του όμιώνιμου Συλλόγου].
- ΟΙΚΟΝΟΜΟΣ Κ., (πρσφύτερος και οικονομός) ό έξ Οικονόμων (1864), *Τά Σφζόμενα Έκκλησιαστικά Συγγράμματα*. Έκδιδοντος Σοφοκλέους Κωνσταντινού του έξ Οικονόμων. Αθήνα, τόμος Β'.
- ΠΑΙΔΑΡΟΣ ΧΡ. Κ., (1992), «Δημήτριος Ν. Δάσβαρης (Α.Ν.Δ.), πρόδρομος της νεοελληνικής παιδαγωγικής σκέψης και της διδακτικής μεθοδολογίας», περιοδικό *Νέα Παιδεία*. Τριμηνι έκδοσι παιδευτικού προβαλματισμού, έτος 160, τεύχος 63, σ. 72-86.
- ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΣ Γ. Ν., (1953), *Ίωάννης Έγγέλιος Πειραλάτης· Η ζωή και τό έργο του*. Έν Αθήναις.
- ΠΑΜΠΟΥΚΗΣ Χ., (1852), *Οί σφζόμενοι λόγοι μετά προλεγόμενον περί συνθέσεως*. Έν Αθήναις: Έκ του τυπογραφείου Χ. Νικολάιδου Φιλαδέλφεις.
- ΠΑΝΤΑΖΙΔΗΣ Ι., (1889α), *Χρονικόν της πρσής πεντηκονταετίας του Έλληνικού Πανεπιστημίου*. Κατ' έντολήν της Ακαδημαϊκής Συγκλήτου και διατάγη του Έθνικού Πανεπιστημίου. Αθήνα. Τυπογραφείον «Παλαγγενεία». Ίω. Άγγελόπουλου.
- , (1889β), *Γεννασιακή Παιδαγωγική*. *Πρός χρήσιν των τε φοιτητών της φιλολογίας και πάντων έν γενει των διδασκάλων της μέσης εκπαίδευσως*. Έν Αθήναις: Έκδοτης Άνέστης Κωνσταντινίδης.
- ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ Ν. Ι., (1993), *Ο ελληνικός κοινοτισμός και ή νεοελληνική κοινωνική παράδοσι*. Αθήνα: Εκδόσεις Παρουσία.
- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ Β. Γ., (1932), «Έπί μιός έκαιοναετησίδος· Ίωάννης Καποδιστριας και εκπαίδευσίς», *Εστής* *Δημοτικής Εκπαιδύσεως*, έτος Α'. Αθήνα: Έκδοτικός όίκος Δημοτικού Α. Ε., σ. 279-285.
- ΠΑΠΑΔΑΚΗ Α., (1992), *Η αλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*. Αθήνα: Εκδόσεις «Δωδώνη» - Ίδρυμα Ερευνών γιά τό Παιδί.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Γ. Γ. (1864), «Περί της έν Ελλάδα Διμοτικής Εκπαιδύσεως», περιοδικό *Παιδεία*, τόμος ΙΕ', άριθ. 342, σ. 149-156 και άριθ. 343, σ. 161-166.

- (1868), «Περί του θρησκευτικού αίσθηματός», περιοδικό Πανάζα, τόμος ΙΘ' ἀριθ. 441, 1 Ανοήστου, σ. 161-170.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Φ. Π., (1904), *Κατηχητική Ήτοι θεωρία και πράξις της χριστιανοπαιδείας μορφώσεως της νεολαίας ημών. Προς χρήση των σπουδάζόντων εν ταις Θεολογικαίς Σχολαίς και τοίς Διδασκαλείοις και διδασκόντων τά Ιερά εν τοίς Σχολαίς τοίς Δημοτικαίς, Ἑλληνικαίς και Γυμνασίοις*, Ἐκδόσεις Βιβλιοπωλείου Ἀναστάσεως. Ἐν Ἀθήναις ἐκ τοῦ τυπογραφείου Α. Ζ. Δαλιαντά.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Χ. Α., (1919), *Ἱστορία τῆς Ρίζουσειο Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς ἐπὶ τῇ ἐβδόμῳ κατασκευαστηρικῇ αὐτῆς*, Ἐν Ἀθήναις, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Π. Α. Πετρόπουλου.
- (1920), *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Τόμος Α' : *Ἰδρυσις και ὄργανωσις τῆς Ἀυτοκεφάλου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Ἐν Ἀθήναις, Τυπογραφεῖον Π. Α. Πετρόπουλου.
- (1928), *Ἡ Ἐκκλησία Ἀθηνῶν*, Προλόγος Δ. Γρ. Καμπουρογλοῦ Ἐν Ἀθήναις.
- (1950), «Ἡ Ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως και ἡ μεγάλη Ἐπανόστασις τοῦ 1821», περιοδικό Θεολογία, τόμος ΚΑ', σ. 305-324 και 477-505.
- ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Π. και ἈΝΔΡΕΟΥ Α., (1992), *Τὰ Διδασκαλεῖα και ἡ ἀνάπτυξη τῆς παιδαγωγικῆς σκέψης 1875-1914*, Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Ὀδυσσεύς.
- ΠΑΠΟΥΛΙΑΔΗΣ Κ. Κ., (1986), «Ρωσικὸ ἐνδοσφαιρόν γιὰ τὴν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος τὴν ἔποχὴ τοῦ Ὀθωῶνα. Μὲ βάση ἔγγραφα τοῦ ἀρχείου ἐξωτερικῆς πολιτικῆς τῆς Ρωσίας», περιοδικό Θεολογία, τόμος 57, τεῦχος 4, σ. 765-776.
- ΠΑΡΙΣΗΣ Σ. Μ., (1884), *Ἀνωτέρα και Μέση Ἐκπαίδευσις*, Ἦτοι συλλογὴ τῶν διεστῶτων τὴν ἀνωτέραν και μέσῃν ἐκπαίδευσιν νόμων, Β. διατάγματων και ἐγκυκλίων τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν και τῆς Δημοσίας Ἐκπαίδεψεως Ὑπουργείου Ἀπὸ τοῦ 1833-1884, Ἐν Ἀθήναις, Ἐκ τοῦ τυπογραφείου ὁ «Παλαμῆϊδης».
- ΠΑΣΧΟΣ Π. Β., (1985), *Κοσμίως ὁ Αἰτωλός*, Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Ἀγκίτας.
- ΠΕΡΙ *κατωτέρας και μέσης παιδείας ἐν Ἑλλάδι ἢ ὁ ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου διαγωνισμός*, Ἐκθεσις τῆς ἀνωνοδικῆς Ἐπιτροπείας ἀναγνωσθεῖσα ἐν τῷ πρῶθ Διάδοσι τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων Συλλόγῳ, Ἀθήνησι, τῆσις Ἀνδρέου Κορομηλά, 1872.
- ΠΕΡΣΕΔΗΣ Ε. Π., (1992), *Ἱστορικὲς πτυχὲς τῆς ἑλληνικῆς πανεπιστημιακῆς θεολογικῆς παιδείας*, Ἀθήνα. (Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ περιοδικό Θεολογία, τόμος ΕΓ', τεῦχος Δ', σ. 735-791).
- , (1994), *Χριστιανικὴ ἀγωγή και Σὺγχρόρονος κόσμος. Θέματα θεολογίας και πράξις τῆς χριστιανικῆς ἀγωγῆς*, Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Ἀθμός.
- ΠΑΟΥΜΙΔΗΣ Γ. Σ., (1972), «Σχολεῖα στὴν Ἑλλάδα συντηρουμένα ἀπὸ κληροδοτήματα Ἐκκλησιῶν τῆς Βενετίας (1603-1797)», *Θρησκευτικὰ*, Περιοδικόν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν και Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν, Βενετία, Τόμος 9, σ. 236-249.
- ΠΑΝΑΚΗΣ Π., (1922), «Πῶθται ἀρόπεται πρὸς ἀνόρθωσιν τοῦ ἐφημερῆσικοῦ κλήρου», *Ἐκκλησιαστικὸς φάρος*, Ἐπιστημονικὸν Θεολογικὸν σύγγραμμα, τόμος 21, σ. 441-508.
- ΠΑΝΤΗΣ Α., (1993), *Ρομαντικὰ χρόνια*, Ἱεολογίαις και νοστορίες στὴν Ἑλλάδα τοῦ

- 1830-1880, Ἀθήνα: Ἐταιρεία Μελέτης Νέου Ἑλληνισμοῦ-Μνήμων.
- ΠΡΑΚΤΙΚΑ τῶν ἐδικῶν συνελεύσεων τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἑλληνικοῦ Διδασκαλικοῦ Συλλόγου, ἔτος Β' - 1874, Ἐν Ἀθήναις, ἐκ τοῦ τυπογραφείου ἀδελφῶν Πιερίη.
- ΠΡΑΚΤΙΚΑ τοῦ Ἑλληνικοῦ Διδασκαλικοῦ Συλλόγου τοῦ ἔτους 1875, Ἀθήνησι, ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῆς Φυλοκαλίας, 1876.
- ΠΡΑΚΤΙΚΑ τῶν Γενικῶν Συνελεύσεων τοῦ ἔτους 1878-1879 τοῦ Ἑλληνικοῦ Διδασκαλικοῦ Συλλόγου, Παράκληση τοῦ περιοδικοῦ «Πλάτωνος», Ἐν Ἀθήναις, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Χ. Ν. Φιλιδελφέως, 1880.
- ΠΡΩΤΟΥΔΑΤΗΣ Ε. Γ., (1977), *Ἰατῶννης Κατοδίστησις*, Ἀθήνα: Ἐταιρεία τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ.
- ΠΥΡΡΙΣΤΑΚΗΣ Ι. Ε., (1988), «Δόσκαλοι και κοινωβουλευτισμός στὴν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰώνα. Οἱ ἑπιπτώσεις τοῦ κοινωβουλευτικοῦ συστήματος στὴν ἐξέλιξη τοῦ διδασκαλικοῦ ἐπαγγέλματος στὴν Ἑλλάδα», *Ἐπιθεώρηση Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν*, 71, σ. 200-235.
- ΡΗΤΟΠΟΥΛΟΣ Γ. ΧΡ., (1990), *Τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν στὴν Αἴθλια ἐκπαίδευσι*, (Διαπιστώσεις — πρότασις), Ἀθήνα.
- ΡΩΣΗΣ Ζ., (1872), «Περί θρησκευτικῆς παιδείας», Ἀθήνασι, Σύγγραμμα περιοδικῶν κατὰ διημερίαν ἐκδιδόμενον συμπλέξει πολλῶν λόγων, Τόμος Α', τεῦχος γ' : Ἀθήνησι, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Ἐρμού, σ. 177-190.
- RUNCIMAN S., (1968), *The Great Church in Capriety*, Cambridge University Press.
- ΣΑΘΑΣ Κ. Ν., (1870), *Βιογραφικὸν Σχέδιασμα περὶ τοῦ Πατριάρχου Ἰερεμίου Β' (1572-1594)*, Ἐν Ἀθήναις.
- ΣΑΚΚΑΣ Γ. Κ., (1956), *Γεώργιος Κλέβουλος "ὁ φιλοπαιδαγωγικῆς"*, Ὁ πρῶτος Ἑλληνὴς ἐπιστήμων και ἀγωνημένος παιδαγωγός, Ἀθήνα.
- ΣΑΡΠΟΛΟΣ Ν. Ι., (1865), *Υπαμίγμια περὶ τοῦ κατωτέρου κλήρου και περὶ ἐκπαίδευσως*, Ἐν Ἀθήναις, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Α. Δ. Βιλάρα.
- ΣΚΑΡΒΕΛΗ-ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΥ Α. Γ., (1993), *Τὰ Μαθηματικά τῶν Ἑλληνικῶν σχολείων τῆς Τουρκοκρατίας*, Διδασκόμενα κείμενα, σχολικὰ προγράμματα, διδακτικὲς μέθοδοι, Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς νεοελληνικῆς παιδείας, Ἀθήνα: Σύλλογος πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων.
- ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ Β. Κ., (1970), *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, Ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον, Ἀθήνα: Ἐκδοτικὸς οἶκος «Ἀστὴρ» ἈΔ. και Ε. Παπαδημητρίου, τρίτη ἔκδοσις.
- ΣΤΡΑΤΙΣΤΗΣ Κ. Ν., (1922), *Περί τῆς ἀνεγκαιρότητος τῆς θρησκευτικῆς διδασκαλίας ἐν τοίς σχολαίς*, Ἐν Ἀθήναις τύπος «Προμηθεῶς».
- , (1929), *Κατηχητικὴ ἢ θρησκευτικὴ διδασκαλία και ἀγωγή κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, Τόμος Α' ἀποτελεῖς, Ἐν Θεσσαλονίκῃ.
- ΣΤΡΟΥΜΠΟΣ Δ. Σ., (1855), *Τὸ Μέλλον*, ἦτοι περὶ ἀνετροφῆς και παιδείσεως, Ἐν Ἀθήναις, Ἐκ τοῦ τυπογραφείου Σ. Κ. Βλαστοῦ.
- ΣΥΖΗΤΗΣΕΙΣ τοῦ Ἑλληνικοῦ Διδασκαλικοῦ Συλλόγου περὶ τοῦ πὼς πρέπει νὰ γίνηται ἡ θρησκευτικὴ μόρφωσις τῶν παιδῶν ἐν τῷ σχολείῳ, Εἰλημημένα ἐκ τῶν Πρακτικῶν, Ἐν Ἀθήναις, ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῆς Ἐνώσεως, 1883.
- ΣΥΝΑΞΙΣ Πρεσβυτέρων, (1870), *Ἐταιρεία τῶν ἐγγύμων λεγῶν τῆς ἐλευθέρας και δουλικῆς ἑλληνικῆς φυλῆς*, Κυριακὰ σχολεῖα, Κοσμικὸν κλήρον ἀνόρθωσις, Ἀθήνησι, ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῆς Θέμιδος Ἰο. Σκλάβα.

- ἸΝΑΣΙΣ Περσευτέων, (1871α), Συνέλευσις τῶν Ἐπιτίμων μελῶν. Πρακτικά (τῆς συνελεύσεως τῆς 7 Μαρτίου 1871). Στενογραφηθέντα ὑπὸ Ν. Τουγκάκη. I. Ἐν Ἀθήναις, ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῆς Θεμίδος Ιω. Σκέπτα.
- ἸΝΑΣΙΣ Περσευτέων, (1871β), Συνέλευσις τῶν Ἐπιτίμων μελῶν. Πρακτικά (τῆς συνελεύσεως τῆς 30 Μαρτίου 1871). Στενογραφηθέντα ὑπὸ Ν. Τουγκάκη. II. Ἐν Ἀθήναις, ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῆς Θεμίδος Ιω. Σκέπτα.
- ἸΝΕΑΡΙΟΝ τῶν Ἑλληνικῶν Συλλόγων, Πρακτικά τῆς πρώτης αὐτοῦ συνεόδου συγκροτήσεως ἐν Ἀθήναις ἐν ἔτει 1879. Ἐν Ἀθήναις ἐκ τοῦ τυπογραφείου Πέτρου Περγῆ, 1879.
- ἸΠΗΡΕΑΗΣ Γ. Χ., (1991), *Συνταγμα καὶ ἐκλογές στην Ελλάδα, 1864-1909. Ἰδεολογία καὶ πράξη τῆς καθολικῆς ψηφοφορίας*. Ἀθήνα: Θεμέλιο.
- Ἰ Ἑλληνικά Σύντάγματα 1822-1952. Ἀλεξάνδρου Σβάλου «Ἡ Συνταγματική ἱστορία τῆς Ἑλλάδος». Εἰσαγωγή-Επιμέλεια Δουκῆς Ἀεῖδος. Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Στοιχαστής, 1972.
- ἸΙΚΑΣ Ι. Β., (1992), *Ἡ θρησκευτική άγωγή στό ἐκπαιδευτικό ἔργο τοῦ Ἰωάννη Καποδίστρια*. Ἀθήνα: Βιβλιοπωλεῖον Νεκτάριος Παναγόπουλος.
- ἸΟΥΚΑΛΛΑΣ Κ., (1977), *Ἐξάγριση καὶ ἀναπαγωγή Ὁ κοινωνικός ρόλος τῶν ἐκπαιδευτικῶν μηχανισμῶν στην Ἑλλάδα (1830-1922)*. Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Θεμέλιο.
- ἸΕΜΠΕΛΑΣ Π. Ν., (1931), *Κατηχητική ἢ ἱστορία καὶ θεολογία τῆς Κατηχήσεως*. Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Ἀδελφότητος Θεολόγων ἡ «Ζωή».
- ἸΟΥΡΠΕΙΟΝ τῶν Ἑκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως, Ἐκθέσεις τῶν κριτῶν τῶν διδασκτικῶν βιβλίων τῆς μέσης καὶ κατωτέρας ἐκπαιδεύσεως. Ἐν Ἀθήναις: Ἐκ τοῦ τυπογραφείου τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐσωτερικῶν καὶ τοῦ Ἐθνικοῦ τυπογραφείου, 1884.
- ἸΙCH R., (1965), *Education in Western Culture*. New York: Harcourt, Brace and World, Inc.
- ἈΡΜΑΚΙΔΙΗΣ Θ., ἀρχιμανδύτης, (1840), *Ἱστορία*. Ἐν Ἀθήναις. Ἐκ τῆς τυπογραφίας Ἀγγέλου Ἀγγελίδου.
- ἈΡΣΗΣ Β., (1868), *Ἡ Δημοσία παιδεία καὶ τὸ διδασκαλικὸν ἐν Ἑλλάδι*. Ἐν Πάτρσας, τῦπος Ε. Π. Χριστοδοπούλου.
- ἈΤΣΕΑΣ Ἀ., (1856), *Σκέψεις ἐπὶ τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως τῶν Νέων Ἑλλήνων*, Πρὸς τὸν ὑπουργὸν τῆς Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως. Ἀθηνῶν, τῦπος Νικολάου Ἀγγελίδου, Μέγρος Β.
- ἸΙΔΑΣ Β., (1983), «Τὸ πρόβλημα τοῦ σκοποῦ τῆς παιδείας στό νεώτερο Ἑλληνισμό», περιοδικὸ Σίνωξη. Τριμηνιαία ἔκδοσι σπουδῆς στὴν Ὀρθοδοξία, τεῦχος 8, σ. 11-22.
- ἸΑΔΕΛΑΦΕΥΣ Χ. Ν., (1876), *Τὰ Ἰαφορίζμενα ἀπὸ τῶν Σχολείων Βιβλία*. Ἐν Ἀθήναις.
- ἸΙΚΟΥΥΔΑΚΗ Ἀ., (1977), *Ἐκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση καὶ φιλελευθέροι διανοούμενοι. Ἄγονοι ἄγωναί καὶ ἰδεολογικά ἀδιέξοδα στό μεσοπόλεμο*. Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Θεμέλιο.
- ἸΖΕΕ C. A., (1987), *Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία καὶ Ἑλληνική Ἀνεξαρτησία 1821-1852*. Μετάφραση Ἰ. Ροηλίδης. Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Δόμος.

- ΧΑΝΔΙΩΤΗΣ Γ., (1874), *Ἡ παρ' ἡμῶν δημοτικὴ παιδεία ἀπὸ τῆς ἀλώσεως Κων/πόλεως μέχρι σήμερον*. Σχόλια - σημειώσεις: Ἀριστοῦλης Ἀνδρέου, ἐπιμέλεια: Χρήστος Τζήνας, Θεσσαλονίκη: Ἀγιοτοῦλεῖο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Παιδαγωγικὸ Τμήμα Δημοτικῆς Ἐκπαιδεύσεως, 1990.
- WARD M., (1970), *Protestant Christian Churches*. London: Ward Lock Educational.
- WARE T., (1964α), *The Orthodox Church*. London: Penguin Books.
- , (1964β), *Eustratios Argenti. A study of the Greek Church under Turkish Rule*. Oxford University Press.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος	5
Κεφάλαιο Πρώτο	9
Κεφάλαιο Δεύτερο	38
Κεφάλαιο Τρίτο	63
Κεφάλαιο Τέταρτο	107
Κεφάλαιο Πέμπτο	132
Κεφάλαιο Έκτο	170
Κεφάλαιο Έβδομο	204
Κεφάλαιο Όγδοο	248
Έπιλογος	263
Σημειώσεις	269
Βιβλιογραφία	301

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος	5
<i>Κεφάλαιο Πρώτο</i>	
ΟΙ ΚΑΤΑΒΟΛΕΣ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΑΙΓΩΓΗΣ	
1. Το εκπαιδευτικό πρόβλημα της θρησκευτικής αγωγής: Η περίοδος της Τουρκοκρατίας (1453-1821)	9
2. Η θρησκευτική αγωγή υπό πολιτικό έλεγχο: Η περίοδος του Αγώνα της Εθνικής Ανέστασης (1821-1827)	29
<i>Κεφάλαιο Δεύτερο</i>	
Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΑΙΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΥΠΗΡΕΣΙΑ	
ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ	38
<i>Κεφάλαιο Τρίτο</i>	
Η διαμόρφωση των σχέσεων κράτους και Έκκλησίας κατά την προοδωτική και θθωνική εποχή (1831-1862) και η θέση της θρησκευτικής αγωγής στο έκτα- δευτικό σύστημα	63
<i>Κεφάλαιο Τέτατο</i>	
ΡΟΜΑΝΤΙΚΗ ΔΙΑΝΟΗΣΗ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΑΙΓΩΓΗ	
Το πρόβλημα της μεθοδολογίας του l. κλήρου στά μέσα του 19ου αιώνα και οι πρωταίριες ανάθεσης της διδασκαλίας στα δημόσια σχολεία σε λογείς	107
<i>Κεφάλαιο Πέμπτο</i>	
ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΤΕΣ ΔΙΑΝΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΑΙΓΩΓΗ	
Η ίδρυση και η τύχη της Έταιρείας "Συνάξεις των Προσβυτέρων" (1870)	132
<i>Κεφάλαιο Έκτο</i>	
ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΟΠΙΜΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΑΙΓΩΓΗ	
Τό νομοσχέδιο «περί έτηλεγγίων και δημοδιδασκαλίων» (1874) και οι αντιθέ- σεις του "έν Αθήναις Έλληνικού Διδασκαλικού Συλλόγου"	170

Κεφάλαιο Έβδομο
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ, ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΑΝΤΑΠΟΚΡΙΣΗ
ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΑΙΣΤΗ

παιδαγωγικές συζητήσεις (1880-1883) του "έν Αθήναις Έλληηικού
ισιαιικού Σηλόδου" και τ' άποτελέσματά τους γιά τή βελτίωση τής
μευτικής άγωγής 204

Κεφάλαιο Όγδοο
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ, ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ
ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΑΙΣΤΗ
σημετοχή τής Εκκλησίας τής Έλλάδας, τής Θεολογικής σχολής του
επιστηλίου Αθηνών και τής Ρίζαγείου Εκκλησιαστικής σχολής στην πρσο-
1 θείατων Θηηκευτικής άγωγής 248

Έπιλογος
ΤΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ 263

ΜΕΙΩΣΕΙΣ 269

ΑΙΟΤΡΑΦΙΑ 301